

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ АРХІВІВ УКРАЇНИ

Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства

СТУДІЇ

*з архівної справи
та документознавства*

Том вісімнадцятий

Київ
2010

Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД; [редкол.: С. Г. Кулешов (голов. ред.) та ін.]. – К., 2010. – Т. 18. – 210 с.

До щорічника увійшли статті з проблем історії, теорії архівної справи і документознавства, історії установ, товариств, об'єднань, джерелознавчі студії. Значну увагу приділено біографічним та генеалогічним дослідженням українських учених, а також дослідженню білоруських науковців з демографії української національної меншини в Білорусі.

Для істориків, архівістів, джерелознавців, документознавців, викладачів та студентів вищих навчальних закладів, інших зацікавлених читачів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

*Кулешов С. Г. (головний редактор),
Волкотруб Г. К. (відповідальний секретар),
Володіна О. П., Горовий В. М., Дубровіна Л. А.,
Зворський С. Л., Катренко А. М., Ларін М. В., Матяш І. Б.,
Одинока Л. П., Пиріг Р. Я., Л. Ф., Рібаков А. Є.,
Смолій В. А., Срібняк І. В., Христова Н. М.*

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси та інформації.
Свідоцтво про реєстрацію № 2111, серія КВ

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України
фахове видання зі спеціальності «Історичні науки».
Постанова Президії ВАК України від 18 листопада 2009 р. № 01-05/5

Рекомендовано до друку Вченою радою
Українського науково-дослідного інституту
архівної справи та документознавства
(протокол № 8 від 20 грудня 2010 р.)

*Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу Українського
науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства забороняється.
Редколегія не завжди поділяє точку зору авторів, зберігає оригінальний стиль матеріалів,
залишає за собою право скорочувати тексти.*

*Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються.
При передруку публікацій посилання на «Студії з архівної справи
та документознавства» обов'язкове*

ЗМІСТ

Архівна справа: історія та сучасність

<i>Макієнко Олексій</i> Організація архівної справи в земствах України (друга половина XIX – початок XX ст.) 7	<i>Ворожко Валерій, Пащенко Оксана</i> Стан розсекречування архівних документів у сучасній Україні..... 32
<i>Ляшенко Вікторія</i> Порівняльний та статистичний аналіз користування архівними документами в читальному залі ЦДІАК України 14	<i>Матвійчук Олександра</i> Колізія між правом доступу до архівних документів та правом на приватність 37
<i>Серга Жанна</i> Архівна справа в Києві в 1930-х рр. (за документами Державного архіву міста Києва) 18	<i>Володіна Олена</i> Дослідження властивостей штемпельних фарб для маркування документів із паперовими носіями 43
<i>Вінтонів Христина</i> Внесок українських та іноземних дослідників у вивчення архівної україніки в Канаді 23	<i>Зозуля Світлана</i> До питання унормування архівної термінології 46

Документознавство: історія, теорія, практика

<i>Кулешов Сергій, Загорецька Олена</i> Проект «Концепції перегляду структури та змісту Державного класифікатора управлінської документації (ДКУД, ДК 010-98)» 53	<i>Палеха Юрій</i> Шляхи розвитку науки про документ 70
<i>Леміш Наталія</i> Процес уніфікації назв реєстраційних форм документів в адміністративних установах Чернігівської губернії (друга пол. XVIII – перша пол. XIX ст.) 60	<i>Слизький Антон</i> Оперативні службові та архівні документи як джерела соціально значущої інформації: сутність, види, проблеми організації роботи..... 76
<i>Горєва Вікторія</i> Дослідницька діяльність Української філії Науково-дослідного інституту планування і нормативів у сфері економічних документознавчих досліджень 63	<i>Лаба Оксана</i> З досвіду впровадження електронного діловодства на підприємстві ВАТ «Івано-Франківське ОПАС-12699» 80
	<i>Ковтанюк Юрій</i> До питання про зберігання електронних документів у державних архівах 86

Історія установ, товариств і об'єднань

<i>Татарчук Віталій</i> Архівні джерела з історії становлення та розвитку авіаційного наукового напрямку в Київському політехнічному інституті (кінець XIX – перша третина XX ст.) 90	в останній третині XVIII – першій третині XIX ст. 105
<i>Кашуба Ольга</i> Структура та функції Головліту в Українській РСР у 50–90-х рр. XX ст. 100	<i>Лазурко Лідія</i> Польське Історичне товариство у Львові та його часопис..... 112
<i>Коник Юлія</i> Планово-звітна документація губернської межової служби Півдня України	<i>Батанова Тетяна</i> Дослідження історії єврейських партій в українській Центральній Раді: історіографічний аспект..... 118

Джерелознавчі та суміжні галузі знань

<i>Нікітенко Надія</i> Датування «Слова» митрополита Іларіона в контексті новітніх досліджень Софії Київської 125	рогородато на Півдні України (генеалогічний нарис)..... 142
<i>Срібняк Ігор</i> Гвардія османських султанів у XIV–XVII ст. (уніформа і озброєння вояків, емблеми і прапори частин) 134	<i>Гриневиц Тарас</i> Кревська унія в дискусіях польських істориків міжвоєнного часу 149
<i>Пиріг Руслан</i> Відлуння старого міфу: чи був майор Гассе великим герцогом Гессенським? . 137	<i>Лин Дмитрий, Лебедева Валентина</i> Социо-демографические характеристики украинского меньшинства в составе населения Беларуси ... 156
<i>Томазов Валерій</i> Пантелій Амвросійович Маврогородато та його родина: до історії роду Мав-	<i>Стрішенець Надія</i> «Хайдеггер чи Гайдеггер» або поняття авторитетного контролю..... 175

Персоналії

<i>Тельвак Віталій</i> Михайло Грушевський та конфлікти в середовищі українських істориків (початок XX ст.) 183	<i>Палієнко Марина</i> Архівна діяльність Аркадія Животка у Чехословаччині 190
---	--

Огляди, інформація

<i>Майстренко Анжела</i> Нормативно-методичні розробки державних архівних установ України (2007–2009 рр.) 198	<i>Делеган Михайло</i> Джерельна база сучасної урбаністики: перспективи дослідження міських поселень Закарпаття (нотатки з XVII Міжнародної конференції в Ниредьгазі, Угорська Республіка). 204
---	---

<i>Відомості про авторів</i> 207

CONTENTS

Archival affairs: history and nowadays

<i>Makienko Olexiy</i> Organization of archival affairs in zemstvos of Ukraine (second half of XIX – beginning of XX century)	7	<i>Vorozhko Valeriy, Paschenko Oksana</i> The status of archival documents declassifying process in contemporary Ukraine	32
<i>Lyashenko Viktoria</i> Comparative and statistical analysis of using archival documents in the reading room of The Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv city	14	<i>Matviychuk Olexandra</i> Conflict between the right of access to archival documents and the right to privacy	37
<i>Serha Janna</i> Archival affairs in Kyiv an suburb in 1930's (on the documents of the State Archives of Kyiv city)	18	<i>Volodina Olena</i> Studying of the properties of endorsing inks in marking of paper documents	43
<i>Vintoniv Khrystyna</i> Ukrainian and foreign scientists' contribution to studying the archival Ukrainica in Canada	23	<i>Zozulya Svitlana</i> About normalization of archival terminology	46

Science of documents: history, theory, practice

<i>Kuleshov Serhiy, Zagorets'ka Olena</i> The draft of «The concept of the structure and content review of the State classifier of administrative documentation (SCAD, SC 010-98)»	54	<i>Palekha Yuriy</i> Ways of document science development	71
<i>Lemish Natalya</i> The process of unification of name registration forms at the administrative institutions of Chernihiv province (second half of XVIII – first half of XIX century)	61	<i>Slyz'kyi Anton</i> Working service and archival documents as a source of socially important information: essence, types, problems of working process	77
<i>Goreva Viktoria</i> Research activity of Ukrainian branch of Research Institute of planning and standards of economic record-keeping study	65	<i>Laba Oksana</i> The experience of implementing electronic records on the JSC «Ivano-Frankivs'k OPAS-12699»	82
		<i>Kovtanyuk Yuriy</i> About the preservation process of electronic documents in the state archives	87

History of establishments, societies and associations

<i>Tatarchuk Vitaliy</i> Archival sources on the history of development of aviation scientific direction in Kiev Polytechnic Institute (late XIX – first third of the XX century)	90	of Ukraine (last third of 18 th – beginning of the 19 th century)	105
<i>Kashuba Olha</i> The structure and functions of Golovlit in the Ukrainian SSR in the 50–90's of XX century	100	<i>Lazurko Lidija</i> Polish Historical Society in Lviv and its magazine	112
<i>Konyk Julia</i> Planned current documentation of province boundary service of the South		<i>Batanova Tetyana</i> Studying the history of the Jewish parties in the Ukrainian Central Rada: historiographic aspect	118

Sources and auxiliary fields of knowledge

<i>Nikitenko Nadiya</i> The dating of «Word» of Metropolitan Illarion in the context of St. Sophia latest research	125	of Mavrohordato kind in the South of Ukraine (geneological essay)	142
<i>Sribnyak Ihor</i> Ottoman sultans Guard in the XIV–XVII centuries (uniforms and weapons of soldiers, emblems and flags of units)	134	<i>Grynevych Taras</i> Krevo union in Polish historians' discussion in interwar period	149
<i>Pyrig Ruslan</i> Echoes of the old myth: Was Major Gasse the Grand Duke of Hessen?	137	<i>Lyn Dmytro, Lebedeva Valentyna</i> Socio-demographic characteristics of Ukrainian minority in the population of Belarus Republic	156
<i>Tomazov Valeriy</i> Panteley Amvroseyovych Mavrohordato and his family: to the history		<i>Strishenets' Nadia</i> Kheidegger or Heidegger or the notion of authoritative control	175

Personalities

<i>Tel'vak Vitaliy Mykhailo</i> Hrushevs'kyi and the conflicts among Ukrainian historians (beginning of XX century)	183	<i>Palienko Maryna</i> Arkadiy Zhyvotko archival activities in Czech Republic	190
---	-----	---	-----

Information and Reviews

<i>Maistrenko Angela</i> Normative and methodical working out of state archival institutions in Ukraine (2007–2009 biennium)	198	<i>Delehan Mykhailo</i> Sources of modern urbanism: perspective researches of urban settlement of Zakarpattya region (notes of XVII International Conference in Nyiregyhaza, Hungary)	204
Information about Authors	207		

Розділ 1

АРХІВНА СПРАВА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

УДК 930.25:94(477)«18/19»

Макієнко Олексій

ОРГАНІЗАЦІЯ АРХІВНОЇ СПРАВИ В ЗЕМСТВАХ УКРАЇНИ (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті розглянуто проблеми формування й діяльності архівної служби в земствах України у другій половині XIX – на початку XX ст., визначено устрій і склад земських архівів та їхню роль у забезпеченні ефективного функціонування земського господарства.

Ключові слова: земства, земські архіви, архівна справа, діловодство, архівні документи, архіваріус.

В статье рассмотрены проблемы формирования и деятельности архивной службы в земствах Украины во второй половине XIX – начале XX ст., определены устройство, состав земских архивов и их роль в обеспечении эффективного функционирования земского хозяйства.

Ключевые слова: земства, земские архивы, архивное дело, делопроизводство, архивные документы, архивариус.

Problems of forming and activity archives service in zemstvo's institutions on the territory of Ukraine in second half of XIX – beginning of XX century examined in the article. The author defined organization and structure of zemstvo's archives, their role in ensuring of effective function zemstvo's economy.

Key words: zemstvos, zemstvo's archives, archival affair, record keeping, archival documents, archivist.

Помітний внесок у розбудову архівної справи в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. зробили органи земського самоврядування. В українських регіонах земства забезпечили поступальний розвиток господарської інфраструктури, помітно розгорнули культурне будівництво, посприяли активізації суспільно-політичного життя. Успішність їхньої діяльності визначалася раціональністю обраної управлінської моделі, вдалим поєднанням матеріальних і людських ресурсів. Позитивну роль у зростанні ефективності функціонування земств відіграли заходи, спрямовані на оптимізацію постановки діловодства й архівної справи в земських управах. Земські архіви увійшли до числа найбільших упорядкованих провінційних архівів на українських землях.

Проблеми організації архівної справи в земських установах України ще належно не відображені у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Наприкінці XIX – на початку XX ст. земські архіви, з огляду на відносно новітнє походження їх, ще не користувалися посиленою увагою дослідників, як до інших провінційних документосховищ – архівів духовного відомства, губернських правлінь, окружних судів, казенних палат тощо. Вперше становище архівів земських

установ України стало предметом вивчення губернських учених архівних комісій, що відобразилося в дослідженнях, опублікованих за результатами анкетувань місцевих архівів¹. Їхню стурбованість викликала подальша доля земських документальних зібрань, фактично усунутих з-під юрисдикції губернських учених архівних комісій². Відомий історик-архівіст О. Гераклітов, констатує недостатню увагу комісій до архівів органів місцевого самоврядування, вважав цінні для наукових досліджень документи останніх невід'ємною частиною майбутніх провінційних історичних архівів³. Стимулятором зростання інтересу вчених до документальної спадщини земських установ стали ювілейні заходи з нагоди 50-річчя запровадження земського самоврядування в Російській імперії. У контексті реалізації ідеї земського історичного музею виношувалися плани реорганізації діючих земських архівів у складові частини проєктованих закладів⁴. Гострота проблем архівного будівництва в діяльності земств зникла разом з остаточною ліквідацією їх в Україні радянською владою у 1920 р.

У подальшому дослідження історії земських архівів перейшло, переважно, у площину вивчення історії фондоутворення та джерелознавчої

© *Макієнко Олексій, 2010*

оцінки документальних комплексів земств у державних архівах України. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. всплеск інтересу до земської спадщини лише посилює згадану тенденцію⁵. Результати діяльності земських установ відомі науковцям значно краще, ніж їх внутрішній устрій й організація управління, у тому числі в архівній галузі. Свідченням цього є опубліковані останнім часом монографічні дослідження з історії окремих земств України⁶. Не знайшлося місця проблемам організації архівної справи в органах місцевого самоврядування ХІХ – початку ХХ ст. й у фундаментальній колективній монографії «Нариси історії архівної справи в Україні» (2002)⁷. Відомості про архівну практику земських установ України відображено лише в поодиноких публікаціях на сторінках архівної періодици⁸. Тож спеціальне дослідження діяльності архівної служби в земських установах України дасть змогу не лише встановити її значення для розвитку вітчизняної архівної справи, а й розширити уявлення про функціонування управлінських механізмів у системі земського самоврядування.

Створені за «Положенням про губернські та повітові земські установи» (1864) органи земського самоврядування (губернські й повітові земські зібрання та їхні виконавчі органи – земські управи) розпочали свою практичну діяльність у 1865–1866 рр. у шести губерніях Лівобережної і Південної України. У 1911 р. земське самоврядування було запроваджено й у трьох губерніях Правобережної України – Київській, Подільській і Волинській. Імперське законодавство детально регламентувало порядок формування та склад земських установ, їхні обов'язки й повноваження, визначало напрями їхніх початкових дій. Вирішення більшості питань організації управлінської діяльності в системі земського самоврядування було віднесено до компетенції самих земських установ. Перші кроки земств спрямовувалися на облаштування ефективного апарату управління, налагодження системи діловодства та обліку⁹.

Серед невідкладних заходів губернських і повітових земств була організація оптимальних умов для зберігання архівних документів й використання їхньої інформації для потреб земського управління. «Правила про порядок приведення в дію Положення про земські установи» (1864) зобов'язували земські управи забезпечити приймання від різних установ та осіб справ, документів, коштів і майна земств, а також надавали їм право вимагати інші документи, не-

обхідні для здійснення своїх функціональних обов'язків¹⁰. Перші комплекси документів були передані до канцелярій земських управ місцевими державними установами, які припиняли своє функціонування із запровадженням земств (тимчасові комітети й комісії з утворення земських установ, прикази громадського нагляду, будівельні та шляхові комісії, комісії народного продовольства, лікарняні ради тощо). Тільки частина переданих справ продовжувалася в діловодстві канцелярій земських управ, решта ж підлягала архівному зберіганню. Так, серед 1405 справ, прийнятих Таврійською губернською земською управою від присутствених місць у перші дні її діяльності, 604 справи вже не мали діловодного значення¹¹.

Особливо гостро стояло питання про долю величезних архівів приказів громадського нагляду, які сягали своїм корінням кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. Височайшим повелінням від 11 червня 1866 р. встановлювався порядок розбирання архівних справ останніх, що передбачав, після відбирання за участі представників земства призначених для знищення справ, подальше зберігання решти документів в архівах губернських правлінь¹². На їхнє утримання губернські земства мали виділяти частину коштів, асигнованих на справу громадського нагляду. Подібний порядок створював додаткові незручності як для губернських правлінь, так і для земського самоврядування. Тому вже 9 жовтня 1867 р. за клопотанням низки губернських земств міністр внутрішніх справ своїм циркуляром дозволив зберігання архівів приказів громадського нагляду у приміщеннях земських управ¹³. Отже, передавання земським установам значних за обсягом справ архівів ліквідованих приказів громадського нагляду стало додатковим стимулом для організації архівної справи в земствах.

Архів, як самостійний підрозділ канцелярії земської управи, почав формуватися вже на етапі становлення органів земського самоврядування наприкінці 1860-х – у 1870-х рр. Першими започаткували спеціальні архівні служби губернські земські управи, в яких на зберіганні перебували успадковані ним величезні комплекси документів неземського походження. Так, у 1870 р. в архіві Полтавського губернського земства поряд з чотирма сотнями власне земських справ містилося майже 9 тис. справ приказу громадського нагляду¹⁴. Для розбирання й упорядкування архівів до-реформених установ окремі губернські земства практикували запрошення тимчасових архівних працівників¹⁵. Однак у процесі розгортання зем-

ської діяльності альтернатив створенню окремих архівних підрозділів при земських управах вже не існувало. Наприкінці 1860-х рр. у штатному розписі канцелярій управ низки губернських земств України з'явилася посада архіваріуса¹⁶, в інших земствах його обов'язки було покладено на одного з канцелярських службовців¹⁷. У більшості повітових земств через відносно невеликий обсяг архівів остаточне виокремлення службових обов'язків архіваріуса в межах практичної роботи канцелярського персоналу відбулося пізніше.

Наукова реконструкція організації архівів та архівної справи в земських установах України була ускладнена через відсутність спеціальних нормативних документів, які мали регулювати порядок функціонування земських архівів (як, наприклад, у Вологодському, Калузькому й Самарському губернських земствах)¹⁸, а також через загальний низький рівень збереженості відповідних діловодних матеріалів земських управ. Внутрішній устрій і організація роботи земських архівів, передусім, вибудовувалися з орієнтацією на нормативні приписи «Загального установаження губернського» (підрозділ «Про канцелярії та архіви») й «Установаження губернського правління» (підрозділ «Частина архівна»). На їхній основі земські управи розробляли відповідні інструкції, покликані внормувати функціонування архівної частини канцелярій. Здебільшого вони торкалися окремих питань постановки архівної справи – порядку експертизи цінності документів, визначення термінів зберігання архівних справ та ін.¹⁹ Загалом, вивчення подібних документів засвідчує відсутність у земців уніфікованих підходів до унормування архівної галузі. Кожне земство самостійно виробляло оптимальні варіанти організації архівної справи.

Комплектування земських архівів відбувалося, передусім, у результаті планомірного надходження завершених справ у діловодстві канцелярії управи та інших її службових підрозділів (відділень, бюро, столів). Організація служби діловодства земських управ швидко еволюціонувала в напрямі її децентралізації. У перші роки існування земств нерозвиненість їхнього управлінського апарату й невеликий обсяг документообігу обумовлювали зосередження всіх діловодних справ в єдиному для земської управи центрі – канцелярії. Її службовці – секретар, бухгалтер, реєстратор, діловоди (столоначальники), писарі та ін. – відповідно до визначених посадових обов'язків забезпечували повний комплекс технологічних

операцій з обробки документів. Персональний склад канцелярій земських управ не відзначався численністю. Так, у 1870 р. до штату канцелярії Херсонської губернської земської управи входили секретар, бухгалтер із помічником, реєстратор, три діловоди, від 9 до 14 постійних і тимчасових писарів, коректор, архіваріус, а також архітектор і топограф²⁰. У повітових управах працювали секретар, бухгалтер, реєстратор, один-два діловоди, три-п'ять писарів і технік²¹. Наприкінці XIX – на початку XX ст. виокремлення нових структурних підрозділів земських управ – відділів, бюро, столів та ін. – в умовах суттєвого зростання обсягів документообігу сприяло формуванню нових діловодних підрозділів із численним штатом канцелярських службовців. Наприклад, у 1913 р. в складі шістнадцяти службових підрозділів Чернігівської губернської земської управи – секретарського й емеритального столів, бухгалтерії і каси, економічного, ветеринарного, болотоосушувального, страхового, технічного й шосейного відділів, оціночно-статистичного бюро, столів народної освіти й громадського піклування, редакції «Земской недели» й «Земского сборника Черниговской губернии», архіві та бібліотеці – працювало 133 службовці, більшість з яких були задіяні в процесі документаційного забезпечення роботи земської управи²². Кожен з підрозділів провадив окреме діловодство зусиллями відповідного штату канцеляристів. У найбільшому з них – страховому відділі – крім власних завідувача канцелярії і бухгалтера працювали діловод з чотирма старшими й чотирма молодшими помічниками, сім старших і сім молодших конторників, переписувач на машинці²³. Секретарський стіл на чолі з секретарем земської управи забезпечував загальний контроль за діловодною діяльністю підрозділів управи та підвідомчих їй земських установ. У безпосередньому завідуванні секретарського столу перебували загальна реєстратура, архів та бібліотека управи. Отже, розширення культурно-господарської діяльності земств призводило до ускладнення структури діловодної служби, розширення діловодних функцій окремих службових підрозділів земських управ.

Джерела зафіксували поступове зростання обсягів комплектування земських архівів, що було нерозривно пов'язано з інтенсифікацією документообігу земських управ. Так, упродовж 50-річної діяльності Херсонської губернської земської управи обсяг її документообігу збільшився понад уп'ятеро: від 14 744 документів у 1865/1866 рр. до 77 145 документів

у 1914/1915 рр.²⁴ Водночас, річний документо-обіг деяких губернських земств перевищив 100 тис. документів²⁵, а повітових земств – 40 тис. документів²⁶. Завершені в поточному діловодстві справи під наглядом секретаря управи передавалися в земський архів за описом діловодами відповідних підрозділів управи. Зокрема, у 1912 р. в архів Полтавської губернської земської управи прийнято від розпорядчого відділення 23 справи, реєстратури – 25 книг, бухгалтерії – 255 справ, статистичного бюро – 217 справ, педагогічного бюро – 31 справа, економічного відділу – 68 справ, будівельного відділу – 53 справи, відділу народного здоров'я – 111 справ, відділу народної освіти – 123 справи²⁷. Втім, терміни передавання справ в архів підрозділами управ інколи порушувалися, й завершені у діловодстві справи могли залишатися в канцеляріях десятиріччями²⁸. Окремі службові підрозділи управ (страхові, статистичні, пенсійні відділи) отримували право на формування власних «поточних» архівів, де тривалий час зберігалися специфічні види документації (страхові акти, облікові картки, анкети)²⁹.

Кількісні показники щорічних надходжень справ суттєво коливалися в різних земствах, що залежало від інтенсивності діяльності й розвиненості культурно-господарської інфраструктури конкретного земства. На початку ХХ ст. архіви повітових земств щороку поповнювалися на 100–200 справ³⁰, а губернських земств – на 500–1000 справ³¹. За час свого існування повітові земства Лівобережної і Південної України сконцентрували в архівах до 10 тис. справ кожне³², а губернські земства – до 50 тис. справ³³. Особливо швидкими темпами зростали архіви у новостворених земствах Правобережної України. У 1920 р. за кількістю справ окремі з них вже переважали аналогічні архіви земств Лівобережної і Південної України (наприклад, архів Київського повітового земства).

Аналіз складу документів земських архівів засвідчив їх збірний характер. Основне місце в них посіли діловодні і статистичні документи земських установ. Серед них – журнали й протоколи засідань земських зібрань і управ, різних з'їздів, нарад і комісій, звіти й доповіді земських управ та їхніх підрозділів, інших земських установ (лікарень і притулків, навчальних закладів, дослідних станцій, кредитних установ тощо), бухгалтерська документація, матеріали статистичних переписів і обстежень, ревізій земського майна, особові справи земських службовців, листування управи з державними

і громадськими установами, окремими особами тощо. При втраті оригінальних документів окремі земства за можливості вживали заходи для відновлення їхнього змісту³⁴, в тому числі за рахунок друкованих видань. Поряд з цим земські архіви містили значні масиви документації ліквідованих дореформених установ, переданої свого часу земствам. На початку ХХ ст. ревізія архіву Чернігівського губернського земства, крім близько 18 тис. земських справ, виявила на зберіганні понад 5 тис. справ інших установ – Малоросійського та Чернігівського приказів громадського нагляду з кінця ХVІІІ ст. і до 1865 р., Ніжинських богоугодних закладів із 1807 по 1873 рр., Чернігівської палати державного майна й губернського особливого про земські повинності присутствія за 1857–1865 рр., губернської комісії народного продовольства за 1857–1864 рр., губернської будівельної і шляхової комісії за 1808 і 1851 рр., Чернігівської казенної палати за 1863–1864 рр.³⁵ Перевантаженість архівних приміщень змушувала земські управи регулярно ставити питання про утилізацію непотрібних для діловодства документів неземських установ³⁶. Окремі земства, навпаки, ставали ініціаторами створення збірних архівів, які б зберігали не лише земську документацію, а й архівні справи субсидованих земствами державних установ. Таким, зокрема, був створений у 1890 р. за рішенням Євпаторійського повітового земського зібрання архів для зберігання справ земської управи, з'їзду мирових суддів, повітових присутствій у селянських справах та з військової повинності³⁷. Як доводив досвід, подібна концентрація архівних документів убезпечувала їх у майбутньому від загрози серйозного пошкодження або знищення.

Найрізноманітніші підходи практикувалися при організації документів у земських архівах. Так, в архівах Херсонського й Таврійського губернських земств справи було систематизовано за відділами управи в порядку їхнього надходження, Чернігівського губернського земства – у їхній хронологічній послідовності при загальній нумерації, Катеринославського губернського земства – за хронологією по відділах управи із загальною нумерацією, а в архіві Полтавського губернського земства – за відділами у хронологічній послідовності³⁸. Організація одиниць зберігання закріплювалася в архівних описах, інколи складалися алфавіти справ. У Чернігівському губернському земстві під час упорядкування архіву в 1903–1905 рр. створено картотеку архівних справ³⁹.

Значною увагою земських діячів користувалися питання визначення порядку та умов зберігання архівних справ. Особливої актуальності вони набули у процесі інтенсифікації земської діяльності наприкінці XIX – на початку XX ст., коли старі приміщення земських архівів вже не могли забезпечити приймання потоку нових документів. Земські управи ініціювали розроблення та ухвалення правил зберігання й утилізації архівних документів. На основі застосування чітких критеріїв цінності визначався склад документів, які підлягали постійному, тривалому й тимчасовому зберіганню в земських архівах, встановлювався порядок утилізації другорядних документів. Наприклад, у Кам'янецькій повітовій земській управі Подільської губернії від початку її роботи використовувався поділ архівних справ на три категорії: 1) справи довічного зберігання (документи державного значення, з особового складу, виборча документація, документи «для складання історії земства», проектно-кошторисна документація, справи про операції з нерухомим майном); 2) справи 10-річного строку зберігання (бухгалтерська документація, окладні книги); 3) справи 5-річного строку зберігання (решта документів земства). справи, для яких закінчився термін відомчого зберігання, знищувалися шляхом продажу з торгів⁴⁰.

Для земств Лівобережної і Південної України оптимізація умов зберігання архівних документів була нерозривно пов'язана з упорядкуванням уже наявних значних документальних зібрань. Серед губернських земств в Україні першим розпочало впорядкування архіву Катеринославське земство в 1887–1888 рр.⁴¹ згодом аналогічні роботи проводилися в Чернігівському й Полтавському земствах⁴². Розбирання архівних справ здійснювалося силами канцелярських службовців земських управ відповідно до методичних вказівок земських управ і зібрань. Перед ухваленням остаточного рішення списки відібраних для утилізації справ розглядалися ревізійними комісіями земських зібрань. Свідченням турботи земців про збереженість архівних цінностей є намагання членів комісій забезпечити додатковий контроль над процесом експертизи цінності документів⁴³. В українських губерніях, де активно діяли вчені архівні комісії, їхні члени долучалися до розбирання справ земських архівів⁴⁴. Деяко стихійний характер мала утилізація документів в архівах повітових земств. Наприклад, в архіві земської управи Хорольського повіту Полтавської губернії старі справи (до 1901 р.) було знищено, а їхні описи –

загублено⁴⁵. У випадках недостатньої пильності службовців повітових управ при утилізації документів у справу втручалися представники губернського земства⁴⁶ або адміністративної влади⁴⁷. Періодичну утилізацію відповідних архівних документів у різних масштабах практикували більшість земств України.

Проблемним місцем функціонування земських архівів упродовж усієї історії земств в Україні слід вважати загалом недостатній рівень забезпеченості їх належними приміщеннями. На етапі становлення земського самоврядування більшість земств орендували будівлі, необхідні для розміщення управ та їхніх службових підрозділів. Відносно невеликий документообіг давав змогу земським установам тимчасово уникати розв'язання проблеми раціонального облаштування документосховищ. Активний пошук варіантів оптимізації умов зберігання архівних документів розпочався в 1880–1890-х рр. через стрімке зростання обсягу земських архівів. Частина земств йшла шляхом розгортання значної утилізаційної кампанії, в інших наголос робився на реалізації проектів спорудження земських будівель, облаштованих відповідно до функціональних потреб земських установ. Зокрема, розроблений на початку XX ст. відомий проект будівлі Полтавського губернського земства (архітектори-художники О. Ширшов, В. Кричевський) передбачав відведення під загальний земський архів просторого ізольованого приміщення в напівпідвальному поверсі споруди з окремим кабінетом для архіваріуса⁴⁸. Один із найбільших на території України земських архівів розмістився в дев'яти опалюваних кімнатах, обладнаних необхідним технічним устаткуванням (металевими стелажми, залізними дверми, ставнями, пожежними кранами)⁴⁹. Втім, подібне можна вважати здебільшого винятком із загальної практики функціонування земських архівів в Україні. Адже під документосховища часто пристосовували приміщення підвалів і горищ земських будівель, а в найгірших випадках – неопалювані сараї і комори⁵⁰. Нерідкими були випадки розпошення справ земського архіву в різних частинах міста, а інколи, навіть, між кількома містами (Перекопське земство)⁵¹. Отже, умови зберігання архівів у конкретних земствах значною мірою залежали від рівня усвідомлення місцевими діячами значущості архівних документів у реалізації стратегії земського управління.

Ефективність використання ретроспективної інформації документів земських архівів визначалася ступенем їхньої загальної упорядкованості,

наявністю зручних умов для роботи архіваріусів та інших земських службовців. Так, у 1905 р. після завершення впорядкування архіву Чернігівської губернської земської управи на запити підрозділів управи архіваріусом було видано 283 справи, а вже у 1906 р. кількість їх зросла до 535⁵². Поліпшення умов роботи архіву відобразилося й на використанні архівної інформації в наукових цілях. Найближчим часом на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии» було опубліковано низку історичних нарисів про окремі галузі земської діяльності в Чернігівській губернії, підготовлених на основі архівних документів (ЗСЧГ, 1904, № 2, 8, 9–10; 1905, № 12; 1906, № 2, 4, 5, 6, 7–8; 9–10; 11–12; 1907, № 1–2, 5, 8, 10, 12). Найчастіше функції земського архіваріуса у процесі організації користування архівною інформацією обмежувалися розшуком і видаванням справ у розпорядження різних підрозділів управи, а необхідні довідки, витяги та копії здебільшого готувалися вже іншими співробітниками. Видавання довідок архіваріусами як вид роботи, що вимагав спеціальних знань, визнавалося недоцільним навіть у земствах із розвинутою архівною службою⁵³.

Без використання архівних документів земських управ неможливою була б підготовка узагальнюючих інформаційно-довідкових та науково-популярних видань земств (зводів постанов земських зібрань, ювілейних нарисів з історії земських установ тощо). Водночас, потреба у здійсненні відповідного архівного пошуку стимулювала подальше вдосконалення організації архівних документів, розвиток обліково-довідкового апарату земських архівів. Наприклад, ухваливши рішення про видання «Истории Полтавского земства» до 50-річчя діяльності земського самоврядування в регіоні, Полтавське губернське земське зібрання звернулося до повітових земств з проханням негайно провести впорядкування земських архівів⁵⁴. Упродовж 1913–1915 рр. робоча група під керівництвом Ф. Щербини здійснила в архівах губернського й повітових земств Полтавської губернії небачену за своїми масштабами в історії земського самоврядування в Україні евристичну роботу⁵⁵. Її результатом стала публікація першого випуску фундаментальної праці «История Полтавского земства» (1914).

Центральною фігурою архівної служби земства був архіваріус. Напередодні ліквідації органів земського самоврядування посада архіваріуса була включена до штатного розпису канцелярій більшості губернських і повітових

земств України, в решті земств його обов'язки виконували інші службовці канцелярії (секретарі, діловоди, реєстратори, ексекutori, бібліотекарі). Безпосередній нагляд за роботою архіваріуса здійснював секретар земської управи, а куратором архівної частини в земській управі вважався особисто голова управи. У службовій ієрархії земської управи архіваріус посідав місце представника допоміжного канцелярського персоналу, не обтяженого, як здавалося, складною і напруженою роботою. Тож за наявності штатної посади архіваріуса з метою економії коштів управи не гребували можливістю перекласти на нього додаткові службові обов'язки. Найчастіше роботу в архіві земські архіваріуси поєднували з функціями реєстратора, бібліотекаря чи ексектора. Подекуди траплялося й більш нестандартне використання зусиль архіваріуса: у Волинському губернському земстві він завідував земельними ділянками земства в м. Житомирі⁵⁶, а в Чернігівському – «колекцією мінералів і зразків глини та ґрунтів, гербарієм болотяних рослин і зразками виробів із соломи»⁵⁷. Виходячи з поширених уявлень про характер діяльності архівних працівників, земські зібрання встановлювали відповідний розмір посадового окладу – в середньому від 300 до 600 крб. на рік. На початку ХХ ст. найвищий рівень річної винагороди архіваріуса був у Катеринославському губернському земстві (720 крб.)⁵⁸, а найменший – у Черкаському повітовому земстві (120 крб.)⁵⁹. Низький рівень матеріального забезпечення не сприяв залученню до роботи в земських архівах кваліфікованих та енергійних працівників. Серед архіваріусів переважали люди поважного віку, які пройшли значний трудовий шлях на посадах молодших канцелярських службовців (реєстраторів, писарів). Більш молоді працівники шукали будь-які способи для посадового підвищення⁶⁰. Отже, очікувати від земських архіваріусів значної активності на службовій ниві не доводилося.

Таким чином, функціонування архівної служби мало важливе значення для забезпечення ефективної управлінської діяльності в системі земського самоврядування. Земські документосховища сконцентрували не лише документи земств, а й багато документів інших місцевих державних установ, увійшовши до числа найбільших провінційних архівів України. У більшості земських архівів було створено умови для зберігання архівних документів і використання їхньої ретроспективної інформації. Особливості організації архівної справи в різних земствах визначалися рівнем інтенсив-

ності їхньої культурно-господарської діяльності, усвідомлення місцевими діячами значущості архівних документів у реалізації стратегії земського управління.

¹ *Дорошенко Д.* Об архивах Екатеринославской губернии. (По данным официальной анкеты). – Екатеринослав, 1914. – С. 10; *Павловский И. Ф.* Описание архивов Полтавской губернии. – Полтава, 1915. – С. VI, IX, 1, 4, 5–6, 7–8, 9–10, 12–13, 15, 16, 18, 19, 21, 23, 27, 29.

² Труды Первого съезда представителей губернских ученых архивных комиссий и соответствующих им установлений 6–8 мая 1914 года. – СПб., 1914. – С. 38, 73.

³ *Герасимов А. А.* Исторические архивы при ученых архивных комиссиях. – Саратов, 1915. – С. 3.

⁴ *Смирнов А. И.* Земский исторический музей. Опыт организации. – Ярославль, 1915. – С. 41–86.

⁵ *Мельничук І. П.* Документи Державного архіву Вінницької обл. про історію органів самоврядування на Поділлі (XIX – поч. XX ст.) // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Наук. збірник. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 215–219; *Зенкова Л.* Документи Державного архіву Полтавської області як джерело вивчення діяльності місцевого самоврядування у пореформений період // Архіви і документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903–2003): Архівний збірник на посвяту 100-річчя Полтавської вченої архівної комісії. – Полтава, 2003. – С. 170–174; *Макієнко О. А.* Видання земських установ у фондах Державного архіву Херсонської області // Історичний архів. Наукові студії. – Миколаїв, 2010. – Вип. 4. – С. 24–29 та ін.

⁶ *Лохматова А.* Катеринославське земство. – Запоріжжя, 1999. – 197 с.; *Калугін С. А.* Земське самоврядування на Харківщині (1865–1917 рр.). – Харків, 2000. – 148 с.; *Огієнко О.* Земства Правобережної України 1904–1917 років: досвід соціально-економічної та культурно-просвітницької діяльності. – Житомир, 2006. – 144 с.; *Редькіна О. А.* Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття. – К., 2008. – 192 с.; *Завальнюк О. М., Стецюк В. Б.* Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 220 с.

⁷ Нариси історії архівної справи в Україні / за заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К., 2002. – 612 с.

⁸ *Абрамов В. Ф.* Земские архивы // Вестник архивиста. – 1998. – № 4. – С. 59–66; *Макієнко О. А.* Архів Херсонського губернського земства: формування, склад, історична доля // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 116–127.

⁹ *Макієнко О. А.* Організація служби діловодства в земських управах на території України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історичний архів. Наукові студії. – Миколаїв, 2010. – Вип. 5 (у друці).

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб., 1867. – Т. XXXIX (1864 г.). – Отд. 1. – С. 477–478.

¹¹ Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания со времени открытия земских учреждений в Таврической губернии. 1866–1913 гг. – Симферополь, 1908. – Т. 1. 1866–1886. – С. 45.

¹² Сборник правительственных распоряжений, по делам до земских учреждений относящимся. – СПб., 1872. – Т. 1. – С. 16–20.

¹³ Там само. – С. 224–225.

¹⁴ Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). – Полава, 1885. – Вып. 1. – С. 171.

¹⁵ Держархів Харківської обл., ф. 304, оп. 1, спр. 23, арк. 1 зв.–2.

¹⁶ Штат губернской и уездных земских управ Херсонской губернии с 1865 по 1875 год // Приложения к отчету Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865–1874. – Херсон, 1875. – С. 25; Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). – Полтава, 1885. – Вып. 1. – С. 170.

¹⁷ Свод постановлений Харьковского губернского земства за годы с 1865 по 1883. – Харьков, 1883. – Т. 1. – С. 196.

¹⁸ *Смирнов А. И.* Земский исторический музей... – С. 54.

¹⁹ Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за три трехлетия (с 1904 по 1912 гг.). – Полтава, 1915. – Вып. 1. – С. 131; Доклады Каменецкой уездной земской управы 2-му очередному уездному земскому собранию. Сессия с 23 октября 1912 г. – Каменец-Подольск, 1912. – С. 17–18.

²⁰ Штат губернской и уездных земских управ Херсонской губернии с 1865 по 1875 год... – С. 25.

²¹ Там само. – С. 25–27.

²² Отчет Черниговской губернской земской управы за 1913 год. – Чернигов, 1915. – С. 325–329.

²³ Там само. – С. 325–326.

²⁴ Херсонское губернское земское собрание. Сессия третья (28 октября – 15 ноября 1866 года). – Херсон: Тип. Н. О. Ващенко, 1867. – С. 64; Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1914–1915 год. – Херсон, 1915. – С. 3.

²⁵ Отчет Черниговской губернской земской управы за 1914 год. – Чернигов, 1916. – С. 344.

²⁶ Миргородское уездное земство. Отчет уездной земской управы за 1915 год. – Миргород, 1916. – С. 74.

²⁷ Полтавскому губернскому земскому собранию 49-го очередного созыва ревизионной комиссии доклад 1913 года. – Полтава, 1913. – С. 130–131.

²⁸ Держархів Автономної Республіки Крим, ф. 60, оп. 1, спр. 179, 136 арк.; спр. 180, 120 арк.

²⁹ Держархів Херсонської обл., ф. 5, оп. 1, спр. 29, арк. 42; Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за три трехлетия (с 1904 по 1912 гг.). – Полтава, 1915. – Вып. 1. – С. 132.

³⁰ Полтавскому губернскому земскому собранию 49-го очередного созыва ревизионной комиссии доклад 1913 года. – Полтава, 1913. – С. 131; Отчет Черниговской губернской земской управы за 1913 год. – Чернигов, 1915. – С. 336.

³¹ Держархів Автономної Республіки Крим, ф. 161, оп. 1, спр. 2, арк. 70; спр. 4, арк. 58; спр. 5, арк. 23; спр. 6, арк. 25.

³² *Павловский И. Ф.* Описание архивов Полтавской губернии. – Полтава, 1915. – С. 8, 10, 12, 29.

- ³³ Там само. – С. 1.
- ³⁴ *Смирнов А. И.* Земский исторический музей... – С. 47–48.
- ³⁵ Отчет Черниговской губернской земской управы за 1905 год. – Чернигов, 1906. – С. 375–376; *Смирнов А. И.* Земский исторический музей... – С. 45–46.
- ³⁶ Систематический сборник постановлений Кременчугского уездного земского собрания. 1865–1899 гг. – Кременчуг, 1900. – С. 56; Доклады Винницкому очередному уездному земскому собранию 1-го созыва Винницкой уездной земской управы 1911 года. – Винница, 1911. – С. 29–30; Винницкая уездная управа. Доклады третьему чрезвычайному Винницкому уездному земскому собранию созыва 1913 года и журналы комиссий и собрания. – Винница, 1913. – С. 23; Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за три трехлетия (с 1904 по 1912 гг.). – Полтава, 1915. – Вып. 1. – С. 131.
- ³⁷ Держархів Автономної Республіки Крим, ф. 528, оп. 1, спр. 297, арк. 1, 3, 4; Постановления Евпаторийского XXIII очередного уездного земского собрания 25–28 октября 1888 года. – Евпатория, 1889. – С. 9–10.
- ³⁸ *Смирнов А. И.* Земский исторический музей... – С. 50–51.
- ³⁹ Там само. – С. 53.
- ⁴⁰ Доклады Каменецкой уездной земской управы 2-му очередному уездному земскому собранию. Сессия с 23 октября 1912 г. – Каменец-Подольск, 1912. – С. 17–18.
- ⁴¹ Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг. – Екатеринослав, 1914. – Т. 1. – С. 93–94.
- ⁴² Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1883–1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. – Чернигов, 1902. – Вып. 1. – С. 150–151; Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1900–1909 годов. – Чернигов, 1912. – Т. 1. – С. 49–5; Отчет Полтавской губернской земской управы за 1910 год. – Полтава, 1911. – Вып. 1. – С. 229–230.
- ⁴³ Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1883–1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. – Чернигов, 1902. – Вып. 1. – С. 151.
- ⁴⁴ Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. 1. – С. 27–28; Отчет Полтавской губернской земской управы за 1910 год. – Полтава, 1911. – Вып. 1. – С. 230; Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1914. – № 51. – С. 293–294.
- ⁴⁵ *Павловский И. Ф.* Описание архивов Полтавской губернии. – Полтава, 1915. – С. 29.
- ⁴⁶ Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). – Полтава, 1885. – Вып. 1. – С. 171.
- ⁴⁷ Систематический сборник постановлений Кременчугского уездного земского собрания. 1865–1899 гг. – Кременчуг, 1900. – С. 56.
- ⁴⁸ Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за три трехлетия (с 1895 по 1903 г. вкл.). – Полтава, 1906. – Вып. 1. – С. 56.
- ⁴⁹ *Павловский И. Ф.* Описание архивов Полтавской губернии. – Полтава, 1915. – С. 1; Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за три трехлетия (с 1904 по 1912 гг.). – Полтава, 1915. – Вып. 1. – С. 97, 132.
- ⁵⁰ *Смирнов А. И.* Земский исторический музей... – С. 59–61.
- ⁵¹ Держархів Автономної Республіки Крим, ф. 161, оп. 1, спр. 6, арк. 24.
- ⁵² Отчет Черниговской губернской земской управы за 1905 год. – Чернигов, 1906. – С. 375; Отчет Черниговской губернской земской управы за 1906 год. – Чернигов, 1907. – С. 454.
- ⁵³ Полтавскому губернскому земскому собранию 49-го очередного созыва ревизионной комиссии доклад 1913 года. – Полтава, 1913. – С. 131.
- ⁵⁴ Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за три трехлетия (с 1904 по 1912 гг.). – Полтава, 1915. – Вып. 1. – С. 116.
- ⁵⁵ Полтавскому губернскому земскому собранию 51-го очередного созыва губернской земской управы доклады 1915 года. – Полтава, 1916. – С. 187–195.
- ⁵⁶ Доклад ревизионной комиссии Вольнскому губернскому земскому собранию 4-й чрезвычайной сессии 1914 года. – Житомир, 1914. – С. 149.
- ⁵⁷ Отчет Черниговской губернской земской управы за 1897 год // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – № 10. – С. 287.
- ⁵⁸ Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг. – Екатеринослав, 1916. – Ч. 2. – Вып. 1. – С. 82.
- ⁵⁹ Смета земских доходов и расходов по Черкасскому уезду на 1913 год. – Черкассы, 1912. – С. 74.
- ⁶⁰ *Макієнко О. А.* Архів Херсонського губерньського земства: формування, склад, історична доля // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 121.

930.253:94(477)

Ляшенко Вікторія

ПОРІВНЯЛЬНИЙ ТА СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ КОРИСТУВАННЯ АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ В ЧИТАЛЬНОМУ ЗАЛІ ЦДІАК УКРАЇНИ

Проаналізовано основний контингент, склад, віковий та освітній рівні користувачів читального залу ЦДІАК України, які досліджували документи історико-революційної та політичної проблематики.

Ключові слова: порівняльний та статистичний аналіз, користувачі архівними документами, читальний зал ЦДІАК України.

© *Ляшенко Вікторія, 2010*

Проанализированы основной контингент, состав, возрастной, образовательный уровни пользователей читального зала ЦГИАК Украины, которые исследовали документы историко-революционной и политической проблематики.

Ключевые слова: сравнительный та статистический анализ, пользователи архивных документов, читальный зал ЦГИАК Украины.

We analyze the main contingent, the composition, age, educational levels of users reading room TSGIAK Ukraine who worked with documents of historical and revolutionary and political issues.

Key words: comparative is the statistical analysis, users of archival documents, a reading room TSGIAK Ukraine.

У Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (далі – ЦДІАК України) зберігаються документи ХІІІ ст. – 1917 р., які зосереджені у понад 1620 фондах. Архів проводить велику науково-дослідну, практичну й інформаційну роботу. Важливе місце в його діяльності займає забезпечення збереженості документів та всебічне використання їх. Суттєвою функцією ЦДІАК України є обслуговування користувачів у своєму читальному залі. Однак їх контингент, основна тематика досліджень досі практично не вивчалися, хоча така статистика проводиться в ньому постійно.

Мета нашої статті – висвітлити тематику досліджень користувачів читального залу ЦДІАК України за 1944–1955 рр. та 1990–2000 рр. За основу взято алфавітну картотеку користувачів. Беруться до уваги ті користувачі, які працювали з документами історико-революційної, політичної проблематики. Алфавітна картотека – обліковий документ архіву, в якому зафіксовано тематику дослідження, прізвище, ім'я та по батькові користувача, посаду, науковий ступінь, звання, мету занять, № особової справи, рік роботи. На звороті вказуються використані фонди. До речі, їх зазначено не на усіх картках (тобто, на одній картці може бути вказано понад 20 фондів, на іншій – жодного). Під час проведення дослідження було проаналізовано кількісний склад користувачів, їхній віковий та освітній рівень, визначено основні групи, мету дослідження документів із ЦДІАК України, основні галузі знань та тематичну спрямованість розвідок студентів, аспірантів, наукових працівників.

1 березня 1944 р. ЦДІАК України почав працювати у звільненому від німецько-фашистських загарбників м. Києві. Він об'єднав у собі фонди колишнього Київського центрального архіву давніх актів, Київського центрального історичного архіву та частину фондів Архіву революції м. Харків. У читальному залі того року працювало близько 40 осіб. До 1955 р. кількість користувачів у ньому з кожним роком зростала.

Аналіз наукових тем за 1990–2000 рр. показує, що у цей період, коли було знято заборони та ідео-

логічні обмеження, почалось дослідження, вивчення, використання раніше невідомих широкому загалу архівних документів.

Аналіз за віком (1944–1955 рр.):

1 категорія (від 14 до 19 років): за цією тематикою не працювала;

2 категорія (від 20 до 25 років): у середньому – 11 осіб на рік;

3 категорія (від 26 до 39 років): у середньому – 34 особи на рік;

4 категорія (від 40 до 59 років): у середньому – 23 особи на рік;

5 категорія (від 60 років): у середньому – 7 осіб на рік.

Користувачі з вищою освітою (1944–1955 рр.): 75 осіб – викладачі вищих навчальних закладів, наукові співробітники НДІ.

Аналіз за віком (1990–2000 рр.):

1 категорія (від 14 до 19 років) – учні 11 класів СШ № 166 м. Київ (5 осіб), школи-гімназії № 143 м. Київ, Українського гуманітарного ліцею – написання рефератів, конкурсних робіт; студенти 2–3 курсів вищих навчальних закладів – курсові роботи – у середньому 45 осіб на рік.

2 категорія (від 20 до 25 років) – 57 осіб на рік: студенти 4–6 курсів – дипломні роботи; аспіранти – написання кандидатських дисертацій, статей.

Розподіл за регіонами: міста Одеса, Чернівці, Харків, Львів, Кривий Ріг, Вінниця, Запоріжжя, Кам'янець-Подільський, Глухів, Ворошиловград (Луганськ), Житомир, Миколаїв, Суми, Кіровоград, Чернігів, Ніжин, Дніпродзержинськ, Херсон, Полтава, Тернопіль (інститути – педагогічний, політехнічний, медичний, внутрішніх справ, державні університети);

РФ: Москва, Пенза, Вороніж.

3 категорія (від 26 до 39 років): у середньому 69 осіб на рік – викладачі, вчений секретар, завідувачі кафедр, завідувачі відділів, кабінетів, лектори, вчителі, кінооператори, режисери, співробітники музеїв, бібліотек, аспіранти, докторанти (написання кандидатських, докторських дисертацій, статей, історичних довідок, монографій, посібників, підручників, організація, понов-

лення, удосконалення експозицій музеїв, планові роботи, написання сценаріїв, створення фільму).

4 категорія (від 40 до 59 років): у середньому 38 осіб на рік – заступники директорів, директор, майор, начальник відділення Державного комітету, екскурсовод, заступник голови фонду, начальник психолого-педагогічної служби, архітектори, кореспонденти, помічники-консультанти народних депутатів, інженера-конструктори.

5 категорія (від 60 років): у середньому 17 осіб на рік – пенсіонери (написання спогадів, монографій, нарисів, дисертацій).

Фонди, документи яких користувалися найбільшим попитом

1 блок:

ф. 208 Стародубський магістрат; ф. 210 Подільське намісницьке правління; ф. 212 Брацлавське намісницьке правління; ф. 221–223 Колекції документів; ф. 234 Російське акціонерне товариство; ф. 237 Каманін Іван Михайлович – архівіст, археолог; ф. 260–261 Жевахови, Стороженко; ф. 263 Кістяківський Олександр Федорович; ф. 268 Південне районне охоронне відділення; ф. 274 Київське губернське жандармське управління (КГЖУ); ф. 275 Київський пошукове (охоронне) відділення; ф. 276 Південно-західне районне охоронне відділення; ф. 278 Київське жандармське поліцейське управління залізниць; ф. 279 Дніпровське відділення Московсько-Київського жандармського поліцейського управління залізниць; ф. 280 Київське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць; ф. 281 Ковельське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць; ф. 282 Котопське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць; ф. 285 Фастівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць; ф. 287 Бердичівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць; ф. 289 Київська кріпосна жандармська команда; ф. 293–296 фонди цензури.

2 блок:

ф. 301 – Жандармські установи Подільської губ.; ф. 304 Харківське охоронне відділення; ф. 307 Помічник начальника Харківського губернського жандармського управління (далі ГЖУ); ф. 309 Харківське жандармське поліцейське управління; ф. 310 Харківське відділення Харківського жандармського поліцейського управління; ф. 311 Чугуївське відділення Харківського жандармського поліцейського управління; ф. 313 Катеринославське ГЖУ; ф. 315 Канцелярія військового

прокурора Київського військово-окружного суду; ф. 316 Київський військово-окружний суд; ф. 317 – Прокурор Київської судової палати; ф. 318 Київська судова палата; ф. 320 Полтавське ГЖУ; ф. 321 Розшуковий пункт при Полтавському ГЖУ; ф. 323, 325–326 Помічник начальника Полтавського ГЖУ в різних повітах губернії; ф. 335 Канцелярія одеського тимчасового генерал-губернатора; ф. 336 Харківське ГЖУ; ф. 346 Канцелярія військового прокурора Одеського військово-окружного суду; ф. 347 Одеський військово-окружний суд; ф. 348 Одеська судова палата; ф. 349 Херсонське ГЖУ; ф. 350 Помічник начальника Херсонського ГЖУ; ф. 354 Помічник начальника Херсонського ГЖУ в м. Миколаїв; ф. 356 Канцелярія миколаївського та севастопольського військового губернатора; ф. 358 Херсонський військовий генерал-губернатор; ф. 361 Канцелярія військового генерал-губернатора Галичини; ф. 363 Штаб військового генерал-губернатора Галичини; ф. 365 Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернатора Галичини; ф. 385 Жандармське управління м. Одеса; ф. 386 Одеське охоронне відділення; ф. 389 Канцелярія військового прокурора.

3 блок:

ф. 402 Начальник Сокальського повіту Львівської губернії; ф. 419 Прокурор Одеської судової палати; ф. 439 Управління начальника Ланцутського повіту; ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора; ф. 444 Цивільна канцелярія командира окремого Литовського корпусу; ф. 470 Київська таємна комісія про таємні товариства; ф. 473 Слідча комісія для політичних справ; ф. 485 Київська палата кримінального суду; ф. 486 Київська палата цивільного суду; ф. 487 Київська об'єднана палата кримінального та цивільного судів; ф. 489 Колекція справ про польські повстання.

4 блок:

ф. 1004 Нісселович Л. Н.; ф. 1010 Фрідман Н. М.; ф. 1071 Прокурор Харківської судової палати; ф. 1072 Харківська судова палата; ф. 1111 Товариство споживчих товариств півдня Росії; ф. 1147 Брацлавський верхній земський суд; ф. 1152 Помічник начальника Бессарабського ГЖУ; ф. 1157 Київська Маріїнська община сестер милосердя; ф. 1191 Канцелярія тимчасового харківського генерал-губернатора; ф. 1196 Київське відділення Російського військово-історичного товариства; ф. 1219 Скоропадські; ф. 1225 Лотоцький О. І.; ф. 1235 Грушевські;

ф. 1252 Штаб-офіцер корпусу жандармів м. Одеса; ф. 1260 Маціївський вїт; ф. 1262 Помічник начальника Волинського ГЖУ; ф. 1335 Волинське ГЖУ; ф. 1342 Управління Подільського та Волинського тимчасового генерал-губернатора; ф. 1406 Фронтний виконавчий комітет службовців Всеросійської міст Південно-Західного фронту; ф. 1407 Колекція грамот, привілеїв та універсалів; ф. 1419 Виконавчий комітет XII інженерно-будівельної бригади; ф. 1423 Документи, зібрані єврейською історико-археологічною комісією. ф. 1435 Об'єднаний комітет партії м. Кам'янець-Подільський; ф. 1439 Чернігівське ГЖУ; ф. 1475 Галагани; ф. 1537 Чернігівський губернський магістрат; ф. 1593 Управління уповноваженого Всеросійського земського союзу по Буковині; ф. 1597 Катеринославське охоронне відділення; ф. 1599–1600 Помічник начальника Волинського ГЖУ в різних повітах губернії; ф. 1631 Пасек В. В.; ф. 1680 Канцелярія харківського інспектора у справах друку; ф. 1682 Канцелярія сумського тимчасового генерал-губернатора; ф. 1847 Остерський повітовий суд; ф. 1943 Новгород-Сіверська палата цивільного суду; ф. 2009 Білгородська духовна консисторія; ф. 2035 Лукашевичі; ф. 2047 Пільчіков М. Д.; ф. 2052 Сумцов М. Ф.; ф. 2053 Самборські; ф. 2058 Савва В. І.; ф. 2068 Щеглеєв С. С.; ф. 2090 Окружний фабричний інспектор; ф. 2104 Овруцьке духовне правління; ф. 2161 Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії; ф. 2194 Колекція мап; ф. 2227 Колекція документів Волинського музею.

Аналіз фондів, документи яких користуються найбільшим попитом, свідчить, що використовувались фонди не тільки жандармських управлінь та охоронних відділень, а й особові фонди, фонди господарсько-економічних установ, духовних правлінь, судів, прокуратури, колекції документів (мап, грамот, Волинського музею). Одна людина могла використати (для написання кандидатської дисертації) фонди блоків 1–3 (найбільший попит припадав на фонди жандармських управлінь).

Приклад:

«Революційне підпілля народництва 70-х років XIX ст. в Україні і проблема конспірації» (1993) – студентка 4 курсу Дніпропетровського державного університету, дипломна робота: ф. 274, 301, 316, 385, 419, 442

«Союз визволення України і суспільно-політичні процеси в західноукраїнських Землях (1914–1918)» (2001) – викладач Прикарпатського університету, кандидатська дисертація: ф. 274, 307, 320, 336, 365, 385, 1599.

«Робітничий клас та рух Півдня України в період реакції та піднесення 1907–1914 рр.» (1955–1956), викладач Одеського вищого морехідного училища, кандидатська дисертація: Фонди жандармерії Одеси

«Партійні організації та робітничий рух на півдні України в роки реакції та піднесення (1907–1914 рр.)» (1975), викладач кафедри марксизму-ленінізму Одеського інженерного морського училища, кандидатська дисертація: Фонди: Одеське охоронне відділення, Жандармське управління м. Одеса, Одеський військово-окружний суд, Прокурор Одеської судової палати.

«Діяльність більшовиків України в армії в 1914–1917 рр.» (1972), аспірант Одеського державного університету: Фонди: Прокурор Київської судової палати, Київський військово-окружний суд, Канцелярія військового прокурора Київського військового окружного суду, Київське ГЖУ, Київська судова палата, Катеринославське ГЖУ, Жандармське управління м. Одеси, Прокурор Одеської судової палати, Одеський військово-окружний суд, Подільське ГЖУ, Харківське ГЖУ, Полтавське ГЖУ.

«Більшовицькі організації України в боротьбі за солдатські маси на буржуазно-демократичному етапі революції», доцент, канд. іст. наук, докторська дисертація (1983, 1984): ф. 315–318, 336, 347–348, 386, 1597.

Останні дві теми досліджувала одна і та ж людина.

Користувачі документів працювали в читальному залі над темами найбільшого за обсягом історико-політичного, революційного блоку в різні роки. Здобуття Україною незалежності мало безпосередній вплив на їхній склад та кількість, а також на зміну пріоритетів у тематиці досліджень. Тепер почали досліджувати раніше невідомі сторінки історії України, так звані «білі плями», збільшилось наукове опрацювання раніше заборонених тем, розширилася в цілому тематика досліджень.

Статистичний аналіз, здійснений з метою отримання об'єктивного уявлення про динаміку відвідувань ЦДАК України та зміни у досліджуваному блоці, свідчить про подальшу пріоритетність опрацювання цього блоку, але в суто об'єктивному, науковому плані. Плануємо опрацювати інші блоки – соціальний, військовий, культурний, релігійний, економічний, з розподілом користувачів за вищими навчальними закладами, науково-дослідними інститутами та регіонами.

УДК 930.253(477-25)«1930»

Серга Жанна

**АРХІВНА СПРАВА В КИЄВІ В 1930-х рр.
(за документами Державного архіву міста Києва)**

На основі аналізу документів фонду Київської міської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів за 1930-ті роки висвітлено стан архівної справи в м. Києві та його приміській смузі.

Ключові слова: архівне управління, архівосховище, документи, приміщення, зберігання, міськрада, фонди, фінансування.б

На основании анализа документов фонда Киевского городского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов за 1930-е годы освещено состояние архивного дела в г. Киеве и его пригороде.

Ключевые слова: архивное управление, архивохранилище, документы, помещение, сохранность, горсовет, фонды, финансирование.

Archive affairs in Kyiv and suburb in 1930 (under the State Archives of Kyiv city documents) On the base of analysis of the Kyiv City Council documents of workers, peasants and Red Army members during 1930, the article lights out the status of archive affairs in Kyiv and its suburb.

Key words: Archive management, archive repositories, documents, offices, stories, City Council, funds, financing.

Згідно з постановою урядової комісії в справах ліквідації округ УСРР від 18 вересня 1930 р., ухвалено створити 28 місцевих архівних управлінь (Київське, Дніпропетровське, Одеське, Харківське, Артемівське, Волинське, Вінницьке, Запорізьке, Кам'янець-Подільське, Кременчуцьке, Криворізьке, Луганське, Маріупольське, Миколаївське, Полтавське, Сталінське, Херсонське, Чернігівське, Бердичівське, Зінов'ївське, Конотопське, Лубенське, Мелітопольське, Ніжинське, Проскурівське, Сумське, Уманське, Шевченківське), які підпорядковувались Центральному архівному управлінню¹.

Усі місцеві управління було поділено на три категорії. Кожне з них обслуговувало певну кількість районів, але утримувалось коштом тієї міськради, де воно територіально перебувало. З 1 жовтня 1930 р. Київське місцеве архівне управління віднесено до першої категорії. Воно контролювало архіви діючих і ліквідованих організацій у 27 районах колишніх Київської, частини Уманської та всієї території Білоцерківської округ, і мало утримуватись виключно лише Київською міською радою. На бюджет міста перекладено тягар обслуговування місцевостей, ніяк не пов'язаних із Києвом.

На початку 1930-х років Київське місцеве архівне управління мало декілька приміщень-архівосховищ у різних частинах міста – у будинку Київської міської ради, в будівлі колишніх Присутніх місць, у 15-му корпусі Музейного містечка – Лаврського заповідника. Загальна площа архівосховищ сягала 6202 лінійні метри, невпорядкованими залишилися близько 10 % документів, що в них зберігались.

У жовтні 1930 р. Київська міська рада надіслала Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (далі – ВУЦВК) лист, у якому просила уряд розглянути питання фінансування Київського місцевого архівного управління. Оскільки ситуація, що склалась, суперечила основним засадам побудови бюджету, адже до його витратної частини включали лише видатки, які стосувалися певної територіально-адміністративної одиниці, а всі установи й заклади, що мають міжрайонне значення, мали утримуватись коштом держбюджету, міськрада пропонувала уряду або повністю прийняти архівні управління на державний бюджет, або витрати розділити між місцевим і державним бюджетами. А доки поставлене питання вирішувалося, вона не вважала за можливе виконання постанови урядової комісії від 18 вересня 1930 р.²

8 березня 1931 р. президія Київради запропонувала Київському місцевому архівному управлінню звільнити 15-й корпус Лаври і передати його під житло робітникам Червонопрапорного заводу, а архівні документи перевезти до двох лаврських церков (приміщення 15-го корпусу було надано Київському окружному архівному управлінню під архівосховище ще в 1927 р. на тій підставі, що в Лаврі, як в культурно-історичному заповіднику, мали концентруватися тільки наукові установи – музеї, бібліотеки, архіви, установи Академії наук України. Київське окружне, а згодом місцеве архівне управління на ремонт корпусу і на стелажі протяжністю 3500 лінійних метрів витратило 300 тис. крб.). Переміщення

© Серга Жанна, 2010

архівних документів змарнувало б працю архівістів за п'ять останніх років. Проте навіть втручання в цю справу Центрального архівного управління не врятувало Київське місцеве архівне управління від виселення³.

У 1931 р. документи вказаного архівосховища було перебазовано до трьох напівзруйнованих колишніх церков – Йорданської, Воскресенської, Феодосіївської. При переміщенні зусиллями архівістів вдалося врятувати їх від перемішування і руйнування, але працювати в новонаданих будівлях було неможливо, оскільки вони потребували капітального ремонту і облаштування спеціальними стелажми, на що не було коштів. Ефективній роботі архівістів перешкоджала ще й велика віддаленість архівосховищ одне від одного й від будинку місцевого архівного управління (близько 10 км).

У Київському місцевому архівному управлінні в 1931 р. працювало 12 службовців і ще два у Білоцерківській архівній філії. Його співробітники інструктували архівістів 250 підприємств, організацій та установ міста і сіл приміської смуги, впорядковували та брали на зберігання документи діючих і ліквідованих підприємств, міста, а також книжковий і газетний фонди; виявляли та пропагували архівні документи господарсько-практичного значення через виставки й статті в місцевій пресі і журналах «Радянський архів» і «Архів Радянської України», щороку видавали громадянам понад 400 довідок, у рік обслуговували 200 користувачів читального залу⁴.

Секретаріат Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету постановою від 10 жовтня 1931 р. закріпив за архівними установами їхні приміщення та заборонив райвиконкомам і міськвиконкомам без дозволу Центрального архівного управління відбирати їх і взамін надавати гірші. Переселення архівних установ до інших приміщень дозволялось проводити лише у випадку суто невідкладної потреби, при умові надання їм відповідних за площею і якістю приміщень. Перевезення архівних документів і облаштування нових архівосховищ мали проводити коштом райвиконкомів і міськвиконкомів⁵.

На засіданні Секретаріату ВУЦВК 10 листопада 1931 р. розглядалось питання розвитку архівної справи в Україні за останні роки. Тут було відзначено, що в 1929–1930 рр. на окремих ділянках робота архівних установ є вкрай незадовільною: в сільських організаціях і установах архівну справу занедбано, подекуди навіть знищено цінні документи; на периферії не проводиться збір цінних архівних документів і га-

зетного фонду; місцева влада недостатньо фінансує архівні установи; повільно готуються нові кваліфіковані архівні працівники. Хоча при Всеукраїнському заочному інституті підвищення кваліфікації педагогів у Харкові відкрито архівознавчий відділ, підприємства, організації, установи не поспішали направляти на навчання своїх представників та вносити за них плату 24 крб. на рік.

З метою ліквідації зазначених недоліків Секретаріат ВУЦВК постановив:

- на документальній базі місцевих архівних управлінь, їхніх філій та краєзнавчих історичних архівів утворити єдину систему наукових архівних установ;

- доручити Народному комісаріату фінансів із 1 січня 1932 р. вилучити з місцевого бюджету та передати в державний бюджет кошти на утримання єдиної системи архівних установ;

- архіви міськрад й райрад перетворити на міські й районні архівосховища для концентрації в них архівних документів райрад, міськрад та установ, організацій і підприємств, що знаходяться на їхній території;

- зобов'язати райради і міськради забезпечити архівні установи приміщеннями відповідної площі і якості, закріпивши їх за ними;

- організувати спеціальний архівознавчий вищий навчальний заклад;

- доручити Народному комісаріату юстиції разом з Центральним архівним управлінням опрацювати питання про встановлення певної судово-правової відповідальності за незаконне знищення архівних документів та нежиття заходів щодо належного їх зберігання⁶.

8 лютого 1932 р. згідно з постановою ЦК ВКП(б) утворено 5 областей в УСРР: Харківська (82 райони), Київська (100 районів), Вінницька (71 район), Одеська (50 районів), Дніпропетровська (54 райони).

У протоколі засідання Секретаріату ВУЦВК від 26 лютого 1932 р. зазначалось, що у зв'язку з утворенням областей, постанова Секретаріату ВУЦВК від 10 листопада 1931 р. про реорганізацію крайових історичних і місцевих архівів та їхніх філій на державні історичні, районні і міські архіви залишається в силі і переходить на обласну систему управління; Центральному архівному управлінню, районним і міським радам доручалось найближчим часом налагодити роботу районних і міських архівів⁷.

На початку 1932 р. Київське місцеве архівне управління об'єднано з Київським обласним історичним архівом. На підставі постанови Ради

Народних Комісарів УСРР від 20 квітня 1932 р.⁸ при президії Київської міської ради утворено міський архів як окрему адміністративно-господарську одиницю, підпорядковану і підзвітну міськраді і обласній архівній управі. В обов'язки міського архіву входило інструктування та нагляд за архівною справою в архівах підприємств, організацій та установ Києва і приміської смуги; упорядкування, описування і зберігання документів міської і районних рад та їхніх виконавчих комітетів, ліквідованих і діючих установ; відокремлення і утилізація документів, у яких минула потреба; видача довідок, копій, витягів з архівних документів; виконання всіх інших обов'язків, які виконувало ліквідоване Київське місцеве архівне управління.

Передані до Київського міського архіву документи мали зберігатися в ньому 10 років, а потім передаватись на постійне зберігання до обласного або Державного історичного архівів. Завідувача міського архіву призначала міськрада. На період із 1 квітня по 31 грудня 1932 р. президія міськради затвердила штат міського архіву у кількості чотирьох осіб – завідувача, наукового співробітника, інструктора-інспектора та асистента, а також кошторис на утримання його в сумі 8 тис. крб. Першим завідувачем міського архіву став колишній завідувач губернського і окружного архіву, а потім Київського місцевого архівного управління Давид Юхимович Зайченко, науковим співробітником – Сергій Аркадійович Богаєвський, інструктором-інспектором – Олександр Михайлович Барабашов, асистентом – Михайло Іванович Андрієнко.

Повноцінну роботу міського архіву планувалось розпочати вже з 7 червня 1932 р. Проте постала проблема з його облаштуванням, яку міська влада не поспішала розв'язувати, мотивуючи це тим, що в Києві виникла житлова криза, пов'язана з розміщенням обласних установ. Міськрада не виділила приміщення для канцелярії самого архіву. Для власних архівосховищ міський архів на підставі договору від 10 червня 1932 р. орендував за 540 крб.⁹ на рік у Всеукраїнського музейного містечка дві закриті церкви на території дальніх печер колишньої Києво-Печерської Лаври. Це були колишня церква Різдва, площею 25 квадратних сажнів, і колишня церква Зачаття, площею 50 квадратних сажнів.

Ще у 1930 р. будівлю церкви Зачаття Київська міськрада пропонувала під архівосховище Центральному історичному архіву. Однак, останній від такої пропозиції відмовився, мотивуючи це тим, що церква круглої форми і розмістити в ній стелажі

буде неможливо, її будівля віддалена навіть від допоміжних приміщень Лаври і розміщення там документів призведе до неможливості ними користуватись, крім того, у ній постійно наявний високий рівень вологи, який весною зростає ще більше, а це призведе до псування або взагалі знищення документів¹⁰.

Отже, від початку свого існування Київський міський архів отримав для архівосховища будівлі, які не тільки не були пристосовані для цього, а ще й потребували капітального ремонту – (вікна вибиті, всередині руїна) і все це при браковій будівельних матеріалів. Незважаючи на всі ці труднощі, ліквідовані підприємства наполягали на негайній передачі своїх справ на зберігання до міського архіву. За таких умов розпочати вчасно роботу його не вдалося. Передусім, усі зусилля колективу було спрямовано на закінчення ремонту в архівосховищах та обладнання їх стелажми. Незабаром міськрада в своєму приміщенні, що на вулиці Воровського, 13 (нині вулиця Хрещатик), для канцелярії архіву виділила кімнату № 4¹¹.

Київська міська влада неодноразово не виконувала спеціальну постанову Секретаріату ВУЦВК від 10 жовтня 1931 р. щодо надання приміщень для архівосховищ архівним установам. Так, упродовж червня 1931 р. – квітня 1932 р. Київська міська рада відібрала у Київського обласного історичного архіву (найбільшої в УСРР архівної установи) п'ять його приміщень, взамін надавши архіву будівлі, цілком не пристосовані для довготривалого зберігання документів та їх наукового використання.

1 квітня 1932 р. Київська міська рада запропонувала Київському обласному історичному архіву звільнити колишній митрополичий будинок (двоповерховий будинок загальною площею понад 1 тис. м²), що в Софіївському подвір'ї на вулиці Короленка, 22-в, і негайно перевезти усі свої архівні фонди до Михайлівського монастиря. Адміністрація обласного історичного архіву опротестувала цю ухвалу міськради, оскільки приміщення будівлі колишнього Михайлівського монастиря було вологе, без опалення і освітлення й непридатне для зберігання величезної кількості документів історичного та державно-політичного значення. Крім того, з 1930 р. і досі в будівлі на вул. Короленка, 22-в працювали читальний і виставковий зали архіву. Переїзд унеможливив би роботу читального залу, зірвав би плани науково-дослідної роботи, тому архів відмовився звільняти приміщення.

2 квітня наприкінці робочого дня, згідно з наказом коменданта міста Києва, на Софіївське

подвір'я приїхали дві вантажівки з червоноармійцями, які відбили замки на архівосховищах і без участі архівістів приступили до переміщення документів. Справи недбало навантажувались у відкриті кузови автівок. Перевезення відбувалося під дощем. Все це призвело до псування значної кількості документів.

Виходячи з ситуації, що склалась, адміністрація Київського обласного історичного архіву звернулася до Київської міської ради з проханням надати архіву приміщення колишньої Георгіївської церкви, яке знаходилося неподалік від основного будинку архіву в Софіївському подвір'ї (вул. Короленка, 22-а), приміщення колишнього нового готелю Києво-Печерської Лаври, частину якого архів вже посідав, а також виділити кошти на ремонт зруйнованих стелажів і впорядкування перевезених і складених у купи архівних фондів. Міськрада обмежилась бюрократичною ухвалою від 13 квітня 1932 р. – розмістити обласний архів на території Лаври, передавши йому приміщення колишньої церкви Різдва. Київський обласний історичний архів у травні 1932 р. відмовився від цієї пропозиції, адже у цій будівлі можна було розмістити не більше третини його фондів¹². У червні цього ж року непристосоване під архівосховище приміщення колишньої церкви Різдва, яке потребувало капітального ремонту, Київська міська рада передала міському архіву. Оскільки у Київського міського архіву не було вибору, він погодився із пропозицією міської влади і розпочав ремонт будівлі церкви, облаштувавши її під сховище документів.

Київський обласний історичний архів у жовтні 1932 р. звернувся із клопотанням до президії міськради виділити 10 тис. крб. на відновлення стелажів, зламаних при примусовому переїзді до Михайлівського монастиря у квітні цього ж року. Старі стелажі можна було використати як будівельний матеріал. Міськрада відмовила в асигнуванні коштів обласному архіву, зазначивши, що той фінансується з держбюджету¹³.

У доповідній записці інспектора Київської обласної інспектури охорони пам'яток культури К. А. Антиповича Київській міській раді, датованій 26 грудня 1933 р., йдеться про те, що серед пам'яток культури Києва, які взято на облік і під державну охорону, нині перебувають у загрозовому стані: Софіївська (XI ст.), Михайлівська (XII ст.), Андріївська (XVIII ст.). Зокрема, зазначено: «Михайлівська пам'ятка перебуває в розпорядженні обласного історичного архіву. Архівні фонди, перевезені з митрополичого будинку, гниють через вологість. Крім того, до

церкви проникають безпритульні, розкладають з архівних матеріалів вогнища, крадуть і ламають художній іконостас. Будова руйнується»¹⁴.

Це був не останній натиск із боку міської влади на Київський обласний історичний архів. Згідно з ухвалою Київської міської ради від 4 грудня 1937 р., основний будинок обласного історичного архіву на вул. Короленка, 22-а було призначено до знесення, а на його місці мала бути збудована школа. Цей будинок, площею 2810 м², закріплений за архівом з 1922 р., в ньому зберігалось 750 тон архівних документів, розміщено робочі кімнати і читальний зал, єдиний, де є центральне опалення. Приміщення для перевезення архівних документів навіть не пропонувалось. Директор історичного обласного архіву в листі від 28 грудня 1937 р. Київській міській раді зазначив, що внаслідок низки ухвал міськради протягом 1931–1935 рр. обласний архів звільнив багато своїх приміщень. Архівні документи багато разів переміщувались, від чого багато їх загинуло, велика кількість опинилась в неупорядкованому стані, і їх знову довелося повторно впорядковувати. При звільненні приміщень зруйновано стелажі, на які витрачено державою сотні тисяч карбованців. Наприкінці 1937 р. документи Київського обласного історичного архіву було розпорошено по 10 приміщеннях у різних районах Києва. Вони загинули від вологості в непристосованих будівлях. Звільнення приміщення на вул. Короленка, 22-а призвело б до того, що архів на невизначено тривалий час припинив би своє існування і, в кращому разі, перетворився б на склад паперу. На початку 1938 р. ухвалу Київської міської ради від 4 грудня 1937 р. було скасовано¹⁵.

Такою ж скрутною була ситуація і в Київському міському архіві. Через брак коштів з 1 червня 1934 р. дві посади в ньому було залишено, а дві скорочено. І це тоді, коли з переведенням столиці з Харкова у Київ обсяг роботи міського архіву зріс. А на його співробітників покладався контроль над архівами 350 організацій міста і приміської смуги. 15 жовтня 1934 р. архівосховище міського архіву в колишній церкві Різдва Київграда передала Київському обласному історичному архіву. Орендну плату міського архіву Музейному міс-течку за єдине сховище, що було у церкві Зачаття, було зменшено до 360 крб. на рік¹⁶.

У 1935 р. міському архіву належали два архівосховища на території колишньої Києво-Печерської Лаври у церкві Зачаття та на вулиці Челюскінців. Вони мали площу 375 м², протяжність стелажів у 2 тис. метрів, на яких збе-

рігались документи 350 фондів (300 тис. справ). У цьому ж році архіву повернуто одну штатну одиницю.

Виконуючи постанову Ради Народних Комісарів УСРР від 4 квітня 1936 р. про термінову перевірку архівів в усіх установах, підприємствах, організаціях для встановлення дійсного стану зберігання документів в Україні, Київський міський виконавчий комітет перевіряв архіви 83 установ міста та селищних рад, колгоспів і радгоспів приміської смуги.

Результати перевірки заслухано на засіданні президії міської ради. Остання констатувала, що із перевірених установ у задовільному стані перебували архіви лише в 12. Переважна більшість архівних документів зберігалася в коморах, повітках, на верандах, горищах, підлозі, а не на стелажах, як мало бути. Справи не підшиті, не перенумеровано, без описів. Надані для архівосховищ приміщення, вологі й невеликі за розміром, не мали освітлення, вентиляції, вогнегасників, стелажів. Часто в організаціях не було архівістів, або хоча б осіб, які б відповідали за архівну справу. Все це призвело до псування, а то й нищення документів.

У Києві найгірше архівну справу налагоджено в Будинку колективіста, пекарні № 43, заводі «Автомат», артілі «Електрозварня», Протезному заводі, Будівельному інституті, Комбінаті сліпих, Промтресті тощо. Перевіркою встановлено зникнення документів за 1915–1931 рр. на Протезному заводі, частини справ у школі № 55; у Будинку колективіста архівні справи понівечили щурі, і відновленню вони не підлягали.

Такий же незадовільний стан архівної справи був у селах приміської смуги. Президія міськради ухвалила: зобов'язати керівників міських установ, підприємств, організацій й голів сільрад забезпечити архіви придатними для зберігання документів сховищами, залучити в архіви кваліфікованих працівників, упорядкувати належним чином архівні документи, притягнути до кримінальної відповідальності винних у їх втраті або псуванні¹⁷.

Скрутне становище склалось і в Київському міському архіві. У листі від 13 травня 1936 р. директора архіву до президії Київської міськради йшлося про те, що цього року фінансування міського архіву порівняно з 1935 р. зменшено на 20 %, сховища перевантажено документами, що невдовзі призведе до припинення комплектування, що необхідно збільшити штат до п'яти осіб, підвищити зарплату нині працюючим архівістам, а до перевірки архівів у організаціях, установах,

на підприємствах міста і приміської смуги залучати співробітників апарату міськради¹⁸.

31 жовтня 1936 р. Київському міському архіву повернуто одну посаду архівіста.

Наслідком перевірки архівної справи в кінці 1936 р. стало відкриття при Київському міському архіві курсів для підвищення кваліфікації архівістів і осіб, відповідальних за архіви у діючих установах Києва. Керівництво останніх було зобов'язано відряджати своїх архівістів на курси і вносити за них плату 130 крб.¹⁹ за кожного. Планувалось створити 4 групи по 25 осіб. Навчальний план було розраховано на 120 годин, навчання мало тривати від 17 (18) години до 21 (22) години. Обласне архівне управління поклало обов'язки керівника курсів на директора Київського міського архіву Д. Ю. Зайченка²⁰.

31 вересня 1939 р. у Київському міському архіві за адресою вул. Челюскінців, 8 планувалось проведення двох місячних курсів без відриву від виробництва для архівістів 70 установ та наукових закладів міського значення. Проте керівники установ і підприємств Києва проігнорували постанову міськради від 9 серпня 1939 р. про підвищення кваліфікації архівістів і не направили на курси своїх співробітників²¹.

На початку 1938 р. комісія Київського обласного архівного управління обстежила міський архів. Основні зауваження комісії – перевантаженість архівосховищ, відсутність необхідної кількості стелажів і розміщення архівних справ на підлозі і, як наслідок, призупинення комплектування архіву документами. Усі ці недоліки пояснювались браком фінансування міського архіву із бюджету міста і нагальною потребою в додатковому архівосховищі²².

Згідно з рішенням виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих у 1940 р. для Київського міського архіву під архівосховище виділено приміщення на вулиці Короленка, 52²³.

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-1, оп. 1, спр. 2155, арк. 133.

² Там само, арк. 163.

³ Там само, спр. 2806, арк. 1, 17.

⁴ Там само, спр. 4633, арк. 70–77.

⁵ Там само, спр. 3113, арк. 1.

⁶ Там само, арк. 2–3.

⁷ Там само, арк. 7.

⁸ Там само, спр. 9300, арк. 5.

⁹ Там само, спр. 5122, арк. 3.

¹⁰ Там само, спр. 2232, арк. 2.

¹¹ Там само, спр. 5834, арк. 4.

¹² Там само, спр. 3113, арк. 30, 46.

¹³ Там само, спр. 4731, арк. 2.

¹⁴ Там само, спр. 5475, арк. 18.

¹⁵ Там само, спр. 11286, арк. 12.

¹⁶ Там само, спр. 6323, арк. 5, 11.

¹⁷ Там само, спр. 8795, арк. 12, 11, 16.

¹⁸ Там само, спр. 9394, арк. 2–3.

¹⁹ Там само, спр. 11285, арк. 6.

²⁰ Там само, спр. 9130, арк. 9.

²¹ Там само, спр. 12213, арк. 15.

²² Там само, спр. 11285, арк. 1–2.

²³ Там само, спр. 13003, арк. 3

УДК 930.(477+71)

Вінтонів Христина

ВНЕСОК УКРАЇНСЬКИХ ТА ІНОЗЕМНИХ ДОСЛІДНИКІВ У ВИВЧЕННЯ АРХІВНОЇ УКРАЇНКИ В КАНАДІ

У статті проаналізовано наукові праці українських і закордонних дослідників з питань архівної українки в Канаді. Висвітлено діяльність науковців щодо запровадження до наукового обігу інформації про архівну спадщину українців у Канаді.

Ключові слова: архівна українка, Канада, архівознавчі праці, українські та зарубіжні дослідники.

В статье проанализированы научные труды украинских и зарубежных исследователей по вопросам архивной украинки в Канаде. Раскрыта деятельность ученых по введению в научный оборот информации про архивное наследие украинцев в Канаде.

Ключевые слова: архивная украинка, Канада, архивоведческие работы, украинские и зарубежные исследователи.

The scientific works of the Ukrainian and Canadian researchers, dedicated to the archival ukrainica in Canada, are analyzed in the article. Scientists' activities in inputting information about Ukrainian archival heritage in Canada in scientific circulation are also explored.

Key words: archival ukrainica, Canada, scientific works, Ukrainian and foreign scientists.

Існує чимало праць як українських, так і іноземних науковців, в яких предметом дослідження є україно-канадське питання в різних його проявах. Однак всі вони донедавна подавали інформацію щодо публікацій про українську спадщину в Канаді лише в загальних рисах. Проф. Ірина Матяш першою в Україні порушила це питання в архівознавчому ключі у своїх наукових статтях та у фундаментальній праці «Архівна українка в Канаді: історіографія, типологія, зміст» (2008)¹. Стосовно закордоння, то дослідження тут представлено у вигляді бібліографії на українсько-канадську тематику, до якої увійшли також публікації про архівну українку в Канаді. Скажімо, ще 1951 р. Українська Вільна Академія Наук (УВАН) в Канаді започаткувала під редакцією Ярослава Б. Рудницького бібліографічний щорічник «*Slavica Canadiana*» в серії «*Slavistica*», який також містив огляди книг, коментарі, звіти про життя і діяльність українців у Канаді. Починаючи з 1953 р., УВАН стала видавати також щорічник «*Ukrainica Canadiana*» (протягом 1953–1972 рр. було випущено 20 номерів), що складався з 2 частин: 1) бібліографія українських публікацій, виданих в Канаді за поточний рік; 2) перелік поточної української преси в Канаді². У 1969 р. д-р Олександр Малицький підготував попередній перелік захищених у Канаді протягом 1934–1966 рр. дисертацій про українських канадців. Надалі видан-

ня було доповнене двома окремими додатками, які вийшли друком у 1970 й 1973 рр.³ У 1978 р. проф. Френсіс Свиріпа опублікувала анотовану бібліографію захищених у Канаді дисертацій на українсько-канадську тематику⁴. Також в іншій своїй праці – «*Ukrainian Canadians: a survey of their portrayal in English-language works*» (Канадські українці: дослідження їхнього образу в англомовних працях) канадська дослідниця репрезентувала огляд англомовних публікацій про українських канадців, вміщених в англомовних виданнях до 1970 р.⁵ У 1980 р. Андрій Грегорович підготував перелік наукових праць з даної теми англійською та українською мовами, що побачили світ у Канаді упродовж 1970–1980 рр. (загалом понад 240 назв)⁶. Спільними зусиллями Багатокультурного історичного товариства в Онтаріо та Дослідницького центру імміграційної історії при Міннесотському університеті у 1981 р. у світ вийшов довідник «*Ukrainians in North America: a select bibliography*» (Українці у Північній Америці: вибрана бібліографія), до якого включено понад 2000 публікацій. У розділі «Українці в Канаді» вміщено бібліографію з питань економічного, релігійного, культурного, наукового життя українських канадців, їхньої історії в Канаді, біографії, звіти й огляди з діяльності українських організацій в Канаді⁷. Анотовану

бібліографію канадських інформаційних ресурсів представлено в англо-франкомовній книзі М. Бонд та М. Керона «Canadian reference sources: an annotated bibliography» (Канадські довідкові джерела: анотована бібліографія), в якій також представлені публікації про українських канадців⁸. Оскільки майже всі матеріали наявні у вигляді бібліографій і стосуються архівної україніки в Канаді лише в загальних рисах, то актуальним є аналіз саме наукових джерел з цього питання, їхньої інформаційної складової, а також діяльності іноземних і українських науковців в цій царині.

Метою статті є аналіз праць і діяльності українських та закордонних дослідників задля висвітлення їхнього внеску у вивчення архівної україніки в Канаді. *Завдання статті:* проаналізувати внесок українських і зарубіжних науковців у дослідження архівної україніки в Канаді та зробити висновки щодо перспективи розвитку цього напрямку архівознавства.

На теренах України найбільш вагомий внесок у дослідження архівної україніки в Канаді належить відомому архівознавцеві, доктору історичних наук, професорові, першому заступнику Голови Державного комітету архівів України Ірині Матяш. З понад 200 її публікацій у періодичних та продовжуваних виданнях, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій, результати наукових досліджень стосовно архівної україніки в Канаді викладені у низці публікацій⁹. В них дослідниця аналізує українську та канадську історіографію архівної україніки, висвітлює зміст поняття «архівна україніка», характеризує склад і зміст українських архівних колекцій в Канаді, з'ясовує типологію архівної україніки в Канаді, визначає методику описування й реєстрації архівної україніки, окреслює коло проблем щодо інкорпорації цих документів до НАФ України, окреслює мету, завдання та шляхи практичної реалізації Галузевої програми «Архівна україніка», репрезентує науковій спільноті невідомі раніше документи з канадських архівів (спогади Д. Дем'янчука, родинні документи Вадима Доброліжа з Едмонтонна, листи Михайла Грушевського, рукописи Євгена Деслава та ін.)¹⁰. Проф. І. Матяш також неодноразово репрезентувала результати своїх студій на наукових конференціях як в Україні, так і за її межами.

У 2007 р. було розроблено й оприлюднено Концепцію створення та функціонування Національного реєстру «Архівна україніка», яку підготувала проф. І. Матяш. У цьому докумен-

ті обґрунтовано теоретичні, правові та організаційні засади створення і функціонування Національного реєстру «Архівна україніка», визначено напрями й об'єкт архівної евристики, з'ясовано засоби і способи репрезентації архівної інформації такого типу та умов доступу до реєстру¹¹. Саме ця Концепція й лягла в основу подальшої роботи фахівців, головно спеціалістів УНДІАСД, з розробки Національного реєстру «Архівна україніка» на базі архівних зібрань в інших державах, зокрема в Канаді, Білорусі тощо.

Важливим здобутком у дослідженні канадської україніки став вихід у світ у 2007 р. спеціального випуску археографічного щорічника «Пам'ятки» (т. 7), приуроченого до 140-річчя утворення Канади і 115-річчя прибуття до цієї країни перших іммігрантів з України. Цей випуск став першим в Україні спільним українсько-канадським періодичним виданням, присвяченим історії української діаспори в Канаді. У ньому вміщено 39 статей, тематично розподілених в семи рубриках. Про багатолітню українсько-канадську співпрацю та значущість спеціального випуску «Пам'ятки» йдеться в передмові до видання, авторами яких є головний редактор археографічного щорічника, доктор історичних наук, професор Ірина Матяш, Надзвичайний і Повноважний Посол Канади в Україні Абайна М. Данн, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Канаді Ігор Осташ, координатори Українсько-канадської програми Канадського інституту українських студій (КИУС) Альбертського університету Ярослав Балан та Андрій Макуха. На сторінках щорічника автори досліджують історичні передумови та перебіг трьох хвиль української еміграції до Канади (на основі документів з колекцій Державного архіву Чернівецької області, Архіву Української Православної Церкви в Канаді, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Івано-Франківської області), вивчають культурне, суспільно-політичне та церковне життя українців у Канаді, документальні колекції в українських та канадських інституціях (в Архіві ОУН у Києві, Провінційному архіві Альберти, Архіві УВАН і Військово-історичному музеї-архіві у Вінніпезі, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України), невідомі факти про життя та діяльність окремих осіб (Андрія Чайковського, митрополита Іларіона (Івана Огієнка), Ольги Кобилянської, Д. П. де ля Фліза, Євгена Коновальця). Також у виданні представлено огляди книг, журналів,

наукових збірників, енциклопедій, колекцій та інформацію про творчу співпрацю між Центром канадських студій при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича й Саскачеванським університетом, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України й Канадським інститутом українських студій, Відділенням Інституту дослідів Волині у Вінніпезі та Волинським державним університетом ім. Лесі Українки, про діяльність Музею буковинської діаспори у Чернівцях, музею «Село спадщини української культури» в Альберті тощо¹². Вихід у світ цього тематичного випуску високо оцінений науковою громадськістю¹³.

У 2008 р. зусиллями проф. І. Матяш побачило світ цінне за своїм змістовним наповненням видання у сфері архівної справи – комплексний довідник «Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст». Ця книга – результат тривалої праці дослідниці в численних канадських установах протягом 2006–2007 рр. завдяки стипендії Меморіального фонду ім. Івана Коляски, заснованого 1990 р. КІУСом. На сторінках видання уперше здійснено класифікацію архівної україніки в Канаді, висвітлено історію формування поняття «україніка» і правові засади функціонування архівної україніки у суспільстві на національному та міжнародному рівнях, проаналізовано українські й іноземні інформаційні видання з цього питання, публікації про архівну україніку в Канаді, детально розглянуто історію формування, склад і зміст багатьох українських колекцій у Канаді. Загалом у книзі вміщено інформацію про українські документальні колекції, які зберігаються в 34 канадських установах у провінціях Онтаріо, Манітоба, Альберта, Саскачеван, Нова Шотландія, Британська Колумбія та у м. Торонто¹⁴.

Під керівництвом проф. І. Матяш також здійснено підготовку і видання у 2010 р. першого комплексного архівного довідника «Архівна україніка в Канаді», який є спільним дослідженням УНДІАСД і Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті. У виданні охарактеризовано документальні колекції, що зберігаються в Бібліотеці та Архіві Канади та в установах провінцій Альберта, Британська Колумбія, Квебек, Манітоба, Нова Шотландія, Онтаріо і Саскачеван. Описова стаття про ту чи іншу одиницю описування містить такі елементи: назва фонду, архівний шифр, крайні дати документів фонду, загальні кількісні характеристики та носій інформації, історія/біографія

фондоутворювача, структура та зміст фонду, умови доступу, мова документів, пошукові засоби¹⁵.

Загальний огляд українських архівних колекцій у Канаді представлено в монографії відомого українського історика, фахівця у галузі архівознавства, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, доктора історичних наук Марини Палієнко «Архівні центри української імміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій)» (2008)¹⁶. У розділі «Архівна україніка в США та Канаді» авторка у загальних рисах охарактеризувала документальні колекції та діяльність щодо збереження української спадщини в Канаді таких канадських установ як Український культурно-освітній центр у Вінніпезі, Військово-історичний музей і архів УВАН у Канаді, Українсько-канадський дослідний та документальний центр в Торонто, Бібліотека та архів Канади (раніше – Національний архів Канади), Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті, Консиссторія Української православної церкви у Вінніпезі (зокрема, архівний фонд митрополита Іларіона)¹⁷. Деякі аспекти стосовно архівної україніки в Канаді М. Палієнко висвітлила також у кількох статтях у різних виданнях та у розділі «Українські архівні центри за кордоном», вміщеному в навчальному посібнику «Нариси історії архівної справи в Україні» (2002)¹⁸.

Професор кафедри історії факультету гуманітарних наук при Національному університеті «Києво-Могилянська академія», доктор історичних наук, священник УПЦ КП Юрій Мицик під час наукового стажування в Канаді у 1999 р. та 2004 р. як стипендіат Меморіального фонду ім. Івана Коляски опрацював цінні матеріали з фондів бібліотек та архівів міст Торонто, Оттави, Вінніпегу та Едмонтону. Результати цих досліджень він опублікував у третьому томі збірки «Український голокост, 1932–1933: свідчення тих, хто вижив» (2006), у книгах «Листування митрополита Іларіона (Івана Огієнка)» (2006) та «Чигирин – гетьманська столиця» (2007), у численних статтях і доповідях на міжнародних конференціях в Україні та за кордоном (в основному, це стосується листування митрополита Іларіона та наукових коментарів до нього)¹⁹. Також Ю. Мицик презентував свої дослідження на семінарах КІУСу при Альбертському університеті, лекціях в Колегії ім. Св. Андрея (м. Вінніпег).

Іноземні науковці у своїх працях досліджують набагато ширше коло питань стосовно української спадщини в Канаді. Крім того, їхні наукові розвідки, на відміну від студій українських фахівців,

є більш численнішими й вирізняються за типами видань (матеріали «круглого столу», описи колекцій, огляди тощо). Це пояснюється тим, що зарубіжні дослідники мають змогу більш тривалий час працювати в канадських архівах та бібліотеках, отримувати гранти на проведення різних пошуків в царині архівної україніки. Розглянемо науковий доробок групи цих дослідників.

Вагомий внесок у вивчення архівної україніки в Канаді здійснив почесний архівіст Бібліотеки і Архіву Канади (БАК) Мирон Момрик. Він відомий як автор публікацій оглядів українських колекцій, що зберігаються в канадських інституціях, багатьох англо- й україномовних статей з даного питання. М. Момрик часто виступає з доповідями на наукових форумах (Другий міжнародний конгрес україністів, Львів, 1993 р.; конференція Федерації східно-європейських товариств родинної історії, Клівленд, 1995 р.; конференція КІУС, Едмонтон, 2002 р.; конференція Канадської асоціації етнічних студій, Оттава, 2005 р. та багато ін.). Канадський науковець присвятив понад 25 років своєї праці в БАК збереженню документальної спадщини етнокультурних спільнот у Канаді, у тому числі й української. Завдяки М. Момрику до БАК було передано на зберігання цінні українські колекції документів: відомих українських громадських діячів та вчених – Андрія Жука, Михайла Єремєєва, Володимира Кубійовича, уряду УНР у екзилі та ін.

У статті «Resources on Ukrainians in Ontario at the National Archives of Canada» (Джерела про українців у Онтаріо в Національному архіві Канади), яку було опубліковано у бюлетені Товариства багатокультурної історії «Поліфонія. Українці в Онтаріо», дослідник дав авторську характеристику колекціям, що зберігаються в Національному архіві Канади і які пов'язані з першою, другою та третьою хвилями української імміграції до Канади²⁰. В іншій статті, під заголовком «Українські архівні збірки при Національному архіві Канади», вчений висвітлив розвиток українських архівних колекцій в рамках Національної етнічної програми, започаткованої 1972 р. як окремої секції при Рукописному відділі Національного архіву Канади (НАК) з метою збереження спадщини етнокультурних груп Канади, в тому числі й українців²¹.

Задля ознайомлення громадськості з результатами діяльності Національного етнічного архіву при Національному архіві Канади (з 1989 р. – Багатокультурна архівна програма) М. Момрик вперше підготував у 1984 р. довідник українських архівних колекцій під назвою «A Guide to Sour-

ces for the study of Ukrainian Canadians» (Довідник джерел для вивчення українців Канади) англійською та французькою мовами. Видання охоплює 57 колекцій Рукописного відділу Національного архіву Канади (НАК), які були зібрані по всій Канаді, починаючи з кінця 1960-х рр. (43 колекції належать окремим особам, а решта 14 – різним організаціям і установам). Опис до кожної колекції складається з таких елементів: назва колекції; коротка біографічна/історична довідка про фондоутворювача (особу чи організацію); номер колекції; вид документа (оригінал чи копія, фотокопія, мікрофільм, колушка, фотографія чи друковані матеріали); хронологічні рамки колекції; обсяг колекції (у метрах, сантиметрах, сторінках); номер науководовідкового апарату; зміст колекції. Крім того, у кінці довідника подано перелік 39 колекцій Рукописного відділу НАК із зазначеним номером колекції, в яких міститься важлива інформація про українських канадців²².

Канадський архівіст, починаючи з 1984 р., також підготував описи до низки колекцій, що відносяться до архівної україніки: громадського діяча, військовослужбовця Стівена Павлюка (1984); художниці, професора історії мистецтва, культурно-освітньої діячки Катерини Антонович (1985); письменниці, журналістки, редактора і видавця, громадсько-політичної та культурно-освітньої діячки Олени Кисілевської (1985); громадсько-політичного діяча, дипломата і публіциста Андрія Жука (1986); Союзу українських канадських ветеранів (1988); Організації Української Молоді «Пласт» (1988); українського хореографа, балетмейстера, режисера Василя Авраменка (1995); громадсько-політичного діяча, юриста Стенлі Фроліка (1995); визначної громадської діячки, вчительки, журналістки, письменниці Савелли Стечишин (1996); журналіста, історика, письменника, лідера комуністичного руху Петра Кравчука (1997); Асоціації об'єднаних українських канадців (1999); політичного діяча та журналіста Михайла Єремєєва (1999); громадського діяча і журналіста Михайла Погорецького (2001); Світового конгресу вільних українців (2002); громадського діяча і письменниці українського походження Доріс Елізабет Янди (2005); провідного українського громадсько-політичного діяча Володимира Коссара (2005); Союзу українських студентів Канади (СУСК) тощо²³.

Професор Манітобського університету, доктор філології, старший науковий співробітник відділу німецьких та слов'янських студій при

Манітобському університеті, почесний професор НаУКМА, активний поборник української мови Ярослав Розумний присвятив багато наукових досліджень вивченню української діаспори в Канаді. Результати цих студій були ним репрезентовані на «круглому столі» та конференціях Конгресу Українців Канади, українознавчих конференціях в Іллінойському університеті в Урбан-Шампейні (США), сесіях Наукового товариства ім. Т. Шевченка та в багатьох публікаціях. Зокрема, у статті «Українські архіви Вінніпегу» розглянуто архівні колекції Осередку української культури і освіти, Військово-історичного музею і архіву УВАН, Архіву при слов'янській колекції Манітобського університету, Архіву українського досвіду в Канаді та Колегії Св. Андрея.

Автор аналізує кожну установу за такими критеріями: історія заснування інституції, обсяг та зміст колекцій, наявність науково-довідкового апарату до них, умови зберігання та користування документами, джерела фінансування установ, наявні проблеми²⁴. Також Я. Розумний підготував і опублікував матеріали конференції «Yesterday, Today, Tomorrow: The Ukrainian Community in Canada» (Вчора, сьогодні, завтра: українська спільнота в Канаді), яка відбулася 13 травня 2000 р. у Вінніпезі²⁵.

У 1990 р. колишній директор Канадського інституту українських студій Альбертського університету, доктор суспільних наук, почесний професор НаУКМА Богдан Кравченко підготував українською та англійською мовами перший довідник з архівної україніки «Архівні матеріали з історії України в Канаді: Попередній анований перелік» (Canadian Archival Holdings Pertaining to the History of Ukraine: A Preliminary Check-list). Видання було присвячене I Конгресові Міжнародної асоціації україністів і стало першим випуском серії «Зарубіжна архівна україніка», підготовленого за пропозицією Археографічної комісії Академії наук УРСР. До переліку увійшли анотації до 21 документальної колекції шести канадських установ: Бібліотеки Карлтонського університету, Національного архіву Канади, Архіву провінції Альберти, Українського дослідницького та документаційного центру у Канаді, Українського культурно-освітнього осередку та Архіву Альбертського університету²⁶. Ще у 1977 р. науковець опублікував матеріали дослідження про українознавчі курси, які були запроваджені в університетах Британської Колумбії, Калгарі, Віндзора, Йорка, Макгілла, Західного Онтаріо, Конкордії тощо²⁷.

Інший канадський учений українського походження, професор відділу історії та класичних студій в Альбертському університеті, фахівець у галузі суспільної та політичної історії Галичини в XIX ст., дослідник Голокосту в Україні та українсько-єврейського питання Іван-Павло (англ. – John-Paul) Химка видав англomовний довідник «Galicia and Bukovina: a research handbook about Western Ukraine, late 19th and 20th centuries» (Галичина та Буковина: науково-дослідний довідник по Західній Україні, кінець XIX – початок XX століття), який було підготовлено для дослідників Села спадщини української культури. Видання вийшло у 1990 р. за підтримки Департаменту культури та багатокультурності в провінції Альберта і є результатом досліджень канадських учених Радомира Б. Білаша, Я. Івануса, Р. Лисак-Мартинків, Д. Мандерсон, Л. Понг та Д. Корнера. В розділі «Основні бібліотеки та архіви» вчений здійснив огляд колекцій чотирьох установ: Бібліотеки Альбертського університету (м. Едмонтон), Бібліотеки Торонтського університету, Українського музею та архіву отців Василіан (м. Мондера, провінція Альберта) та Осередку (м. Вінніпег). По кожній з установ подано адресу, номер телефону, відомості про обсяг та зміст українських колекцій, інформацію про опубліковані каталоги до колекцій. У виданні також вміщено перелік українських періодичних видань, які зберігаються в бібліотеках Альбертського та Торонтського університетів²⁸.

Іван-Павло Химка спільно з професором Альбертського університету Френсіс Свиріпою також опублікував довідник для дослідження українсько-канадської генеалогії «Sources for researching Ukrainian family history» (Джерела для дослідження історії українських родин). На сторінках видання представлено як опубліковані українські, німецькі, польські, російські джерела про українських канадців (книги, газети, журнали, періодика), так і неопубліковані (соціологічні дані канадського уряду, церковні, земельні, імміграційні матеріали, документи, пов'язані з натуралізацією)²⁹. Крім того, канадські дослідники беруть участь у підготовці першого найвичерпнішого на сьогодні джерела інформації в Інтернеті про Україну «The Internet Encyclopedia of Ukraine»: І.-П. Химка – тема «Історія», Ф. Свиріпа та А. Макух – тема «Діаспора: Канада». Цей проект започаткував КІУС у 2001 р.³⁰ Починаючи з 2008 р. І.-П. Химка очолює Програму дослідження релігії і культури КІУСу, в рамках якої було розпочато проект «Сакральні пам'ятки: проект доку-

ментування духовної спадщини». І.-П. Химка у співпраці з Б. Гринишином, С. Гринюк, Н. Кононенко, Ф. Свиріпою та іншими колегами здійснює оцифрування релігійної спадщини української громади в Альберті, Саскачевані та Манітобі³¹.

У 1985 р. побачив світ ще один довідник «Guide to Ukrainian Canadian newspapers, periodicals and calendar-almanacs» (Довідник по українсько-канадським газетам, періодиці, календарям і альманахам), де Ф. Свиріпа детально охарактеризувала мікрофільмовану колекцію КІУС: 166 найменувань газет і періодичних видань, що виходили до 1941 р. та 44 назви альманахів і календарів, які вийшли у світ у пізніший час. Опис до кожного видання містить: транскрипцію кириличної назви видання і її переклад англійською мовою, відомості про час і місце випуску, періодичність виходу, тип видання, формат, мову, тип видання за галузевою або тематичною спеціалізацією, девіз³². Того ж самого року канадська дослідниця опублікувала результати свого дослідження усної історії з уст українських канадців. Інтерв'ю з ними були записані до грудня 1980 р. і нині ці свідчення зберігаються в різних державних та приватних колекціях Західної Канади й Онтаріо. Описова стаття містить інформацію про шифр, імена інформатора та інтерв'юєра, місце й дату інтерв'ю, тривалість, мову, наявність анотації чи короткого змісту, період, який охоплює інтерв'ю, теми розмови і коментарі³³. Крім того, дослідниця захистила в Альбертському університеті дисертацію на здобуття наукового ступеня магістра з гуманітарних наук на тему «Українсько-канадська історіографія англійською мовою: дослідження» (1976, англ.). У 1991 р. КІУС запросив дослідницю підготувати випуск «Журналу українознавчих студій» (том 16, № 1–2) з нагоди 100-річчя перших українських поселень в Канаді. Більшість авторів статей досліджують питання міжвоєнного та воєнного періоду в Канаді: причини та умови імміграції українців на канадські прерії (С. Ціпко, М. Гулка-Техко, Я. Балан, Г. Робінсон), культурне життя українських канадців (Б. Небесьо, К. Соколик), участь українських волонтерів з Канади в інтернаціональних бригадах в Іспанії (М. Момрик), про видатного громадського і культурного діяча, співзасновника Української греко-православної церкви, архіпресвітера Семена Савчука (О. Герус), канадського славіста, лексикографа, літературознавця, журналіста, перекладача українського походження, доктора філософії Костянтина-Генрі Андрусина (В. Буйняк) та ін.

Більшість з цих статей ґрунтуються на архівних документах.

Хронологічний огляд урядових звітів, дисертацій, статей, книг, які було видані протягом 1896–1970 рр. під егідою КІУСу, а також неопублікованих рукописів, представлено у довіднику Ф. Свиріпи «Ukrainian Canadians: a survey of their portrayal in English-language works» (Канадські українці: дослідження їхнього образу в англійськомовних працях). У цьому виданні авторка висвітлює «еволюцію» сприйняття українців у канадському суспільстві, починаючи від нечітких повідомлень англосаксонців про появу українських піонерів на канадських преріях і аж до наукових досліджень, які відображають «зрілість» української громади у Канаді. Видання хронологічно впорядковане відповідно до трьох хвиль української імміграції до Канади: до Першої світової війни, у міжвоєнний період та після Другої світової війни. Як зазначає Ф. Свиріпа, перша дисертація на українознавчу тематику була захищена у 1925 р. в Альбертському університеті і стосувалась вона сільських шкіл переселенців в західній Канаді, у тому числі й українців³⁴. Слід відзначити, що авторами публікацій протягом першої та другої хвиль української імміграції у більшості випадків були канадські дослідники, які ще не виокремлювали українців із багатокультурного й поліетнічного населення Канади. Українська громада як окремішній елемент постала після Другої світової війни в публікаціях канадців українського походження: історика, письменника, громадського діяча О. Войценко, журналіста, дипломата, професора В. Кайє-Кисілевського, науковця і громадського діяча М. Мандрики, історика, суспільного діяча, редактора М. Марунчака, вченого-мовознавця, літературознавця, громадського і політичного діяча Я. Рудницького, сенатора, історика, громадського та політичного діяча П. Юзика та ін.³⁵

Андрій Б. Макух є науковим координатором Центру українсько-канадських студій ім. Кулів при КІУС та старшим редактором рукописів проекту КІУС – електронної енциклопедії «The Internet Encyclopedia of Ukraine»³⁶. А. Макух неодноразово виступав з доповідями на Трирічних Конгресах українців Канади (2001, 2004, Вінніпег), конференції УВАН (2004), щорічних конференціях Канадської асоціації славістів (2004, 2006, 2007, 2009, 2010), Конгресі Міжнародної асоціації українців (2005, Донецьк), щорічних зібраннях Канадської історичної асоціації, конференції Канадської асоціації етнічних студій (2005, Оттава), конференції Міжнародного інституту

освіти, культури та зв'язків з діаспорою (2008 р., Львів), де порушував питання про історію та майбутнє українських студій в Канаді; життя українців у Торонто; четверту хвилю української імміграції до Канади, яка розпочалась після здобуття Україною незалежності; про український комуністичний рух у Канаді; внесок громадського діяча, науковця Микити Мандрики в організоване життя української громади в Канаді тощо. Він також опублікував статтю в українському археографічному щорічнику «Пам'ятки» про невідомий лист Матвія Поповича до його колег-комуністів у Вінніпезі³⁷.

У 2003 р. під редакцією А. Макуха вийшов черговий випуск «Журналу українознавчих студій» (том 28, № 2), присвячений історії українців у Канаді. Це вже друге видання КІУС про українознавчі дослідження (перше таке видання вийшло під редакцією Ф. Свиріпи у 1991 р.). На сторінках видання свої наукові доробки, що ґрунтуються здебільшого на архівних документах, представили О. Мартинович та А. Нагаєвський (про всесвітньовідомого українського хореографа, актора, режисера Василя Авраменка), У. Головач-Аміот (про історію виникнення та розвитку Союзу української молоді Канади (СУМК), М. Татарин (про діяльність о. Миколи (Шумського) в українській католицькій громаді в Канаді), М. Момрик (про нагляд Королівської Канадської кінної поліції за українськими організаціями в Канаді протягом 1920–1960 рр.) та Л. Грекул (аналіз роману Віри Лисенко «Yellow Boots»)³⁸.

Підсумовуючи огляд наукового доробку в царині архівної україніки в Канаді, можна зробити такі висновки:

1. До 1990 р. українську архівну спадщину в Канаді, здебільшого, досліджували канадці українського походження, які були представниками третьої та четвертої хвиль української імміграції (після Другої світової війни). Канадські ж дослідники у більшості своїх праць не розглядали українську громаду як окремих сформований елемент канадського суспільства і тому досліджували її у контексті слов'янської (східноєвропейської) імміграції загалом. Для дослідників з УРСР доступ до архівів Канади, як і наукові відрядження за кордон загалом, отримання грантів, з відомих причин були практично нереальними.

2. Канадські вчені завжди мали можливість працювати з безцінною українською спадщиною безпосередньо, через прямий доступ до архівів, бібліотек, музеїв Канади. Дослідники з України

активно приєдналися до цього процесу завдяки грантам, стипендіям, науковим стажуванням лише після здобуття Україною незалежності, однак кількісно їх й досі дуже мало (І. Матяш, Ю. Мицик).

3. Дослідження архівної україніки Канади в наукових розвідках іноземних учених охоплюють набагато ширше коло питань і є численнішими, ніж в Україні. Однак власне історіографія архівної україніки представлена лише в декількох працях, переважно бібліографічного характеру, що зумовлює необхідність у подальших дослідженнях з цього питання. Дедалі більше науковців, як канадських, так і українських, звертаються у своїх працях до архівної спадщини в Канаді, тому історіографія архівної україніки в Канаді потребує активізації й може бути виокремлена як окрема галузь української історичної науки.

4. Завдяки науковому доробку І. Матяш, Ю. Мицика, М. Палієнко в останні три роки здійснено якісний прорив у систематизації знань про архівну україніку в Канаді, опубліковано низку цінних монографій та довідників, які істотно полегшують подальшу роботу з архівної евристики. Водночас потрібні приплив вітчизняних молодих науковців у цій сфері архівознавства і наступні дослідження в царині вивчення інтелектуальних здобутків українців в Канаді.

¹ Матяш І. Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст / Держкомархів; УНДІАСД; Нац. академія наук України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Канад. ін-т укр. студій при Альберт. ун-ті. – К.: Горобець, 2008. – С. 5.

² Swyrypa Frances. Ukrainian Canadians: a survey of the portrayal in English-language works. – Edmonton: University of Alberta Press, 1978. – P. 120–122.

³ Malucky Alexander. University Research on Ukrainian Canadians: a preliminary check list of dissertations and theses / Canadian Ethnic Studies, 1969. – P. 72–76.

⁴ Swyrypa Frances. Theses and Dissertations on Ukrainian Canadians: an annotated bibliography / Journal of Ukrainian Graduate Studies. – 1978. – Vol. 3. – No. 1. – P. 91–110.

⁵ Swyrypa Frances. Ukrainian Canadians: a survey of the portrayal in English-language works. – Edmonton: University of Alberta Press, 1978. – P. 120–122, 159.

⁶ Ukrainian Canadiana: a selected bibliography of scholarly works, 1970–1980 / Andrew Gregorovich // Canadian Ethnic Studies / Études ethniques au Canada, 1980. – P. 102–124.

⁷ Ukrainians in North America: a select bibliography / Compiled by Halyna Myroniuk, Christine Worobec. – Toronto: The Multicultural History Society of Ontario; the Immigration History Research Center, University of Minnesota, 1981. – 236 p.

⁸ Canadian reference sources: an annotated bibliography / Compiled by M. Bond, M. Caron. – Vancouver: UBS Press, 1996. – 1076 p.

⁹ Архівна україніка в Канаді: довідник / упоряд.: І. Матяш (керівник), Р. Романовський, М. Ковтун та ін.; Держкомархів України, УНДІАСД; Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту. – К., 2010. – С. 4–6.

¹⁰ Матяш І. «Я, Вадим Доброліж» // Пам'ятки: археогр. щорічник. – К., 2008. – Т. 9. – С. 111–118; *Вона ж.* Архівна україніка в Канаді // Українська архівна енциклопедія / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2008. – С. 122–124; *Вона ж.* «Той час не був часом чудес...» («Спомини...» Андрія Яковлева «з років всесвітньої війни 1939–1945») // Пам'ятки. – К., 2007. – Т. 7. – С. 75–109; *Вона ж.* «Я вирішив їхати в Канаду як емігрант, а не як турист» (до питання про роль автокомунікативних джерел для дослідження історії еміграції) // Пам'ятки. – К., 2008. – Т. 8. – С. 174–187; *Вона ж.* Архівна та рукописна україніка в Канаді // Укр. археогр. щорічник. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 37–82; *Вона ж.* Архівна та рукописна україніка як складова Національного архівного фонду: зміст та обсяги понять // Сумський історико-архівний журнал. – 2007. – № 2–3. – С. 16–28; *Вона ж.* Архівна та рукописна україніка: зміст та обсяг поняття, проблема інкорпорації до НАФ України // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2007. – № 1. – С. 17–46; *Вона ж.* Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, склад // Укр. іст. журнал. – К.: Ін-т історії України, 2007. – № 4. – С. 153–175; *Вона ж.* Архівна україніка: зміст поняття та відображення в канадській та українській історіографії // Харків. історіогр. збірник. – Х., 2008. – Вип. 9. – С. 62–74; *Вона ж.* Галузева програма «Архівна україніка» // Студії з архів. справи та документознавства. – 2008. – Т. 16. – С. 29–32; *Вона ж.* Дипломатична історія України могла побачити світ в середині 1960-х... // Україна дипломатична: наук. щорічник. – К., 2007. – Вип. 8. – С. 218–229; *Вона ж.* Невідомі листи Михайла Грушевського з Бібліотеки та архіву Канади // Пам'ятки: археогр. щорічник. – К., 2009. – Т. 10. – С. 138–149; *Вона ж.* Осередок української культури і освіти // Українська архівна енциклопедія / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2008. – С. 632–633; *Вона ж.* Село спадщини української культури // Українська архівна енциклопедія / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2008. – С. 726–727; *Вона ж.* Український фольклорний архів Богдана Медвідського // Українська архівна енциклопедія / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2008. – С. 782; *Вона ж.* Українсько-канадський архів-музей Альберти // Українська архівна енциклопедія / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2008. – С. 783–784; *Вона ж.* Українсько-канадський дослідно-документаційний центр // Українська архівна енциклопедія / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2008. – С. 784.

¹¹ Матяш І. Б. Концепція створення та функціонування Національного реєстру «Архівна україніка» // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2007. – Т. 15. – С. 12–18.

¹² Пам'ятки: археографічний щорічник / І. Б. Матяш (гол. ред.); Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2007. – Т. 7. – 452 с.

¹³ Дубровіна Л., Зворський С. Канада і Україна єднуються серцями // Бібліотечний вісник. – 2007. – № 4. – С. 46–48.

¹⁴ Матяш І. Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст / Держкомархів; УНДІАСД; НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Канад. ін-т укр. студій при Альберт. ун-ті. – К.: Горобець, 2008. – 152 с.

¹⁵ Архівна україніка в Канаді: довідник / упоряд.: І. Матяш (керівник), Р. Романовський, М. Ковтун та ін.; Держ-

комархів України; УНДІАСД; Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту. – К., 2010. – 882 с.

¹⁶ Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій): монографія. – К.: Темпора, 2008. – С. 439–445.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Палієнко М. Архіви Канади // Українська архівна енциклопедія / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2008. – С. 87–88; Палієнко М., Срібняк І. Матеріали колекції Андрія Жука Національного архіву Канади як джерело вивчення історії України // Спеціальні галузі історичної науки: зб. на пошану Марка Яковича Варшавчика / УНДІАСД. – К., 1999. – С. 168–175; *Вона ж.* Українські архівні осередки в Північній Америці // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. – К., 2001. – Ч. 6 (7): у 2-х ч. – Ч. 2. – С. 253–265; *Вона ж.* Українські архівні центри за кордоном: історіографічний аспект проблеми // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2001. – Вип. 54. – С. 42–46; *Вона ж.* Українські архівні центри за кордоном // Нариси історії архівної справи в Україні / за заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К.: Академія, 2002. – С. 553–555.

¹⁹ Мицик Ю., Сеньчук В. Болохівський край в архівній спадщині митрополита Іларіона (Огієнко): з нових досліджень // Болохівщина: земля і люди: матеріали Всеукр. наук. конф., 23–24 черв. 2000 р. / Житомир. обл. наук.-краєзн. т-во дослідників Волині. – Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000. – С. 260–274; *Він же.* З архівної спадщини митрополита Іларіона (Огієнка) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 41–62; *Він же.* З архіву митрополита Іларіона (Огієнка) // Бердичів древній і вічно молодий. – Житомир, 2005. – С. 26–29; *Він же.* З кореспонденції кінорежисера Євгена Деслава // Пам'ятки. – К., 2008. – Т. 9. – С. 126–168; *Він же.* З листування Л. Биковського з Є. Бачинським // Архіви України. – 2009. – № 5. – С. 193–209; *Він же.* З листування митрополита Іларіона (Огієнка) і Ганни Наконечної // Мандрівець. – 2005. – № 1 (54). – Січ.-лют. – С. 31–44; *Він же.* З недрукованої частини кореспонденції митрополита Іларіона (листи Андрія Чайковського) // Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного розвитку гуманітарних наук: зб. доповідей. – К., 2007. – С. 44–47; *Він же.* Із перших листів Андрія Чайковського до Івана Огієнка // Пам'ятки. – 2007. – Т. 7. – С. 296–314; *Він же.* Листи Б. Жука до митрополита Іларіона (Огієнка) // Сіверянський літопис. – 2005. – № 1. – С. 98–112; *Він же.* Листи єпископа Сильвестра (Гаєвського) до митрополита Іларіона (Огієнка) // Труды Київської Духовної Академії. – 2005. – Ч. 2. – С. 312–332; *Він же.* Листи М. Битинського до митрополита Іларіона (Огієнка) за матеріалами канадських архівосховищ // Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2005. – Т. 41: Історичні науки. – С. 83–87; *Він же.* Українська Православна Церква в Канаді // Християнська Україна. – 2004. – № 4 (85). – С. 3.

²⁰ Мотрук М. Resources on Ukrainians in Ontario at the National Archives of Canada // Polyphony: Bulletin of the Multicultural History Society of Ontario: Ukrainians in Ontario. – Ontario, 1988. – Vol. 10. – P. 268–270.

²¹ Момрик М. Українські архівні збірки при Національному архіві Канади // Архіви України. – К., 1995. – № 1/3. – С. 79–87.

²² Розумний Я. Українські архіви Вінніпегу // Укр. історик. – 2006. – Вип. 43. – Ч. 1–3. – С. 254–263.

- ²³ Association of United Ukrainian Canadian Fonds. MG 28, V 154. Finding Aid № 2179 / Prepared by Myron Momryk; National Archives of Canada, Manuscript Division. – Ottawa, 1999. – 68 p.; Doris E. Yanda Fonds. MG 30-D393. Finding Aid № 2400 / Prepared by Myron Momryk; Library and Archives Canada, Canadian Archives and Special Collections Branch. – Ottawa, 2005. – 32 p.; Michael Pohorecky Fonds. R8103. Finding Aid № 2249 / Prepared by Myron Momryk; National Archives of Canada, Manuscript Division. – Ottawa, 2001. – 17 p.; Mychailo Jeremijew Fonds. MG30-E287. Finding Aid № 2190 / Prepared by Myron Momryk; National Archives of Canada, Manuscript Division. – Ottawa, 1999. – 29 p.; Peter Krawchuk Fonds. MG 30, D 403. Finding Aid № 2118 / Prepared by Myron Momryk; National Archives of Canada, Manuscript Division. – Ottawa, 1997. – 68 p.; Plast – Ukrainian Youth Association / Prepared by Christina Maciw and Myron Momryk. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies; University of Alberta. – Research Report № 31. – 1988; Stanley Frolick Papers. MG 31, H 32. Finding Aid № 2045 / Prepared by Myron Momryk; National Archives of Canada, Manuscript Division. – Ottawa, 1995. – 9 p.; Stechishin Savella Fonds. MG 30, D 380. Finding Aid № 2072 / Prepared by Myron Momryk; National Archives of Canada, Manuscript Division. – Ottawa, 1996. – 11 p.; Stephen Pawluk Collection. MG 31, D 155. Finding Aid № 2134 / Prepared by Myron Momryk; National Archives of Canada, Manuscript Division. – Ottawa, 1984. – 20 p.; The Andry Zhuk Collection. MG 30, C 167. Finding Aid № 1663 / Prepared by Myron Momryk; National Archives of Canada, Manuscript Division. – Ottawa, 1986. – 262 p.; The Kateryna Antonowych Collection / Prepared by Dennis Sowtis and Myron Momryk. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies; University of Alberta. – Research Report № 13. – 1985. – 28 p.; The Olena Kysilewska Collection / Prepared by Dennis Sowtis and Myron Momryk. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies; University of Alberta. – Research Report № 12. – 1985. – 36 p.; Ukrainian Canadian Students' Union fonds. MG 28-V103. Finding Aid № 2131 / Prepared by Myron Momryk; National Archives of Canada, Canadian Archives Branch. – Ottawa. – 101 p.; Ukrainian Canadian Veterans Association Fonds. MG 28-V119. Finding Aid № 1657 / Prepared by Myron Momryk; Library and Archives Canada, Political and Social Heritage Division. – Ottawa, 1988. – 36 p.; Vasile Avramenko Collection. MG 31, D 87. Finding Aid № 2032 / Prepared by Myron Momryk; National Archives of Canada, Manuscript Division. – Ottawa, 1995. – 58 p.; Wladimir Kossar Fonds. MG30-D227. Finding Aid № 2409 / Prepared by Myron Momryk; Library and Archives Canada, Canadian Archives and Special Collections Branch. – Ottawa, 2005. – 32 p.; World Congress of Free Ukrainians. MG 55/28-№18 / Prepared by Myron Momryk; Library and Archives Canada, Archival Records Branch. – Ottawa, 2002. – 22 p.
- ²⁴ Розумний Я. Українські архіви Вінніпегу // Укр. історик. – 2006. – Вип. 43. – Ч. 1–3. – С. 254–263.
- ²⁵ Yesterday, Today, Tomorrow: The Ukrainian Community in Canada / Edited by Jaroslav Rozumnyj. – Winnipeg: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Canada, 2004. – 157 p.: ill.
- ²⁶ Архівні матеріали з історії України в Канаді: попередній анотований перелік / уклад Б. Кравченко. – К.; Едмонтон, 1990. – 38 с.; Krawchenko B. Ukrainian Studies Courses at Canadian Universities: A report to the Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, Edmonton. – Edmonton; Toronto: CIUS, 1977. – 120 p.
- ²⁷ Архівні матеріали з історії України в Канаді: попередній анотований перелік / Уклад Богдан Кравченко. – К.; Едмонтон, 1990. – 38 с.; Krawchenko B. Ukrainian Studies Courses at Canadian Universities: A report to the Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, Edmonton / B. Krawchenko. – Edmonton; Toronto: CIUS, 1977. – 120 p.
- ²⁸ Himka J.-P. Galicia and Bukovina: a research handbook about Western Ukraine, late 19th and 20th centuries. – Edmonton: Department of Culture & Multiculturalism, 1990. – P. 69–81. – (Historic Sites Services. Occasional Paper No. 40);
- ²⁹ Himka J.-P. Galicia and Bukovina: a research handbook about Western Ukraine, late 19th and 20th centuries; Himka J.-P. Sources for researching Ukrainian family history / John-Paul Himka, Frances Swyripa. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies; The University of Alberta, 1984. – 37 p. – (Research Report; № 6).
- ³⁰ Internet Encyclopedia of Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.encyclopediaofukraine.com/>
- ³¹ Research Program on Religion and Culture [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ualberta.ca/~cius/religious-culture/index.htm>.
- ³² Swyripa Frances. Guide to Ukrainian Canadian newspapers, periodicals and calendar-almanacs, 1903–1970. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies; The University of Alberta, 1985. – 121 p. – (Research Report; № 8).
- ³³ Ibid.
- ³⁴ Ukrainian Canadiana: a selected bibliography of scholarly works, 1970–1980 / Andrew Gregorovich // Canadian Ethnic Studies / Études ethniques au Canada, 1980. – P. 159.
- ³⁵ Swyripa Frances. Ukrainian Canadians: a survey of the portrayal in English-language works. – Edmonton: University of Alberta Press, 1978. – P. 120–122, 159.
- ³⁶ Internet Encyclopedia of Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.encyclopediaofukraine.com/>
- ³⁷ Пам'ятки: археографічний щорічник / І. Б. Матяш (гол. ред.); Держкомархів України; УУЛСФСЛ. – К., 2007. – Т. 7. – С. 272–277/
- ³⁸ CIUS Newsletter / Canadian Institute of Ukrainian Studies. – Alberta, 2005. – spring. – P. 6.

Ворожко Валерій, Пащенко Оксана

СТАН РОЗСЕКРЕЧУВАННЯ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті розглянуто деякі питання розсекречування певних носіїв інформації в українських архівах.

Ключові слова: архів, архівний документ, архівні установи, архівний фонд, Державний комітет архівів України, діловодство, справа, розсекречування, носій інформації, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

В статье рассмотрены некоторые вопросы рассекречивания определенных носителей информации в украинских архивах.

Ключевые слова: архив, архивный документ, архивные учреждения, архивный фонд, Государственный комитет архивов Украины, делопроизводство, дело, рассекречивание, носитель информации, Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины.

The article focuses on the issue of declassification of information secret carriers.

Key words: archives, archived document, archive fund, archive establishments, file declassification, carrier of information, record keeping, State Committee on Archives of Ukraine, Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.

Процедура розсекречування справ, документів та інших матеріальних носіїв інформації, що мають гриф секретності (далі – секретні документи, якщо це не обумовлено окремо), в СРСР була досить складною і суперечливою. В останні роки його існування порядок засекречування та розсекречування документів визначався окремим розділом «Інструкції по обеспечению режима секретности в министерствах, ведомствах, на предприятиях, в учреждениях и организациях СССР № 0126», затвердженої постановою Ради Міністрів СРСР від 12 травня 1987 р. № 556-126¹.

Нині в державних органах, на підприємствах, в установах, організаціях України (далі – установи, якщо це не обумовлено окремо) зосереджена велика кількість секретних документів, переважну частину яких створено та засекречено ще в СРСР. Наявність значної кількості секретних документів ускладнює доступ дослідників до інформації та потребує залучення до зберігання їх багатьох фахівців режимно-секретних органів (РСО), використання спеціально обладнаних службових приміщень та чималих фінансових витрат, що ускладнює роботу РСО та секретних архівних підрозділів.

Політичні та економічні реформи, структурна перебудова економіки України, зміни напрямів зовнішньоекономічної і зовнішньополітичної діяльності, військового будівництва і оборони держави призвели до суттєвих змін у категоріях відомостей, що відносяться до державної таємниці, та до правової неоднозначності у підходах до визначення сутності, змісту і характеристик секретних відомостей.

Україна з перших років своєї незалежності розпочала формування власної системи охорони державної таємниці, зокрема, системи засекречування і розсекречування документів, яка значною мірою успадкувала багато що з радянського досвіду, але разом з тим й врахувала певні світові тенденції. Зазначимо тільки основні (базові) акти вітчизняного законодавства з цього питання:

- 1994 р. – прийнято Закон України «Про державну таємницю»²;

- Указом Президента України затверджено Положення про державного експерта з питань таємниць³;

- 1995 р. – наказом Голови Державного комітету України з питань державних секретів (Держкомсекретів) затверджено Звід відомостей, що становлять державну таємницю України (ЗВДТ), на основі якого розроблено розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю у міністерствах, інших органах державної влади (далі – Розгорнуті переліки)⁴;

- 1999 р. – прийнято Закон України «Про державну таємницю» у новій редакції⁵;

- 2001 р. – наказом Голови Служби безпеки України затверджено ЗВДТ у новій редакції⁶;

- 2003 р. – постановою Кабінету Міністрів України затверджено «Порядок організації та забезпечення режиму секретності в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях» (далі – Порядок)⁷.

При оцінці ступеня секретності відповідних носіїв інформації, здійсненій на підставі вимог

зазначених вище нормативно-правових актів, можна переконалися, що ступінь секретності значної їх кількості не відповідає грифам секретності, наданих у СРСР, або ці носії взагалі не містять державної таємниці. Це викликає певні непорозуміння під час роботи із зазначеними документами.

В Україні нині секретні документи, що накопичилися та знаходяться у користуванні, можна умовно розподілити на три групи за підставами їх засекречення:

- перша група – секретні документи, яким грифи секретності «особой важности», «совершенно секретно», «секретно» були надані на підставі відомчих переліків відомств колишнього СРСР до 1991 р., й які досі мають міждержавний характер, тобто співавторами і співвласниками інформації поряд з Україною є інші країни СНД. Порядок поводження з цими носіями певною мірою регламентує Угода про взаємне забезпечення збереження міждержавних секретів, підписана у м. Мінську 22 січня 1993 р. Разом із тим слід зазначити, що порядок розсекречування відповідних документів цією Угодою не регулюється;

- друга група – секретні документи, яким грифи секретності «особой важности», «совершенно секретно», «секретно» надано на підставі відомчих переліків відомств колишніх СРСР та УРСР до 1991 р., й які не мають міждержавного характеру, тобто автором і власником таких носіїв інформації є лише Україна;

- третя група – секретні документи, яким надано грифи секретності на підставі ЗВДТ та Розгорнутих переліків, відповідно до Закону України «Про державну таємницю».

Відповідно до статей 7 та 12 Закону України «Про державну таємницю», віднесення інформації до державної таємниці, зміна ступеня секретності та розсекречування інформації відносяться до компетенції відповідного державного експерта з питань таємниці.

Створення інституту державних експертів із питань таємниць у 1994 р. відкрило можливість певною мірою вирішити проблему засекречування й розсекречування інформації, залучати до виконання цього завдання практично всі органи виконавчої влади. З метою надання цим експертам методичної допомоги у визначені ступеня секретності інформації, Держкомсекретів України у 1994 р. видав «Методичні рекомендації державним експертам з питань таємниць щодо визначення підстав для віднесення відомостей до державної таємниці та ступеня їх секретності»⁸.

Згідно з ними, підставою віднесення інформації до державної таємниці є можлива економічна та будь-яка інша шкода державі внаслідок розголошення інформації, що охороняється. Також із метою проведення експертних оцінок можливої шкоди ці методичні рекомендації передбачають створення експертних комісій із залученням фахівців, котрі працюють у сфері, до якої відноситься об'єкт експертизи. Порядок опрацювання результатів роботи експертних комісій базується на методі експертних оцінок.

У 1998 р. розроблено й уведено в дію наказами Голови Держкомсекретів від 9 лютого 1998 р., № 22, № 23, «Рекомендації з організації діяльності експертних комісій при державних експертах з питань таємниць» та в новій редакції «Методичні рекомендації державним експертам з питань таємниць щодо визначення підстав для віднесення відомостей до державної таємниці та ступеня їх секретності»⁹.

Нині в установах України триває робота з перегляду ступеня секретності носіїв інформації, засекречених ще в СРСР. Проведення її ініціювала Служба безпеки України, звернувшись у 2001р. до Кабінету Міністрів України з пропозицією розпочати роботу з інвентаризації секретних носіїв інформації колишнього СРСР. У зв'язку з виконанням відповідного урядового доручення Служба безпеки України розробила і надіслала міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади «Рекомендації щодо організації виконання доручення Кабінету Міністрів України від 17 лютого 2001 р. № 78-ск/47 щодо приведення секретів колишнього СРСР у відповідність до вимог чинного законодавства України»¹⁰. У 2007 р. установи України отримали доручення Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2007 р. № 297-ДСК до листа СБУ «щодо проблем існування засекречених за часів колишнього СРСР матеріальних носіїв інформації», що надало новий імпульс роботі з розсекречування¹¹. Постійну увагу розсекречуванню відповідних документів, порядку їх передавання на архівне зберігання приділяє Держкомархів України, яким, зокрема, були видані нормативні акти, а саме:

- наказ голови Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України від 2 квітня 1992 р. № 14 «Про розсекречення документів колишніх архівів Компартії України»¹²;

- спільний наказ голови Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України та голови Державного комітету України з питань технічного захисту інформації від 3 березня 1997 р. № 25/7 «Про затвердження Інструкції про поря-

док відбору та передачі секретних документів на архівне зберігання»¹³;

- спільний наказ голови Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України та голови Державного комітету України з питань технічного захисту інформації від 3 березня 1997 р. № 26/8 «Про затвердження Типового положення про секретний архівний підрозділ державного органу, підприємства, установи і організації»¹⁴;

- наказ голови Державного комітету архівів України від 2 березня 2001 р. № 88 «Про перегляд секретів колишнього СРСР»¹⁵;

- наказ голови Державного комітету архівів України від 21 березня 2001 р. № 17 «Про підготовку реєстрів розсекречених архівних фондів (1991–2000)»¹⁶.

На підставі наказу № 17 з 2009 р. видається «Реєстр розсекречених архівних фондів України», який став підсумком кількарічної напруженої роботи українських архівістів із розсекречування великого обсягу архівних документів та співробітників Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства з упорядкування і систематизації відомостей про ці документи. Як міжархівний довідник «Реєстр...» надає можливість дослідникам отримати об'єктивну інформацію про раніше засекречені документи з різноманітних питань соціального, політичного, економічного життя України кінця ХІХ – середини ХХ ст., а, відтак, за потреби – звернутися до першоджерел з метою відновлення історичної правди про минуле нашої держави. Уже видано 2 томи «Реєстру...» у 5 книгах. На черзі підготовка третього тому, до якого увійдуть відомості про архівні документи, розсекречені у 2003–2010 рр.

У 2005 р. видано наказ голови Державного комітету архівів України від 31 січня 2005 р. № 10 «З оголошенням рішення колегії Держкомархіву України від 25 січня 2005 р. «Про стан та перспективи розсекречування документів у державних архівах»¹⁷. Цей наказ видано за підсумками роботи колегії Держкомархіву, яка, зокрема, розглянула питання розсекречування відповідних документів.

У рішенні колегії зазначалося, «...що державними архівами України з кінця 80-х років виконано значні обсяги роботи із розсекречування документів та забезпечення доступу до них. У другій половині 90-х років ця робота дещо уповільнилася, а подекуди припинилася. Відповідно до доручення Кабінету Міністрів України від 17 лютого 2001 р. № 78-СК/47, згідно з наказом Держкомархіву від 2 листопада

2001 р. № 88/ДСК «Про перегляд секретів колишнього СРСР», керуючись рекомендаціями щодо приведення секретів колишнього СРСР у відповідність з вимогами чинного законодавства України, розробленими СБ України та надісланими держархівам України 30 травня 2002 р. за № 01-430/ДСК, тимчасові експертні комісії, створені з цією метою в державних архівах, відновили роботу з перегляду секретів колишнього Радянського Союзу, що містилися в архівних документах. При цьому у зазначених рекомендаціях передбачено, що перегляд грифів секретності документів, які зберігаються в державних архівах, здійснюватиметься за окремим порядком, який буде додатково визначено СБ України спільно з Держкомархівом. Відсутність такого регламентуючого документа значно ускладнює подальшу роботу із розсекречування, а в деяких випадках взагалі не дозволяє її продовжувати. У той же час у держархівах, на порушення законодавства, залишаються на секретному зберіганні ще порівняно значні комплекси документів, що не містять державної таємниці. Це порушує конституційні права особи на доступ до інформації, ускладнює надання інформації для соціального захисту громадян, завдає шкоди міжнародному іміджу держави»¹⁸. Далі в рішенні колегії вказувалось, що «...серед питань, що потребують нормативного врегулювання, зокрема, – правомірність прийняття архівними установами самостійних рішень щодо розсекречування документів у разі відсутності фондоутворювача і його правонаступника чи відсутності у фондоутворювача в даний час режимно-секретного органу або ж через недоступність зараз колишніх фондоутворювачів тощо. Частина проблем із розсекречування архівних документів спричинено позицією деяких установ-фондоутворювачів чи їх правонаступників, що ухиляються від надуманими приводами від конструктивного співробітництва у цих питаннях з державними архівами...»¹⁹.

У 2009 р. було видано:

- наказ голови Державного комітету архівів України «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні» № 19 від 4 лютого 2009 р.²⁰;

- наказ голови Державного комітету архівів України № 70 від 28 квітня 2009 р. з оголошенням рішення колегії ДКАУ від 23 квітня 2009 р. «Про хід виконання держархівами Указу Президента України від 23 січня 2009 р. № 37/2009 «Про роз-

секречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні»²¹.

Робота з розсекречування активно здійснюється безпосередньо в архівних установах України, яку доцільно розглянути на прикладі Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), що має значний досвід у цьому. Розсекречування відповідних документів колишнього СРСР в ЦДАВО України розпочато ще наприкінці 1980-х рр. Підставою для проведення цієї роботи в той період були:

- наказ голови Головархіву УРСР від 18 вересня 1987 р. № 77 «Про розширення доступу дослідників до документів, що зберігаються в державних архівах республіки»²²;
- рішення колегії Головархіву УРСР від 16 березня 1987 р. «Про розширення доступу дослідників до документів, що зберігаються в державних архівах республіки»²³;
- інформаційний лист Головархіву УРСР від 14 грудня 1989 р. № 04-779 про виконання рішення колегії Головархіву УРСР 16 травня 1989 р. «Про роботу по розширенню доступу дослідників до документів Державного архівного фонду СРСР»²⁴.

Упродовж 11 років, аж до 1997 р., включно, комісія ЦДАВО України з розсекречування архівних документів та розширення доступу до них користувачів переглянула та скасувала грифи секретності документів 1218 архівних фондів загальною кількістю 97689 справ²⁵. Чималий обсяг справ, які розсекречено та передано на загальне зберігання протягом зазначеного вище періоду, пояснюється, насамперед, відмінністю тогочасних правил проведення розсекречування документів, що передані на зберігання до державних архівів, від вимог чинних сьогодні нормативних та правових актів стосовно засекречування та розсекречування документів. Розсекречування відповідних документів колишнього СРСР, які зберігаються в ЦДАВО України, нині здійснюється відповідно до вимог вищезазначених нормативно-правових актів України, які визначають конкретні норми щодо процедури розсекречування документів.

Ведучи мову в цій статті про результати розсекречування архівних документів в ЦДАВО України, розглянемо вимоги зазначених вище нормативно-правових актів, дотримання яких ефективно спрацьовує в установах, документи яких ще не передані на зберігання до архівів, та

як при дотриманні тих самих вимог процедура розсекречування відповідних документів, що знаходяться на архівному зберіганні, може тривати значний період часу.

Діяльність співробітників ЦДАВО України організовується відповідно до положень про структурні підрозділи, посадових інструкцій, планів роботи відділу та особистих планів, з обов'язковим урахуванням вимог «Типових норм часу та виробітку на основні види робіт, що виконуються у державних архівних установах, затверджених наказом Держкомархіву України від 8 лютого 2008 р. № 22»²⁶. Беручи до уваги необхідність виконання вимог Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи», положення «Про Центральний державний архів вищих органів влади і управління України», види робіт, що проводяться з метою перегляду грифів секретності документів, складають приблизно 15 % робочого часу члена комісії з розсекречування та 35 % робочого часу співробітника підрозділу РСО. Збільшення тривалості робочого часу, витраченого на розсекречування, призведе до невиконання основних завдань та функцій архіву.

Проте складність ситуації з проведенням розсекречування відповідних документів в архівних установах полягає не лише в цьому. Основними причинами того, що нині приведення грифів секретності документів колишнього СРСР у відповідність до чинного законодавства є тривалим та складним процесом, насамперед, виступають ті вимоги нормативно-правових актів, що регламентують здійснення цієї процедури. Так, відповідно до вимог Порядку для проведення робіт з розсекречування відповідних архівних документів створюється комісія з компетентних працівників архіву із залученням представника установи, в діяльності якої зазначені секретні документи були утворені. Практика проведення такої роботи показує, що згоду на участь у роботі комісії архіву дають 80 % установ, до яких звертався ЦДАВО України, і лише в частині перегляду справ з метою встановлення відповідності грифів секретності документів вимогам законодавства. Подальші види робіт, а саме ті, які є найбільш об'ємними за показниками витраченого часу та людських ресурсів, повністю здійснюються співробітниками архіву. До них відносимо складання переліків документів, підготовку й оформлення документів комісії з метою подальшого подання їх на затвердження державному експерту з питань таємниць. Саме вимога складання подокментних переліків у практиці архіву є найбільш

складною та дискусійною. Адже обліковою одиницею в архівних установах є справа, яка може налічувати від 1 до 250 документів, і друкування переліків при розсекреченні 100 справ насправді є друкуванням переліків від 100 до 25000 заголовків документів. Нескладні розрахунки показують, що, здійснюючи розсекречування документів у 1980-х – 1990-х рр., друкуючи при цьому подокументні переліки, архів витратив би на розсекречування 97689 справ щонайменше 30 років.

Ще однією складовою процесу розсекречування архівних документів є вимога затвердження рішення комісії державним експертом з питань таємниць установи, що є фондоутворювачем документів або правонаступником. Значна кількість установ, документи яких нині ще знаходяться на секретному зберіганні в ЦДАВО України, припинили своє існування ще за часів Радянського Союзу, не кажучи вже про кількість установ, які «зникли» без правонаступників під час отримання Україною незалежності. Нормативно-правові акти, що регламентують розсекречування відповідних документів, у такому випадку вимагають затвердження результатів роботи комісії з розсекречування державним експертом з питань таємниць за компетенцією, покладаючи тим самим на архіви ще й визначення державного експерта, який є компетентним з того чи іншого питання. І все, можливо, було б не таким складним, якби думка співробітників архіву про сферу компетентності того чи іншого експерта не розходились з думкою самого експерта з цього приводу. У складній політичній ситуації, при частих змінах керівного складу вищих органів влади та управління рідко хто з експертів без вагань визнає свою компетентність у частині секретності тієї чи іншої інформації, хай це навіть буде інформація часів колишнього СРСР. Яскравим прикладом у цьому випадку може слугувати розсекречування комісією ЦДАВО України документів про місця поховань німецьких військовополонених та інтернованих на території України в роки Другої світової війни. Розсекречування лише 316 справ розпочалося ще у 2004 р. і закінчилося остаточно лише в червні 2010 р.²⁷. Саме неспроможність або небажання державних експертів з питань таємниць декількох відомств України не давало змогу архіву протягом шести років зробити доступними для громадськості ті документи, перші примірники яких розсекречено та запроваджено в науковий обіг у Російській Федерації ще декілька років тому, та до яких є доступ у мережі Інтернет.

Залучення до роботи з розсекречування відповідних документів державних експертів з питань таємниць є складним для архівів ще з однієї причини. Формування справ у період до 1950-х рр. дуже часто здійснювалось з відхиленням від правил провадження діловодства. В одній і тій же справі у багатьох випадках зберігаються документи, розсекречення інформації яких належить до компетенції абсолютно різних експертів. Дотримуючись вимог Порядку, членами комісії з розсекречування при роботі з такими справами мають бути складені переліки окремо на кожний документ та разом із матеріальним носієм інформації надіслані на затвердження експерту. Насправді зробити це неможливо, насамперед, тому, що у такому випадку архів має розформувати справу і/або сформувати декілька нових справ або сформувати її повторно після повернення документів від експертів (за умови повернення). Обидва варіанти повністю порушують вимоги Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» та «Правил роботи державних архівів», створюють реальну загрозу збереженню документів Національного архівного фонду України і потребують розроблення нових окремих правил обліку секретних документів.

Погодження висновків комісії архіву з державним експертом з питань таємниць за компетенцією є не зовсім прийнятною для використання у практиці архівів ще й тому, що значна частина документів колишнього СРСР (особливо періоду 1930–1940 рр.) передана була в архіви на секретне зберігання, документи обліковані в архіві як секретні, в той час як на самих документах відсутні реквізити обмеження доступу. Внесення їх до переліків документів, які передбачають реквізит «гриф секретності», та затверджуються державним експертом з питань таємниць, на нашу думку є недоцільним. На практиці це означає розсекретити несекретний документ. У той же час передати їх на загальне зберігання в архівній установі неможливо у зв'язку з тим, що за даними облікових та статистичних звітних документів вони зазначені як секретні. Процедура розсекречування таких секретних «несекретних» документів в Україні, на жаль, не регламентована жодним із нормативно-правових актів.

Незважаючи на все викладене вище, ЦДАВО України регулярно продовжує розсекречування відповідних документів. Лише за 2009 р. архів розсекретив понад 10 000 справ. На загальне зберігання передано документи Верховного Суду УРСР (9904 справи); «Колекцію документальних

матеріалів місцевих органів радянської влади на Україні» за 1918–1936 рр. (14 справ); «Колекцію документів з історії Великої Вітчизняної війни» за 1941–1946 рр. (28 справ); документи Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР» за 1919 р., (дві справи); документи Ради Міністрів УРСР за 1937–1950 рр.²⁸

Суттєво змінити ситуацію щодо кількості секретних документів колишнього СРСР у державних архівах України, крім змін у нормативно-правовій базі, можливо було б також за рахунок активізації самостійної роботи з розсекречування документів установ, що передали документи в архіви. Підтвердженням цього є результати роботи в 2009 р. установ, що входять до списку джерел комплектування ЦДАВО України. Державний комітет архівів України самостійно проводив розсекречування документів Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР за період 1918–1938 рр. (40 справ), які зберігаються в ЦДАВО України. Державна служба автомобільних доріг розсекретила 52 справи; комісія Міністерства освіти і науки України здійснила перегляд грифів секретності документів цієї установи.

Важливим нині є питання удосконалення порядку відбору та передавання секретних документів на архівне зберігання. Перед передаванням секретних документів до державних архівних установ Дежкомархіву необхідно здійснювати заходи щодо перегляду та приведення грифів секретності таких документів у відповідність із ЗВДТ, за результатами яких повинні приймати відповідні рішення.

Наявна нормативно-правова база дає змогу об'єктивно вирішувати питання щодо визначення ступеня секретності відомостей та грифу секретності конкретних носіїв інформації, але залишається громіздкою і потребує удосконалення. Передусім це стосується секретних документів, що зберігаються в архівних установах. Вирішенню порушених вище проблем могло б, зокрема, сприяти розроблення та введення в дію нових нормативно-правових актів, які б удосконалювали порядок відбору та

УДК 930.253(477):34

Матвійчук Олександра

КОЛІЗІЯ МІЖ ПРАВОМ ДОСТУПУ ДО АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ ТА ПРАВОМ НА ПРИВАТНІСТЬ

Автор розглядає питання суперечностей у законодавстві щодо забезпечення права доступу до архівної документної інформації та права особи на конфіденційність її приватної інформації.

© *Матвійчук Олександра, 2010*

передавання секретних документів на архівне зберігання та розсекречування відповідних документів, що вже перебувають на зберіганні в державних архівних установах.

¹ *Ботвінкін О. В., Шлапаченко В. М., Ворожко В. П., Пашков А. С.* Історія охорони державної таємниці в Україні. – К., НА СБУ, 2008. – С. 101.

² <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3855-12>

³ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=185%2F94>

⁴ Звід відомостей, що становлять державну таємницю України // Урядовий кур'єр. – 17 серп. 1995 р.

⁵ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3855-12>

⁶ <http://ovu.com.ua/>

⁷ *Ботвінкін О. В., Шлапаченко В. М., Ворожко В. П., Пашков А. С.* Історія охорони державної таємниці в Україні. – К.: НА СБУ, 2008. – С. 128.

⁸ Робочі матеріали державного експерта з питань таємниць // Державний комітет України з питань державних секретів та технічного захисту інформації. – К., 1998.

⁹ Рекомендації з організації діяльності експертних комісій при державних експертах з питань таємниць. Методичні рекомендації державним експертам з питань таємниць щодо визначення підстав для віднесення відомостей до державної таємниці та ступеня їх секретності // Державний комітет України з питань державних секретів та технічного захисту інформації: збірка нормативно-правових актів. – К., 1998. – № 8.

¹⁰ [www.archives.gov.ua/Publicat/CD/Visnyk%201\(21\).pdf](http://www.archives.gov.ua/Publicat/CD/Visnyk%201(21).pdf).

¹¹ Поточне діловодство ЦДАВО України, спр. 02, 2007 р.

¹² http://www.archives.gov.ua/Rozsekr_mat/index.php.

¹³ Архіви України. – 1997. – № 1–6. – С. 124–145.

¹⁴ Там само. – С. 120–123

¹⁵ http://www.archives.gov.ua/Rozsekr_mat/index.php

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Поточне діловодство ЦДАВО України, спр. 01, 1987 р.

²³ Там само.

²⁴ Поточне діловодство ЦДАВО, спр. 02, 1989 р.

²⁵ Справи фондів ЦДАВО України

²⁶ <http://www.archives.gov.ua/Law-base/SCAU/index.hph?2008-c>

²⁷ Поточне діловодство ЦДАВО України, 2004–2010 рр., спр. 01, 02, 011.

²⁸ Там само, планово-звітна документація, 2009 р.

Ключові слова: архівні документи, право на інформацію, оприлюднення інформації, державні органи влади, права людини, доступ до архівної документної інформації, конфіденційна інформація, розголошення приватної інформації, право на приватність інформації.

Автор рассматривает вопрос противоречий в законодательстве относительно права обеспечения доступа к архивной документальной информации и права личности на конфиденциальность её личной информации.

Ключевые слова: архивные документы, право на информацию, обнаружение информации, доступ к архивной документальной информации, конфиденциальная информация, разглашение личной информации, право на личную информацию.

The author considers inconsistencies in the law according the right of access to archival documentation, and individual rights to privacy of personal information.

Key words: archival documents, the right to information, the disclosure of information, access to the archive documentary information, confidential information, the disclosure of personal information, right to privacy.

Право доступу до архівних документів є одним із способів вираження права людини на інформацію як однієї з основних гарантій забезпечення демократії у державі. З огляду на те, що свобода формування суспільної думки має дуже велике значення, вона вимагає умов для майже безперешкодного доступу до інформації, поширення думок та суджень, для реалізації базового принципу – права людей знати. Відтак основною метою національного законодавства, яке закріплює право людини на інформацію, полягає у впровадженні принципу максимального оприлюднення інформації у практику.

Принцип максимального оприлюднення встановлює презумпцію, яка полягає в тому, що вся інформація, яку зберігають державні органи влади, підлягає оприлюдненню, із єдиним застереженням, що дана презумпція не виконується тільки в обмеженому числі випадків.

Таким чином, державні органи зобов'язані оприлюднювати інформацію, і кожен член суспільства має відповідне право на її отримання. Кожного разу, коли державні органи намагаються обмежити доступ громадян до інформації, вони мають обґрунтувати законність цих дій та довести, що інформація, яку вони намагаються приховати, підпадає під сферу виключень.

Доступ до архівів давно став питанням значного громадського інтересу, адже без нього немає справжньої свободи вибору. У колишніх країнах з тоталітарним режимом, архіви є найбільш точним та чи не єдиним достовірним відображенням історії народу. Це зумовлено тим, що за умов функціонування таких режимів, як правило, відсутні будь-які юридичні засоби відображення багатоманітності ідей, справжньої поведінки людей та прихованих соціальних конфліктів. На відміну від публічного образу держав, який такі режими намагалися створити, їхня істинна природа може бути розкрита тільки у величезному масиві

документів поліції та розвідувальних служб, які контролювали народ.

Основна роль, яку відіграють архіви, характеризується як їхніми функціями, на кшталт формування правдивої історичної пам'яті, так і їхнім значенням у дотриманні прав людини. Зокрема, у тій винятковій важливості, яку такі документальні джерела мають для осіб, що постраждали від колишнього режиму, як для прямих, так і непрямих жертв. Документи цього періоду є істотними для використання індивідуальних прав: право знати, яка інформація про осіб зберігається в архівах, право досліджувати долю родичів, які зникли під час періоду репресій, право на реабілітацію для ув'язнених та репресованих з політичних мотивів, на компенсацію та відшкодування збитків, завданих жертвам репресій, право на реституцію конфіскованого майна тощо.

У цьому контексті міжнародні стандарти прав людини містять ряд загальних положень. Зокрема, стаття 19 Загальної декларації прав людини проголошує свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів. У її 27 статті закріплено, що кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, насолоджуватися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами.

Безперечним є те, що свобода інформації не може користуватися абсолютним захистом. Аналогічна норма, яка закріплює це право в статті 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, містить застереження, що користування ним накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність. Воно може бути, отже, пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними для поважання прав і репутації інших осіб, для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення.

Така ж позиція відображена і у статті 10 Європейської конвенції прав людини, частина перша якої закріплює право одержувати і поширювати інформацію та ідеї без втручання держави і незалежно від кордонів. А частина друга встановлює, що здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може бути предметом таких формальностей, умов, обмежень або покарання, які встановлені законом і необхідні в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням або злочинам, для захисту здоров'я і моралі, репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Згадані вище статті демонструють конфлікт інтересів і позицій, який потрібно враховувати у процесі доступу до архівних справ. Відтак, на цей час особливої гостроти набула проблема взаємозв'язку конституційних прав закріплених у статті 34-й та статтях 31-й та 32-й Конституції України, яка полягає у конфлікті між правом на інформацію з одного боку та правом на таємницю кореспонденції й невтручання в особисте і сімейне життя, з іншого, які є складовими права приватності.

Право на інформацію закріплено 34 статтею Конституції України, яка гарантує кожному право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Конституцією передбачено виключний перелік підстав, за якими особа може бути обмежена в праві вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію, а саме: «в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя».

Таким чином, кожний конкретний випадок відмови у наданні інформації має відповідати одному із названих вище суспільних інтересів. Органи державної влади не мають права встановлювати будь-які обмеження щодо надання інформації, якщо така інформація не може завдати шкоди інтересам, передбаченим Конституцією України. Стаття 34 її наголошує на тому, що ці обмеження мають встановлюватися законом.

Слід відразу зазначити, що оскільки чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість

яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, то крім вимоги закріплення цих обмежень на рівні закону, дані обмеження мають бути «необхідними в демократичному суспільстві», як це передбачено статтею 10 Європейської конвенції захисту прав людини та основоположних свобод.

Ці правовідносини регулюються низкою законів та підзаконних нормативно-правових актів. Зокрема, стаття 16 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» встановила, що «доступ до документів Національного архівного фонду, які містять конфіденційну інформацію про особу [...] обмежується на 75 років від моменту створення цих документів, якщо інше не передбачено законом. Раніше зазначеного строку доступ здійснюється з дозволу громадянина, права та законні інтереси якого можуть бути порушені, а в разі його смерті – з дозволу спадкоємців».

Згідно із Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» 17 квітня 1991 р. № 962-ХІІ право доступу до архівних справ реабілітованих жертв політичних репресій отримали самі жертви, їх родичі, і за наявності дозволу від жертв чи родичів – дослідники.

Відкритим залишається питання доступу до архівних справ осіб, які не були реабілітовані, не зважаючи на те, що жодних законних підстав для відмови у доступі не існує. Грифи «секретно» и «совершенно секретно», на основі яких обмежується доступ до інформації, жодним українським законом не передбачено. У СРСР вони були запроваджені інструкцією №0186, яка теж мала статус секретної. З огляду на загальне правило застосування нормативних актів радянського часу лише у тому випадку, коли вони не суперечать Конституції України, відмова в доступі до архівних справ у зв'язку із посиланням на підзаконний акт є незаконною. Більше того, в цьому випадку має діяти загальний принцип *habeas data*, тобто «право на знання особистістю архівних даних про себе». У випадку смерті особи це право поширюється на його родичів. Родичі також повинні мати право на інформацію про долю особи, які зникли під час періоду репресій.

Це підтверджується і резонансним рішенням Конституційного суду України у справі Устименка, яке стало першою справою, розглянутою ним за зверненням громадянина України. Виключна важливість цього рішення полягала у визнанні права особи знати інформацію про себе. Шкода тільки, що це нічого не дало самому Устименку, оскільки саме рішення так і не було виконано.

Проте доволі часто виникають ситуації, коли право особи знати щось, може суперечити праву іншої особи на приватність. Насамперед має бути визначено, чи має передана в архів інформація підстави для неприйняттого порушення приватності при її розкритті і опублікуванні. Стаття 8 Європейської конвенції з прав людини дозволяє втручання в здійснення цього права згідно з законом і у випадках, необхідних у демократичному суспільстві в інтересах національної і громадської безпеки або економічного добробуту країни, з метою запобігання заворушенням і злочинам, для захисту здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших людей.

Ці ситуації доволі часто порушують не тільки правові питання, а й питання етики. Один із десяти найвідоміших архівістів у світі Террі Кук запропонував свою модель оцінки конфіденційної інформації, яка ґрунтується на трьох взаємопов'язаних факторах: програмі, агенції та громадянина.

Програма є метою спеціального урядового завдання, частково фіксована, але часто відмінна від наміру та дійсності. Агенція є органом, який виконує це урядове завдання. Відтак, чим більший розрив між законом і практикою, тим вразливішою є інформація, зібрана за рішенням уряду. Адаже є велика різниця між ситуаціями, коли інформація надана особою особисто (наприклад, заповнення податкової декларації у податковій службі), або зібрана без відома особи таємною поліцією, що практично не дає можливості особі контролювати та виправляти фіксовані про неї відомості.

З цього випливає, що на протигагу конфіденційній інформації, яка вільно надається агенції, інформація, яка зібрана і використовується розвідувальною агенцією без надання суб'єктові будь-якої можливості уточнення та корегування, потребує підвищеної уваги. У такому випадку захист приватності складається із декількох шарів, а саме: законодавства, умов передачі, зобов'язання дослідника, технологічних умов роботи із архівами та професійної етики. Тільки у взаємозв'язку цих складових можна належним чином вирішувати питання співвідношення права на інформацію та права на приватність.

Внаслідок того, що право на інформацію та право на приватність мають приблизно рівну юридичну силу та значущість, як права людини, то у випадку їхнього протиріччя застосовується метод конституційного тлумачення, який отримав назву «методу конституційного балансування».

Цілком зрозуміло, що ні повна відкритість, ні цілковита таємність не є розумними, і жодна

країна в світі не зайняла одну з цих крайніх позицій. Може бути поставлене лише питання про те, якої відкритості та якої таємності ми потребуємо. Це означає: які типи даних повинні зберігатися в таємниці, згідно з якими обставинами і на який період, з яких причин і в інтересах якої особи чи інституції. Законодавство про доступ до документів архівів зустрілося з викликом, кинутим йому фундаментальним правом особи знати, і це приводить нас до питання: наскільки відкритість можлива і наскільки таємність необхідна.

Для використання «методу конституційного балансування» скористаємося триступеневим тестом, який використовує Європейський Суд з прав людини для того, щоб визначити правомірність обмеження доступу до інформації. Загалом принцип обмежень права на доступ до інформації має відповідати наступним трьом складовим вимогам: інформація має стосуватися легітимної мети, визначеної законом; розголошення цієї інформації може завдати суттєвої шкоди цій меті; шкода від розголошення цієї інформації має бути вагомнішою, ніж шкода суспільному інтересу в отриманні цієї інформації.

Звичайно, цей тест не є універсальним і має розглядатися на кожному конкретному прикладі. Візьмемо як приклад відкриття архівів Штазі після падіння Берлінської стіни та відкриття імен колишніх співробітників служби безпеки.

Спочатку необхідно з'ясувати, чи стосується ця інформація легітимної мети, передбаченої законом. Цілком очевидно, що архівні документи Штазі можуть містити інформацію, яка є конфіденційною, тобто відповідно до законодавства України – відомостями, які знаходяться у володінні, користуванні або розпорядженні окремих фізичних чи юридичних осіб і поширюються за їхнім бажанням відповідно до передбачених ними умов. Відтак, ця інформація стосується легітимної мети, визначеної законом, а саме має безпосереднє відношення до приватності.

Наступне, що слід з'ясувати, так це те, чи розголошення цієї інформації може завдати суттєву шкоду цій меті. У нашому прикладі документи Штазі використовувалися як для компенсації жертвам репресій, так і для усунення від влади тих, хто відповідальний за репресії. Саме таке положення містив закон про люстрацію (від лат. – очищення), яка полягала у забороні штатним та позаштатним співробітникам комуністичної служби безпеки займати посади в новій державі.

Отже, відповідь на попередні два питання: дійсно, право на приватність охороняється законом, і розголошення конфіденційної інформації

може завдати шкоду цьому праву. Слід в'яснити, що є вагомішим: шкода приватності в разі розголошення цієї інформації, чи шкода суспільному інтересу в разі її обмеження. І тут виникає основне питання: обґрунтованості відмови у доступі до конфіденційної інформації та чи містить вона суспільний інтерес.

Центральною категорією в праві на доступ громадськості до інформації є суспільно значуща інформація. Водночас, Закон України «Про інформацію» не дає відповіді на питання, яку інформацію слід вважати суспільно значимою, тому треба звернутися до міжнародних критеріїв, серед яких слід брати до уваги наступне: чи суперечить певна поведінка посадовому обов'язку; чи йдеться про наявність правопорушення; чи є ознаки зловживання владою; чи йдеться про недбале виконання обов'язків або неналежне управління публічним органом; чи наявна корупція або шахрайство; чи посадові особи вводили в оману громадськість публічними заявами тощо.

Повертаючись до наведеного вище прикладу, слід констатувати, що дані про осіб, які в процесі виконання публічних функцій порушували права людини, становлять значний суспільний інтерес, який превалює над їхнім правом на приватність. Більше того, політика помилування та амністування осіб, винних у порушенні прав людини, яка проводиться з метою сприяння національному примиренню, жодним чином не впливає на право знати таких осіб з тим, щоб вони не могли використовувати своє минуле для отримання політичної вигоди. Відтак, архіви в Штазі використовувалися суспільними та приватними організаціями для з'ясування ступеню відповідальності різних органів і осіб за їхні зв'язки з колишнім режимом ГДР. Це є гарантією того, щоб працівники та співробітники комуністичної таємної поліції не займали, як і раніше, свої посади. З іншого боку, німецьке законодавство обмежило термін такого використання архівів Штазі п'ятнадцятирічним терміном, до 2006 р.

У цьому контексті хотілося б наголосити, що Закон України «Про державну таємницю» забороняє приховувати інформацію про порушення прав людини та про зловживання органів влади та їхніх посадових осіб.

Поданий вище приклад можна перевірити на так званому «тесті Кельмана». Відповідно до нього має бути визначено, чи розслідування, що використовує персональну інформацію, може бути співставлено із людською гідністю. Цей етичний тест містить два питання:

1. Який ризик виникає для людської гідності через розголошення конфіденційно переданих даних?

2. Чи є цей ризик прийнятним з огляду на переваги для особи або для суспільства, які можна визначити?

З огляду на зазначене вище стає очевидним, що право народів і націй обирати свій власний шлях політичних змін значним чином визначається доступністю до документів архівів.

Саме тому спеціальна робоча група експертів, створена Міжнародною Радою архівів для обговорення проблем, пов'язаних із архівами колишніх репресивних режимів, серед колективних прав, реалізація яких безпосередньо залежить від доступу до архівів, визначила, зокрема, право народів на цілісність та збереження їхньої писаної пам'яті – документи у цьому контексті є історичною спадщиною; право на правду – громадяни мають право на максимум інформації про діяльність скинутого режиму; право визначати осіб, відповідальних за злочини проти прав людини – кожний народ має право на ідентифікацію таких осіб, незалежно від жодних політичних рішень щодо них, у тому числі їхньої подальшої участі у суспільному житті.

Звичайно, що право доступу до документів архівів повинно обов'язково розглядатися у балансі із правом на недоторканність приватного життя жертв репресій. Крім того, права третіх осіб, що згадуються в документах, також мають бути захищені. Постраждалі особи повинні мати право вносити виправлення в ці документи, однак зміна їхнього основного змісту повинна бути заборонена. Захист такої інформації досягається встановленим у законі терміном обмеження доступу до такої інформації.

Звернемо увагу на принцип доктрини «публічної особи», яка у багатьох європейських державах визнається спеціальним суб'єктом здійснення права на приватність. Критерієм віднесення до такого роду осіб у його широкому тлумаченні «квазіпублічної особи» є не тільки посада, а передусім, специфічні ознаки, що безпосередньо пов'язані із діяльністю такої особи. З огляду на її значення в житті суспільства, сфера захисту її приватності є значно вужчою, ніж у звичайного громадянина.

Застосування різних правових стандартів щодо посадових осіб та звичайних громадян є порушенням конституційної норми рівності людей у гідності, правах та перед законом. Європейський Суд, аналізуючи неоднакове застосування законів до різних людей у контексті статті 14 Кон-

венції, розрізняє поняття «дискримінація» від «легітимного розрізнення», тобто різне трактування осіб залежно від об'єктивних причин.

Таким чином, у більшості випадків вказана колізія між свободою інформації та правом на приватність вирішується на користь свободи інформації. Звичайно, кожна країна має свої особливості та виключення. Зокрема, Конституційний суд Угорщини постановив, що право доступу особи до документів своєї архівної справи не «стосується права жертви знати, хто за нею стежив». У будь-якому разі це не стає підставою для відмови у доступі до архівних документів, адже в усьому світі діє принцип «засекречується інформація, а не документ». Цю практику необхідно впроваджувати і в Україні.

Згідно з рекомендаціями Міжнародної ради архівів, «якщо законодавство не достатньо конкретизоване, архівні працівники можуть тлумачити його на підставі юридичних коментарів експертів адміністративного права; у випадку коли приватність особи і право на історичне розслідування протистоять одне одному, може бути передбачено рішення щодо використання копії оригінального документа з видаленням іменем жертви чи третьої сторони».

Шлях, яким репресивний режим припинив своє існування, визначає значною мірою майбутнє його архівів. В Україні не було процесу декомунізації, відтак у владі на своїх посадах залишилися багато людей, причетних до репресій та злочинів тоталітарного режиму. Це обумовило ускладнений доступ до архівних джерел, які стосуються політичних репресій. Більшість країн Європи пішли шляхом прийняття законів про державну таємницю, які передбачали перегляд засекречених комуністичним режимом відомостей. В Україні цей процес був частково ініційованим тільки у січні 2009 р. Указом Президента № 37/2009 «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні». Відповідно до нього в структурі СБУ було створено спеціальний сектор по перегляду архівних справ радянського періоду, метою якого було проаналізувати пов'язані з українським визволь-

ним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні архівні документи, що нагромадилися за часи діяльності органів державної влади та управління колишніх Союзу РСР і Української РСР, та забезпечити зняття в установленому законодавством порядку обмежень на поширення та доступ до конкретної секретної інформації шляхом скасування раніше наданого грифу секретності архівним документам або іншим матеріальним носіям такої інформації, якщо вони не становлять державної таємниці.

З огляду на невизначеність подальшої долі понад 90% засекреченого архівного спадку радянської доби, варто застосувати рекомендації робочої групи Міжнародної Ради архівів, а саме законодавчо врегулювати передання архівів спецслужб незалежній від них інституції професійних архівістів. Звичайно, що при реалізації права доступу до архівних документів постійно виникає ряд важливих питань. Саме тому, Етичний кодекс для архівних працівників, що працюють з документами колишніх спецслужб як базовий принцип проголошує: архівіст – не цензор; поняття архівних даних і процедура їх розкриття визначені законом.

Досвід різних держав світу переконливо свідчить, що такий варіант вирішення проблеми є найбільш оптимальним для захисту прав жертв та дотримання вимог законодавства, зокрема в частині належного вирішення колізії доступу до документів архівних справ та захистом права на приватність. Це, в свою чергу, дасть можливість, спецслужбі зосередитися на виконанні своїх основних завдань.

¹ Свобода інформації та право на приватність в Україні. Том 2. Право на приватність: condition sine qua non / Харківська Правозахисна Група; Худож.-оформлювач О. Герчук – Харків: Фоліо, 2004. – 200 с.

² Свобода інформації в Україні. Удосконалення законодавства і практики / Харківська правозахисна група; Худож.-оформлювач Б. Є. Захаров. – Харків: Права людини, 2009. – 180 с.

³ Петрова Н., Якубенко В. Медіа-Право. – К.: ТОВ «Київська типографія», 2007. – 280 с.

⁴ Інформаційне законодавство України (станом на 1 вересня 2008 р.) / за ред. Т. Шевченка, Т. Олексіюк, упорядник Т. Г. Бондаренко. – К.: «Фенікс», 2008. – 356 с.

УДК 930.253:667.53(0)477

Володіна Олена

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЛАСТИВОСТЕЙ ШТЕМПЕЛЬНИХ ФАРБ ДЛЯ МАРКУВАННЯ ДОКУМЕНТІВ ІЗ ПАПЕРОВИМИ НОСІЯМИ

У статті подано результати дослідження фізико-хімічних властивостей шести штемпельних фарб для маркування документів із паперовими носіями.

Ключові слова: маркування документів із паперовими носіями, штемпельні фарби, фізико-хімічні властивості фарб.

В статье представлены результаты исследования физико-химических свойств шести штемпельных красок для маркирования документов с бумажными носителями.

Ключевые слова: маркирование документов с бумажными носителями, штемпельные краски, физико-химические свойства красок.

Results of research of physical and chemical properties of six inks for marking of paper documents are represented in the article.

Key words: marking of paper documents, inks for marking, physical and chemical properties of inks.

Маркування документів за допомогою спеціальних штемпелів є одним із заходів запобігання крадіжкам документів, які зберігаються в архівних установах, бібліотеках та музеях.

Відомо, що поаркушно маркують документи Президентської бібліотеки США, але це здійснюють обмежено через високу вартість цієї роботи. Відбиток штемпеля з незгасаючої та стійкої до води фарби наносять тільки на документи конфіденційного характеру, що мають особливу цінність.

Документи штемпелюють у державних архівах Республіки Польща. Цьому підлягають, передусім, такі документи:

- унікальні та цінні;
- які мають у своєму складі матеріальні цінності;
- що експонують на виставках як у межах країни, так і за кордоном.

Їх штемпелюють не поаркушно, а за певною схемою. Фарбу для штемпелювання закупають у фірми «Тродат» у м. Варшава.

Зрозуміло, що штемпелювання не гарантує від викрадання документів, але наявність на них штемпеля, або слідів його знищення – важливий доказ належності їх архіву, свідчення проти викрадача. Через неоднозначність ефективності маркування документів працівники архівів неохоче погоджуються на вжиття цього заходу, вважаючи, що воно дещо спотворює оригінал, а витрати часу та коштів на нього є не виправданими. За підрахунками Д. Роудс на маркування 1 млрд документів потрібно 2 тис. людинороків та приблизно 8 млн доларів².

Щоб забезпечити проштемпельованому документу довготривале зберігання та використання, штемпельні фарби повинні відповідати певним вимогам:

- вони мають бути хімічно стабільними;
- їх водневий показник (рН) має бути у межах 7,0–8,0;
- не змиватися водою, розчинниками чи вибілювачами;
- не руйнувати папір;
- не розтікатися, не проникати у внутрішні шари паперу тощо³.

До складу штемпельної фарби входять:

- фарбуюча речовина (пігмент або барвник), що надає фарбі певного кольору;
- сполучна речовина – рідка частина її;
- додаткові речовини, що поліпшують її якість.

Одним з найважливіших показників штемпельної фарби є хімічна стабільність. Вона визначає її стійкість до вицвітання – повільного темного і швидкого світлового. Темнове вицвітання, або хімічне згасання текстів, малюнків, відбитків штемпелів документів тощо, має місце під час довгострокового зберігання документів. Під дією хімічних речовин повітряного середовища архівосховищ (кисень, вода, агресивні гази) в документах знебарвлюються пігменти фарб⁴.

Світлове вицвітання відбувається внаслідок дії світла (фотохімічних реакцій) на пігменти фарб. Під час застосування різних технологій копіювання (сканування, ксерокопіювання, фотозйомка), в яких використовують світлові джерела різної потужності, вицвітання фарб протікає найшвидше. Властивість фарби зберігати хімічну стабільність проти дії світла називають світлостійкістю.

Хімічну стабільність фарб визначають методами прискореного темного вицвітання при високих температурах або прискореного світлового вицвітання у режимі світлового опромінювання⁵.

© Володіна Олена, 2010

Як відомо, деякі друкарські фарби, особливо залізо-гало́ве чорнило, зменшують водневий показник паперу архівних документів. Сірчана кислота, яка входить до складу залізо-гало́вого чорнила, часто спричиняє руйнування паперу і випадання тексту документів. Тому значення водневого показника штемпельної фарби має бути нейтральним або лужним.

Водостійкість також є важливою характеристикою штемпельної фарби, оскільки архівні документи часто стикаються з водою під час надзвичайних ситуацій і реставраційних робіт. Під час реставрації воду застосовують у тих випадках, коли текст чи малюнок документа знаходяться у стабільній водостійкій формі або можуть бути надійно захищеними від дії води. Відомо різні речовини (фіксативи) для захисту тексту, однак, жодна з них не має універсальних властивостей і гарантованої захисної дії. Ця не цілком вирішена проблема донині ускладнює реставрацію архівних документів⁶.

Згідно з наказом Державного комітету архівів України № 118 від 15 вересня 2005 р. «Про додаткові заходи щодо забезпечення збереженості документів НАФ», в якому йшлося про поаркушне штемпелювання унікальних, цінних та деяких інших категорій документів із метою запобігання крадіжок їх, співробітники відділу фізико-хімічних та біологічних досліджень Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства дослідили світлостійкість (хімічну стабільність), водневий показник, водостійкість фарб, а також рН паперів до оброблення їх фарбами, рН комплексів папір+фарба та зміни механічної міцності паперів під впливом фарб.

Матеріали та методи дослідження. Об'єктом дослідження стало шість видів штемпельних фарб, призначених для роботи з папером. Коротку характеристику штемпельних фарб подано у табл. 1. У дослідженні випробувано виключно фарби чорного кольору, оскільки відомо, що хімічна стабільність пігментів у них значно вища, ніж у кольорових⁷.

У дослідженнях використано папір без текстів документів XIX–XX ст. **Центрального державного історичного архіву, м. Київ та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України**, оскільки багато документів цих часів підлягатимуть штемпелюванню.

Для вивчення впливу штемпельних фарб на властивості паперів їх зразки покривали суцільним шаром фарби з одного боку аркуша за допомогою металевої печатки⁸.

Світлостійкість, водостійкість та водневий показник фарб визначали у науково-дослідній

вимірювальній лабораторії ВАТ «Український науково-дослідний інститут спеціальних видів друку» (далі – ВАТ УкрНДІСВД), інші показники – у Центрі сертифікаційних випробувань целюлози, паперу та картону ВАТ «Український науково-дослідний інститут паперу».

Світлостійкість штемпельних фарб визначали за ГОСТ 21903-76 «Матеріали лакофарбові. Методи визначення умовної світлостійкості»⁹. Вимірювання коефіцієнта відбиття здійснювали через 17 годин після опромінення зразків паперу ультрафіолетовими променями, джерелом яких була лампа ПРК (пряма ртутно-кварцова лампа). Оптичні виміри проведено на колориметрі «Спектротрон».

Водостійкість фарб досліджували за ГОСТ 26160-84 «Фарби друкарські. Метод випробування на стійкість до дії реагентів»¹⁰.

Водневий показник (рН) фарб визначали на рН-метрі-150 (мілівольтметрі).

Кислотність паперів до і після оброблення фарбами вимірювали за ГОСТ 12523-77 «Целюлоза, папір, картон. Метод визначення величини рН водної витяжки»¹¹.

Показник механічної міцності паперу – міцність на злом вимірювали за ДСТУ 3476-96 «Папір. Визначення міцності на злом під час багаторазових перегинів»¹².

Результати дослідження.

Результати випробувань засвідчили, що найвищу світлостійкість мала універсальна фарба № 191, призначена для нанесення на синтетичні тканини, на поверхні з паперу, металу, пластмаси, дерева, кераміки, скла тощо (табл. 1, 2). Високу світлостійкість відзначено також у фарби ВАТ УкрНДІСВД. Фарби №№ 320, 210 і фарба штемпельна спеціальна засвідчили середні значення світлостійкості, а найнижчу стійкість проти дії світла виявлено у фарби 210 П. На жаль, застосований метод дає змогу порівнювати зразки фарб тільки між собою.

Як показали результати дослідження, тільки чотири фарби: фарба ВАТ УкрНДІСВД, фарби №№ 191, 210 і 320 мали нейтральні або лужні значення рН (табл. 2), що відповідає вимогам до штемпельних фарб. Високу кислотність виявлено у фарби штемпельної спеціальної, кислі значення рН були у фарби № 210 П.

Результати проведеного дослідження показали, що зразки паперу архівних документів до оброблення фарбами мали кислі значення рН – 4,30–6,06. Це є характерним для паперів минулих століть, що зберігаються в архівах і бібліотеках¹³. Фарби з нейтральним і лужним значеннями рН

мало змінювали водневий показник комплексів папір+фарба щодо зразків вихідного паперу. А фарба штемпельна спеціальна з високою кислотністю знижувала показник рН комплексу папір+фарба на 13 %.

За ГОСТ 26160-84 «Фарби друкарські. Метод випробування на стійкість до дії реагентів» стійкість фарби до води оцінюють у балах: 5 балів – дуже добра стійкість, 4 – добра, 3 – середня, 2 – нижче середньої та 1 – погана. Випробування показали, що усі штемпельні фарби мають високу стійкість до води – 5 балів (табл. 2).

Таким чином відбитки штемпеля досліджених штемпельних фарб є водостійкими. Вони не будуть ушкоджуватися водою під час аварійних ситуацій і не потребують спеціального захисту під час проведення реставраційних робіт.

Одним із основних показників, який характеризує механічну міцність паперу, є показник міцності на злом. Його вивчали до і після оброблення паперів фарбами. В усіх досліджених зразках паперу показники міцності на злом зменшилися у середньому на 35 % і коливалися від 6 % до 60 %. Найбільше знижують механічну міцність зразків паперу фарба № 191, фарба штемпельна спеціальна і фарба № 320. Найменше змінюють механічну міцність паперу фарби №№ 210 П, 210 і фарба ВАТ УкрНДІСВД. Отримані результати можна пояснити тим, що фарби з олійною та водоемульсійною основами менше знижують механічну міцність паперу порівняно з фарбами, які мають спиртову основу.

Отже, для маркування унікальних та особливо цінних архівних документів можна рекомендувати штемпельну фарбу № 210 фірми «Тродат» і фарбу ВАТ УкрНДІСВД: перша фарба має середню, а друга – високу світлостійкість, вони водостійкі, мають відповідно нейтральний і лужний водневий показник, серед інших випробуваних фарб менше впливають на механічну міцність паперу (табл. 2).

Висновки

1. Отримані результати по світлостійкості шести видів штемпельних фарб дають підстави розмістити їх у наступний ряд (у порядку зниження показника): фарба № 191, фарба ВАТ УкрНДІСВД, фарба № 320, фарба № 210, фарба штемпельна спеціальна, фарба № 210 П.

2. Усі випробувані штемпельні фарби мають високу стійкість до дії води.

3. Для маркування унікальних та особливо цінних архівних документів можна рекомендувати штемпельну фарбу № 210 фірми «Тродат» і фар-

бу ВАТ УкрНДІСВД: перша фарба має середню, а друга – високу світлостійкість, вони водостійкі, мають відповідно нейтральний і лужний водневий показник, серед інших випробуваних фарб менше впливають на механічну міцність паперу.

¹ Попова Е. Н. Современные технологии и техническое обеспечение сохранности архивных документов / Е. Н. Попова // Делопроизводство. – 2005. – № 3. – С. 108–112.

² Попова Е. Н. О некоторых проблемах защиты от хищения архивных документов / Е. Н. Попова // Делопроизводство. – 2006. – № 2. – С. 104–112; Егоров С. А. Современные угрозы архивным документам / С. А. Егоров // Отечественные архивы. – 2009. – № 6. – С. 19–28.

³ Ownership marking of paper-based materials [Електронний ресурс]. Режим доступу: (<http://www.loc.gov/preserv/mark-ing.html>). – Назва з екрану.

⁴ Привалов В. Ф. Выявление документов с повреждениями носителя и текста в государственных архивах : метод. пособие / В. Ф. Привалов, Э. В. Колосова / Главархив СССР, ВНИИДАД. – М., 1989. – 51 с.

⁵ Привалов В. Ф. Современные принтерные и рукописные тексты документов как объекты архивного хранения : науч. метод. пособие / В. Ф. Привалов / Росархив СССР, ВНИИДАД. – М. : Науч. книга, 2003. – 74 с.

⁶ Реставрация документов на бумажной основе : метод. пособие / Главархив СССР, ВНИИДАД. – М., 1989. – 265 с.

⁷ Привалов В. Ф. Современные принтерные и рукописные тексты документов как объекты архивного хранения : науч. метод. пособие / В. Ф. Привалов / Росархив СССР, ВНИИДАД. – М. : Науч. книга, 2003. – 74 с.

⁸ Лоцманова Е. М. К вопросу о стабильности современных документов как комплекса бумага+печатный красящий состав / Е. М. Лоцманова, С. А. Евтюхов, Е. Г. Смирнова // Консервация памятников культуры в единстве и многообразии : матер. IV Междунар. конф. (СПб, 21–24 окт. 2003 г.) / Минкультуры РФ; РНБ; Санкт-Петербург. международ. центр сохранения культурного наследия. – СПб., 2003. – С. 145–151.

⁹ ГОСТ 21903-76 Материалы лакофарбові. Методи визначення умовної світлостійкості. – На заміну ОСТ 10086-39, М. І. 29; Чинний від 01.01.78. – М. : Вид-во стандартів, 1976. – 5 с.

¹⁰ ГОСТ 26160-84 Фарби друкарські. Метод випробування на стійкість до дії реагентів. – На заміну ГОСТ 6594-73, ГОСТ 6595-73, ГОСТ 6596-73; Чинний від 01.01.85. – М. : Вид-во стандартів, 1984. – 4 с.

¹¹ ГОСТ 12523-77 Целюлоза, папір, картон. Метод визначення величини рН водної витяжки. – На заміну ГОСТ 12523-67; Чинний від 01.01.78. – М. : Вид-во стандартів, 1977. – 4 с.

¹² ДСТУ 3476-96 Папір. Визначення міцності на злом під час багаторазових перегинів. – На заміну ГОСТ 5626-93; Чинний від 26.09.97. – К. : Держспоживстандарт України, 1998. – 13 с.

¹³ Бельская Н. Г. Забуферивание и нейтрализация кислотности книг и документов / Н. Г. Бельская, Т. В. Алексеева // Проблемы сохранности документальных материалов. – Л. : Наука, 1977. – С. 39–52; Федоров В. В. Международное сотрудничество в области сохранения библиотечных фондов. Состояние и перспективы / В. В. Федоров // Сохранение биб-

лиотечных фондов : партнерство и сотрудничество : матер. самблея Евразии, РГБ. – М. : РГБ, 2002. – С. 6–23.
науч.-практ. конф. (20–23 нояб. 2001 г.) / Библиотечная ас-

Таблиця 1. Характеристика випробуваних штемпельних фарб

Назва чи номер фарби	Основа фарби	Призначення	Швидкість висихання
фарба штемпельна ТУ У 243-23958154-002-2004	олійна	для штемпелювання документів із паперовими носіями на пошті	відомостей немає
фарба ВАТ УкрНДІСВД	водоємulsionна	для друку на папері	відомостей немає
фарби фірми «Тродат»			
№ 191	спиртова	універсальна фарба для нанесення на звичайний, копіювальний і глянцеви́й папір, целофан, непористий картон; на синтетичну тканину; на поверхні з металу, пластмаси, дерева, кераміки, скла тощо	5 хв.
№ 210	олійна	для маркування паперу, непористого картону	50 сек.
№ 210 П*	олійна	для штемпелювання паперу	відомостей немає
№ 320	спиртова	для маркування тканини	40 сек.

Таблиця 2. Досліджені властивості штемпельних фарб

Назва чи номер фарби	Умовна світлостійкість, %	Водневий показник (рН)	Водостійкість, бали	Зміна показника міцності на злом паперу після оброблення фарбами
фарба штемпельна спеціальна ТУ У 243-23958154-002-2004	12,5	3,89	5	-47
фарба ВАТ УкрНДІСВД	7,0	7,62	5	-29
№ 191	2,0	7,10	5	-50
№ 210	12,0	7,00	5	-28
№ 210 П	21,5	5,35	5	-24
№ 230	9,5	7,12	5	-41

УДК 930.25:001.4

Зозуля Світлана

ДО ПИТАННЯ УНОРМУВАННЯ АРХІВНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У дослідженні розглядаються загальні питання кодифікації та нормалізації термінології архівознавства.

Ключові слова: кодифікація, основи стандартизації, стандарт, уніфікація.

В исследовании рассматриваются общие вопросы кодификации и нормализации терминологии архивоведения.

Ключевые слова: кодификация, основы стандартизации, стандарт, унификация.

The general questions of kodifikacii and normalizations of terminology of arkhivoznavstva are examined in research.

Key words: kodifikation, bases of standardization, standardization.

* Фарбу закуплено у фірми «Тродат» у м. Варшава

Нині спостерігаємо значне посилення уваги до практичного впорядкування термінології багатьох галузей науки і техніки, в тому числі – термінології архівознавства. Питання розроблення, унормування та кодифікації понять і термінів завжди були актуальними як для окремих учених, так і наукових установ (науково-дослідних центрів, інститутів, лабораторій, секцій тощо).

У минулому неодноразово намагалися встановити правильну термінологію в тих чи інших галузях науки і техніки. Серед них були й такі, що мали надзвичайно велике значення: спроби Лавуазьє та Бертолле встановити номенклатуру хімічних сполук і, відповідно, упорядкувати хімічну термінологію; спроби Ліннея унормувати номенклатуру та термінологію ботаніки та зоології; зусилля Везалія упорядкувати термінологію в анатомії. Цими питаннями цікавились П'єро де Франческо, Лука Пачіолі, Леонардо да Вінчі, Галілео Галілей, Альбрехт Дюрер, М. В. Ломоносов та ін.¹ Основи стандартизації заклав О. Вюстер. Прагнення упорядкувати науково-технічну термінологію набуло розмаху наприкінці XIX ст., що пов'язано з бурхливим розвитком науки та техніки і, як наслідок, – поява нових термінів та понять. Завданням нашого дослідження є проаналізувати основні аспекти нормалізації та кодифікації архівної термінології та дослідити історіографію питання.

Учені розпочали аналізувати та визначати роль найменувань у розвитку архівної справи та архівознавства, починаючи з ранніх етапів розвитку науки. Кожна назва поняття може бути як вдалою, так і не зовсім, і остання може призупинити розвиток галузі в теоретичному чи термінологічному плані. Цим викликана необхідність упорядкування спеціальної лексики. Науковці докладають значних зусиль для уточнення та упорядкування, унормування використаної термінології. Адже без стандартизованого понятійного апарату галузі затримується розвиток науки, оскільки зусилля науковців розпоршуються на з'ясування та подолання розбіжностей у розумінні певного терміна². Отже, правильно розроблена архівна термінологія має бути науково обґрунтованою, точною, зрозумілою, систематизованою, що уможливує та покращує розвиток теорії та методики архівної справи, сприяє підвищенню рівня практичної діяльності архівних установ³.

Зауважимо, що уніфікація термінів – це упорядкування термінології галузі і всередині, і на міжгалузевому рівні терміносистеми відповідно до понять, що їх позначають терміни.

Стандартизація – це вироблення терміна-еталона, який би відповідав усім лінгвістичним та логічним вимогам, що висуваються до терміна, і використовувався б у межах певної терміносистеми та на міжгалузевому рівні⁴. Основною метою стандартизації термінів є фіксація точного змісту поняття. Отже, першим етапом упорядкування термінології галузі є виявлення основи цієї науки. Другий етап передбачає відбір понять, їх систематизацію та групування. Це один з найважливіших моментів термінологічної роботи. Систематизація понять передбачає виявлення структури системи понять архівної термінології за допомогою категорій понять (предмети, процеси, явища, властивості, величини)⁵.

Перші намагання систематизувати і, таким чином, удосконалити понятійний апарат архівознавства на енциклопедичному рівні належать російському ученому, серед яких назвемо К. Г. Міт'яєва, А. М. Сокову, Е. І. Хан-Піру. Зокрема, у 20-х рр. XX ст. Головархівом уточнювалась архівна термінологія з метою налагодження та упорядкування практичної діяльності архівних установ. Тоді було сформульовано та впроваджено в обіг визначення понад двадцяти основних термінів та понять архівознавства, серед яких: архів, архівосховище, архівний фонд, архівна колекція, архівний інвентарний опис, документ тощо. Науково-теоретична колегія Головархіву серед основних термінів архівознавства визначала і такі: окремий документ, збірник документів, діло, наряд, перепис⁶. У подальшому це вплинуло на формування усієї архівної термінологічної системи.

Аналізуючи зарубіжну історіографію архівознавчих термінологічних досліджень з огляду на актуальність та потребу міжнародної співпраці зі стандартизації, зауважимо, що ці проблеми отримали своє висвітлення, зокрема, у наукових працях: *Biljam M. F. Les instruments de recherché des archives au service de la science* (1974); *Gapen D. K. MARC format simplification* (1981); *Rhoads J. B. Standartization for archives* (1981); *Frusciano T. J. Automation programs for archival and manuscript repositories* (1983); *Dierickx H. The UNISIST reference manuals and UNIBID-Standartization for development* (1983)⁷. Дослідники висвітлюють власне бачення щодо подолання труднощів, які виникають внаслідок вживання неусталеної термінології і різних стандартів, наголошують на потребі впровадження міжнародної стандартизації у галузі архівної термінології, описують історію створення, характеризують сучасний стан та перспективи

використання стандартів, описують зміни, що відбулися в зарубіжній архівній системі внаслідок запровадження стандартів та діляться досвідом участі у міжнародній діяльності в напрямку архівної стандартизації.

На початок XXI ст. сучасний стан української термінології архівної галузі, як ніколи, потребує впорядкування (кодифікації та нормалізації). Сам термін «кодифікація» на середину XX ст. вже активно побутував в архівознавчій термінології.

Співробітники ВНДДАС 60-х рр. XX ст. Р. Н. Єфіменко та М. С. Михайлова на сторінках фахового журналу «Советские архивы» поставили питання щодо доречності вживання терміна «кодифікація» та похідного від нього – «кодифікаційні картотеки». Вони зауважили, що існує три різновиди картотек, які в архівній практиці об'єднані під одним терміном – «кодифікаційна картотека»: картотека обліку нормативних актів; діловодна картотека; систематична картотека нормативних актів (картотека законодавства). Саме останню в окремих випадках можна було б назвати кодифікаційною. Крім того, Р. Н. Єфіменко та М. С. Михайлова вказали, що кодифікація є самостійним видом роботи при систематизації законодавства і результатом є створення нових нормативних актів, кодексів, збірників законів⁸.

Зазначимо, що стандартизація термінології вимагає висококваліфікованого підходу, енциклопедичного рівня знань, належного наукового світогляду, глибинних знань у сфері термінознавства та стандартизації та системного підходу до окресленої проблеми. Упорядкована термінологія є однією з ознак динамічного розвитку науки, критерієм оцінки її стану.

Одне з головних завдань стандартизації, як зауважує дослідниця суміжної з архівознавством наукової галузі – бібліотекознавства Г. Солоіденко, полягає, передусім, у тому, що стандарти започаткували і продовжують роботу з упорядкування терміновживання. Для того, щоб термінологічний стандарт був дійсно якісним, слід звернути увагу на повноту та несуперечливість реалізації основних принципів термінознавства, високий ступінь упорядкованості, що дає можливість для усунення різних недоліків, властивих стихійному розвитку термінології. Розв'язуючи це питання, дослідниця вказує на безперечні переваги стандартизації термінології над іншими формами її впорядкування. Серед таких називає: плановість, системний характер роботи з національної стандартизації термінів, єдину методологічну підготовку. Крім того, стандарт

слід час від часу переглядати та вносити в нього корективи відповідно до сучасного рівня розвитку науки й техніки. Проігнорувавши цю вимогу, матимемо застарілий стандарт і, як наслідок – відставання у науці. Проте, у практиці стандартизації трапляються і неоднозначні ситуації, коли на заміну продуманого і виваженого стандарту, який відповідав вимогам і специфіці галузі, вводять інший нормативний документ, який є недоопрацьованим, часто невдалим перекладом міжнародного відповідника. Дослідниця наголосила, що доцільно було б не відміняти такі національні стандарти, а доповнювати їх термінами з міжнародного стандарту ISO, а до перекладу і формулювання термінів залучити найширше коло спеціалістів⁹.

Наука про терміни висуває суворі вимоги до терміна як наукового слова, що, у свою чергу, вимагає узгодження з міжнародною термінологією. Відповідно, значна увага приділяється висвітленню архівознавчої термінології, зафіксованої у законодавчих актах, національних та міжнародних стандартах. Саме такі нормотворчі документи відображають сучасний стан галузевої термінології.

Важливим джерелом для дослідження архівної термінології стали законодавчі акти, зокрема, Закон України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» (1994), що регулює відносини, пов'язані із формуванням, обліком, зберіганням і використанням Національного архівного фонду, та інші питання архівної справи¹⁰. У статті 1 Загальних положень міститься словник термінів, вживаних у законі, який складається з основних термінів архівної галузі з визначеннями, наприклад: архівна довідка, архівна справа, архівний документ, документ Національного архівного фонду, номенклатура справ, приватне архівне зібрання, таємний архів, унікальний документ, тощо.

Вперше питання щодо українського архівного закону постало на початку 1990 р. До складу спеціальної робочої групи з розробки пропозицій до «Проекту закону УРСР про архіви» увійшли провідні фахівці галузі К. Новохатський та Г. Портнов – зазначив дослідник. До подальшої роботи над законом долучились С. Кульчицький, І. Усенко, Р. Пиріг. Побіжний аналіз термінологічного та понятійного складу кінцевого примірника проекту закону свідчить, що відбулася певна коректура термінів та їхніх значень. Наприклад, замість поняття «індивідуальна та змішана форма власності» він містив поняття «приватна форма власності», замість «громадські об'єднання» – «об'єднання громадян»; були

вилучені лексеми «документальна спадщина народу», «неоціненне національне надбання», які не мали юридичного навантаження, проте змістовна сторона цих понять не змінилася; з'явилося таке поняття як «роздержавлення»; було сформульоване визначення Головархіву тощо. У відгуках українських науковців на проект цього закону наголошувалося на різних аспектах, зокрема, щодо відсутності чіткості у визначенні поняття «Національний архівний фонд», який вперше залучався до суспільного вжитку; зверталася увага на потребу чіткішого визначення поняття «особовий (приватний) архів», розкриття поняття «державна та комерційна таємниця». Крім недоліків проекту, таких як відсутність прямої та однозначної уніфікації засадничого поняття НАФ – «документ НАФ» та одного з основних термінів архівної галузі – «архівний документ», уникнення пояснення терміна «архівіст» як ключової фігури архівної справи, були названі і позитивні моменти. Так, було відзначено, що прийняття Верховною Радою України 24 грудня 1993 р. першого в історії держави Закону «Про Національний архівний фонд і архівні установи» стало знаковою подією, яка окреслила весь подальший поступ галузі¹¹.

Нормативним джерелом, що регламентує на міжнародному рівні організаційно-правові та економічні засади комплектування, обліку, зберігання та використання документів архівного фонду, встановлює правила щодо управління документацією у державах-членах Співдружності Незалежних Держав та певним чином усталює розуміння основних термінів та понять є «Модельний Закон про архіви та архівний фонд», прийнятий на тринадцятому пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав-членів СНД (від 3 квітня 1999 р.). У статті 1 Загальних положень подано близько двадцяти термінів та основних понять із визначеннями, вжитих у виданні, наприклад: архів, архівний фонд, державний архів, державна архівна служба, інтелектуальна власність, інформаційний ресурс, технотронний документ тощо¹².

Важливе місце у термінологічних архівознавчих дослідженнях посідає національний стандарт України «Діловодство й архівна справа: Терміни та визначення понять. ДСТУ 2732:2004», що спрямовує на однозначність у тлумаченні встановлених термінів архівної справи. Проте до цього документа внесено лише основні лексичні одиниці, пов'язані з теорією архівної справи та діловодства. Подаються терміни-синоніми, а також англійські та російські терміни-відповідники

(словничок яких подано у кінці стандарту). Крім того, у ДСТУ 2732 : 2004 наводяться приклади термінів, які не є бажаними для наукового слововжитку, що значно полегшує сприйняття понятійного апарату та робить чіткішою сферу їхнього застосування. Наприклад, термін «документ особового походження» протиставлений двом іншим, які не належать до стандартизованих термінів у архівознавстві та архівній справі: «особовий документ» та «особистий документ», оскільки вживаються у дещо іншому тлумаченні, або «архівосховище» та «архів»¹³. Вживаний у стандарті термін «відпуск документа» у значенні копії вихідного документа, що залишається у адресанта, на нашу думку потребує заміни більш сучасною лексемою, наприклад, «основна копія»¹⁴. Так, Л. Грінберг зауважила, що існує низка слів, які вже не використовують на практиці: «відпуск» (у значенні копії документа, що залишається у справі установи), «матеріали» у заголовках номенклатури справ (у значенні «документи»), «оригінал» (у значенні «первопис») тощо¹⁵.

Значення стандартизації для подальшого розвитку та вдосконалення архівної термінології є дуже важливим, оскільки оминати терміни у навчальній чи науковій літературі, різноплановій документації стало неможливим. Вони є інструментом, за допомогою якого формуються наукові теорії, закони, принципи, положення тощо¹⁶. Не викликає заперечень і те, що слід зважати на найосновніші вимоги до укладання термінологічних стандартів. Найперше, – це дотримання норм чинного правопису української мови, а також стилю наукового та ділового мовлення, по-друге, – послуговуватися усталеними лексичними одиницями, що зафіксовані в академічних словниках, по-третє, – не допускати двозначності, а отже уникати термінологічної синонімії та полісемії; лексеми іншомовного походження слід замінювати національними відповідниками¹⁷. Ці правила є загальноприйнятими. Крім того, термінологія репрезентується переважно у письмовій формі мовлення, включаючи знаки, символи, абрєвіатури, а це вимагає точності у їх позначенні, адже термінологія – це якісно особлива та кількісно важлива частина лексики.

Торкаючись перспектив розвитку термінологічної справи архівознавства, зауважимо, що основу термінологічних довідкових видань складає стандартизована термінологія. Проте, у тих країнах, де вона ще не стандартизована, за основу беруться словники, підготовлені та видані авторитетним органом.

Питання кодифікації та нормалізації архівної термінології неодноразово ставали предметом обговорення на міжнародних конференціях, термінологічних семінарах, засіданнях секцій провідних архівних установ. Зауважимо, що унормування термінології відбувається не лише шляхом фіксування термінів, понять та їхніх значень у законодавчих чи нормативних актах. Розробка та укладання різного виду термінологічних словників, тобто термінографічна діяльність, – один із основних засобів нормалізації професійної мови, коли впорядковується, критично та детально аналізується, чіткіше окреслюється понятійна система галузі.

Останнім часом упорядкування термінологічного апарату архівної галузі здійснювалося шляхом укладання новітньої довідкової літератури, зокрема, словника з архівістики¹⁸. Словник репрезентує терміносистему архівознавства, яка склалася на сучасному етапі розвитку галузі. Великий авторський колектив, очолюваний редколегією (Л. Дубровіна, С. Кулешов, Г. Боряк, І. Войцехівська, І. Матяш, К. Новохатський та ін.) підготував енциклопедію з архівознавства¹⁹. Ця наукова праця цінна тим, що в ній узагальнено досвід вітчизняного архівознавства, розкрито історичний досвід українських архівних установ, відображено особисті здобутки видатних архівістів. Вагомою інформаційною базою енциклопедії є те, що автори статей охарактеризували ряд зарубіжних архівних установ, спеціальні видання та міжнародні фахові організації. Згруповано основні поняття та терміни, які відповідають напрямам: архівознавство, архівне законодавство, історія та організація архівної справи, система архівних установ, персоналії видатних архівістів, архівна освіта, архівна періодика, документознавство та діловодство, спеціальні історичні дисципліни й суміжні з архівознавством галузі знань, громадські організації та об'єднання в галузі архівістики²⁰.

Студіювання щодо стандартизації та кодифікації архівної галузі здійснювали С. Кулешов, О. Загорецька, Л. Драгомірова, Н. Христова, розробляючи державний стандарт у галузі діловодства та архівної справи²². Опубліковані також наукові статті з пропозиціями вирішення низки проблем, пов'язаних з упорядкуванням архівної термінології. Наприклад, Н. Христова, досліджуючи проблеми та перспективи стандартизації в архівній справі, окремо наголосила на гармонізації стандартів, що забезпечить істотний внесок у розвиток сучасної архівної науки. Дослідниця відзначила, що з 1998 р.

розпочався новий етап стандартизації в архівній справі. До нормативних документів цього періоду вона відносить такі: перший вітчизняний галузевий стандарт ГСТУ 55.001-98 «Документи з паперовими носіями. Правила зберігання Національного архівного фонду. Технічні вимоги»; ДСТУ 4163-2003 «Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів»; ДСТУ 2732-2004 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять» тощо²².

Важливим для нашого дослідження став аналітичний огляд українських нормативних документів, здійснений С. Артамоною та Л. Одиною. Автори визначили основні цілі стандартизації, як прискорення технічного прогресу галузей, підвищення продуктивності, удосконалення якості друкованих видань. Важливим аспектом їхньої роботи для молодих дослідників є роз'яснення відмінностей у групах нормативних документів, наприклад між ДСТУ та ГОСТ, ДСТУ ГОСТ та ДСТУ ISO, ДСТУ EN та ГСТУ. Автори розглянули стандарти, що функціонують в архівній та бібліотечній справі, серед яких певне місце відведено і термінологічним стандартам: ДСТУ 3017-95 «Видання. Основні види. Терміни та визначення»; ДСТУ 2732-94 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення»; ДСТУ 2732:2004 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять». Узагальнююча таблиця, подана у публікації, підсумовує та наочно демонструє стан забезпечення архівної галузі нормативними документами на сучасному етапі²³.

Цікавою, з точки зору історіографії питання, є стаття О. Загорецької «Термінологічні стандарти з діловодства й архівної справи: історичний аспект і сучасний стан», в якій не лише проаналізовано наявні стандарти, а й визначено їхні позитивні та негативні факти²⁴.

Однією з важливих передумов упорядкування професійної мови українських архівістів є активне входження вітчизняної архівної служби до світової архівної спільноти, розширення й поглиблення контактів із колегами інших країн, зростання уваги до їхнього досвіду, співпраця в архівній галузі на міжнародному рівні. Крім того, входження України до світового економічного та інформаційного простору, забезпечення високої якості інформаційних продуктів, а також їхньої конкурентоспроможності потребує врахування міжнародних стандартів.

Для досліджуваної теми наукову вагу становлять праці, присвячені питанням стандар-

тизації термінології на міжнародному рівні суміжних галузей – бібліотекознавства та документознавства, що знайшло відображення у статтях українських дослідників Л. Грінберг, Г. Солоїденко, С. Кулешова та ін.

Наприклад, Г. Солоїденко, досліджуючи міжнародну термінологічну діяльність у галузі бібліотечної справи, проаналізувала словникові проекти та довідково-енциклопедичні видання бібліотек та вказала на важливість висвітлення міжнародного досвіду термінологічної діяльності²⁵. Л. Грінберг окреслила коло питань, пов'язаних з проблемами стандартизації діловодної термінології, наголосивши на потребі тіснішої співпраці з Міжнародною організацією зі стандартизації (ІСО). Стандартизована термінологія, зазначила дослідниця, полегшує спілкування і забезпечує кращий доступ до інформації та її оброблення. Вживання неусталеної термінології може призвести до непорозумінь, тому слід досягти певного консенсусу щодо значення термінів та понять. Дослідниця наголосила на актуальності впровадження міжнародних термінологічних стандартів, оскільки вони є основними чинниками та передумовою процесу гармонізації терміносистеми галузі²⁶.

Про зацікавленість знаних науковців та молодих дослідників питаннями стандартизації архівної термінології на міжнародному рівні свідчить збільшення проведених в Україні міжнародних конференцій, міжнародних семінарів, круглих столів, учасники яких – представники різних країн – обговорюють та вирішують термінологічні проблеми архівної та суміжних галузей знань.

Так, до участі у науково-теоретичному термінологічному семінарі міжнародного формату, що проводиться на базі Київського національного університету культури і мистецтв долучаються знані теоретики та практики, чий імена пов'язані з новітніми дослідженнями архівознавства та документознавства.

Цінною стала пропозиція щодо активізації обговорення концепції розроблення міжнародного архівного термінологічного словника вітчизняними науковцями не лише на державному, а й міждержавному рівнях, залучивши російських, польських та австрійських колеґ²⁷. Торкаючись перспектив розвитку термінологічних словників з архівознавства в Україні, можемо говорити про їхню недостатню кількість та особливо гостру потребу різностороннього опрацювання термінології цієї галузі, що є важливим для міжнародного термінорозуміння. Доречно зауважила В. Бездрабко, що, незважаючи на незаперечні досяг-

нення, слід вважати за необхідне активізувати проведення комплексних термінологічних досліджень, спрямованих на упорядкування, унормування та кодифікацію спеціальної лексики, у тому числі й архівної. Для цього треба зміцнити зв'язки галузевих інституцій із вітчизняними та зарубіжними, міжнародними термінологічними центрами, налагодити обмін інформацією, зважено проаналізувати теоретичне підґрунтя, науково-методичні засади розгоргання термінознавчих студій, виробити цілісну комплексну програму тематичних досліджень, а також слід адаптувати на державному рівні міжнародні стандарти у сфері документально-комунікаційної діяльності суспільства і проводити експертизу уже наявних стандартів²⁸.

Однак, узгодження вітчизняної терміносистеми з міжнародною є непростим. Фахівці в галузі стандартизації акцентують увагу на ретельності та зваженості у прийнятті та застосуванні міжнародних нормативних документів, наголошуючи при цьому, що не слід приймати як державні стандарти документи, якість перекладу яких є нефактовими. Необхідно звертати особливу увагу на зміст цих документів, а не лише на правильний підбір відповідних термінів та визначень²⁹.

Дослідивши питання кодифікації та нормалізації термінології архівної галузі, доходимо висновку, що чітко окреслені межі понять дають можливість встановити однозначне розуміння вживаних термінів та понять, послабити, а то й, навіть, уникнути полеміки щодо їх значеннєвого наповнення.

Упорядкування термінології сприяє уникненню неоднозначного тлумачення термінів та стимулює розвиток науки шляхом виявлення маловживаних понять. Це надихає до подальших термінологічних досліджень та удосконалення понятійного апарату галузі. Упорядкована термінологія є однією з ознак динамічного розвитку науки, критерієм оцінки її стану, допомагає визначити, яке місце вона займає серед інших та на якій стадії розвитку знаходиться. Актуальними залишаються питання міжнародної співпраці архівістів, участі України у проектах міжнародних архівних установ, інтеграції світового архівного досвіду у вітчизняну науку.

¹ Лотте Д. С. Как работать над терминологией. Основы и методы: пособие, составленное по трудам Д. С. Лотте / Д. С. Лотте. – М.: Наука, 1968. – С. 5.

² Гринев С. В. Исторический систематизированный словарь терминов терминоведения: учебное пособие. Предисловие / С. В. Гринев. – М., 2000. – С. 4.

- ³ *Калишевич З. Е.* Советская архивная терминология / З. Е. Калишевич, И. С. Назин, Л. Л. Смоктунович, Л. Г. Сырченко // Советские архивы. – 1969. – № 1. – С. 31–38.
- ⁴ *Панько Т. І.* Українське термінознавство: підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – С. 156.
- ⁵ *Лотте Д. С.* Как работать над терминологией. Основы и методы: пособие, составленное по трудам Д. С. Лотте / Д. С. Лотте. – М.: Наука, 1968. – С. 29–38.
- ⁶ *Калишевич З. Е.* Советская архивная терминология ... – С. 31–38.
- ⁷ *Biljam, M. F.* Les instruments de recherche des archives au service de la science. Archivum 24, 1974: 153–168; *Gapen, D. K.* MARC format simplification. Journal of Library Automation 14, no. 4 (December 1981): 286–292; *Rhoads J. B.* Standartization for archives. UNESCO Journal of Information Science, Librarianship and Archives Administration 3, no. 3 (July – September 1981): 165–169; *Frusciano T. J.* Automation programs for archival and manuscript repositories. Library HiTech 1, no.2 (Fall 1983): 72–74; *Dierickx, H.* The UNISIST reference manuals and UNIBID-Standardization for development. Program 17, no. 2 (April 1983): 68–85.
- ⁸ *Ефименко Р. Н.* Об определении термина «Кодификационные картотеки» / Р. Н. Ефименко, М. С. Михайлова // Советские архивы. – № 6. – 1973.
- ⁹ *Солоіденко Г.* Ефективний засіб упорядкування бібліотечної термінології / Г. Солоіденко // Вісн. Кн. палати. – 2004. – № 2. – С. 30–36.
- ¹⁰ Про Національний архівний фонд і архівні установи. Закон України від 24 грудня 1993 р. – К., 1994. – С. 4–5.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Модельний Закон про архіви та архівний фонд [Електронний ресурс]: <http://zakon.nau.ua/doc/>
- ¹³ Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять: ДСТУ 2732:2004. – Вид. офіц. – На заміну ДСТУ 2732-94; введ. 2005-07-01. – К.: Держспоживстандарт України, 2005. – С. 2.
- ¹⁴ Там само. – С. 9.
- ¹⁵ *Грінберг Л.* До проблеми стандартизації діловодної термінології / Л. Грінберг // Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: зб. наук. праць / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв; ін-т державного управління; за заг. ред. В. В. Бездрабко. – К.: Четверта хвиля, 2009. – Вип. 3. – С. 23–27.
- ¹⁶ *Суперанская А. В.* Общая терминология / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – М., 1989. – С. 8.
- ¹⁷ *Панько Т. І.* Українське термінознавство: підручник... – 215 с.
- ¹⁸ Архівістика: термінологічний словник / авт.-упорядн.: К. С. Новохатський, К. Т. Селіверстова та ін. – К., 1998. – 106 с.
- ¹⁹ Українська архівна енциклопедія. – К.: Вид-во «Горобець». – 2008. – 880 с.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять: ДСТУ 2732:2004. – Вид. офіц. – На заміну ДСТУ 2732-94; введ. 2005-07-01. – К.: Держспоживстандарт України, 2005. – 31 с.
- ²² *Христова Н.* Стандартизація в архівній справі: проблеми та перспективи / Н. Христова // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 12.
- ²³ *Артамонова С.* Національні стандарти з архівної та бібліотечної справи як основа уніфікації технологічних процесів у діяльності науково-довідкових бібліотек архівних установ / С. Артамонова, Л. Одинока // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2009. – Т. 17. – С. 49–57.
- ²⁴ *Загорецька О. М.* Термінологічні стандарти з діловодства й архівної справи: історичний аспект і сучасний стан / О. М. Загорецька // Документознавство та інформаційна діяльність: Наука. Освіта. Практика: зб. матеріалів наук. конф. (18 грудня 2002 р.). – К.: ДАКККіМ, 2003. – С. 55–58.
- ²⁵ *Солоіденко Г.* Міжнародна термінологічна діяльність у галузі бібліотечної справи: словникові проекти та довідково-енциклопедичні видання бібліотек // Бібліотечний вісник. – 2005. – № 2. – С. 23–31.
- ²⁶ *Грінберг Л.* До проблеми стандартизації діловодної термінології ... – С. 23–27.
- ²⁷ *Бездрабко В.* Перший термінологічний семінар із документознавства та суміжних галузей знань / В. Бездрабко // Вісник Кн. палати. – № 6. – 2007. – С. 45–47; *Бездрабко В.* Міжнародні термінологічні семінари та новітні збірки наукових праць із документознавства: поступ науки / В. Бездрабко // Вісник Кн. палати. № 10, 2008 – С. 51–52.
- ²⁸ Там само. – С. 47.
- ²⁹ *Солоіденко Г.* Ефективний засіб упорядкування бібліотечної термінології. – С. 33.

Розділ 2

ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, ПРАКТИКА

УДК 930.22(477):651.53

Кулешов Сергій, Загорецька Олена

ПРОЕКТ «КОНЦЕПЦІЇ ПЕРЕГЛЯДУ СТРУКТУРИ ТА ЗМІСТУ ДЕРЖАВНОГО КЛАСИФІКАТОРА УПРАВЛІНСЬКОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ (ДКУД, ДК 010-98)»

Розроблення проекту «Концепції перегляду структури та змісту Державного класифікатора управлінської документації (ДКУД, ДК 010-98)» здійснювалося відділом документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (УНДІАСД) відповідно до карти-замовлення Державного комітету архівів України УНДІАСД на розроблення наукових тем на 2010 рік. Відповідно до календарного плану програми дослідження теми впродовж березня-червня 2010 р. було підготовлено текст проекту концепції. Основні положення концепції пройшли попередню апробацію на наукових зібраннях, зокрема, VII Міжнародній науково-практичній конференції «Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики» (Київ, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 26 травня 2010 р.), Четвертому міжнародному науково-теоретичному семінарі «Термінологія документознавства та суміжних галузей знань» (Київ, Київський національний університет культури і мистецтв, 28 травня 2010 р.).

У червні 2010 р. проект концепції було обговорено і ухвалено на засіданні Вченої ради УНДІАСД. Рада вирішила оприлюднити його на сайті інституту та за можливе надати проект концепції (відповідно до програми дослідження)

на погодження таким зацікавленим державним органам і центральним установам: Міністерству фінансів України, Міністерству економіки України, Міністерству праці та соціальної політики України, Державному комітету статистики України, Національному банку України, Пенсійному фонду України. У результаті такого надання деякими з цих погоджувальних організацій було висловлено певні зауваження і пропозиції (див. Додаток 1). Майже з усіма зауваженнями і пропозиціями розробники погодились і внесли виправлення в проект концепції (див. Додаток 2).

Відповідно до програми дослідження теми доопрацьований за зауваженнями і пропозиціями проект концепції має бути опублікованим у фаховому виданні інституту. Наступними діями відповідно до зазначеної програми є надання цього документа Технічному комітету стандартизації «Інформація та документація» (ТК 144) для обговорення на його засіданні для прийняття ним відповідного рішення щодо концепції та можливості перегляду Державного класифікатора управлінської документації. Зазначене рішення має бути врахованим під час розроблення «Плану національної стандартизації на 2011 рік», що формується Державним комітетом України з питань технічного регулювання та споживчої політики.

ВІДОМОСТІ
про погодження проекту «Концепції перегляду структури та змісту
Державного класифікатора управлінської документації (ДКУД, ДК 010-98)»

Назва державного органу, іншої установи	Зміст зауваження чи пропозиції	Враховання зауваження чи пропозиції
Державний комітет статистики України	Вважаємо за доцільне клас 03 «Уніфікована система первинно-облікової документації» вилучити з розділу 6 «Пропоновані заходи» проекту концепції як такий, що не відповідає об'єктам класифікації в ДКУД	Враховано частково. Окремі види документів класу 03 «Уніфікована система первинно-облікової документації» можуть бути приєднані до класу 02 «Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації»
	Вважаємо за доцільне клас 06 «Уніфікована система звітно-статистичної документації» вилучити з розділу 6 «Пропоновані заходи» проекту концепції як такий, що не відповідає об'єктам класифікації в ДКУД	Відхилено. Окремі види звітно-статистичних документів є управлінськими і скасування класу 06 не є доцільним
	«Положення про ведення Державного класифікатора управлінської документації (ДКУД)», «Інструкцію по формуванню пропозицій щодо внесення змін і доповнень до Державного класифікатора управлінської документації (ДКУД)», які були видані Держкомстатом у 1997 р., і про які йдеться у розділі 4 проекту концепції «Ведення ДКУД», втратили свою актуальність у зв'язку із прийняттям Держспоживстандартом пакету державних стандартів «Національна стандартизація», що встановлює правила розроблення, перегляду, ведення, внесення змін, узгодження та прийняття нормативних документів, до яких також відносяться і державні класифікатори	Враховано
	Зберігання та актуалізація еталону ДКУД здійснюється організацією з ведення ДКУД. Зважаючи на реорганізацію системи органів державного управління, «Інструкція по веденню еталону Державного класифікатора управлінської документації (ДКУД)» також підлягає перегляду	Враховано
	У назві та у тексті проекту концепції слово «перероблення» вважаємо за доцільне замінити на слово «перегляд» з огляду на те, що відповідно до положень ДСТУ 1.2:2003 «Національна стандартизація. Правила розроблення національних нормативних документів», нормативні документи (у тому числі державні класифікатори) підлягають перегляду у разі виникнення потреби в установленні нових положень та підходів до класифікування об'єктів чи явищ	Враховано
	У розділі 2 «Історія розроблення ДКУД четверте речення першого абзацу викласти у редакції: «В Україні на заміну цих класифікаторів було розроблено систему державних класифікаторів»	Враховано

Назва державного органу, іншої установи	Зміст зауваження чи пропозиції	Враховання зауваження чи пропозиції
	У розділі 4 «Ведення ДКУД» друге речення першого абзацу викласти у такій редакції: «Процес формування пропозицій щодо внесення змін і доповнень до ДКУД здійснюється на підставі вимог національної стандартизації» і вилучити третє речення першого абзацу»	Враховано частково. Цю пропозицію внесено до розділу 6 «Пропоновані заходи»
Міністерство фінансів України, Державне казначейство України	У підпункті 6.1 розділу 6 «Пропоновані заходи» проекту концепції назву класу управлінської документації (код класу 18) викласти у такій редакції: «Уніфікована система фінансової звітності»	Враховано
Національний банк України	Погоджено. Висловлено думку, що вносити зміни до ДКУД доцільно після затвердження нової редакції «Переліку типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням строків зберігання документів»	Взято до відома
Міністерство праці та соціальної політики України	До розроблення уніфікованих систем документації доцільно залучити всі центральні органи виконавчої влади: введення електронного документообігу визначає єдині форми та єдиний порядок	Взято до відома
Міністерство економіки України	Погоджено без зауважень і пропозицій	
Пенсійний фонд України	Погоджено без зауважень і пропозицій	

Додаток 2

Проект

КОНЦЕПЦІЯ ПЕРЕГЛЯДУ СТРУКТУРИ ТА ЗМІСТУ ДЕРЖАВНОГО КЛАСИФІКАТОРА УПРАВЛІНСЬКОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ

1. Базові поняття концепції

Державний класифікатор управлінської документації (ДКУД) — нормативний документ, що офіційно встановлює класифікаційну схему управлінської документації.

Управлінська документація — система класів документації, що забезпечує виконання функції керування в органі державної влади, органі місцевого самоврядування, установі, організації, на підприємстві, в інших юридичних особах (суб'єктах господарювання).

Документація — сукупність службових документів, об'єднаних за ознакою належності до певної галузі, сфери, напряму діяльності, установи чи її структурного підрозділу.

Службовий документ — офіційний документ, який юридична особа створила або отримала в процесі діяльності, і який відповідним чином зареєстрований чи засвідчений нею.

Система документації — сукупність взаємопов'язаних службових документів, що застосовують у певній сфері діяльності чи галузі.

Уніфікована система документації (УСД) – створена за єдиними правилами та вимогами система документації.

Уніфікована форма (службового) документа (УФД) – стандартний формуляр службового документа, встановлений відповідно до функціонального призначення службового документа в певній сфері діяльності чи галузі.

Формуляр службового документа – склад та послідовність розміщення реквізитів у службовому документі.

2. Історія розроблення ДКУД

ДКУД входить до системи державних класифікаторів техніко-економічної інформації, створення яких почалося ще в СРСР у 1960-ті роки під час розроблення автоматизованих систем управління. Вони призначалися для фіксації кодових позначень класифікаційних одиниць в класифікаторах об'єктів, суб'єктів, процесів та іншої інформації необхідної для керування народним господарством. Зокрема, були створені загальносоюзні класифікатори підприємств та організацій, галузей народного господарства, продукції, професій тощо. В Україні на заміну цих класифікаторів було розроблено систему державних класифікаторів.

На заміну «Общесоюзного классификатора управленческой документации» (ОКУД) у 1997 р. Держстандартом України* було опубліковано «Державний класифікатор управлінської документації» (ДК 010-96). Він був розроблений госпрозрахунковим центром «Економіст» та Державним науково-дослідним інститутом інформатизації і моделювання економіки при Президентові України за участі низки міністерств, державних комітетів, центральних установ України. Зміни у складі та змісті окремих класів документації зумовили його доопрацювання і повторне видання ДКУД Держстандартом у 1999 р. (ДК 010-98). Ця редакція ДКУД є чинною в Україні й нині.

3. Структура ДКУД

Об'єктами класифікації в ДКУД є державні (міжвідомчі, міжгалузеві) уніфіковані форми документів (УФД), що затверджуються міністерствами, державними комітетами чи іншими установами – розробниками уніфікованих систем управлінської документації. У ДКУД наведені назви і кодові позначення УФД, що входять у затверджені уніфіковані системи документації (УСД). Тобто ДКУД є номенклатурним переліком УФД з їх унікальними кодовими позначеннями.

* Нині Державний комітет України з питань технічного регулювання та споживчої політики.

ДКУД містить класифікацію документів, розроблену для практичного використання під час створення управлінських службових документів, а саме – під час за фіксування інформації в їх уніфікованих формах (бланках). Кожному виду номіналу управлінського службового документа (наприклад, наказ про звільнення, товарно-транспортна накладна, меморіальний ордер тощо) надається кодове (у даному разі – цифрове) позначення, завдяки чому конкретний документ в умовах реалізації автоматизованої інформаційної системи може бути швидко розшуканий за цією інформаційною (пошуковою) ознакою. У Національному стандарті ДСТУ 4163-2003 «Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів» в системі реквізитів організаційно-розпорядчих документів визначено реквізит 5 – код форми документа, який проставляють згідно з ДК 010-98. На рівні конкретного документа, тобто УФД, виду номіналу, його цифровий код складається із семи знаків: два знаки – код класу УСД, ще два знаки – код підкласу УСД і три знаки – відповідний реєстраційний номер УФД. Наприклад, наказ про звільнення в ДКУД має код 0203008, оскільки реєстраційний номер його форми 008 і вона входить до підкласу «Документація управління кадрами», що має код 0203 у класі «Організаційно-розпорядча документація» (код 02).

Уявлення про представлення класифікаційної схеми надає фрагмент класифікатора (у графі «індекс» – абревіатура назви УФД):

ДКУД містить такі класи УСД з їх кодовими позначеннями:

- 1) організаційно-розпорядча документація – 02;
- 2) первинно-облікова документація – 03;
- 3) банківська документація – 04;
- 4) фінансова документація – 05;
- 5) звітно-статистична документація – 06;
- 6) планова документація – 07;
- 7) ресурсна документація – 08;
- 8) торговельна документація – 09;
- 9) зовнішньоторговельна документація – 10;
- 10) цінова документація – 13;
- 11) документація з праці, соціальних питань і соціального захисту населення – 15;
- 12) документація з побутового обслуговування населення – 17;
- 13) бухгалтерсько-облікова документація – 18;
- 14) документація з Пенсійного фонду – 20;
- 15) словниково-довідкова документація – 21.

4. Ведення ДКУД

Розробниками ДКУД були прийняті нормативні документи, що регламентують порядок його ведення, яке полягало у внесенні змін і доповнень з метою підтримки класифікатора в актуальному і достовірному стані. Процес формування пропозицій щодо внесення змін і доповнень до ДКУД також був унормований розробником. Зокрема під грифом Державного комітету статистики України у 1997 р. було ви-

дано «Положення про ведення Державного класифікатора управлінської документації (ДКУД)», «Інструкцію по формуванню пропозицій щодо внесення змін і доповнень до Державного класифікатора управлінської документації (ДКУД)», «Інструкцію по веденню еталону Державного класифікатора управлінської документації (ДКУД)»

Зміни і доповнення ДКУД можуть відбуватися у разі реорганізації системи державного управ-

Код	Назва УФД	Індекс
02	ОРГАНІЗАЦІЙНО-РОЗПОРЯДЧА ДОКУМЕНТАЦІЯ	
0201	Документація з організації систем управління	
0201001	Акт про створення міністерства	АСМ
0201002	Акт про створення корпорації, концерну, асоціації, компанії	АСК
0201003	Наказ про створення промислового об'єднання	НСПО
0201004	Наказ про створення виробничого об'єднання	НСВ
0201005	Наказ про створення підприємства	НСП
0201006	Наказ про реорганізацію міністерства	НРМ
0201007	Наказ про реорганізацію корпорації, концерну, асоціації, компанії	НРК
0201008	Наказ про реорганізацію промислового об'єднання	НРПО
0201009	Наказ про реорганізацію виробничого об'єднання	НРВ
0201010	Наказ про реорганізацію підприємства	НРП
0201011	Акт про ліквідацію міністерства	АЛМ
0201012	Акт про ліквідацію корпорації, концерну, асоціації, компанії	АЛК
0201013	Акт про ліквідацію промислового об'єднання	АЛПО
0201014	Акт про ліквідацію виробничого об'єднання	АЛВ
0201015	Акт про ліквідацію промислового підприємства	АЛП
0201016	Акт про ліквідацію міністерства і створення ліквідаційної комісії	АЛМСЛК

ліття в Україні, зміни назв класів та підкласів УСД чи їхніх УФД, скасування підкласів УСД, окремих УФД, впровадження нових класів УСД, їхніх підкласів, УФД.

Таке коригування зумовлює відповідні зміни кодів та індексів в ДКУД. За необхідності можливе щорічне оновлення класифікатора. Ведення ДКУД здійснюється переважно на підставі пропозицій розробників УСД. Підставою для формування пропозицій розробників УСД є розроблення, затвердження та ведення відповідних класів управлінської документації, що і зумовлює включення нових, скасування або зміни чинних

уніфікованих форм управлінських службових документів.

Розробниками уніфікованих систем документації, представлених в ДКУД на момент набуття ним чинності, були:

5. Необхідність перегляду ДКУД

5.1. Актуалізація перегляду зумовлена перш за все потребами кодування сучасних УФД (видів номіналів управлінських документів) для електронного документообігу. Кодове позначення УФД слугуватиме однією з пошукових ознак документа і має фіксуватися в метаданих електронного документа. Нині чинна редакція ДКУД

(ДК 010-98) застаріла. Вона потребує оновлення як в частині структури, так і змісту. Необхідність розроблення загальнодержавних класифікаторів для формування електронних документів як завдання реалізації пілотного проекту впровадження технологій електронного урядування зазначена в проекті розпорядження Кабінету Міністрів України, ініційованого Державним комітетом інформатизації України (лист від 28.01. 2010 р. № 3510/05-10).

5.2. З часу набуття чинності, тобто з 1998 р., ДКУД в жодному класі не переглядався. Водночас у складі УФД відбулися значні зміни (виникли нові види документів, окремі види не застосовують) про що свідчить проект нової редакції «Переліку типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням строків зберігання документів» (виставлений на сайті

Код класу	Найменування УСД	Розробник
02	Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації	Головархів України
03	Уніфікована система первинно-облікової документації	Держкомстат України
04	Уніфікована система банківської документації	Національний банк України
05	Уніфікована система фінансової документації	Мінфін України
06	Уніфікована система звітно-статистичної документації	Держкомстат України
07	Уніфікована система планової документації	Мінекономіки України
08	Уніфікована система ресурсної документації	Держкомресурси України
09	Уніфікована система торговельної документації	Міністерство економіки України
10	Уніфікована система зовнішньоторговельної документації	Міністерство зовнішньоекономічних зв'язків України
13	Уніфікована система цінової документації	Міністерство економіки України
15	Уніфікована система документації з праці, соціальних питань і соціального захисту населення	Міністерство праці та соціалітики України
17	Уніфікована система документації з побутового обслуговування населення	Укрсоюзсервіс
18	Уніфікована система бухгалтерсько-облікової документації	Міністерство фінансів України
20	Уніфікована система документації з Пенсійного фонду	Пенсійний фонд України
21	Уніфікована система словниково-довідкової документації	Національне агентство з питань інформатизації при Президенті України

Державного комітету архівів України за адресою: http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/Perelik_2010.pdf).

5.3. Потребує реорганізації структура ДКУД, зокрема вилучення певних класів з класифікатора, оскільки вони не є управлінськими. Класами управлінської документації в сучасному доку-

ментознавстві вважають тільки ті класи, що містять службові управлінські документи. Ці документи забезпечують виконання функції керування і створюються в усіх або більшості юридичних осіб. Тому класи управлінської документації визначають як міжвідомчі. Класи, що не можуть вважатися управлінськими, це класи

торговельної, зовнішньоторговельної, ресурсної, цінової документації, документації з побутового обслуговування населення, словниково-довідкової документації. Це специфічні види документації, що розглядалися розробниками ДКУД як управлінська у загальнодержавному масштабі. Вони створюються у відповідних профільних установах. З точки зору дотримання міжвідомчої характеристики потребує перегляду склад УФД банківської та звітно-статистичної документації. Зокрема банківська документація в ДКУД – це, переважно, та документація, що створюється та функціонує тільки в банківських установах. Звітно-статистична документація в класифікаторі переважно відображає склад службових документів, що відкладаються тільки в Державному комітеті статистики України і не є типовою для більшості юридичних осіб.

5.4. «Положення про ведення Державного класифікатора управлінської документації (ДКУД)», «Інструкцію по формуванню пропозицій щодо внесення змін і доповнень до Державного класифікатора управлінської документації (ДКУД)», які були видані Держкомстатом у 1997 р., втратили свою актуальність у зв'язку із прийняттям Держспоживстандартом пакету державних стандартів «Національна стандартизація» (ДСТУ 1.0:2003, ДСТУ 1.1.:2001, ДСТУ 1.2:2003, ДСТУ 1.5:2003, ДСТУ 1.7:2001 тощо), що встановлює правила розроблення, перегляду, ведення, внесення змін, узгодження та прийняття нормативних документів, до яких також відносяться і державні класифікатори.

Зберігання та актуалізація еталону ДКУД здійснюється організацією з ведення ДКУД. Зважаючи на реорганізацію системи органів державного управління, «Інструкція по веденню еталону Державного класифікатора управлінської документації (ДКУД)» також підлягає перегляду.

5.5. Необхідним для окремих класів управлінської документації є зменшення рівня деталізації виду номіналу управлінського документа, тобто назви УФД. Наприклад, замість позицій «Статут корпорації, концерну, асоціації, компанії», «Статут виробничого об'єднання», «Статут підприємства» зафіксувати єдину УФД «Статут юридичної особи».

6. Пропоновані заходи

6.1. З метою перегляду ДКУД пропонується визначити такий склад класів управлінської документації та її розробників:

6.2. Внести розробниками пункт щодо перегляду відповідних класів управлінської документації до «Плану національної стандартизації», що формується Державним комітетом України з питань технічного регулювання та споживчої політики.

6.3. Ініціювати розроблення міністерствами, державними комітетами, іншими державними органами та центральними установами класифікаторів УФД класів відомчої (галузевої, профільної) документації, що не є складовими ДКУД.

Код класу	Назва класу правлінської документації	Міністерство, інший державний орган, центральна установа-розробник
02	Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації	Державний комітет архівів України
04	Уніфікована система банківської документації	Національний ьт банк України
05	Уніфікована система фінансової документації	Міністерство фінансів України
06	Уніфікована система звітно-статистичної документації	Державний комітет статистики України
07	Уніфікована система планової документації	Міністерство економіки України
15	Уніфікована система документації з праці, соціальних питань і соціального захисту населення	Міністерство праці та соціальної політики України
18	Уніфікована система фінансової звітності	Міністерство фінансів України
20	Уніфікована система документації з Пенсійного фонду	Пенсійний фонд України

Леміш Наталія

**ПРОЦЕС УНІФІКАЦІЇ НАЗВ РЕЄСТРАЦІЙНИХ ФОРМ ДОКУМЕНТІВ
В АДМІНІСТРАТИВНИХ УСТАНОВАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(друга пол. XVIII – перша пол. XIX ст.)**

У статті встановлено основні форми реєстрації документів в адміністративних установах рівня губернії, проаналізовано процес уніфікації назв цих форм протягом другої половини XVIII – першої половини XIX ст. (на прикладі установ Чернігівської губернії).

Ключові слова: адміністративні установи, організація діловодства, реєстраційні форми, протокол, книга, журнал.

В статье установлены основные формы регистрации документов в административных учреждениях уровня губернии, проанализировано процесс унификации названий этих форм на протяжении второй половины XVIII – первой половины XIX века (на примере административных учреждений Черниговской губернии).

Ключевые слова: административные учреждения, организация делопроизводства, регистрационные формы, протокол, книга, журнал.

The article outlines the basic forms of registration of documents in the province-level administrative institutions, the title unification process of registration forms during the second half of XVIII – first half of XIX c. is analyzed. (Administrative agencies in Chernigiv province are taken as an example).

Key words: administrative offices, organization of record keeping, registration forms, record, book, magazine.

Вивчення еволюції службових документів, уніфікації їхніх назв, особливостей роботи з ними є важливим для з'ясування характеру організації діловодства в управлінських структурах різного рівня підпорядкування та територіальної приналежності в той чи інший історичний період.

Мета цієї статті – з'ясування питань щодо уніфікації назв реєстраційних форм документів адміністративних установ рівня губернії від другої половини XVIII до середини XIX ст. Для аналізу обрано документи місцевих органів державної влади Чернігівської губернії, як території з відмінним способом управління, характерним для порубіжних територій Російської імперії. Обрання зазначеного регіону Лівобережної України предметом дослідження обумовлене також пошуком та встановленням подібностей та відмінностей в організації діловодства в адміністративних установах губерній різних регіонів Російської імперії у той час.

Зазначена мета зумовлює наступні завдання: охарактеризувати обрані види внутрішньої документації органів державної влади Чернігівської губернії зазначеного періоду, визначаючи відмінності між назвами «книга реєстрів», «книга журналів», «журнал протоколів», «книга протоколів», «книга (+ назва конкретного виду службового документа)» тощо; довести, що аналізовані назви видів документів пройшли шлях уніфікації до середини XIX ст. відповідно до функціонального призначення, сфери використання та виду діяльності установи.

Питання створення документів у певний історичний період, відтворення історії діловодства шляхом аналізу сукупностей службових документів, дослідження уніфікації назв окремих видів документів протягом певного історичного періоду досліджувалися багатьма російськими фахівцями-практиками XIX – початку XXI ст. та вітчизняними документознавцями¹. Незважаючи на наявність значної кількості спеціальних публікацій, питання організації діловодства, уніфікації назв документів в управлінських структурах різного рівня підпорядкування в певний історичний період нині залишаються неповністю з'ясованими. До основних форм, що давали змогу упорядкувати потоки вхідних та вихідних документів й полегшити роботу з ними в адміністративних установах Чернігівської губернії, необхідно віднести такі, що виконували на той час облікову, контролюючу, довідково-інформаційну функції тощо. Серед таких слід виокремити групу реєстраційних документів як значного за обсягом та виконуваними функціями виду внутрішньої документації установи.

Протягом другої половини XVIII – першої половини XIX ст. відбувалося паралельне використання (синонімічне вживання) та поступова уніфікація назв деяких видів внутрішніх документів губернських установ. Зупинимося на розгляді та співвідношенні таких назв: «книга – реєстр», «книга – журнал».

М. М. Плохінський у своєму дослідженні згадав про існування низки реєстраційних форм XVIII – першої половини XIX ст., називаючи їх «книгами»². Аналіз документів автор провів на основі збережених справ архіву Чернігівського губернського правління від 1722 р. Спираючись на це дослідження, слід підкреслити, що до середини XVIII ст. термін «книга» на території Лівобережної України, зокрема, в Чернігівській губернії, використовувався лише для позначення реєстраційних форм, що слугували при фіксації, в основному, обліково-статистичної чи фінансової інформації («книги денежного характера»):

Книга о приходе и расходе Малороссийской коллегии (1723 г.);

Книга приходная денежной казны, учиненная в канцелярии сборов для приема денег, подлежащих до скарбу войскового, собираемых в Малороссийских полках сборщиками (1733 г.);

Ревизские книги Малороссийских полков: Нежинского полка – 1738 г.; Черниговского – 1739 г.³

На законодавчому рівні термін «книга» було закріплено за назвами реєстрів вхідних, вихідних та внутрішніх документів на початку XVIII ст. У «Генеральному регламенті» (1720) чітко визначалися назви документів, що слугували для обліку документів колегій: «Книги А, В, С, Д»⁴. У працях із теорії діловодства російських фахівців-практиків XIX ст. також є назва «книга» для позначення реєстрів вхідних, вихідних та внутрішніх документів установ. В. М. Вельдбрехт, наприклад, аналізуючи основні види діяльності канцелярії, окремий розділ присвятив розгляду реєстрів – «О книгах в особенности: книги входящие и исходящие»⁵, навівши приклади оформлення таких книг.

Однак, розглянувши документи XVIII ст., що збереглися у фондах Держархіву Чернігівської області, необхідно констатувати інше – вхідні, вихідні та внутрішні реєстри мали назву не «книга», як рекомендовано в «Генеральному регламенті», а «реєстр»:

Входящий реестр генеральной войсковой канцелярии, 1759 г.;

Исходящий реестр генеральной войсковой канцелярии, 1760 г.⁶ тощо.

Лише до середини XIX ст. в адміністративних установах Чернігівської губернії за реєстраційними формами, що фіксували перелік усіх назв вхідних, вихідних та внутрішніх документів, закріпилася одна назва – «книга»:

Книга входящих бумаг по Канцелярии Черниговского гражданского губернатора за 1815 г.⁷;

Книга исходящих бумаг по Канцелярии Черниговского гражданского губернатора за 1821 г.⁸

За реєстраційними формами, що фіксували назви справ чи документів («бумаг») певного окремо взятого виду, закріпилася назва – «реєстр»:

Реестр поступивших прошений в Канцелярию гражданского губернатора за 1810 г.⁹;

Реестр докладных записок 1 отделения на 1824 г.¹⁰;

Реестр дел 1826–1836 гг.¹¹

Уживання назви «книга» в канцелярській практиці губернських установ значно розширюється до кінця XVIII ст. «Книгами» називалися також і добірки окремих документів, зібраних за тематичним, номінальним і хронологічним принципом та об'єднаних однією палітуркою. Саме такі ознаки віднесено до визначення поняття «книга» «Кратким словарем видов и разновидностей документов»¹². Тобто з кінця XVIII ст. відбувається трансформація назви зазначеного виду документа: від вузького значення – як реєстраційної форми, що фіксує лише інформацію звітно-статистичного, фінансового характеру чи здійснює облік усіх вхідних, вихідних та внутрішніх документів, до більш широкого – як сукупності документів будь-якого тематичного спрямування, скріплених однією палітуркою.

Щодо назв «книга» та «журнал», як синонімічних, то вони паралельно живилися в документах на позначення реєстрів вхідних, вихідних та внутрішніх документів, що були відомими й використовувалися в діловодстві полково-сотенних канцелярій Гетьманщини, канцелярії Чернігівського намісництва та в адміністративних установах XIX ст. – Канцелярії чернігівського цивільного губернатора, Чернігівському губернському правлінню:

Книга входящих и исходящих бумаг Черниговского полкового суда (1762 г.)¹³;

Журнал исходящий (1767 г.) (Земского суда)¹⁴;

Книга вступающих бумаг губернского магистрата Черниговского наместничества (1782 г.)¹⁵;

Книга записи входящих бумаг за 1828 г.¹⁶;

Журнал исходящих бумаг за 1833 г.¹⁷

При дослідженні нами архівних документів губернських адміністративних установ, наявних нині у фондах Держархіву Чернігівської області, було проаналізовано описи справ, що дало підстави констатувати інше: «журнал», як назва реєстру, у діловодній практиці адміністративних установ Чернігівської губернії з'явився в другій половині XVIII ст.:

Журналы входящих бумаг земского суда Черниговского повету (1765 г.);

*Журнал прихожих резолюций земского суда Черниговского (1766 г.)*¹⁸.

Слід підкреслити, що уніфіковану форму загальних реєстрів, що використовувалася в Канцелярії чернігівського цивільного губернатора та Чернігівському губернському правлінні з 1806 р., було законодавчо оформлено лише в 1837 р. в додатках до «Общего наказа гражданским губернаторам». Це свідчить про передовий досвід роботи канцелярій згаданих установ та досить високий рівень організації діловодства в них.

Зауважимо, що використання назв «книга» та «журнал» у розглянутий часовий період не обмежувався лише значенням реєстраційної форми чи скріплених в одну обкладинку документів. Існувала низка документів, метою яких був опис процесу розгляду певних питань чи фіксація управлінських рішень колегіальних органів управління – **«журнали протоколів», «книги журналів», «книги журналів протоколів», «книги протоколів»:**

Книга протоколов Черниговской полковой канцелярии (1761 г.);

Книга журналов Черниговского городского суда (1769 г.);

Книга протоколов входящих бумаг Черниговского Малороссийского полка (1770 г.);

Книга протоколов указов полковой Черниговской канцелярии (1770 г.);

*Книга журналов Черниговского наместничества (1783 г.)*¹⁹.

Уніфікація назв цих видів документів припадає також на досліджуваний період. Назва «журнал» у діловодстві зазначеного часу використовувалася також для позначення певних видів службових документів колегіальних органів управління. На думку А. М. Сокової, назва «журнал», як найменування виду внутрішнього документа установи, з'явилася на початок XIX ст.²⁰ Такої ж думки дотримується й С. В. Русакова, аналізуючи документи адміністративних установ Тверської губернії²¹. На законодавчому рівні цю назву закріплено «Учреждением Государственного совета» (1810 г.)²².

У XVIII ст. назва «журнал» уживалася в діловодстві на позначення різновиду протоколу, а саме «подробного протокола»²³, в якому фіксувався хід колегіального засідання та прийняття рішення з питань, що розглядалися. Адже назву «протокол» ще не було закріплено як назву виду документа до початку XIX ст.

У першій половині XIX ст. журнал набуває більш загальних ознак, тобто стає «кратким протоколом», де зміст питання, хід засідання могли викладатися дещо узагальнено. Зміни в оформленні журналу, з одного боку, призводили до втрати певної частини інформації, але з другого – прискорювали процес роботи з цим видом документа. Добірка таких журналів, тобто декількох коротких протоколів у хронологічній послідовності за певний проміжок часу, найчастіше календарний рік, створювала «книгу» – «книгу журналів» чи «книгу журналів протоколів». Зазначена форма («книга журналів протоколів») вживалася до 1845 р., коли за вказівкою Міністерства внутрішніх справ із заголовків реєстрів документів Чернігівського губернського правління було виключено слово «протокол»²⁴. Добірка повних протоколів засідань колегіальних органів управління становила «книгу протоколів» чи «журнал протоколів».

Аналіз наукових напрацювань у галузі історичного документознавства й споріднених історичних дисциплін, нормативних актів з організації діловодства як загальноімперського, так і відомчого характеру, та збереженої у фондах Держархіву Чернігівської області службової документації, дає змогу зробити такі висновки:

Терміни «книга» та «журнал» уживалися як синонімічні до середини XIX ст. Назва «реєстр» закріпилася за документом, що обліковував справи чи окремі види документів установи.

Термін «книга» використовувався у двох основних значеннях: 1) на позначення назв реєстраційних форм вхідних, вихідних та внутрішніх документів (й уживалися як синонімічні до середини XIX ст.); 2) як назви сукупності записів чи документів, скріплених однією палітуркою.

Назва «журнал» упродовж першої половини XIX ст. продовжує використовуватися для позначення реєстрів як вхідних чи вихідних документів, так і для добірки протоколів засідань губернського присутствія й уживатися разом із словом «протокол» («журналы протоколів»).

Отже, якраз у першій половині XIX ст. відбувається чітке розмежування назв реєстрів відповідно до видів фіксованих у них документів, але без зайвої синонімії у використанні назв одних і тих же видів документів, що свідчить про закріплення назви документів відповідно до їхнього функціонального призначення.

¹ *Варадинов Н. В.* Делопроизводство или теоретическое и практическое руководство к гражданскому и уголовному, коллегияльному и одиночному письмоводству, к состав-

лению всеправительственных и частных деловых бумаг и к ведению самих дел, с приложением к оным образцов и форм. – СПб., 1857. – 592 с; *Вельдбрехт В.* Общие основания русского делопроизводства с приложением основных его форм. – СПб., 1854. – 122 с; *Виноградова Л. В.* Основные виды документов Сената и организация его делопроизводства // Некоторые вопросы изучения исторических документов XIX – нач. XX века. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – С. 111–132; *Виноградова Т. В.* Некоторые вопросы изучения исторических документов XIX – нач. XX века. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – С. 111–132; *Виноградова Т. В.* Регулирование документообразования и унификация документов местных органов власти и управления в первой половине XIX в. // Секретарское дело. – 1997. – № 3. – С. 114–117; *Воробей Р. Б.* Організація архівної справи і діловодства у Чернігівському губернському правлінні в другій половині XIX ст. // Сіверян. архів. – 2007. – Вип. 1. – С. 83–87; *Вялова Л. М.* К вопросу эволюции управленческого документа : (на примере документов центральных органов управления дореволюционной России) // Массовые документы и проблемы архивоведения : сб. науч. тр. / Главархив СССР. – М. : ВНИИДАД, 1986. – С. 140–154. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: зб. документів / АН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства [та ін.] ; упоряд., автор передмови та комент. В. Й. Горобець ; відп. ред. Л. А. Дубровіна. – К. : Наук. думка, 1993. – 392 с; *Конькова А. Ю.* Делопроизводство губернских канцелярий XIX в. // Делопроизводство. – 1988. – № 1. – С. 94–100; *Кузнецова Т. В.* История профессии с древнейших времен до XIX века // Секретарское дело. – 2003. – № 1. – С. 61–66; *Литвак Б. Г.* О закономерностях эволюции делопроизводственной документации в XVIII–XIX вв.: к постановке вопроса // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин. – М. : Наука, 1984. – С. 48–55; *Лукашевич А. А.* Развитие губернской делопроизводственной документации 70–90-х гг. XVIII в. : дис. ... канд. ист. наук : 05.25.02: Документалистика, документоведение и архивоведение. – М., 1995. – 242 с; *Сокова А. Н.* О создании русской традиционной формы документа в делопроизводстве госучреждений XVIII–XIX вв. // Труды ВНИИДАД. – М., 1974. – Т. V, ч. 1. – С. 206–236; *Шандра В. С.* Малоросійське генерал-губернаторство. 1802–1856: функції, структура, архів. – К.: Держкомархів України, 2001. – 356 с; *Шмидт С. О., Князьков С. К.* Документы делопроизводства правительственных учреждений России XVI–XVII вв. : учеб. пособие. – М.: МГКУИ, 1985. – 102 с.

² *Плохинский М. М.* Архивы Черниговской губернии. – М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1899. – С. 118–124.

³ Там само. – С. 122.

⁴ Генеральный регламент или Устав, по которому Государственная Коллегия, також и все оных принадлежащих к ним канцелярий и контор служители, не только во внешних и внутренних учреждениях, но и во отправлении своего чина, подданейше поступать имеют от 28 февраля 1720 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 1-е. – СПб., 1830 – Т. 6, № 3534. – С. 141.

⁵ *Вельдбрехт В.* Общие основания русского делопроизводства... – С. 52–60.

⁶ *Плохинский М. М.* Архивы Черниговской губернии... – С. 122.

⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 1378.

⁸ Там само, спр. 2436.

⁹ Там само, спр. 823.

¹⁰ Там само, ф. 127, оп. 1, спр. 136.

¹¹ Там само, спр. 452.

¹² Книга – совокупность записей по какой-либо теме, вопросу или видам документов, объединенных в общий переплет : Краткий словарь видов и разновидностей документов / под ред. А. С. Малитикова. – М. : ВНИИДАД, 1974. – С. 63.

¹³ *Плохинский М. М.* Архивы Черниговской губернии... – С. 122.

¹⁴ Там само, С. 121.

¹⁵ Там само, С. 121.

¹⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 3057.

¹⁷ Там само, спр. 3377.

¹⁸ *Плохинский М. М.* Архивы Черниговской губернии... – С. 122.

¹⁹ Там само.

²⁰ *Сокова А. Н.* О создании русской традиционной формы документа... – С. 206–236.

²¹ *Русакова С. В.* Эволюция систем документирования деятельности губернских учреждений XVIII – начала XIX вв. : по документам Государственного архива Тверской области : дис. ... канд. ист. наук : 05.25.02 / РГБ. – М., 2007. – 171 с.

²² Учреждения Государственного совета // Российское законодательство XI–XX вв. – М. : Юрид. лит., 1988. – Т. 6. – С. 48.

²³ Генеральный регламент или Устав... – С. 150.

²⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 1, спр. 838.

УДК 930.22(477)«1960/1980»

Горева Вікторія

ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ПЛАНУВАННЯ І НОРМАТИВІВ У СФЕРІ ЕКОНОМІЧНИХ ДОКУМЕНТОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Статтю присвячено дослідженню управлінської документації та організації роботи служб діловодства в установах, організаціях і підприємствах УРСР в 1960–1980-х роках як ефективного чинника економічного розвитку, що здійснювалося Українською філією Науково-дослідного інституту планування і нормативів при Держплані СРСР у м. Києві. На основі аналізу наукової продукції цієї інституції висвітлено організацію діловодства і роботу служб діловодства того часу, порядок розроблення проблем уніфікації та стандартизації управлінської

© Горева Вікторія, 2010

документації та сприяння подальшій автоматизації і механізації ділових процесів. Визначено роль діяльності Української філії на теренах УРСР у сфері документознавчих досліджень.

Ключові слова: Українська філія, НДПІН, організація діловодства, служба діловодства, нормативне забезпечення, управлінська документація, уніфікація і стандартизація, оптимізація управління.

Стаття посвячена дослідженню управленської документації і організації роботи служб делопроизводства в установах, організаціях і підприємствах УРСР в 1960–1980-е роки з точки зору ефективного фактора економічного розвитку, здійснюваного Українським філіалом Научно-исследовательского института планирования и нормативов при Госплане СССР в г. Киеве. На основі аналізу наукової продукції цієї інституції освітлено організацію делопроизводства і роботу служб делопроизводства того часу, порядок розробки проблем уніфікації і стандартизації управленської документації, содействіє дальшої автоматизації і механізації делопроизводственных процесів. Определена роль діяльності Українського філіала на території УРСР в сфері документознавчих досліджень.

Ключевые слова: Украинская филия, НИИПИН, служба делопроизводства, организация делопроизводства, нормативное обеспечение, служебная документация, унификация и стандартизация, оптимизация управления.

The article is dedicated to the Ukrainian Branch of Research Institute of Planning and Norms at the USSR Derzhplan research of management documentation and organization of work process in records keeping services of institutions, organizations and enterprises of the Ukrainian SSR during 1960s – 1980s as an effective factor of economical development. On the basis of historiographical analysis of the Institute scientific works the author highlights the theme which include work process at the records keeping services, order of standardization and unification problems development of management documentation, implementation of records keeping process, its automation and mechanization. The role of Ukrainian Branch of Research Institute of Planning and Norms activity in the records management sphere is also covered.

Key words: records keeping process organization, records keeping services, normative support, management documentation, standardization and unification, management optimization (improvement).

У зв'язку з політичними, економічними та іншими соціально-правовими чинниками, спрямованими на відновлення післявоєнного народного господарства в СРСР в цілому і в УРСР зокрема, в 1960-х роках уряд УРСР почав приділяти більшу увагу документам, що створювалися у діловодстві міністерств, відомствах та інших установах, таким чином позитивно впливаючи на розвиток діловодства в Україні¹. Науково обґрунтовано², що провідними установами, на які в той час було покладено вирішення проблем упорядкування документів і раціоналізації діловодства в установах України, були державні архіви союзних республік. Проте в УРСР функціонувала ще одна інституція документознавчого спрямування, яка здійснювала дослідження організації діловодства не з архівознавчих засад, а більшою мірою виходячи з управлінських, економічних аспектів³. Йдеться про Українську філію Науково-дослідного інституту планування і нормативів при Держплані СРСР у м. Києві⁴ (далі – Українська філія), науковий доробок якої нині вивчено ще недостатньо. Поглиблений аналіз наукової продукції цієї установи та висвітлення етапів розвитку і мотивів здійснення її економічних документознавчих досліджень в УРСР у 1960–1980-их роках допоможе з'ясувати вплив діяльності Української філії на сучасні документознавчі уявлення, розкрити джерела наповнення змісту документознавства раннього

періоду та визначити ступінь значущості у цьому процесі українських дослідників.

Основним завданнями і функціями цієї наукової інституції було проведення разом з Науково-дослідним інститутом планування і нормативів (далі – НДПІН) наукових досліджень: методологічних проблем створення системи техніко-економічних норм і нормативів для планування в промисловості, використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища; методичних проблем удосконалення систем управління та впровадження в планування економіко-математичних методів і обчислювальної техніки. Українська філія, відповідно до покладених на неї завдань, розробляла пропозиції щодо удосконалення комплексної системи планомірного управління народним господарством, використовуючи при цьому серед інших, як один з необхідних детермінантів, отримані результати дослідження процесів діловодства та управлінської документації.

Дослідження організації діловодства здійснювалося з позиції ефективного чинника забезпечення об'єкта управління і мало комплексний характер, визначаючи одним із найважливіших компонентів управління інформаційне забезпечення, що містило сукупність економічних і соціальних даних⁵. Управлінський документ фахівцями розглядався як носій економічної інформації, який відображає закономірності розвитку еко-

номічних процесів і слугує для генерації нових ідей, концепцій, гіпотез, а також для комплексного вирішення методичних і методологічних проблем і завдань народного господарства⁶. Оптимізація організації діловодства та роботи служб діловодства реалізувалася для досягнення економічних цілей управління промисловістю, а самі документи – як ефективний важіль впливу.

Організаційні витоки Української філії починалися з лабораторії вдосконалення організації управління промисловістю при СКБ заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького Київського раднаргоспу, створеної постановою Уккранаргоспу № 142 від 9 травня 1964 р.⁷ У січні 1966 р. на базі лабораторії створено відділ наукової організації управління народним господарством науководослідного економічного інституту Держплану СРСР відповідно до наказів Держплану СРСР від 18 січня 1966 р. і Держплану УРСР від 7 вересня 1966 р.⁸ Розпорядженням Ради Міністрів СРСР від 30 вересня 1966 (№ 478-р.) та наказом Держплану СРСР від 7 вересня 1966 р. (№ 1020)⁹ передано Науково-дослідному інституту планування і нормативів при Держплані УРСР зазначеного відділу наукової організації управління¹⁰, який став називатися Українська філія НДПІН при Держплані СРСР в м. Києві. Остання була науково-дослідною організацією, знаходилася у складі і безпосередньому підпорядкуванні НДПІН, діяла на основі загального положення про науково-дослідні, конструкторські, проектно-конструкторські технічні організації, затвердженого постановою Держплану Ради Міністрів СРСР із науки і техніки від 13 листопада 1970 р. (№ 427) та статуту НДПІН.

У структурі Української філії документознавчі дослідження проводились у відділі наукової організації управлінської праці і діловодства, який існував у 1966–1970 рр. (хоча назва його змінювалася – наприклад, в 1967 р. він називав-

ся відділом методології документування та організації діловодства). Відділ складався з сектора методології документування діловодства та сектора механізації діловодних процесів і адміністративного управління праці. Результат досліджень проблематики економічних інформаційних потоків відображено в наукових звітах зазначеної проблематики перших трьох років діяльності філії.

Так, за темою № 17-65 «Удосконалення організації управлінської праці і діловодства в системі управління промисловістю»¹¹ у 1965 р. було підготовлено чотири звіти, що стосувались ефективної організації системи діловодства в установах. Першим був звіт «Основні напрями механізації діловодства і адміністративно-управлінської роботи працівників управління промисловістю»¹². У ньому дослідники проаналізували ситуацію діловодних процесів на прикладі роботи Уккранаргоспу (тому що він був новою управлінською ланкою, діяльність якої у значній мірі визначала роботу промисловості республіки), відзначили той факт, що в СРСР не існує методики визначення економічної ефективності механізації і автоматизації управління виробництвом. Його автори вказали на збільшення потоку інформації, пов'язану із зростанням обсягів виробництва, та як наслідок – зростання трудовитрат для її отримання, зберігання і перероблення. Ставало зрозумілим, що без технічного формування, передавання та опрацювання інформації неможливо ефективно оперувати нею, навіть за умови збільшення числа працівників. Для оптимізації документообігу Уккранаргоспу, обсяг якого в 1964 р. складав 260 тис. документів (з них 180 тис. вхідних, 80 тис. вихідних), було запропоновано наступні принципові схеми механізації опрацювання вхідних і вихідних документів із застосуванням засобів механізації:

Принципова схема механізації опрацювання вхідних документів

№ з/п	Операції	Засоби механізації
1	Розподіл вхідної кореспонденції	Мобільні і стаціонарні сортувальні засоби
2	Розкриття конвертів	Електронний конверторозкривач
3	Знищення конвертів	Машина для знищення документів «Акпян-ЕКС 1»
4	Датування і нумерація вхідної кореспонденції	Електромагнітний штампувальний апарат
5	Реєстрація документів на картках	Спеціальна машина для перфокарт
6	Передача документа на резолюцію	Пневматична пошта

№ з/п	Операції	Засоби механізації
7	Перенесення тексту резолюції з документа на картку	Електрична друкарська машинка
8	Передача документа з карткою до підрозділу виконавця	Пневматична пошта
9	Передача картки в групу контролю	Прибор-автомат «Аналізатор для перфокарт К 5 і К 6»

Принципова схема механізації опрацювання вихідних документів

№ з/п	Операції	Засоби механізації
1	Доставка документів	Пневматична пошта
2	Датування і нумерація документів та їх копій	Штампувальний апарат
3	Сортування документів за адресатами	Мобільні і стаціонарні сортувальні засоби
4	Фальцювання документів	Фальцювальна машина «Клайнмульти ZIPM»
5	Конвертування і адресування документів	Номенклатурна адресувальна машина «Адреса НРС 25»
6	Заклеювання конвертів	Конвертозаклеювач
7	Зважування	Ваги для зважування поштових відправок
8	Маркування	Маркувальна машина «ММ 48»
9	Відправка кореспонденції в поштовий відділ	

Для механізації проходження документів і контролю за їх виконанням необхідно було створити систему кодування даних, носіями яких були документи: перфорацію, де опрацювання інформації здійснювалося на обліково-перфораційному обладнанні, при цьому передбачалося щоденне надходження по телеграфу відомостей із групи контролю. На основі цих даних виготовлялися перфокарти, які поділялися на два масиви – документи до виконання і виконані документи. Потім на основі масивів перфокарт пропонувалося складати табуляграми і використовувати їх для оперативного керування і контролю виконання постанов і розпоряджень уряду, а також для довідок і звітів. Для раціонального зменшення часу, пов'язаного з оформленням документів, пропонувалося створити системи централізованого оформлення і відправки вихідної кореспонденції та паралельного централізованого погодження, підписання і відправки розпорядчих документів, а також використовувати принципи уніфікації типових текстів службової кореспонденції для часто повторюваних листів із стандартним змістом. Наприкінці звіту подано вихідні дані для складання планів механізації діловодних процесів на основі систематизації засобів механізації діловодства

із застосуванням принципів схем механізації опрацювання вхідних і вихідних документів.

Наступний звіт за згаданою вище темою мав назву «Класифікація питань діяльності підрозділів і питання організації управлінської праці, документування і документообігу в Укрраднаргоспі»¹³. У ньому висвітлено деякі сторони діяльності управлінь Укрраднаргоспу, організації праці його працівників та проаналізовано стан діловодства і документообігу на основі перфокартотеки, отриманої за допомогою аналізу вхідних і вихідних документів. Аналіз системи діловодства в установі показав, що вона складалася з таких процесів – опрацювання документів, створення внутрішньої документації, організація обліково-довідкового апарату, систематизація документів та їхнє зберігання, проте була громіздкою і не забезпечувала організацію раціонального документообігу. Для оптимізації системи діловодства та економії часу на діловодні та механічні роботи пропонувалося ввести карткову систему для реєстрації, а також створити класифікатор питань діяльності, певним чином систематизований і закодований. Ці дослідження становили серйозний інтерес як з точки зору оптимізації роботи власного апарату, так і для використання отри-

маних результатів іншими керівними органами і установами (міністерствами, комітетами тощо). Ключовим моментом цієї праці була пропозиція унормувати працю, за відсутності будь-яких попередніх спроб організації нормативних служб в Укруднаргоспі.

Продовженням цієї роботи став звіт «Пропозиції по уніфікації форм документування»¹⁴. У ньому зазначалося, що наявна в сфері управлінської документації роз'єднаність, незлагодженість документальних систем пояснюється тим, що традиційно служба діловодства контролює лише частину управлінської документації установи, інколи навіть не основну. Частіше всього це листування із загальних питань, розпорядча документація і листи, адресовані керівнику. Вся інша документація роз'єднана за структурними підрозділами, в результаті чого наукові співробітники та інші висококваліфіковані фахівці витрачають робочий час на рутинні мало-ефективні процеси. Завданнями уніфікації документів є забезпечення органів управління необхідною і достатньою інформацією для прийняття оптимальних рішень. Перший і найважливіший принцип уніфікації документів спрямований на удосконалення змісту, тобто визначення відповідності документів розв'язуванню завдань або процедур управлінських дій. Тому дослідники пропонували уніфікацію і стандартизацію документів, проектування нових форм, які могли б замінити у певних випадках різноманітність службових листів, а також створення бланків та типових текстів, розроблення уніфікованої номенклатури справ для правильної організації діловодства та встановлення єдиних правил формування одиниць зберігання. Для скорочення на 40–50 % робочого часу, що витрачався на підготовку листів, раціоналізації створення службової кореспонденції планувалось забезпечити бланками цих листів машинописне бюро для того, щоб виконавцю не писати весь текст листа, а вказати лише всі його реквізити і номер його форми. Також у звіті подано чотири типові тексти ділових листів, кожний з яких складався з двох частин: незмінної і змінної, умовно названі «вставки» і «адреси». У повному тексті листа «вставки» підкреслені, в неповному – позначені пунктиром і пронумеровані порядковими номерами. Бланки з типовими текстами планувалось виготовляти за допомогою копіювально-множильної техніки. Як зазначено у звіті, аналіз вхідних документів (переважно це службові листи) Укруднаргоспу показав, що опрацювання їх також ускладнено через відсутність єдиної уніфікації форми. Як наслідок,

рівень організаційної культури, технічного забезпечення і оснащення підвищується дуже повільно. Це визначало актуальність завдання вивчення і узагальнення досвіду організації діловодства в установах.

Останнім у цьому році був звіт «Рекомендації зі спрощення документообігу»¹⁵, в якому діючу систему діловодства і документообігу в Укруднаргоспі через багаторазову реєстрацію документів було розкритиковано і оцінено як незадовільну та неефективну. Для організації належного документообігу пропонувалось запровадити індивідуальну карткову систему реєстрації вхідних документів. Суть її полягала в тому, що кожний вхідний документ реєструється тільки один раз на картці встановленого зразка, яка одночасно слугує і для контролю виконання. Картка заповнюється на машинці в необхідній кількості примірників і є єдиним пошуковим, інформаційним і довідковим апаратом до будь-якого вхідного документа. Ефективність полягає в тому, що в системі документообігу зникнуть численні відхилення і скоротиться шлях проходження документа до виконавця. Передбачалося, що, у разі автоматизації ділових процесів, картки можуть бути змінені на перфокарти, що ще більше удосконалив процес діловодства. Запропонована система спрямовувалась на підвищення оперативності управління і відповідальності виконавців, створення моделі сучасного діловодства і розвиток загальної культури роботи ділових працівників. Крім цього, скорочувався бюрократизм, що сприяло оптимізації адміністративної роботи.

Державним планом науково-дослідних і експериментальних робіт на 1966 р., затвердженим постановою Ради Міністрів СРСР від 20 листопада 1965 р. № 975, було передбачено розробку систем документування та вимог до створення документів в управлінні установ і підприємств з урахуванням обчислювальної і організаційної техніки¹⁶. У зв'язку з цим низкою науково-дослідних установ було розроблено загальні основи документування управлінської діяльності, оформлення службового листування і деякі інші питання, пов'язані із створенням ЄДСД у СРСР. Фахівці Української філії в 1966 р. підготували звіт «Дослідження системи діловодства в апараті Ради Міністрів УРСР і організація документообігу і контролю за виконанням документів на основі використання сучасних засобів оргтехніки»¹⁷. У ньому вони проаналізували існуючу систему діловодства в апараті Ради Міністрів УРСР, а саме роботу з вхідними, вихідними і внутрішніми

документами та контроль за виконанням їх. Автори його зазначили, що система не відповідає тогочасному рівню організації роботи з документами. Тут здійснюється велика кількість непотрібних дублюючих операцій, аналогічні операції виконуються в різних частинах апарату, що суперечить основним принципам наукової організації праці. Діловодство не забезпечує чіткого контролю за виконанням документів і інформацією про його результати через те, що воно побудоване без урахування основного чинника – підвищення відповідальності виконавця за доручену йому справу. Ці та деякі інші виявлені недоліки діловодного процесу дали змогу запропонувати для впровадження в апараті РМ УРСР нову систему організації діловодства із застосуванням перфокарт і селекторних пристроїв, яка відкривала можливість оперативно організувати документообіг, ефективно використовувати часові і матеріальні ресурси, забезпечувати чіткий контроль за виконанням документів, сприяти підвищенню загального рівня управління в самому апараті.

Цього ж року завершено звіт «Розроблення систем документування й документотворення для органів планування і управління, установ і підприємств із урахуванням можливості застосування обчислювальної та організаційної техніки»¹⁸ в розділі «а»: «Розробка основних положень документування, включаючи регламентацію форм документів, уніфікацію і стандартизацію управлінської документації в адміністративному діловодстві». Ця робота була розділом проекту ЄДСД і присвячена дослідженню групи документів, що створюються в процесі виконавчо-розпорядчої діяльності, порядку їхнього виникнення, оформлення і використання. У дослідженні визначено основні положення документування організаційно-розпорядчої діяльності, запропоновано систему класифікації і визначено склад документів, що створюються в процесі цієї діяльності, наведено їх формуляри-зразки і для 12-ти найчастіше створюваних документів розроблено проекти стандартів. В його основу покладено практику документування в установах і організаціях та досвід, накопичений у цьому напрямі науково-дослідними установами. Звіт є цінним науково-практичним посібником для працівників адміністративного апарату до впровадження ЄДСД. Він отримав схвальні відгуки від рецензентів – Центрального державного історичного архіву УРСР, сектора принципів, методів і форм управління народним господарством та інших.

1967 роком закінчується написання тем, пов'язаних із дослідженням потоків інформації в контексті розроблення структури управління виробництвом. Так, у звіті «Проект інструкції з організації діловодства, звітності і контролю виконання в науковій установі»¹⁹ була репрезентована надзвичайно вдала типова інструкція з діловодства, яка встановлювала правила створення і оформлення управлінських документів (накази, протоколи, рішення, листи, звіти і т. д.), опрацювання вхідної і вихідної документації, облік внутрішніх документів, організацію контролю за виконанням, формування та зберігання справ у поточному діловодстві, експертизу наукової та практичної цінності документів у діяльності наукових, науково-дослідних, проектно-конструкторських і проектно-технологічних установ і організацій УРСР. Крім цього, вона визначала порядок виготовлення машинописних робіт, розмноження документів та стенографування інформації. В інструкції наведено додатки з прикладами оформлення всіх управлінських документів, необхідних для реалізації управлінської діяльності.

Наступною стала наукова праця «Основні положення з організації документообігу, реєстрації й контролю виконання документів із застосуванням оргтехніки в центральних установах союзної республіки»²⁰, мета якої полягала в удосконаленні організації праці діловодного персоналу. Порівняльний аналіз документування у згаданих вище установах свідчив, що питанням раціональної організації і техніці роботи апарату до тоді приділялось ще мало уваги, а рівень організаційної культури, технічної оснащеності і економічності роботи управлінського апарату підвищувався надзвичайно повільно. В роботі подано характеристику класифікаційних груп організаційно-розпорядчої діяльності, а також репрезентовано принципи класифікації і порядку створення особових документів, визначено конкретні шляхи вдосконалення організації діловодства, уніфікації і стандартизації документів, що створювалися в загальноадміністративній діяльності, створення можливостей для застосування засобів оргтехніки, а відповідно підвищення ефективності і культури праці робітників. Крім цього, запропоновано проекти стандартних форм найчастіше вживаних документів. Підсумком проведених досліджень стало розроблення нових принципів організації роботи з документами, які в перспективі мали лягти в основу «Основних положень ЄДСД».

Завершальною у цьому році був звіт «Класифікатор питань діяльності апарату управління

справами Ради Міністрів УРСР»²¹, в якому шляхом ретельного аналізу діяльності апарату цього відомства було розроблено надзвичайно вдалий класифікатор, який через свою масштабність та оригінальність є об'єктом окремої наукової публікації.

Таким чином, на прикладі державних органів (Уккранаргоспу, Ради Міністрів УРСР), наукових установ та інших закладів, фахівці Української філії здійснили системний аналіз стану діловодства, документообігу та роботи служб діловодства, визначили основні положення документування організаційно-розпорядчої діяльності, здійснили класифікацію і визначили склад документів, що створювалися в організаційно-розпорядчої діяльності, запропонували уніфікацію і стандартизацію управлінської документації та проектування нових уніфікованих форм документів, які могли б замінити в певних випадках різноманітність службових листів, розробили бланки та типові тексти, запровадили індивідуальну карткову систему реєстрації вхідних документів, подали формуляри-зразки організаційно-розпорядчої документації, для 12-ти найчастіше створюваних документів розробили проекти стандартів. Також було репрезентовано надзвичайно вдалу типову інструкцію з діловодства, розроблено проект «уніфікованої» номенклатури справ та запроваджено відомчий класифікатор. Фахівці сприяли створенню та функціонуванню ЄДСД, розробили нормативну базу діловодства, оптимізувавши таким чином роботу служб діловодства, актуалізували питання удосконалення управлінської праці та діловодства, сприяли подальшій автоматизації і механізації діловодних процесів.

Дослідні роботи Української філії характеризувалися безпосереднім зв'язком із практичним завданням і спрямовувалися на удосконалення системи управління промисловим виробництвом, а результати досліджень впроваджувалися у виробництво для досягнення економічних цілей. Для успішного впровадження запропонованих схем удосконалення організації діловодства та роботи служб діловодства, співробітники філії провели значну роботу із ознайомлення з ними працівників установ, в яких проводились дослідження, шляхом читання лекцій, проведення систематичних інструктивних занять із технічним персоналом канцелярій, експедицій і секретарських відділів. Вирішення проблем наукової організації управління виробництвом в умовах нової системи планування і економічного

стимулювання здійснювалося шляхом вирішення питань раціоналізації організації і механізації діловодних процесів задля економічності та ефективності всієї системи управління та економії робочого часу.

Результат документознавчих досліджень, відображений у наукових звітах, що розглядалися вище, є різновидом узагальнень емпіричного досвіду і доводить необхідність тісного нерозривного взаємозв'язку між управлінням працею і діловодством та демонструє рушійну силу необхідності актуальних і ефективних економічних досліджень через призму документаційного забезпечення управління²².

¹ *Загорецька О.* Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства в Україні у 1950–1980-х рр. // Студії з архів. справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД; [редкол.: І. Б. Матяш (голов. ред.) та ін.]. – К., 2004. – Т. 11. – С. 177–182.

² *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні: 1917–1973. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 189.

³ *Кулешов С., Загорецька О.* З історії документознавства в Україні // Студії з архів. справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД; [редкол.: І. Б. Матяш (голов. ред.) та ін.]. – К., 2008. – Т. 16. – С. 78

⁴ *Бездрабко В. В.* Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток. – К.: Четверта хвиля, 2009. – С. 48.

⁵ *Гончарова Н. И.* Пути совершенствования системы документальной информации в управлении научно-исследовательским учреждением // Наукоеведение и информатика. – 1987. – Вып. 28. – С. 34–37; *Коренной А. А., Гончарова Н. И., Каленская Н. Ф., Логвинова Д. М.* Система программно-целевой документации и методы ее анализа // Наукоеведение и информатика. – 1985. – Вып. 26. – С. 15–21 та ін.

⁶ *Федерова Н. С.* Экономическая наука и экономическая информация // Научно-техническая информация: серия 1. Организация и методика информационной работы. – 1972. – Вып. 11. – С. 3–6.

⁷ ЦДАВО України, ф. 5121, оп. 1, спр. 1, арк. 1–3.

⁸ Там само, спр. 6, арк. 1.

⁹ Там само, арк. 2–4.

¹⁰ Там само, історична довідка, арк. 1.

¹¹ Там само, оп. 1, спр. 7, арк. 27.

¹² Там само, оп. 2, спр. 28.

¹³ Там само, спр. 29.

¹⁴ Там само, спр. 30.

¹⁵ Там само, спр. 31.

¹⁶ Там само, спр. 54, арк. 5.

¹⁷ Там само, спр. 47.

¹⁸ Там само, спр. 48.

¹⁹ Там само, спр. 53.

²⁰ Там само, спр. 69.

²¹ Там само, спр. 81.

²² *Бездрабко В. В.* Документознавство в Україні... – С. 52.

Палеха Юрій

ШЛЯХИ РОЗВИТКУ НАУКИ ПРО ДОКУМЕНТ

У статті подано авторське бачення розвитку документознавства та його основних складових, розкривається зміст кожної з них, а також наводяться класифікаційні схеми видів документації.

Ключові слова: документація, класифікація, групування, первинно-облікова документація, організаційно-розпорядчі документи, звітно-статистична документація.

В статті представлено авторське видіння розвитку документознавства та його основних складових, розкривається зміст кожної з них, а також розглядається класифікація окремих видів документації.

Ключевые слова: документация, классификация, группирование, первично-учетная документация, организационно-распорядительные документы, финансовая документация.

This article gives a review of trends of the documentary science development and its integral parts. In addition, classification of certain document types is given.

Key words: documentation, classification, grouping, primary records, documentation, classification, grouping, primary records, organizational-administrative documents, financial documents.

Аналіз існуючих концепцій науки про документ дає можливість константувати виокремлення в структурі документознавства двох основних частин: загального (теоретичного) і спеціального документознавства.

Як зазначав в своєму «Трактаті про документацію» бельгійський вчений Поль Отле¹, бібліологія включає дві різні науки: загальну синтетичну бібліологію, що розглядає книгу в її цілісності, і частки – аналітичні бібліологічні науки, що розглядають послідовно й окремо кожний з аспектів книги: бібліологію економічну, технологічну, соціологічну, естетичну тощо.

Потрібно створювати, підкреслював П. Отле, термінологію, що починається з кореня *Document*, більше загального, ніж *Livre* або *Biblion*; така заміна кореня виправдана: 1) мотивами, які змусили допустити слова Документ, Документація; 2) затримкою у світовій практиці трактування книги, що недостатньо швидко змінювалася й дозволила створити окрему номенклатуру для об'єктів і понять, що не потрапили відразу в сферу книги. Якщо провести запропоновану бельгійським вченим заміну, то отримаємо: Документологія (документознавство) складається з двох різних наук: загальної синтетичної документології, що розглядає документ в його цілісності, і часткові – аналітичні документознавчі науки, що розглядають послідовно й окремо кожний з аспектів документа.

В загальній (теоретичній) частині документознавства більшість сучасних дослідників, починаючи з праць проф. Ю. М. Столярова та проф. Н. М. Кушнарєнко, акцентують увагу на вивченні «життєвого циклу» документа, його функцій, ціннісних ознак і характеристик, можливостей уніфікації, правового забезпечення

функціонування інформації та доступу до неї, закономірностях обігу документів, створення документних масивів і фондів, формування документних потоків і законів їх функціонування. Так, проф. С. Г. Кулешов вважає, що до загальної частини документознавства повинні бути включені в першу чергу питання теорії документа, закономірності генезису та еволюції документа, загальні проблеми створення та функціонування документів². Теорія документа, підкреслює вчений, мусить включати, передусім, напрями, що стосуються функціонального аналізу документів, вивчення їх характеристик як речових виробів та зафіксованої в них інформації, класифікування та типології документів.

Професор М. С. Слободяник виокремлює теоретичну частину документознавства як інтегруючу складову, що включає теорію документа та документної інфраструктури суспільства, проблеми класифікації документів, їх види і типи, історію документа та науки про документ³. Основним результатом документознавчих розвідок, як вважає науковець, повинні стати нові знання з теорії та історії документа та документоутворень, що дасть можливість віднести загальну теорію документа як до історичних, так і до інформаційних (соціально-комунікаційних наук).

Належна увага в загальній частині документознавства, як зазначає В. В. Бездрабко в монографії «Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток»⁴, повинна приділятися історичним дослідженням генези документа, еволюції характеристики змісту і форми документів, визначенню змісту процесів

формування та розвитку видів і типів (класів) документів і документації. Вказані напрями теоретико-фундаментальних, теоретико-прикладних, науково-технологічних і історичних студій залишаються актуальними і перспективними для документознавства.

До теоретичної частини в посібнику проф. Ю. І. Палехи та Н. О. Леміш «Загальне документознавство»⁵ включені питання становлення та еволюції науки про документ, її засади, методологічні основи, питання розвитку носіїв інформації, визначення терміна «документ», подані властивості, функції й ознаки документа, матеріальна та інформаційна складові, означені комунікаційні можливості. В окремому розділі подано види структур документа та його реквізити, розвиток класифікації документів, розкрита комплексна схема класифікації документації, особливості машиночитаних документів.

Спеціальне документознавство, маючи вихідними об'єкт і предмет загального, у вивченні окремих видів документів та типів документації виявляє власний статус. До критеріїв спеціалізації досліджень документа проф. С. Г. Кулешов зараховує зміст, зовнішню форму, номінали, жанри тощо. Так, за *ознакою змісту* дослідник пропонує – назвати науково-технічне, управлінське, юридичне, медичне; за *знаковою характеристикою інформації* – картографічне, нотне; за характеристиками зовнішньої форми, матеріального носія інформації – електронне й кінофотофоно-документознавство, кодикологію, папірологію, берестологію, за жанровою ознакою – епістолологію, літописознавство, дипломатику тощо.

Об'єктом дослідження відповідних напрямів спеціального документознавства повинні бути специфічні функції окремих видів документації. Беззаперечно можна погодитись з проф. С. Г. Кулешовим, що найбільш розвиненим й єдиним конститутованим напрямом спеціального документознавства є *управлінське документознавство*, яке включає як теоретичні засади, питання побудови класифікаційних схем документації, уніфікації та стандартизації, так і питання керування документацією.

Саме управлінське документознавство сформувалося з теорії і практики діловодства, в якому документи розглядаються у тісній взаємодії один з одним й утворюють системи документації (державний стандарт дає визначення системи документації як сукупності взаємопов'язаних документів у визначеній сфері діяльності).

До об'єкта вивчення управлінського документознавства пропонується віднести три блоки управлінської документації – загальний, економіч-

ний та кадровий, які призначені для реалізації управлінських функцій в окремих корпоративних системах від відомства до підприємницької структури (див. схему 1).

Загальний блок включає організаційно-розпорядчу, первинно-облікову, звітно-статистичну та словниково-довідкову системи документації. Назви та позначення уніфікованих форм документів зазначених класів документації, в тому числі кадрових документів, що входять до класу уніфікованих систем документації (УСД), можна знайти в класифікаторі ДК 010-98: Державний класифікатор управлінської документації (ДКУД).

Економічний блок управлінської документації на рівні підприємства може включати бухгалтерсько-облікову документацію, планову, цінову, які містять свої підкласи.

Виокремлення в окремий блок *кадрову документацію*, яка лежить в основі роботи з кадрами, уможлиблює систематизацію функцій працівників кадрових служб з питань документаційного забезпечення управління персоналом, дозволяє уніфікувати та стандартизувати її види, починаючи із забезпечення функцій первинного обліку працівників, підготовки організаційно-розпорядчої документації, ведення особової документації, звітно-статистичних документів й закінчуючи створенням виконавчої документації, як продукту діяльності служби.

Так, *первинно-облікова кадрова документація* є накопичувачем даних, які постачає первинна реєстрація, та наступне оновлення необхідних відомостей про склад і переміщення кадрів. Їх також може містити підклас 0714 Освіта та культура (документи щодо підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів), а також серед документації з праці, соціальних питань і соціального захисту населення в підкласах 1501 та 1502 (документація з призначення пенсій та допомоги).

Організаційно-розпорядча документація кадрових служб складає значну частину управлінської документації й містить три підкласи: 0202 – Документація з організації процесів управління. 0203 – Документація з управління кадрами. 0204 – Документація з оцінки трудової діяльності.

До особової документації за юридичним призначенням можна віднести документацію з прийняття на роботу, звільнення чи переміщення працівників, документацію, що характеризує ділові та моральні якості працівника, а також особові документи.

Виконавча кадрова документація дозволяє також забезпечувати виконання функцій з залучення, руху та обліку кадрів, підготовки та підвищен-

Схема 1. Складові управлінської документації

ня їх кваліфікації, з атестації кадрів і роботи з резервом, з нагородження та присвоєння звань, з організації праці та трудової дисципліни, зі встановлення заробітної плати та охорони праці, з соціального страхування та соціального захисту, з житлово-побутових питань та профілактично-оздоровчої роботи. Більш ґрунтовний опис документації подано в навчальному посібнику під назвою «Кадрове діловодство»⁶.

Окрім зазначених блоків документації до складу управлінської документації корпорації (організації) можна віднести нормативно-правові документи та документи щодо обслуговування інформаційних систем.

У структурі спеціального документознавства фахівці виділяють *галузеве документознавство*, до об'єкту вивчення якого відносять питання ведення систем документації, що створюються у відповідних сферах господарства країни за напрямками трудової діяльності, функціональним заняттям працівників, фахом. Пропонується назвати його *фаховим документознавством*, оскільки *фах* – вид заняття, трудової діяльності, що вимагає певної підготовки, професії, а *галузь* – пев-

на ділянка виробництва, науки, в якій працівники різного фаху ведуть свої види документації.

Складові системи фахової документації (див. схему 4) можна розбити на шість блоків, а саме: базовий (соціально-значимий), соціально-політичний, господарський, фінансовий, праводіловий та природничий. Кожна з вказаних систем може містити свої підсистеми, які, в свою чергу, є самостійними системами документації щодо їх структурних складових.

Так, *базовий блок* можна подати як сукупність систем документації, що утворилися в результаті функціонування «базових» соціально-значимих сфер соціальної діяльності, й спрямовані на забезпечення такого функціонування. До базового блоку систем фахової документації можна віднести такі соціально-значимі системи документації як наукову і навчальну, законодавчу і нормативну, правову і військово-оборонну, а також системи документації в сфері культури і сфері охорони здоров'я. Як його складову можна розглядати соціально-політичний блок, до якого віднести дипломатичну, внутрішньо-політичну та соціологічну документацію.

До **господарського блоку** систем документації можна віднести підблок систем *виробничої документації*, що включає такі системи галузевої документації: будівельну, машинобудівну, транспортну та систем зв'язку, енергетичну, виробництва товарів, аграрну, житлово-експлуатаційну, аерокосмічну тощо та підблок систем *документації невиробничої сфери*: торгівельну, зовнішньоторговельну, митну тощо. Безперечно, ряди кожного підблоку можна продовжити. Наприклад, до блоку господарської документації можна додати ліцензійну, інвестиційну системи документації.

Зазначені галузеві системи документації містять свої системи фахової документації. Так, до системи зовнішньоторговельної документації можна віднести оперативно-комерційну, транспортну, товаросупровідну, страхову, митну документацію, тобто документацію за тим чи іншим напрямом трудової діяльності працівників, їх фахом. Кожна з перерахованих систем документації містить властиві їй види документів.

Фінансовий блок систем документації можна класифікувати подібним чином й включити до нього банківську, страхову системи документації, документацію кредитних установ тощо. В свою чергу банківську документацію можна класифікувати за місцем і порядком складання, змістом і характером операцій, порядком складання та призначенням.

Праводіловий блок систем документації містить в своєму складі судову, нотаріальну, адміністративно-правову, кримінально-процесуальну та цивільно-реєстраційну системи документації.

До **природничо-наукового блоку** систем документації можна віднести документацію про природу як об'єкт людської діяльності. До складу цієї численної системи документації можна віднести картографічну, геодезичну, гідрологічну, ґрунтознавчу, екологічну, метеорологічну та інші системи допоміжної документації.

Безперечно, склад наведених систем документації не охоплює всієї різноманітності сфер діяльності, кожна з них має певні сукупності видів документів, а деякі містять ряд систем документації. Більш детально складові систем фахової документації, історія їх формування, генезису та особливості створення окремих видів документів розкриті в посібнику автора «Документування у підприємницькій сфері»⁷, а також в підготовлених автором до друку посібниках з документування у дипломатичній та праводіловій сфері.

Безумовно, проблеми розроблення класифікації систем документації до кінця не вирішені. Нерідко об'єднання різних блоків, систем (підсистем чи класів) документації зумовлюється потребами практичної діяльності чи усталеністю вже розроблених класифікаційних схем. Для кожної

БЛОКИ ФАХОВОЇ (ГАЛУЗЕВОЇ) ДОКУМЕНТАЦІЇ

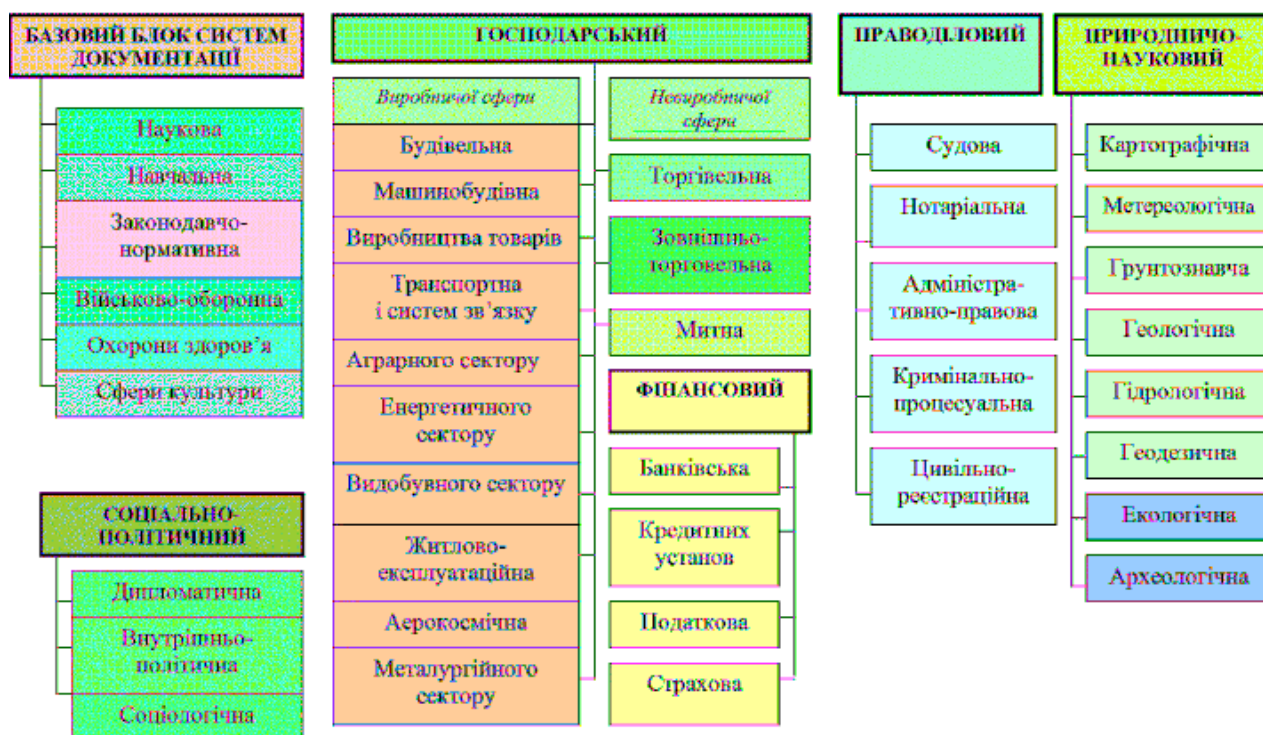

Схема 2

системи документації характерні не тільки взаємозв'язок і взаємна обумовленість, але й нерідко взаємопроникнення одна в одну, оскільки всі сфери і рівні управління в державі, що ними обслуговуються тісно взаємозв'язані. Блоки управлінських (корпоративних) та галузевих (фахових) систем документації складають єдину національну (традиційну) систему документації, що забезпечує її існування та розвиток.

Нині вже існує нагальна необхідність виокремлювати з теоретичної частини документознавства питання створення, руху, функціонування та зберігання ідеографічної та іконічної документації, що включають картографічні, музичні, ізографічні та аудіовізуальні документи, розвиваючи таким чином *аудіовізуальне документознавство*. Об'єктом його дослідження є документи, зміст яких представлений у вигляді зображення і/або запису звуку, для фіксування і/або відтворення яких застосовують відповідну апаратуру. Зростання інформаційного потенціалу аудіовізуальних документів, їх пізнавальної і наукової цінності, розгляд їх в посібниках, окремих працях і статтях, спричинили до формування наукового уявлення про аудіовізуальне документознавство як про окрему дисципліну в складі спеціального.

Не менш важливим для розвитку документознавства є подальша розробка теоретичних та

практичних засад роботи з електронними документами, тобто розвиток *електронного документознавства*. До складових електронного документознавства можна віднести: загальне уявлення про електронний документ (зміст, властивості, типізація, носії, тенденції розвитку); основні різновиди (*книги, посібники, періодика, бази даних, довідники*), електронні колекції, каталоги, путівники; галузеві електронні ресурси, їх правові засади створення і використання; технологічні і організаційні основи роботи з електронними документами.

Можна певною мірою погодитись з В. В. Бездрабко⁸, що найближчим часом ми залишатимемося свідками взаємодоповнюючого розвитку «новітнього» і «традиційного документознавства»: у результаті чого відповідне місце здобуде *документологія*, як сукупність знань, що пов'язана із характеристиками форми, змістом, функціями, закономірностями розвитку та функціонування документа, універсальними технологіями документування, а *традиційне (спеціальне) документознавство*, залишаючись вірним існуючому дисциплінарному статусу, буде розширюватись за рахунок управлінського, господарського, праводілового, банківського тощо.

Структура основних напрямів розвитку документознавства за авторською концепцією подана на схемі 4.

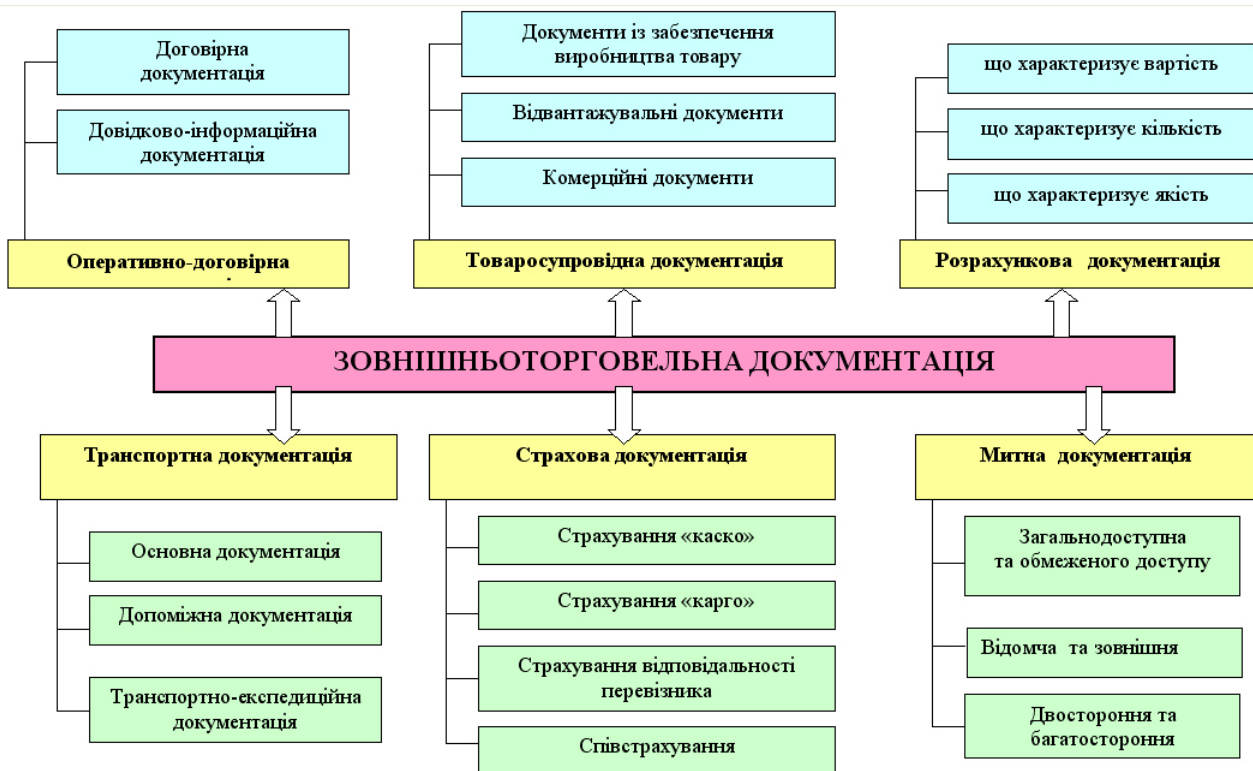

Схема 3. Складові зовнішньоторговельної документації

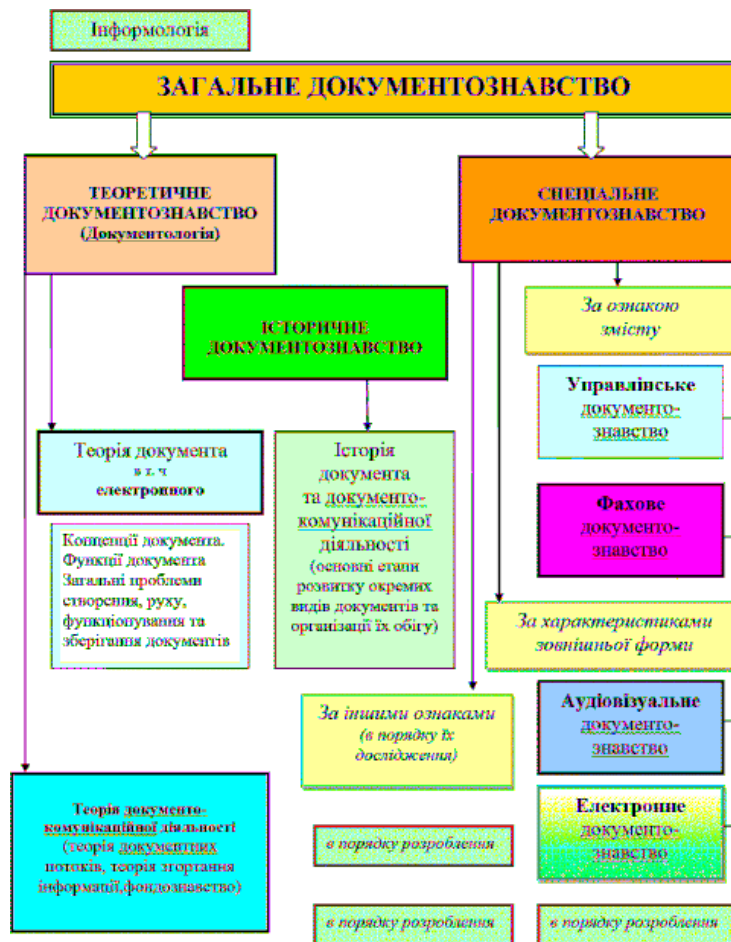

Схема 4. Авторська концепція структури документознавства

Стосовно назви науки про документ, щоб уникнути неплідних дискусій і зіткнень, є сенс підтримати пропозицію проф. Г. М. Швецової-Водки⁹: назву «документознавство» залишити за традиційним документознавством, відповідну наукову спеціальність іменувати «Документознавство, архівознавство», навчальну – «Керування документаційними процесами» й виокремити навчальну спеціальність «Документалістика та інформаційна діяльність», маючи на увазі, що документалістика – це галузь практичної діяльності, що охоплює будь-які документи, створивши відповідну наукову спеціальність «Документологія, інформологія», включивши її в науковий напрям «Соціальні комунікації». Згідно з синергетичними ідеями, може існувати декілька шляхів розвитку науки, разом з тим її майбутнє не можна однозначно визначити сучасним (початковими умовами), його неможливо передбачити, спираючись на попередній досвід. Оптимальний шлях розвитку науки необхідно вираховувати, ним треба керувати, розвиваючи ті чи інші підходи (напрями) залежно від потреб, що виникають.

¹ Тратат о документации // Библиотека, библиография, документация: избранные труды пионера информатики / Рос. гос. б-ка; пер. с англ. Р. С. Гиляревского и др. – М.: ФАИР-ПРЕСС: Пашков дом, 2004. – С. 187–309.

² Кулешов С. Г. Перспективні напрямки наукових досліджень у спеціальному документознавстві // Студії з архів. справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 115–119.

³ Слободяник М. С. Структура сучасного документознавства // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 4. – С. 18–21.

⁴ Бездрабко В. В. Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток: [монографія]. – К.: Четверта хвиля, 2009. – 720 с.

⁵ Палеха Ю. І., Леміш Н. О. Загальне документознавство: навчальний посібник. – К.: Ліра-К, 2009. – 387 с.

⁶ Палеха Ю. І. Кадрове діловодство: навч. посібник. – К.: Ліра-К, 2009. – 476 с.

⁷ Палеха Ю. І. Документування в підприємницькій сфері: навч. посібник. – К.: Ліра-К, 2010. – 524 с.

⁸ Палеха Ю. І. Організація загального діловодства: навч. посібник. – К.: Ліра-К, 2009. – 458 с.

⁸ Бездрабко В. В. Документознавство в Україні ...

⁹ Швецова-Водка Г. М. Чи потрібний документознавству оновлений термінологічний апарат? // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2008. – № 3. – С. 26–31.

Слизький Антон

ОПЕРАТИВНІ СЛУЖБОВІ ТА АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛА СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩОЇ ІНФОРМАЦІЇ: СУТНІСТЬ, ВИДИ, ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ

У статті висвітлено сутність, види та джерела соціально-значущої інформації, визначено склад соціально-значущих документів, які створюються в установах, в організаціях, на підприємствах, і передаються на архівне зберігання. Автор намагався розкрити проблеми організації роботи з соціально-значущими документами в оперативному стані та під час їхнього зберігання в архівах.

Ключові слова: соціально-значуща інформація, соціально-правовий запит, документи з особового складу, трудовий архів, архівний відділ, персональні дані.

В статье отображены сущность, виды и источники социально-значимой информации, определен состав социально-значимых документов, которые образуются в учреждениях, в организациях, на предприятиях, и передаются на архивное хранение. Автор попытался раскрыть проблемы организации работы с социально-значимыми документами в оперативном состоянии и организации их сохранения в архивах.

Ключевые слова: социально-значимая информация, социально-правовой запрос, документы по личному составу, трудовой архив, архивный отдел, персональные данные.

The article reflects the meaning, types, and sources of socially important information, provides content of socially important documents generated in institutions, organizations, and enterprises and forwarded for archiving. The author attempted to elaborate on the problems in organization of handling of socially important documents at the time of their processing and organization of archiving of these documents.

Key words: socially important information, legal social inquiry, personnel documents, labor archive, archive department, personal information.

Український архівний закон розглядає архівний документ у зв'язку з його значущістю для особи, суспільства чи держави¹. Нині в українському документознавстві та архівознавстві набуває поширення термін «соціально-значуща інформація». Зокрема, йдеться про службові та архівні документи як джерела такої інформації. Водночас сутність, види та джерела цієї документної інформації ще не стали об'єктами наукового дослідження. Не конкретизовано склад службових документів – джерел соціально-значущої інформації, не розглянуто проблеми організації роботи з ними в оперативному стані та у разі їх передавання, зберігання та користування ними в архіві.

Соціально значуща інформація відображає суспільне життя, відношення до приватної власності, соціальний статус людей певного прошарку. У свою чергу, розвиток суспільства спричинив зростання інформаційних ресурсів, документних масивів, які поступово накопичили ретроспективні фонди в бібліотеках, архівах, органах державної влади та інших суспільних структурах і мережах. У ході розвитку суспільства відбувається постійне оновлення документаційних систем. Інформація соціально значущого характеру, яка має оперативне значення, документується, а інформація, яка вичерпала поточну дію, переходить на новий рівень, утворюючи архівну документну систему.

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, державні і комунальні підприємства, установи та організації повинні мати архівні підрозділи для тимчасового зберігання архівних документів, що нагромадилися за час їх діяльності, використання відомостей, що містяться в цих документах для службових, виробничих, наукових та інших цілей, а також для захисту прав і законних інтересів громадян»².

Носії інформація соціально значущого характеру поєднують в собі, переважно, всі документи з особового складу. Залучення цих документів в інтересах захисту прав громадян України має важливе історичне значення. Ця інформація має відповідати критеріям доступності та достовірності.

Проведення демографічних, біографічних, генеалогічних досліджень зумовило зростання кількості звернень до документів з особового складу, строк зберігання яких складає 75 років. З точки зору історичного джерела ця категорія документів містить інформацію про конкретну людину, її перебування на навчанні, військовій службі, роботі, тощо.

Формування правового суспільства на сучасному етапі є одним з головних моментів реформування державної влади і управління. Тому важливим і пріоритетним завданням є створення системи вільного доступу до правової інформації

© Слизький Антон, 2010

всього населення України. Соціально-значущим документам властиве тотальне охоплення значних вікових та соціальних груп, всього населення, розпорошеність всіма архівними установами нашої держави.

Соціально-значуща інформація – це інформація, яка має відповідати реальним й найбільш актуальним вимогам суспільства в даний період часу. Захист прав та інтересів громадян забезпечується шляхом отримання інформації соціально-правового характеру (персональних даних) з архівних джерел. А саме інформацію про:

- прізвище, ім'я, по батькові;
- народження, одруження, смерть;
- національність;
- соціальну приналежність;
- освіту та навчання, фах;
- трудовий стаж;
- розмір заробітної платні;
- військову службу;
- стан здоров'я, перебування на лікуванні;
- творчу діяльність, авторські та суміжні права на науковій та іншій творчій праці;
- нагородження, присвоєння почесних звань;
- участь у Другій світовій війні, партизанському та підпільному русі, русі Опору, народному ополченні;
- репатрійованих громадян, прибулих в порядку переселення;
- перебування в евакуації, на окупованій території, у військових або концентраційних таборах, гетто тощо;
- розкуркулення (у тому числі про конфіскацію майна);
- обрання депутатом³ тощо.

Архівні відділи місцевих рад, райдержадміністрацій, трудові архіви, архіви ліквідованих підприємств, установ, організацій до перших пенсійних реформ незалежної України (1991, 1997 рр.)⁴ зберігали, в основному, документи з історії юридичних осіб. Після запровадження реформ архівні відділи місцевих рад, райдержадміністрацій були не в змозі надавати довідки із соціально-значущої інформації громадянам, які досягли пенсійного віку. У той час зазначені документи потрібно було розшукувати на підприємствах, установах, організаціях, що припинили свою діяльність через банкрутства або реорганізацію. Прийняті у березні 2003 р. Верховною Радою України зміни до ст. 38 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначили, що тимчасове зберігання архівних документів, що не належать до НАФ, юридичних і фізичних осіб на

відповідній території – це самоврядні повноваження виконкомів рад. Розпочалася робота зі створення трудових архівів при сільських, селищних, міських радах⁵. У м. Києві, наприклад, (після адміністративної реформи Київміськдержадміністрації) створено 10 таких архівів при райдержадміністраціях у кожному районі (до 2001 р. їх налічувалося 14, відповідно до тогочасної кількості районів). З кінця 1990-х років в архівах впроваджується принципово новий напрям діяльності – надання доступу до соціально-значущої інформації.

У разі ліквідації підприємств, установ, організацій до архівних установ надходять не всі документи тривалого строку зберігання. Як відзначає відомий український документознавець С. Сельченкова, кількість відомчих (галузевих) переліків є недостатньою для України і особливо актуальним є розроблення переліків зі строками зберігання документів для служб пенсійного забезпечення, фондів соціального стахування тощо⁶.

Існує потреба у підготовці переліку соціально-значущих документів, що мають надходити до архівних установ у разі ліквідації підприємства, установи, організації, з метою нормативно-методичного забезпечення проведення експертизи цінності таких документів. У разі ліквідації юридичної особи ті документи, які відносяться до соціально-значущих (документи постійного та довготривалого строку зберігання), приймають трудові архіви або архівні відділи райдержадміністрацій відповідно до п. 12.3.5. «Правил роботи архівних підрозділів органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій»⁷.

Вважаємо, що в діяльності будь-яких юридичних осіб, незалежно від форм власності, формуються три групи соціально-значущих документів:

1. Типові управлінські документи з основної діяльності організації: накази директора з основної діяльності; штатні розклади та додатки до них; статuti, положення про структурні підрозділи організації тощо. Ця група документів передається на зберігання в міські (обласні) архіви. Строк зберігання зазначених документів – постійний.

Інформація про діяльність установи відзеркалена також у протоколах, постановках зборів, доповідних записках, службовому листуванні, рекомендаціях тощо. Відомості історичної значущості відображені в автобіографіях, особових справах видатних особистостей, які працювали в певних установах, організаціях, на підприємствах.

2. Документи з особового складу: накази директора з особового складу (приймання, звільнення, переміщення, і т. д.); трудові договори (контракти); особові справи звільнених працівників; документи з нарахування заробітної плати працівникам (особові рахунки, розрахункові відомості, платіжні відомості, посадові інструкції наукових співробітників, а також посадові і робочі інструкції працівників, що працюють у шкідливих умовах тощо). Строк зберігання зазначених документів – 75 років. Ці документи в обов'язковому порядку при ліквідації юридичної особи передають на державне зберігання в архівні відділи райдержадміністрацій міста. Інформаційна цінність зазначеної групи документів полягає в підтвердженні стажу, кваліфікації, розміру заробітної платні, відрахувань у пенсійний фонд.

Трудова книжка – документ, який містить персоніфіковані дані громадянина про працевлаштування і його особову інформацію: прізвище, ім'я, по батькові, дату народження, освіту, професію, спеціальність. Документ наділяється реєстраційним номером. При оформленні трудових відносин з організацією трудова книжка передається у відділ кадрів; при зміні місця роботи вона видається робітникові на руки. Строк зберігання трудових книжок, атестатів, дипломів – до запитування. У разі відсутності запитування – 50 років.

Особові справи є найбільш значущими, оскільки їхні документи містять найповнішу інформацію про робітника, службовця на конкретному місці роботи. При відборі цих документів на постійне зберігання враховуються службові функції особи, посада, трудовий стаж. Ці справи складаються з таких документів: автобіографія, особовий листок з обліку кадрів, характеристика, наказів, доповідні записки, заяви тощо.

Особова справа є унікальною з соціально-значущою точки зору. В ній поміж інформації про конкретну людину можуть міститися відомості про історичні події, реорганізацію юридичної особи, кадрову політику організації, розвиток виробництва. Якщо справа стосується видатної людини, то експертна комісія архівного відділу вирішує прийняти її на постійне архівне зберігання.

При відборі на державне зберігання особових справ ліквідованих підприємств, установ, організацій перед початком проведення експертизи цінності документів визначається організаційно-правова форма (вид) організації, характер і масштаб діяльності, юридичний ста-

тус, склад засновників та учасників, організація управління. Оцінка та відбір документів на зберігання здійснюється за загальнонауковими, тобто універсальними принципами, які застосовують у вітчизняній архівній справі – історизму, об'єктивності, всебічності і комплексності⁸.

Особова картка – документ, на якому фіксуються особові дані співробітників підприємств, установ, організацій. Вони формуються за роками звільнень робітників і систематизуються за алфавітом прізвищ. Особові картки можуть бути підшиті до особових справ.

В особових рахунках або розрахунково-платіжних відомостях міститься інформація про розміри заробітної плати. Після припинення діяльності установи особові рахунки фізичних осіб зберігаються 75 років, як і всі документи з особового складу.

3. Документи з фінансово-господарської діяльності: платіжні доручення; товарні, транспортні, податкові накладні; розрахункові, платіжні відомості, документи, пов'язані з виготовленням й продажем продукції і товарів, наданням послуг, виконанням робіт, а також отриманням за них платні тощо. Строк зберігання – 3–5 років (залежно від виду документів). Однак, інформація в цій групі документів, як правило, дублюється в інших документах, які містяться в особових справах. Відповідно, фінансові документи (про заробітну плату робітників) мають тільки довідкове значення і не підлягають прийманню на державне зберігання, за умови, якщо юридична особа не була ліквідована.

Соціальна значущість цієї групи документів полягає у доказовості при розслідуванні справ про розкрадання державного, суспільного, особового майна, зловживання службовим положенням, фальсифікацію результатів фінансової діяльності. У цьому випадку строк зберігання подовжується до ухвалення остаточного рішення.

Поняття «документи, які містять персональні дані» ширше за поняття «документи з особового складу». Персональні дані містяться також у документах особового походження, зокрема особистих документах. Вони нерідко мають конфіденційний характер і є соціально-значущими для конкретно взятого громадянина, і, як правило, знаходяться в його приватній власності.

Вони можуть містити відомості про:

- особисте, сімейне життя;
- філософські, релігійні, політичні погляди;
- паспортні дані;
- майновий стан;
- інтелектуальну власність;

- усиновлення, встановлення батьківства;
- стан здоров'я;
- місце проживання;
- інтимне життя⁹.

Відповідно до Конституції України, положень Закону України «Про внесення змін до закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи», указів Президента України від 13 серпня 2002 р. № 700 «Про додаткові заходи щодо забезпечення реалізації громадянами конституційного права на звернення», від 14 квітня 2004 р. № 434 «Про невідкладні заходи з удосконалення прийому громадян», «Основних правил роботи державних архівів України» – одним з основних напрямів у роботі архівних відділів райдержадміністрацій та міських рад є використання документів, у тому числі виконання запитів соціально-правового характеру. Архівні довідки, архівні копії, архівні витяги, видані архівними відділами та трудовими архівами – це офіційні документи, які мають юридичну силу і використовуються громадянами для підтвердження своїх прав. Їх видають лише на підставі документів, що зберігаються в архівному відділі чи трудовому архіві. На основі наявних у громадян документів довідки не видаються¹⁰.

Питання захисту персональних даних актуалізувалося через стрімкий розвиток й запровадження інформаційних технологій. Згідно з Конституцією України не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини¹¹. Закон України «Про захист персональних даних»¹², який набуде чинності у 2011 р., передбачає, що персональні дані, крім знеособлених персональних даних, за режимом доступу є інформацією з обмеженим доступом¹³. Власником чи розпорядником бази персональних даних можуть бути підприємства, установи і організації усіх форм власності, органи державної влади чи органи місцевого самоврядування, фізичні особи-підприємці, які опрацьовують персональні дані¹⁴.

Доступ до документів Національного архівного фонду, що містять конфіденційну інформацію про особу, а також створюють загрозу для життя чи недоторканості житла громадян, обмежується на 75 років від часу створення цих документів, якщо інше не передбачено законодавством. Раніше зазначеного строку доступ здійснюється з дозволу громадянина, права та законні

інтереси якого можуть бути порушені, а в разі його смерті – з дозволу спадкоємців¹⁵.

Соціально-правовий запит стосується надання необхідної інформації для забезпечення (встановлення, відновлення) законних прав фізичних осіб. Запит фізичної особи може стосуватися самого заявника, осіб, що перебувають на його утриманні або під його опікою, його померлої дружини (чоловіка) або близьких родичів¹⁶.

У 2004 р. набув чинності Закон України «Про загальнообов'язкове пенсійне страхування»¹⁷. Було впроваджено нові положення нарахування пенсій, з урахуванням сум прибутку фізичних осіб, з яких виплачувалися внески до Пенсійного фонду України на підставі даних, отриманих із систем персоналізованого обліку трудових архівів. Частиною четвертою статті 42 зазначеного Закону (зі змінами, внесеними Законом України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України») було передбачено проведення перерахунків пенсій з урахуванням страхового стажу, набутого після її призначення та застосування показника заробітної плати (доходу) в середньому на одну особу в цілому по Україні, з якої сплачено страхові внески та яка відповідно до Закону враховується для обчислення пенсії за календарний рік, що передує року перерахунку пенсії¹⁸.

Отже, група документів, які містять персональні дані, різні за видовим складом, тематичними групами, мають єдиний строк зберігання – 75 років. Цей строк визначався, виходячи із середнього віку життя людини, і стосувався, в основному, особових справ, необхідних для виконання соціально-правових запитів.

Але після встановленого строку конфіденційність деяких документів з персональними даними не зникає. Йдеться про актуальність такої інформації через 75 років. Наприклад, наскільки актуальною буде інформація про усиновлення (удочеріння) для дитини через вищезазначений строк зберігання цих документів? Можливо, справа батьків вирішувати, чи повинна їхня дитина знати про усиновлення, але в демократичному суспільстві, на нашу думку, людина в праві знати про це. Таким чином, на практиці існуючий в українському законодавстві строк обмеженого доступу до конфіденційних персональних даних (75 років) не є аргументованим і не забезпечує певний рівень конфіденційності. Він залишається предметом суперечок архівістів, документознавців, правників. Це питання ще чекає свого обговорення і законодавчого вирішення.

Комп'ютеризація діловодства спричинює проблему збереженості документів в електронній формі. Звичайно, при цьому слід враховувати невирішеність проблеми аутентичності службових електронних документів, їх юридичної сили¹⁹.

В Україні процес реалізації доступу до соціально-значущої інформації має доволі ґрунтовну базу, а саме – достатній розвиток довідково-інформаційної системи до оперативних службових та архівних документів, які широко використовуються з метою надання послуг населенню. Існує необхідність у формуванні комп'ютерних баз даних документів з особового складу в трудових архівах, архівних відділах районних державних адміністрацій, що прискорить виконання запитів громадян стосовно встановлення їх прав на пільги, пенсію, тощо. У майбутньому електронна архівна пошукова система відкриє доступ до фондів муніципальних і державних архівів, відкриє можливість отримувати інформацію про місце зберігання соціально-значущих документів і орієнтувати заявника на подальший пошук інформації.

¹ Закон України про внесення змін до Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» / Відомості ВР України. – 2002. – № 11. – Ст. 1.

² Там само. – Ст. 31.

³ Методичні рекомендації щодо організації роботи із зверненням громадян та виконання запитів соціально-правового характеру / Держархів Чернівецької обл. – Чернівці, 2009. – С. 2 – 3.

⁴ Вісник Пенсійного фонду України: [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – К.: Пенсійний фонд України, [2005 –]. – Режим доступу: http://www.vpf.spov.com.ua/ua/text.html?_m=mag&_c=view&_t=articles&stid=892&mags_number=67, вільний. – Заголовок з екрану. – Мова укр.

⁵ Збірник методичних розробок / Держархів Сумської обл.; упоряд. Л. А. Покидченко. – Суми, 2009. – С. 35.

⁶ Концепція створення вітчизняної системи переліків документів зі строками зберігання / Держкомархів України, Управління формування та зберігання Нац. архів. фонду; упоряд. С. В. Сельченкова. – К., 2006. – С. 4.

⁷ Правила роботи архівних органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій / Держкомархів України. – К., 2001. – С. 54.

⁸ Купченко В. Відбір на державне зберігання управлінських документів, що утворюються в діяльності установ, організацій, підприємств недержавної форми власності // Архіви України. – 2009. – № 3–4. – С. 28–33.

⁹ Курникова І. Доступ к персональным данным: законодательство и практика (отечественный и зарубежный опыт). Методическое пособие / Росархив, ВНИИДАД. – М., 2004. – С. 62.

¹⁰ Методичні вказівки з питань організації та здійснення довідкової роботи в архівних відділах райдержадміністрацій та міських рад / Держархів Вінницької обл.; авт. Т. Мазур. – Вінниця, 2009. – С. 2.

¹¹ Конституція України (станом на 10.07.2007 р.), – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2007. – Ст. 32.

¹² Президент України Віктор Янукович: [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – К.: Офіційне Інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/11965.html>, вільний. – Заголовок з екрану. – Мова укр.

¹³ Там само. – Ст. 5.2.

¹⁴ Там само. – Ст. 4.2.

¹⁵ Закон України про внесення змін до Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» / Відомості ВР України. – 2002. – № 11. – Ст. 16.

¹⁶ Методичні вказівки з питань... – С. 4–5.

¹⁷ Закон України «Про загальнообов'язкове пенсійне страхування» / Відомості ВР України. – 2003. – № 49–51.

¹⁸ Головне управління Пенсійного фонду Волинської області [Електронний ресурс]. – Електронні дані. – Луцьк.: Пенсійний фонд Волинської області. – Режим доступу: www.pfu.lutsk.ua/help.php?st=145, вільний. – Заголовок з екрану. – Мова укр.

¹⁹ Слизький А. Проблема надання юридичної сили службовим електронним документам. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвід. зб. наук. праць. Вип. 10. – К.: Держкомархів України, 2009. – С. 140–150.

УДК 651.4/9:004.91(477)

Лаба Оксана

З ДОСВІДУ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ДІЛОВОДСТВА НА ПІДПРИЄМСТВІ ВАТ «ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ОПАС-12699»

У статті проаналізовано впровадження електронного діловодства на підприємстві ВАТ «Івано-Франківське ОПАС-12699» за двома складовими: описано процес документування, охарактеризовано програмне забезпечення для організації автоматизованої роботи з документами, визначено переваги використання систем електронного документообігу та автоматизованого діловодства.

Ключові слова: електронне діловодство, системи електронного документообігу та автоматизованого діловодства, документування, організація роботи з документами.

В статті проаналізовано внедрение электронного делопроизводства на предприятии ОАО «Ивано-Франковское ОПАС-12699» по двум составляющим: описано процесс документирования, охарактеризовано

© Лаба Оксана, 2010

програмное обеспечение для автоматизированной организации работы с документами, определены преимущества использования систем электронного документооборота и автоматизированного делопроизводства.

Ключевые слова: электронное делопроизводство, системы электронного документооборота и автоматизированного делопроизводства, документирование, организация работы с документами.

The process of implementing the electronic records management on the example of the open joint-stock company «Ivano-Frankivsk OPAS-12699» is considered. The state of implementing the electronic records management at the enterprise is analyzed in accordance with two components of records management such as review of documentation process and organization of work with documents. The advantages of using the electronic document circulation system and automated records management system are determined.

Key words: electronic records management, electronic document circulation system, automated records management system, documentation, organization of work with documents.

Інформаційне суспільство характеризується стрімким розвитком інформаційних технологій, їх застосуванням в усіх сферах життєдіяльності. Впровадження електронного діловодства на підприємстві, в установі чи організації є нині не лише вимогою часу, а й законодавчою нормою.

Порядок впровадження автоматизованого діловодства та електронного документообігу регулюється Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 травня 2003 р. № 851-IV, Законом України «Про електронний цифровий підпис» від 22 травня 2003 р. № 852-IV, Законом України «Про Національну програму інформатизації» від 4 лютого 1998 р. № 74/98-ВР, Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 9 січня 2007 р. № 537-V, Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку застосування електронного цифрового підпису органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної форми власності» від 28 жовтня 2004 р. № 1452 тощо.

Прийняття на початку ХХІ ст. низки нормативно-правових актів, що регулюють процеси електронного діловодства й документообігу в Україні свідчить про значний інтерес органів державної влади до автоматизації більшості важливих суспільних процесів. Тому аналіз стану автоматизації діловодних процесів на підприємствах, в установах, організаціях є актуальним питанням сьогодення.

Проблеми організації електронного діловодства в міністерствах та державних комітетах України наприкінці ХХ ст. досліджували О. Загорецька¹, І. Двойленко². Аналіз стану впровадження електронного діловодства в міністерствах України здійснювали співробітники УНДІАСД в 2004 р., результати моніторингу його відображено в рішенні колегії Державного комітету архівів України від 16 листопада 2004 р. «Про стан впро-

вадження технологій електронного діловодства та електронних документів в установах – джерелах комплектування державних архівів»³. Проблеми використання новітніх інформаційних технологій у діяльності органів місцевого самоврядування висвітлив у своїй публікації П. Козирев⁴.

У названих розвідках основну увагу зосереджено на автоматизації діловодних процесів, передусім, у центральних органах державної влади та інших провідних державних установах. Однак, на наш погляд, є потреба проаналізувати стан впровадження електронного діловодства й на приватних підприємствах, оскільки вони є активними суб'єктами ринкових відносин і можуть суттєво впливати на економічну ситуацію в країні.

Для дослідження результатів впровадження електронного діловодства на приватному підприємстві нами обрано Відкрите акціонерне товариство «Івано-Франківське обласне підприємство автобусних станцій-12699» (далі – ВАТ «Івано-Франківське ОПАС-12699»), основними напрямками діяльності якого є надання послуг пасажирських автобусних перевезень пасажиром, а також автомобільним перевізникам при здійсненні перевезень пасажирів на регулярних автобусних маршрутах загального користування.

Це підприємство є регіональним і доволі великим: до його складу входять 10 районних та міських автобусних станцій.

Виходячи з визначення діловодства, поданого у ДСТУ 2732-2004⁵, основними складовими діловодства слід вважати документування управлінської інформації та організацію роботи зі службовими документами. Тому для повноцінного дослідження автоматизації діловодства на обраному підприємстві в цілому, на наш погляд, необхідно проаналізувати стан автоматизації кожної складової діловодства.

Документування управлінської інформації у ВАТ «Івано-Франківське ОПАС-12699» здійснюється двома способами: традиційним та авто-

мативаним. При традиційному способі здійснюється запис інформації за встановленими правилами на фірмовому бланку встановленого зразка, що містить надруковану постійну інформацію з визначеним набором обов'язкових реквізитів та місце для фіксування змінної інформації. При автоматизованому способі усі маніпуляції з фіксацією інформації відбуваються із застосуванням комп'ютерної техніки та необхідного програмного забезпечення підприємства.

Аналіз стану автоматизації документування показав, що документи створюються з використанням програмного забезпечення Microsoft Office, передусім, програм Microsoft Word та Microsoft Excel. На підприємстві поки що не використовується електронний цифровий підпис. Це означає, що створений в електронному вигляді документ не має юридичної сили, а тому підлягає обов'язковому виводу на друк з метою подання його у паперовому вигляді керівникові підприємства на підпис. Керівник підписує документ, або ж вносить у нього правки і відправляє на доопрацювання. Після підписання керівником документ сканують, щоб отримати його електронний образ.

Слід відзначити, що такий спосіб документування є застарілим і неефективним, вимагає зайвих витрат часу та матеріальних ресурсів, не дає можливості одночасної роботи кількох відділів над проектом документа. Переваги, які зможе отримати підприємство від використання систем електронного документообігу та автоматизованого діловодства, буде визначено нами далі.

Роботу з документами на підприємстві організовано значно раціональніше. Широке використання, опрацювання, зберігання та передавання електронних образів документів підприємством вимагає від нього застосування спеціального програмного забезпечення, яке б давало змогу ефективно здійснювати цю роботу. ВАТ «Івано-Франківське ОПАС-12699» використовує інформаційну систему «Реєстрація документів організації 3.2», яка призначена для реєстрації вихідної, вхідної і внутрішньої документації. Ця система відкриває такі можливості:

- спрощення процесу реєстрації кореспонденції;
- збереження всіх основних даних про документ у зручній формі;
- забезпечення швидкого пошуку потрібного документа за різними ознаками (датою, реєстраційним індексом, кореспондентом, виконавцем, місцем зберігання тощо);

– зв'язування вхідного листа чи запиту з відповідями на них;

– прикріплення до реєстраційної картки документа його електронного варіанта чи сканкопії;

– встановлення дати контролю за виконанням документа та завчасного попередження про закінчення терміну виконання;

– підготовки звітів про виконання чи невиконання документів, призначених для перегляду як в електронному, так і в паперовому вигляді.

При запуску програми користувач повинен вибрати назву організації, оскільки є можливість ведення реєстрації кореспонденції для кількох організацій одночасно.

Для того, щоб розпочати реєстрацію, потрібно в рядку головного меню програми обрати пункт «РЕЄСТРАЦІЯ», після чого відкриється журнал із закладками «Вхідна», «Вихідна» та «Внутрішня» документація. Активізувавши одну із закладок, користувач отримує можливість працювати з відповідним журналом.

Щоб зареєструвати вхідний документ, слід відкрити журнал вхідної документації, натиснути кнопку «ДОДАТИ ЗАПИС» і вказати необхідні дані у вікні реєстраційної картки, а саме:

1. Вхідний номер.
2. Дату отримання.
3. Носій документа з можливістю прикріплення електронного образу.
4. Тип документа.
5. Відправник.
6. Вихідний номер.
7. Вихідна дата.
8. Найменування документа.
9. Короткий зміст.
10. Виконавець.
11. Дата одержання.
12. Дата накладення резолюції.
13. Резолюція.
14. Номер вихідного документа-відповіді (якщо є необхідність);
15. Дата контролю за виконанням.
16. Місце знаходження документа.
17. Кількість екземплярів та аркушів.
18. Номери сторінок.

Поля реєстраційної картки заповнюються автоматично з довідників, які користувач створює сам у процесі роботи з програмою. Така можливість програми є дуже зручною, оскільки значно економить час, тому що не вимагає багатозначного введення даних. Приклад вибору типу документа з довідника під час реєстрації вхідної кореспонденції подано на рис. 1.

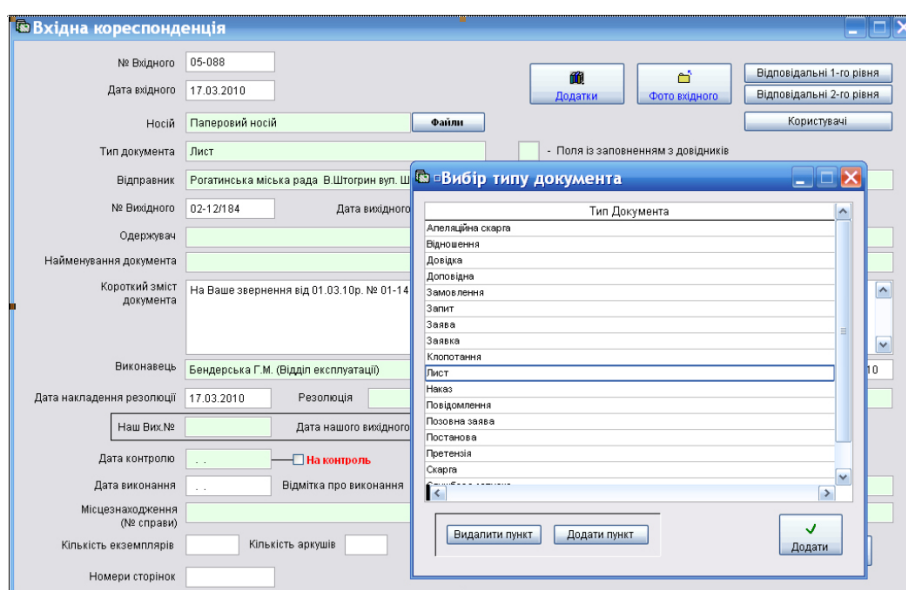

Рис. 1 Вікно вибору типу документа під час реєстрації вхідної кореспонденції

Аналогічно реєструється і вихідна кореспонденція, відмінність лише в полях реєстраційної картки.

Електронні таблиці реєстрації вхідної та вихідної документації можуть бути представлені у вигляді журналу в текстовому редакторі Word. Програма автоматично будує таблицю з полями, які вказані в реєстраційній картці документа, а саме: вхідний чи вихідний номер, дата, виконавець, відправник, отримувач, короткий зміст тощо. Форму журналу зображено на рис 2.

Зазначена програма дає можливість підготовки звітів про виконання чи невиконання документів за визначений період.

Звіти готуються за такими показниками:

- вхідні, вихідні чи внутрішні документи;
- опрацьовані документи;
- виконані документи;
- невиконані документи;
- виконавці, що не виконали документи;
- документи, які перебувають на контролі;
- документи з простроченою датою контролю.

№ Вхід.	Дата Вхідн.	Відправник	Одержувач	Найменування, короткий зміст документа	Резолюція, дата резолюції	Виконавець, дата одержання док-та виконавцем	Дата контролю, дата виконання, відмітка про виконання	Місцезнак (№ стр
05-070	02.03.2010	ПУ ГАДАТ Б.Р. Свіжосемей		Інформація про ДТП ...	02.03.2010	Сівак В.М. (Відділ експлуатації) 02.03.2010	..	
05-072	02.03.2010	Бюроер-журнало Балуського підрозділу Крижан М.І.		Заявка по підготовці до весняно-літнього періоду	02.03.2010	Басалюга В.І. (Відділ експлуатації) 03.03.2010	..	
05-073	02.03.2010	Голова постійної комісії Рогатинської РДА Вілжж В.Л.		23.02.10р. на базі міської ради відбулося засідання ради з питань громадськості, програмні, ... розглядалась питання впровадження територіі АС...	02.03.2010	Басалюга В.І. (Відділ експлуатації) 03.03.2010	..	
05-074	10.03.2010	ВАТ "Львівське АТП - 14631" Дудюк Я.М., Пальовж А.		З 10.03.10р. вживається в ді. післям розгляду руку ревізії 281/282	10.03.2010	Бендерська Г.М. (Відділ експлуатації) 10.03.2010	..	

Рис 2 Форма журналу реєстрації вхідних документів у редакторі Microsoft Word

Діалогове вікно підготовки звітів зображено на рис. 3.

Зручною функцією програми є можливість встановлення дати контролю виконання документа. При введенні документа в реєстр у реєстраційній картці є пункт НА КОНТРОЛЬ, де вказується дата контролю. За 3 дні до закінчення терміну виконання документа відповідний рядок

в електронній таблиці виділяється червоним кольором. Цей спосіб візуалізації є надзвичайно зручним, оскільки дає змогу спростити процедуру відстежування стану виконання документів.

Однією з необхідних функцій цієї програми є забезпечення швидкого пошуку потрібного документа в системі. Програма дає можливість здійснювати пошук за такими критеріями:

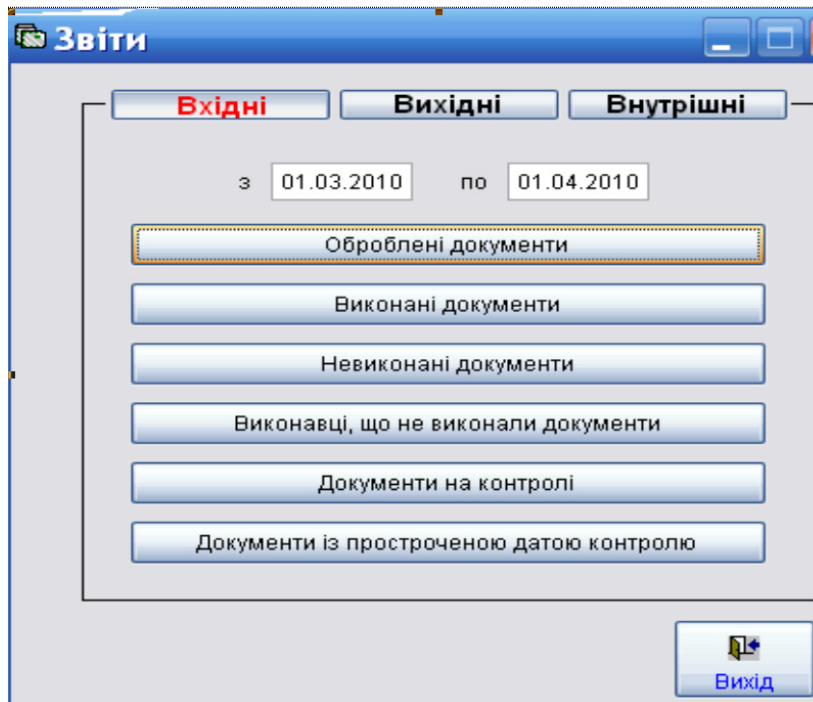

Рис. 3 Діалогове вікно підготовки звітів

- одержувач;
- найменування;
- місцезнаходження;
- номер та дата;
- короткий зміст документа;
- вихідний номер тощо.

Якщо за якимось із критеріїв документ не було знайдено, є можливість задати розширений пошук із зазначенням:

- періоду;
- носія;
- типу документа;
- відправника;
- одержувача;
- найменування документа;
- виконавця;
- дати передачі документа виконавцеві;
- дати накладення резолюції;
- дати контролю;
- відмітки про виконання тощо.

Діалогове вікно пошуку вхідного документа за відповідними критеріями зображено на рис. 4.

Проаналізувавши стан автоматизації діловодства на підприємстві, можна зробити висновок, що вона йде у належному напрямі, однак значного доопрацювання потребує документування управлінської інформації.

Перспективним у впровадженні електронного діловодства та електронного документообігу є використання електронного цифрового підпису (далі – ЕЦП). Використання ЕЦП дає можливість подання електронної звітності до державних органів виконавчої влади.

Подання звітності та іншої інформації до державних органів в електронному вигляді є не лише рекомендацією, а й вимогою. Нині є можливість подавати в електронній формі:

- розрахункову відомість про нарахування та перерахування страхових внесків до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття;
- звіт про наявність вакансій;
- звіт про заплановане та фактичне вивільнення працівників;

Рис. 4 Діалогове вікно розширеного пошуку документа

- звіт про прийнятих працівників;
- звіти до Пенсійного фонду України, Державної податкової інспекції.

Невдовзі з'явиться можливість подавати електронні звіти до інших соціальних фондів, а також Головного та регіональних відділень управління статистики.

Переваги, які отримає підприємство від використання систем електронного документообігу та автоматизації діловодства є такі:

- зменшення обсягів паперового документообігу;
- зменшення часу та спрощення процедури опрацювання документа;
- оперативність та зручність надання звітів до державних органів.

Однак, при цьому слід врахувати такі чинники:

- електронний цифровий підпис прирівнюється до власноручного, якщо його підтверджено з використанням посиленого сертифіката ключа⁶;
- підприємство повинно використовувати щонайменше два електронні цифрові підписи (директора та головного бухгалтера) для підписання фінансових документів.

Отже, використання електронного цифрового підпису є сучасною технологією, яка допоможе суттєво підвищити конкурентоспроможність українських підприємств. Розглядаючи питання автоматизації діловодства комплексно, слід зауважити, що сучасні підприємства повинні використовувати не лише ЕЦП для окремих

видів документів, а впроваджувати системи автоматизації діловодства та електронного документообігу з використанням ЕЦП, які дадуть можливість комплексної повноцінної автоматизації діловодних процесів на підприємстві.

¹ Загорецька О. Сучасні проблеми організації діловодства в міністерствах та державних комітетах України // Студії з архів. справи та документознавства / Головархів України, УДНДІАСД. – К., 1998. – Т. 3. – С. 80–81.

² Двойленко І. В. Вирішення типових проблем впровадження систем електронного документообігу із застосуванням електронного цифрового підпису в органах державної влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.academy.gov.ua/ej7/doc_pdf/dvoilenko.pdf. – Назва з екрану.

³ Рішення Колегії державного комітету архівів України «Про стан впровадження технологій електронного діловодства та електронних документів в установах-джерелах комплектування державних архівів» [Електронний ресурс] / Держкомархів України. – Станом на 16.11.2004. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.10178.0>. – Назва з екрану.

⁴ Козирев П. Інформаційні технології як інструмент ефективності діяльності органів місцевого самоврядування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.municipal.gov.ua/data/loads/2009_kozirev.doc. – Назва з екрану.

⁵ Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять : ДСТУ 2732-2004. – [Чинний від 2005-07-01]. – К.: Держспоживстандарт України, 2005. – IV, 32 с. – (Національний стандарт України).

⁶ Гринович А. А., Пухальська Г. В. Електронний цифровий підпис: особливості застосування, переваги та проблеми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/natural/vchnu/Ekon/2009_2/zmist.../05.pdf. – Назва з екрану.

УДК 930.253:004.9(477)

Ковтанюк Юрій

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗБЕРІГАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКУМЕНТІВ У ДЕРЖАВНИХ АРХІВАХ

Обґрунтовується недоцільність застосування традиційного погляду на жорстке прив'язування документа до матеріального носія (об'єкта) для електронного документа.

Ключові слова: електронний документ, соціальне середовище, електронне середовище, інформація, дані, файл, сховище, носій, одиниці зберігання.

Обосновывается нецелесообразность традиционного взгляда на жесткое привязывание документа к материальному носителю (объекту) для электронного документа.

Ключевые слова: электронный документ, социальная среда, электронная среда, информация, данные, файл, хранилище, носитель, единица хранения.

Substantiates the inappropriateness of the traditional view of a rigid attachment of the document to a physical medium (object) for the electronic records.

Key words: electronic records, social environment, electronic environment, information, data, file, storage, media storage unit.

Існує багато визначень документа¹, наведених у наукових працях відомих документознавців та нормативних документах різних держав, але спільне у всіх цих визначеннях є «фіксація (запис) інформації на будь-якому матеріальному носії (об'єкті)». Наприклад, у ДСТУ 2732:2004² наведено таке визначення документа: «Інформація, зафіксована на матеріальному носії, основною функцією якого є зберігати та передавати її в часі та просторі». Такої ж думки дотримується і російський вчений В. І. Тихонов при визначенні поняття електронного документа³ (далі – ЕД). Звичайно, наведене визначення притаманне документам з паперовим або плівковим носієм. Але чи можна впевнено стверджувати, що воно також є природним для ЕД?

У статті 5 закону України «Про електронні документи та електронний документообіг»⁴ зазначено, що «Електронний документ – документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа». Як бачимо, у цьому визначенні відсутнє поняття «носій». Крім того, автори закону оперують поняттям «дані», що відображає сутність процесу фіксації будь-якої інформації у певний момент часу для її передавання в обчислювальне середовище⁵.

На користь неоднозначного тлумачення традиційного визначення документа для ЕД свідчить і запропонована термінологія російським стандартом ГОСТ Р 52292-2004⁶, який засновано на міжнародних стандартах із термінології у галузі інформаційних технологій, електронного обміну даними та обробки інформації у розподілених системах. Тому зазначений ГОСТ відображає

прийнятий у цих стандартах сучасний підхід розділення аспектів двох явищ⁷: соціального (документ: Об'єкт інформаційної взаємодії у соціальному середовищі, призначений для формального вираження соціальних відносин між іншими об'єктами цього середовища⁸) і технологічного (електронний документ; ЕД: Форма представлення документа у вигляді множини взаємопов'язаних реалізацій у електронному середовищі та відповідних їм взаємопов'язаних реалізацій у цифровому середовищі). Такий підхід є найбільш перспективним.

Кардинальною відмінністю існування ЕД у соціальному середовищі разом з іншими видами документів є наявність «електронного середовища». В інформаційних технологіях таке середовище часто називають обчислювальним. Найбільш поширеним прикладом такого середовища є персональний комп'ютер у тому вигляді, до якого звикло суспільство за останні два десятиріччя. Однак, поняття обчислювального середовища, призначеного для існування ЕД у соціальному середовищі, не обмежується межами одного комп'ютера або множини комп'ютерів, об'єднаних у локальну мережу. Щоб уявити собі масштаби цього середовища, треба згадати історію створення глобальної мережі Інтернет та мобільних мереж, завдяки яким значно підвищився рівень комунікації не тільки окремої держави, або регіону, а в цілому всього людства.

Вочевидь, що електронне середовище повинне забезпечити максимальну автоматизацію управління ЕД на всіх етапах його життєвого

© Ковтанюк Юрій, 2010

циклу. Наприклад, І. О. Золотарьова, Р. К. Бутова у своєму навчальному посібнику⁹ дають таке визначення подібного середовища: «Інформаційне середовище (Information environment) – сукупність технічних і програмних засобів зберігання, опрацювання, передачі інформації, а також політичні, економічні і культурні умови реалізації процесів інформатизації».

Особливе значення автоматизація управління ЕД в електронному середовищі набуває при зростанні кількості ЕД у соціальному середовищі. За даними дослідження Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи обсяги електронного документообігу в Російській Федерації у часі мають постійну тенденцію зростання. За прогнозами російських учених така тенденція буде збережена приблизно до 2020 р.¹⁰ На жаль, такі дослідження ще не здійснювалися в Україні, однак можна стверджувати, що ті ж самі тенденції спостерігатимуться і в Україні. Крім того, ймовірно, що з часом частка електронного документообігу в загальному документообігу буде зростати.

Носії¹¹, на яких зберігається інформація, це лише одна із складових обчислювального середовища. Носії із інформацією без працездатного обчислювального середовища не мають ніякого значення для соціального середовища, тому що на них зберігаються дані, які не можуть бути сприйняті людиною у тому вигляді, у якому вони зберігаються. Люди можуть сприймати лише інформацію, відтворену із даних тільки завдяки обчислювальному середовищу. На відміну від ЕД, інформацію, яка міститься в традиційних документах з паперовим або плівковим носієм, людина може сприймати самостійно безпосередньо з поверхні носія. А як бути з мікроплівкою, магнітною плівкою (аналоговими аудіо- та відеодокументами), аудіо компакт-дисками (Audio CD) і грамплатівками, для відтворення інформації з яких людині потрібне додаткове обладнання? За допомогою обладнання для перегляду мікроплівки зображення на плівці лише збільшується і нагадує більше окуляри, які використовують люди з вадами зору, тобто, інформація, яка зберігається на плівці, вже придатна для сприймання її людиною. Щодо аудіо- та відеодокументів, то ці документи схожі за способом відтворення інформації з носіїв ЕД, але інформація, яка зберігається на грамплатівках є невід'ємною від носія, а інформація, що зберігається на магнітних плівках і аудіо компакт-дисках, має спеціальну структуру, що унеможливує її перенесення на інші носії без перетворення.

Більшість носіїв, які придатні для зберігання інформації ЕД, дають змогу не тільки записувати ці дані, але і стирати (видаляти), і замінити (виправляти) їх. У переважній більшості – це носії з магнітним способом запису даних. На відміну від документів з паперовим або плівковим носієм, усі дані з такого носія можна видалити або перенести на інший носій не пошкодивши сам носій. Звісно, існують технології, які не дають змогу провести видалення або заміну даних¹², наприклад, оптичні диски для однократного запису даних. Запис даних на поверхню таких носіїв схожий на ті методи, що використовуються при створенні паперових документів або документів на плівці. Поверхня диска змінюється під дією променя лазера, як змінюється поверхня паперу під дією чорнильної або кулькової ручки, або як змінюється плівка під дією хімічних реагентів. Однак, незважаючи на таку незворотну зміну поверхні оптичного диску, ЕД зберігають одну дуже важливу властивість – їх легко копіювати на інший носій. Нова копія матиме однакову юридичну силу з оригіналом¹³. Те ж саме неможливо зробити з паперовими або плівковими документами, тобто можна стверджувати, що для цих документів притаманна така властивість, як невід'ємність від носія, на який було зафіксовано інформацію.

Для зберігання інформації ЕД бажано використовувати носії, які відповідають низці вимог:

- строк зберігання даних на носії повинен бути гарантований виробником цих носіїв. Це зумовить можливість планування заміни носіїв до того моменту, коли вони стануть непридатними для зберігання даних;
- для забезпечення читання даних у часі з носіїв потрібно мати пристрої, сумісні з цими носіями, тобто, підтримувати роботу з ними;
- висока ємність носія при його невеликих розмірах та низькій ціні за одиницю виміру ємності пам'яті носія;
- висока швидкість зчитування даних з носія.

Нині краще за всіх цим вимогам відповідають *жорсткі диски*. Це зумовлено низкою їх переваг перед іншими носіями.

Висока надійність. Виробники жорстких дисків вказують для кожного пристрою показник надійності¹⁴: середню тривалість роботи пристрою між його ремонтами (MTBF – Mean time between failures) – гарантований строк його роботи, який визначається у годинах. Більшість сучасних жорстких дисків підтримують технологію S.M.A.R.T. (Self-Monitoring, Analysis and

Reporting Technology) – технологію оцінювання стану жорстких дисків вбудованою апаратурою власної діагностики із механізмом передбачення часу виходу пристрою із ладу. Це дає змогу планувати вчасну заміну носіїв з метою запобігання втрати інформації, яка на них зберігається.

На відміну від інших носіїв, для яких окремо потрібно мати запам'ятовуючий пристрій, жорсткі диски технологічно поєднують в одному корпусі запам'ятовуючий пристрій та носій.

Жорсткі диски відрізняються великою ємністю пам'яті при забезпеченні швидкого доступу до даних. При цьому обсяг пам'яті на одиницю площини в таких пристроях постійно зростає. В перерахунку за один Мбайт така пам'ять коштує дешево і ціни на неї постійно зменшуються.

Для підвищення швидкості і надійності системи вводу/виводу за допомогою спеціального RAID-контролера жорсткі диски рекомендується об'єднувати у масив незалежних дисків, що функціонують разом.

Для оперативного підключення до RAID-масиву нових жорстких дисків задля розширення дискової пам'яті або для заміни жорстких дисків рекомендується вибирати моделі, які підтримують «гарячу» заміну пристрою. Це дає можливість підключати/відключати жорсткі диски, не вимикаючи комп'ютерну систему (сервер). Така організація носіїв придатна не тільки для зберігання ЕД під час оперативного документообігу на підприємствах, в організаціях та установах, а й при постійному зберіганні ЕД в архівах.

Згідно ст. 3.5.1.3. «Основних правил роботи державних архівів України»¹⁵ одиницею зберігання для ЕД є один фізично відокремлений носій інформації: магнітна стрічка, диск, дискета. Такої ж думки дотримуються і деякі російські архівісти, наприклад, В. І. Тихонов¹⁶. Нині це положення потребує змін. Як вже було вказано, строк користування носіями, на яких зберігаються інформація ЕД, обмежений. Тобто, через деякий час архівісти будуть вимушені замінити носії для забезпечення постійного зберігання ЕД. Одиниця зберігання, визначена на етапі, коли ЕД набуває статус архівного ЕД, не буде відповідати одиниці зберігання на наступних етапах зберігання ЕД, тому що постійний розвиток інформаційних технологій призводить до покращання показників обсягу інформації, яку можна зберегти на одному носії, а також появи нових носіїв. Тобто, можна стверджувати, що на новому носієві, використаному для подальшого

збереження ЕД (нової одиниці зберігання) можна буде розташувати ЕД з декількох попередніх носіїв (одиниць зберігання). Це призведе до значного ускладнення оперування такими одиницями зберігання, а також одиницями обліку.

Найперспективнішим шляхом для спрощення управління ЕД вбачається така структура електронного середовища, в якому серверні (комп'ютерні) системи архівів з усіма носіями будуть представляти аналог сховищ архіву, який зазвичай використовують для зберігання одиниць зберігання, а ЕД, представлені файлами у автоматизованій інформаційній системі (далі – АІС), будуть одночасно і одиницями обліку, і одиницями зберігання.

Така структура є природною для АІС, тому що найменшою структурною одиницею у сучасних комп'ютерних системах є файл. Дані, в які перетворюється інформація для її збереження у електронному середовищі, об'єднуються у файли. Тобто ЕД представлено у електронному середовищі у вигляді файлів. Якщо ЕД має складну структуру, наприклад, складається з основного документа і декількох додатків, кожен з яких підписується окремими електронними цифровими підписами¹⁷, то за галузевим стандартом «Метадані архівного електронного документа. Опис структури та змісту даних»¹⁸ (далі – Галузевий стандарт) такі документи (файли) розміщуються в одному файлі, який слугує для них своєрідним конвертом. Таким чином, кожному архівному ЕД (далі – АЕД) у електронному середовищі відповідає один файл. Для однозначної ідентифікації файлів АЕД в електронному середовищі кожному файлу (АЕД) буде надано унікальне ім'я. Слід зазначити, що це ім'я буде слугувати не тільки для пошуку АЕД у системі, а і для відновлення самої системи у разі її пошкодження. У разі необхідності можна простим пошуком файлів у системі, використовуючи дані, закодовані в їх імені, побудувати нову топологію всього електронного архіву.

Запропонована структура зберігання ЕД забезпечує можливість приймати-передавати до архівів ЕД з будь-якими електронними носіями, якщо це відповідає вимогам комплексної системи захисту інформації. Важливо, щоб ці ЕД відповідали вимогам Галузевого стандарту, а потім були передані до інформаційної системи архіву. У майбутньому можлива ситуація, коли процес приймання-передавання ЕД до державних архівів буде здійснюватися за допомогою телекомунікаційних каналів зв'язку, встановлених між установами і державними архівами. У цьому

випадку із процесу приймання-передавання ЕД виключено використання єдиного носія, на якому зберігається інформація ЕД. З огляду на розвиток інформаційних технологій реалізація такого процесу приймання-передавання ЕД вважається найбільш перспективною.

На перевагу єдиного електронного сховища, створеного усіма його електронними носіями, свідчить і те, що завдяки постійному контролю АІС за цим сховищем можна автоматизувати безперервний процес перевірки ЕД на наявність будь-яких пошкоджень, у першу чергу – цілісності ЕД. Комплекс таких заходів завжди був невід'ємною частиною роботи будь-якого архіву і, на жаль, загальна статистика за результатами перевірки архівів висвітлює багато проблем, пов'язаних із неправильним розміщенням документів, втратою документів, «забуттям» документів (високий відсоток документів, до яких немає запитів)¹⁹. Більшість із цих проблем можна усунути за допомогою максимальної автоматизації багатьох рутинних процесів. Крім того АІС відкриває можливість прискорити деякі процеси. Але все це є можливим за однієї умови – ЕД повинні завжди бути у полі зору АІС.

Сподіваємося, що у новій редакції «Правил роботи державних архівів України»²⁰ (далі – Правила) будуть враховані особливості зберігання ЕД і ті принципи зберігання, які найбільш природні для ЕД. Це важливо для розвитку електронного документообігу в Україні, тому що після прийняття остаточної редакції нових Правил Нормативно-методичною комісією Державного комітету архівів України їх планується зареєструвати у Міністерстві юстиції України, що надасть їм статус нормативно-правового акта.

¹ Швецова-Водка Г. М. Документознавство: навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – С. 27–36.

² ДСТУ 2732:2004. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять. – К.: Наук.-ред. від. ДП «УкрНДНЦ», 2005. – С. 2.

³ Тихонов В. И. Информационные технологии и электронные документы в контексте архивного хранения (статья разных лет). – М.: Изд-во Глав. архив. упр. города Москвы, 2009. – С. 51.

⁴ Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 р. № 851-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 36. – Ст. 275. (Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2599-IV (2599-15) від 31.05.2005, ВВР, 2005, № 26, ст. 349.)

⁵ Завадський І. О., Стеценко І. В., Левченко О. М. Информатика: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. – К.: Видавнича група ВНУ, 2009. – С. 9.

⁶ ГОСТ Р 52292-2004. Информационная технология. Электронный обмен информацией. Термины и определения. – М.: ИПК Изд-во стандартов, 2005. – 20 с.

⁷ Ларин М. В., Рысков О. И. Электронные документы в управлении: метод. пособие. – М.: ВНИИДАД, 2008. – С. 65–67.

⁸ ГОСТ Р 52292-2004... – С. 2.

⁹ Золотарьова І. О., Бутова Р. К. Автоматизація документообігу: навч. посіб. / Харків. нац. екон. ун-т. – Х.: ХНЕУ, 2008. – С. 151–152.

¹⁰ Мингалев В. С. Управление документами: новации нормативных требований к технологии работы с электронными документами: доклад на международном обучающем семинаре «Проблемы управления электронными архивными документами». Москва, ВНИИДАД, 05-08.10.2010. – Рукопис.

¹¹ Ларьков Н. С. Документоведение: учеб. пособие – М.: АСТ: Восток-Запад, 2006. – С. 170–184.

¹² Марченко П. М. Проект концепції архівного зберігання електронних документів // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 13. – С. 124.

¹³ Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України... – Ст. 7.

¹⁴ ГОСТ 27.002-89. Межгосударственный стандарт. Надежность в технике. Основные понятия. Термины и определения.

¹⁵ Основні правила роботи державних архівів України / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2004. – 334 с.

¹⁶ Тихонов В. И. Информационные технологии и электронные документы в контексте архивного хранения (статья разных лет)... – С. 118–120.

¹⁷ Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України... – Ст. 6.

¹⁸ Проект галузевого стандарту «Метадані архівного електронного документа. Опис структури та змісту даних» [Електронний ресурс] // http://undiasd.archives.gov.ua/doc/g_s_maed2010.pdf. – Назва з екрану.

¹⁹ Лантев Г. Г. Услуги по обучению управлению электронными архивами на европейском рынке // Делопроектирование. – 2004. – № 1. – С. 64.

²⁰ Проект правил роботи державних архівів України [Електронний ресурс] // http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/Pravila_DKAU_2010_2.pdf. – Назва з екрану.

Розділ 3

ІСТОРИЯ УСТАНОВ, ТОВАРИСТВ І ОБ'ЄДНАНЬ

УДК [930.253+378.09]:623.7(477-25)

Татарчук Віталій

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ АВІАЦІЙНОГО НАУКОВОГО НАПРЯМУ В КИЇВСЬКОМУ ПОЛІТЕХНІЧНОМУ ІНСТИТУТІ (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.)

У статті здійснено комплексний аналіз архівних джерел з історії авіаційного наукового напрямку в Київському політехнічному інституті, студенти й викладачі якого стояли біля витоків створення авіаційної промисловості України й СРСР.

Ключові слова: цивільна авіація, авіатор, особові фонди віаконструкторів, авіамодельні змагання.

В статье сделан комплексный анализ архивных источников по истории авиационного научного направления в Киевском политехническом институте, студенты и преподаватели которого стояли у истоков создания авиационной промышленности Украины и СССР.

Ключевые слова: гражданская авиация, авиатор, личные фонды авиаконструкторов, авиамодельные соревнования.

In the article the complex analysis of the archival sources on stories of an aviation scientific direction at the Kiev Polytechnic Institute is carried out. The students and the teachers of KPI stood at the sources of creation of aviation industry of Ukraine and USSR.

Key words: civil aviation, aviator, personal funds of aircraft designers, model aircraft competition.

Авіація міцно увійшла в життя людства. За понад сто років свого існування вона значно змінила як свій темп, так і сам характер життя людей. Завдяки їй людина отримала одну з найбільших своїх перемог над простором й часом.

Помітну роль у становленні і розвитку ідей авіації в Україні відіграв Київський політехнічний інститут. Саме тут у 1908–1915 рр. діяв студентський «Повітроплавний гурток», члени якого здійснювали наукові розробки з різноманітних питань повітроплавання та авіації. В КПІ у 1909–1910 навчальному році для студентів вперше було прочитано необов'язковий курс лекцій з повітроплавання, і навіть вже тоді планувалося відкрити повітроплавне відділення. У Києві до початку Першої світової війни було виготовлено близько 40 типів різноманітних літальних апаратів – планерів, дирижаблів, аеропланів, гелікоптерів, – більше, ніж в будь-якому іншому місті Російської імперії, причому їх левову частину сконструювали та збудували студенти та викладачі КПІ. Особливістю роботи київських літакобудівників було те, що вони не копіювали і не запозичували іноземні зразки. Досягнення київської школи літакобудування широко використовувались вітчизняними та іноземними авіаційними інженерами і конструкторами.

На території інституту в 1916 р. споруджено одне з перших авіаційних підприємств в Україні – авіаційно-автомобільні майстерні, в яких спочат-

ку для потреб фронту ремонтували окремі деталі автомобілів та аеропланів, а згодом налагодили як виробництво їхніх частин (пропелерів, крил), так і будівництва за іноземними зразками та власними розробками.

У 1918–1921 рр. авіаційна справа в інституті не припинялася. Так, у 1918 р. Міністерство народної освіти УНР розглядало можливість організації тут нових факультетів, які вже функціонували в Росії, але ще не були представлені в Україні, у тому числі й авіаційного. У 1919 р., за більшовицької влади, в КПІ викладали курс «Техніка авіації» й організували в майстернях практичні заняття. Вже за радянської влади в 1922 р. в інституті на механічному факультеті запроваджено авіаспеціалізацію, а перший в УСРР захист дипломних проектів із нової спеціальності відбувся в червні 1924 р. саме в КПІ.

В квітні 1931 р. при Київському машинобудівному інституті (КМБІ), який утворено в 1930 р. як один з 8 галузевих інститутів на базі КПІ в рамках реорганізації ВНЗ країни, відкрито авіаційний факультет для підготовки інженерів для цивільної авіації. В 1932–1933 рр. авіафакультет випустив 62 інженери. 25 серпня 1933 р. на базі авіаційного факультету КМБІ організовано Київський авіаційний інститут (тепер – Національний авіаційний університет).

© *Татарчук Віталій, 2010*

Зазначимо, що змальована вище картина (яка, безумовно, має лише схематичний і концептивний характер), постала на основі опрацювання автором фондів архівів України. Вона подана у багатьох публікаціях¹, а також знайшла своє відображення в експозиції з історії авіації України у Державному політехнічному музеї при НТУУ «КПІ»².

Комплексного видання архівних джерел з історії питання поки що не здійснено. Лише в радянський період надруковано окремі документи, які мали суто вибіркового і навіть випадкового характеру³. Дослідники не змогли цілісно відтворити насичений подіями період історії вітчизняної авіації навіть в окремому закладі, що, на жаль, призвело до помилкового висвітлення подій як у працях радянської доби⁴ так і у дослідженнях періоду незалежної України⁵.

Не претендуючи на повноту охоплення джерел з історії питання, спробуємо все ж таки зробити узагальнюючий огляд їх, який є підсумком тривалої праці. Нами опрацьовано фонди шести архівів України: Державного архіву міста Києва, Державного архіву Київської області, Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та одного – Росії (Державний архів Російської Федерації). Досліджувані документи розподілимо на три групи:

- I. Писемні;
- II. Фотодокументи;
- III. Кінодокументи.

Причому, якщо, здебільшого останні дві групи об'єднують в одну, то нами вони розділяються, адже їхні кількісна й інформативна складові зовсім нерівноцінні.

Умовно всі документи можна розподілити на три групи, що хронологічно охоплюють періоди:

- 1) царської Росії (до 1917 р.);
- 2) Української революції (1917–1921);
- 3) Української Соціалістичної Радянської Республіки (в її межах – 1921–1933 рр.).

Найбільшу групу документів складають **писемні** джерела. За радянською традицією документи цієї групи розподіляють на два періоди:

- 1) дореволюційний – з індексом Ф, до 1917 р.;
- 2) радянський – з індексом Р, після 1917 р.

Проте подібний поділ має умовний характер, адже під індексом Ф можуть бути документи 1918, 1919 і навіть 1920 років, а радян-

ський період не завжди починався з 1918 р. Така ситуація обумовлена неможливістю чітко відокремити хронологічні межі через часту зміну політичної влади в Україні, зокрема, під час Національної революції 1917–1921 рр. Тому в нашому дослідженні документи із різним індексом можуть змішуватися в межах одного періоду або навіть потрапляти не в «свій» часовий проміжок.

Основний масив документів з «царського» періоду із історії питання теми зосереджено в Державному архіві м. Києва (ф. 18, бл. 9 тис. од. зб., зведених у 5 описах; охоплює період із 1897 р. по 1919 р.). Відразу ж зауважимо, що тут нас мають цікавити, насамперед, аспекти діяльності в 1908–1915 рр. першої в Україні студентської авіаційної організації – «Повітроплавного гуртка».

За допомогою документів можна чітко прослідкувати організаційну еволюцію гуртка – від перших наївних захоплень студентів новою галуззю техніки до структурного оформлення з чотирма секціями відповідно до напрямку дослідження різних типів літальних апаратів, правлінням, статутом, а також принципи роботи й умови її проведення. Всі ці питання регламентувалися правилами, затвердженими Радою Міністрів 11 червня 1907 р., щодо створення студентських організацій та проведення в стінах вищих навчальних закладів зборів⁶. Адже для проведення засідання гуртка треба було подавати відповідну заяву-клопотання на ім'я директора інституту з чітким зазначенням дати і місця зборів, кількості присутніх осіб – причому, тільки членів організації, а також порядку денного із зазначенням питань, що мали обговорюватися. Всі ці відомості збереглися в проханнях студентів про дозвіл сходок і зборів⁷.

Членами «Повітроплавного гуртка» КПІ за весь період його існування були близько 400 осіб. У березні 1914 р. гуртківці вже наблизились до створення аероплана власної конструкції, з двигуном потужністю в 50–60 к. с. Брак коштів, початок Першої світової війни, переведення життя країни на військовий лад – зокрема, мобілізація студентів, призвели до поступового згортання діяльності гуртка в лютому 1915 р.⁸

У 1909 р. в КПІ розглядалося питання про можливість організації повітроплавного відділення для підготовки фахівців з нової галузі техніки, а також будівництва тут аеродинамічної лабораторії. Головним ініціатором цього був професор кафедри теоретичної механіки КПІ М. Б. Делоне, який в 1909–1910 навчальному році прочитав для студентів необов'язковий курс

лекцій із повітроплавання. Окремі лекції він прочитав у Полтаві, Кременчуці, Вільнюсі та інших містах⁹. Однак далі обговорень справа не пішла.

Хоча повітроплавні товариства, як правило, були далекими від політики, однак вони завдавали чимало турбот поліцейським органам. Насамперед, ці занепокоєння були викликані можливістю використання технічних досягнень авіації в антиурядових заходах¹⁰.

Документи з цього аспекту історії питання теми прямо свідчать про те, що всі подібні організації перебували під таємним спостереженням з боку поліції. Зокрема, члени Київського товариства повітроплавання – громадської авіаційної організації, що діяла в Києві в 1909–1915 рр., серед яких були студенти і викладачі КПІ, відразу ж потрапили під поліцейський контроль¹¹. А окремий відділ департаменту поліції МВС Російської імперії прямо відзначав, що більшість студентів і професорів КПІ дотримуються «лівих» поглядів, і краще взагалі не допускати формування «Повітроплавного гуртка», з метою збереження громадського порядку; інакше слід всіляко обмежувати його діяльність¹².

Проте, незважаючи на намагання поліції поставити діяльність цих товариств під свій пильний контроль, зупинити науково-технічний прогрес в країні було неможливо.

У 1909–1913 рр. в Києві працювали ентузіастично-авіаконструктори, роботи яких відіграли авангардну роль у розвитку літакобудування в Російській імперії. Заслуга їх полягала в тому, що вони відмовилися від простого копіювання моделей іноземних літаків і наполегливо удосконалювали свої кращі дослідні зразки. Переважну більшість цієї групи склали професори і студенти КПІ – Г. П. Адлер, Ф. І. Билінкін, Д. П. Григорович, В. П. Григор'єв, В. В. Йордан, А. І. Касяненко, Є. І. Касяненко, О. С. Кудашев, Б. В. Сергієвський, А. А. Серебреніков, І. І. Сікорський, Ф. Ф. Терещенко та багато інших. Документи інших особових справ дають можливість детальніше висвітлити деякі сторінки їхнього життя¹³. На нашу думку, знайомство з біографіями й творчим шляхом конструкторів надає повніше уявлення про історію розвитку науки і техніки, оскільки життя одних широко відображено на сторінках друкованих видань, про інших згадується вкрай рідко.

Перша світова війна торкнулася всіх верств суспільства Російської імперії. Не минула вона й КПІ, який було переведено на військовий стан. Джерела цього періоду історії, в основному, зосереджені в Держархіві м. Києва (ф. 18, оп. 1)

і ЦДАВО України (ф. 2581). Це – документи про відкриття конструкторських курсів з авіаційно-автомобільної справи, розширення роботи механічних майстерень для виконання військових замовлень, доповідна записка про будівництво в інституті казенного авіаційного заводу, організацію тут піротехнічної майстерні, спробу організації тут в 1917 р. школи льотчиків-спостерігачів тощо¹⁴. Окремо можна виділити блок документів з історії будівництва авіаційно-автомобільних майстерень і їхнього подальшого функціонування¹⁵.

Зазначимо, що в 1916–1917 рр. в авіаційних майстернях КПІ виготовлено 60 пропелерів різних систем, збудовано 3 літаки «Альбатрос», експериментальні літак-винишувач КПІ-5 «Торпеда-5» (конструкції братів Касяненків) та «Т-VII» (конструкції В. П. Григор'єва). Планувалося навіть організувати завод з повним циклом виробництва й виготовляти до 20 літаків в місяць. А з 1918 р. авіаційні майстерні КПІ виконували замовлення Управління повітряного флоту УНР¹⁶.

Чималий масив інформації з історії авіації в Україні в першій чверті ХХ ст. зосереджено в документах особового фонду історика авіації, літератора, інженера Є. В. Корольової (1905–1997) – випускниці Київського індустріального інституту*. Тривалий час (з 1962 р. до 1982 р.) вона була вченим секретарем секції історії авіації і космонавтики Українського відділення Радянського національного об'єднання істориків природознавства і техніки при Президії АН УРСР¹⁷. Дослідників має зацікавити та частина доробку Є. В. Корольової, що стосується постаті великого князя Олександра Михайловича – шефа імператорського Військово-повітряного флоту, який схвально поставився до ідеї організації на території КПІ казенного авіаційного заводу¹⁸. Щоправда, при викладі цього у біографії симпатії дослідниці еволюціонували від майже повного неприйняття у зв'язку з нібито травлею льотчика М. Н. Єфімова (цей тон характерний для праць 1960–1970 рр.) до майже цілковитого схвалення і навіть захоплення (вже на початку 1990-х рр.). Інтерес викликає висвітлення нею аспектів роботи в авіаційних майстернях КПІ в 1916–1917 рр. видатного льотчика М. Н. Єфімова, чиєю родичкою була сама Є. Корольова. Значну інформацію містить листування Є. Корольової з колишніми авіаторами Російської імперії, які волею долі

* Київський індустріальний інститут – назва КПІ в 1934–1941 рр.

змушені були емігрувати¹⁹. Зазначимо, що через великий обсяг матеріалів її фонду (майже 8 тис. од.), його опрацьовано нами найменше.

Опосередковано до історії питання теми можна віднести також функціонування Червонського аеропланного заводу колишнього студента КПІ Ф. Ф. Терещенка (1888–1950) – сина мільйонера, нащадка династії цукрозаводчиків. Захоплення авіацією вимагало значних коштів, яких у останнього було достатньо, щоб самостійно організувати виробництво. До того ж молодий мільйонер почав брати участь у всіляких проектах, пов'язаних з авіацією. Історію створення спочатку майстерні, а згодом (з 1914 р.) й заводу в с. Червоному Волинської губернії (зараз – селище міського типу Андрушівського району Житомирської області) відображено в документах особового фонду землевласників і цукрозаводчиків Терещенків²⁰. Упродовж 1909–1916 рр. тут сконструйовано і збудовано 8 типів літаків. Провідними конструкторами при проектуванні цих літаків були колишні студенти КПІ В. П. Григор'єв – моноплан № 1 (1909) та біплан Т-VII (1916) і Д. П. Григорович – моноплани № 2 (1910) та № 3 (1911).

Висвітлення історії одного з перших авіаційних підприємств в Україні було б неповним без ознайомлення з матеріалами фонду авіаконструктора В. П. Григор'єва (1883–1922)²¹. У них є відомості про його роботу у свого патрона (контракти, анкетні листи, відрядження за кордон, акти випробувань заводських літаків, у тому числі й літака Т-VII зі змінною кривизною поверхні, що забезпечувало збільшення швидкості польоту). Літак збудований у майстернях КПІ в 1917 р., навіть пройшов випробування.

В. Григор'єв підтримував радянську владу. Зокрема, організував евакуацію майна майстерень КПІ при відступі більшовицьких військ із Києва у серпні 1919 р. Загалом він віддав авіації понад 15 років життя. Спробу звести в єдине ціле всю біографію забутого, на жаль, авіаконструктора здійснено автором в окремій публікації²².

Отже, історії питання теми так званого «царського періоду» торкається значний масив писемних джерел. Але, на наш погляд, з'ясування деяких аспектів, зокрема, біографічного характеру ще потребує додаткового пошуку. Створення цілішої картини цієї історії можливе лише після залучення до наукового обігу документів іноземних архівів, зокрема, Російського державного військово-історичного архіву (далі – РДВІА), у якому, за нашими даними, є багато таких, що стосуються, зокрема, періоду Першої світової війни (ф. 2008).

В умовах постійних змін політичної влади в Україні у період Національної революції (1917–1921) авіаційна техніка й устаткування, що залишилися від розвалу Російської імперії, слугували, насамперед, як військовий засіб для ворогуючих. В умовах війни годі було думати про розвиток авіації. Однак, навіть у цей час не всі залишалися байдужими до неї, що й відобразилося в документах.

Серед писемних джерел цього періоду відзначимо емоційно яскраву «Доповідну записку українців-фахівців авіації про використання авіації в мирний час», в якій характеризувався стан авіаційної справи в умовах хаосу і пропонувалися шляхи виходу з кризи через використання величезного авіагосподарства в різноманітних сферах людської діяльності²³. Серед її 12 підписантів були В. Ф. Бобров (інженер-технолог, майбутній ректор КПІ), брати Г. І. та А. І. Касяненки; на 8-му місці стояв підпис військового льотчика Гатчинської школи К. О. Калініна (в майбутньому – випускника КПІ, радянського авіаконструктора). Нами вже докладно розглянуто цей документ²⁴.

У 1918 р. Міністерство народної освіти УНР планувало відкрити в КПІ нові факультети, які вже функціонували в Росії, але ще не були представлені в Україні – архітектурний, залізничний, суднобудівний, авіаційний та ін²⁵. У фондах Міністерства народної освіти УНР та Міністерства освіти Української держави є чимало документів із цього питання, що створює перспективу пошуку і подальшого виявлення відомостей, результатом чого має стати цілісна картина спроби організації підготовки фахівців з нових галузей техніки²⁶.

У 1919 р., за більшовицької влади, в КПІ викладали курс «Техніка авіації», а в майстернях організували практичні заняття. Цю справу очолював військовий інженер О. М. Вегенер, який написав декілька практичних робіт і пропонував навіть збудувати в інституті авіалабораторію якісно нового типу, в якій би аеродинамічні випробування проводилися не по окремих складових частинах літака, а в цілому²⁷.

Зазначимо, що частина документів О. М. Вегенера збереглася у фонді все того ж В. П. Григор'єва²⁸. В його листах описано обставини евакуації більшовиками майна з авіаційно-автомобільних майстерень КПІ у 1919 р. під натиском денікінців, а вже наступного 1920 р. – результати обстежень усіх київських авіаційних підприємств із метою об'єднання їх в одне²⁹.

Події в період Української революції відбувалися не лінійно, тому подана вище кар-

тина з історії питання теми, безумовно, не може претендувати на всеохоплюючий, об'єктивний характер, і потребує подальшого уточнення й узагальнення.

У 1921 р. в КПІ відновлено діяльність авіагуртка. Студенти ремонтували літаки, облаштували майстерні та організували авіамузей. З ініціативи ректора КПІ В. Ф. Боброва в 1923 р. на механічному факультеті створено кафедру авіабудування та відкрито авіаспеціалізацію. Тоді ж організовано Авіаційне науково-технічне товариство (АНТТ), яке стало науково-технічною та виробничою базою з підготовки авіафахівців. Перший в Україні випуск авіафахівців відбувся в КПІ у червні 1924 р. Всього до 1930 р. в інституті було підготовлено 19 інженерів з авіаспеціалізації, серед яких – авіаконструктори К. О. Калінін, Д. Л. Томашевич, М. К. Скржинський, льотчики-випробувачі О. М. Граціанський, К. М. Яковчук.

Основний масив документів із цього періоду зосереджено у фондах двох архівів – Держархіву м. Києва³⁰ і ЦДАВО України³¹. Можна з певними застереженнями стверджувати, що вони багато в чому повторюють один одного. Але якщо перший, так би мовити, формувався самодостатньо – у міру накопичення матеріалів, то другий – Народний комісаріат освіти УСРР – вбирав у себе матеріали, так би мовити, автоматично, адже всі документи інституту майже повністю дублювалися і надсилалися до столиці республіки Харкова.

Основними видами документів КПІ, що зберігаються в Держархіві м. Києва, є: накази вищих організацій й по інституту, протоколи засідань, навчальні плани й програми факультетів, звіти про навчальну й господарську діяльність, особові справи викладачів, студентів й службовців.

Тут не розкриваємо детально зміст цих двох фондів, адже вони достатньо відомі. Водночас, маємо змогу докладніше зупинитися на менш відомих особових фондах «радянського періоду» – ректора КПІ в 1921–1929 рр. В. Ф. Боброва (1884–1946)³², випускника КПІ 1928 р., льотчика-випробувача О. М. Граціанського (1905–1987)³³, випускника КПІ 1929 р., інженера-механіка, історика авіації С. І. Карацуби (1897–1984)³⁴. Усі вони нерівноцінні за своїм змістом. Перші два фонди, в основному, містять матеріали особового характеру, що лише допомагають досліднику уточнити деякі факти із біографій цих особистостей, хоча і між ними є велика різниця.

Найдавнішими документами особового фонду О. М. Граціанського є матрикул (1922) і сту-

дентська картка (1925), довідка, видана йому інститутом, у тому, що тема його дипломної роботи – «Металевий літак санітарної служби», а також його трудовий список за 1930 р.³⁵ Всі інші документи стосуються пізнішого періоду життя.

Більший об'єм інформації наявний в особовому фонді В. Ф. Боброва. Заслуга в цьому належить С. І. Карацубі, який знав останнього особисто і передав архіву в грудні 1974 р. деякі його документи. Нечасто можна побачити табелі успішності київських студентів-політехників початку ХХ ст.³⁶ Автобіографія та анкетні листи, написані В. Ф. Бобровим в 1942 і 1945 рр., а також його трудова книжка, майже цілком збігаються³⁷. Проте мусимо зазначити, що Бобров приховав деякі факти із своєї біографії, особливо період Української революції 1917–1921 рр., а іноді навіть присвоїв собі деякі заслуги інших людей, зокрема, організацію в КПІ «Повітроплавного гуртка» в 1908 р. Лише порівняння документів із різних архівів допоможе відтворити більш-менш цілісну біографію цієї людини. Цінними є фотографії В. Ф. Боброва³⁸, особливо його студентських років та періоду ректорства.

Фонд С. І. Карацуби має набагато більшу інформативну цінність порівняно з двома попередніми, насамперед, тому, що його утворювач тривалий час займався історією авіації; вже перебуваючи на пенсії він продовжував працювати в секції історії авіації і космонавтики Українського відділення Радянського національного об'єднання істориків природознавства і техніки при Президії АН УРСР. Будучи свідком подій у КПІ в 1920-х рр., С. Карацуба зробив усе для увіковічнення пам'яті про них. В його листуванні зі своїми однокурсниками, а також з родичами людей, які створювали авіаційну славу Києва на початку ХХ ст. – доньками авіаконструктора В. П. Григор'єва, Борисом Делоне, донькою конструктора перших дирижаблів жорсткої конструкції Ф. Ф. Андерса та іншими – наявні цікаві факти хоча й суб'єктивного характеру, але такі, що залишилися поза увагою офіціозу³⁹. С. Карацуба багато зробив для систематизації відомостей про авіаційні події в Києві: перечитав величезний обсяг газетних джерел і надрукував низку цікавих доповідей, заклавши підґрунтя для подальших пошуків. Проте, мусимо все-таки констатувати, що він не встиг опрацювати архівні матеріали, що й не дивно, зважаючи на його вік. Але найбільш цінним, на нашу думку, є колекція фотографій з історії авіації в Києві в 1920-х рр., передана ним до ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного.

Хронологічно огляд писемних джерел з історії питання теми завершують документи Київського машинобудівного інституту (1930–1934)⁴⁰ та Київського авіаційного інституту (зараз – Національний авіаційний університет)⁴¹. У 1930 р. Вища Рада народного господарства СРСР прийняла рішення про розформування політехнічних вузів та створення на їхній базі галузевих інститутів, що входили до структури відповідних галузей народного господарства. В результаті такої реорганізації вищої технічної освіти на базі факультетів КПІ утворили 8 галузевих інститутів⁴².

У складі одного з цих інститутів – Київського машинобудівного – функціонував авіавідділ. 15 квітня 1931 р. відділ реорганізовано в авіафакультет⁴³. Документи з історії авіафакультету КМБІ – це, насамперед, зведення розпоряджень по інституту взагалі та факультету зокрема, які мали доволі суворий характер і за порушення яких студенти негайно отримували покарання – аж до відрахування. За цими джерелами можна прослідкувати динаміку підготовки фахівців за спеціальностями авіафакультету, встановити систему оцінювання знань, що мала репресивний характер, а також з'ясувати строки і умови навчання – по декадах, зранку до ночі, і характер преміювання: викладачів – грошима, найбільш вправних студентів – одягом, взуттям і предметами побуту.

Документи розповідають про зміни особового складу та аспірантуру авіафакультета КМБІ, подають якісні характеристики складу студентства за партійною належністю, соціальним станом, за національністю. В документах є дані про склад кафедр, навчальні програми з теорії авіації, моторознавства і навіть дирижаблеводіння⁴⁴.

Проте з часом стало зрозумілим, що дуже важко утримувати величезний факультет, який вибивався із загального навчального процесу всередині інституту, що потрібно виходити на більш високий рівень підготовки. Тому 25 серпня 1933 р. згідно з постановою РНК СРСР № 1815 «Про організацію Київського авіаційного інституту» на базі авіаційного факультету КМБІ утворено новий вищий навчальний заклад – Київський авіаційний інститут⁴⁵. Система підготовки фахівців для авіаційної промисловості СРСР переходила на якісно вищий щабель.

Узагальнюючи всі подані вище дані, можемо констатувати, що база писемних джерел так званого «радянського періоду» історії питання теми дає змогу відтворити більш-менш цілісну картину підготовки фахівців для авіаційної промис-

ловості країни, хоча й бажано її дещо розширити і доповнити.

Фотодокументи з історії питання теми хронологічно охоплюють майже всі зазначені періоди. Всі вони зосереджені як в окремих фондах архівів, так і розпорошені по окремих одиницях зберігання. Основний масив фотодокументів зберігається в ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Окремі документи є в Держархіві м. Києва та ІР НБУВ.

За нашими даними, багато фотодокументів так званого «царського періоду» зберігається в Російському державному архіві кінофотодокументів, архівах Центрального будинку авіації та космонавтики (м. Москва) та Центрального музею Військово-повітряних сил РФ (м. Моніно Московської області).

В архівах України вказаний період представлений вибірково, а тематично зведеного фонду документів взагалі не існує: вони розпорошені й лише доповнюють один одного. В ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного наявні фотодокументи можна умовно поділити на дві групи. В першій представлені фотографії аеропланів, зокрема, першого вітчизняного, що піднявся у повітря у 1910 р. в Києві, конструкції інженера шляхів сполучення, викладача КПІ князя О. С. Кудашева з особистим автографом конструктора⁴⁶, а також аеропланів іноземної конструкції, що літали в небі Києва – «Блеріо-ІХ» з двигуном «Гном» потужністю в 100 к. с. (авіатор П. О. Кузнецов восени 1910 р.) та «Блеріо-ХІ» з двигуном «Анзані» потужністю в 25 к. с. (члена Київського товариства повітроплавання інженера Ф. Л. Гейне, до 1917 р.)⁴⁷. Оскільки авіаційне життя в Києві на початку ХХ ст. не зосереджувалося суто в одному КПІ, а будь-яка «авіаційна» подія (навіть просто польоти аеропланів) відразу ставала відомою, то вважаємо, що ці фотодокументи є цінним допоміжним джерелом для відтворення загальної картини історії авіації в Києві і в Україні загалом.

Друга група фотодокументів має персоналізований характер – це фотографії авіаторів, які в той чи інший час підкоряли небо Києва та України: М. А. Снегірьова, Є. В. Руднева, В. М. Абрамовича, Л. М. Мацієвича, В. В. Дибовського, С. І. Уточкіна, С. О. Ульяніна і легендарного П. М. Нестерова (у м. Нижній Новгород, 1911 р.) – виконавця перших у світі «мертвої петлі» (1913) та повітряного тарану (1914)⁴⁸. Найбільше фотографій першого професійного вітчизняного авіатора М. Н. Єфімова – 18. Зокрема, в 1916 р. він працював в авіа-

майстернях КПП, сконструював й збудував тут аероплан власної конструкції. Деякі фотографії є унікальними: самого авіатора в Качинській авіашколі, його братів Володимира в авіаційній школі Фармана в м. Мурмелон (Франція, 1910 р.) й Тимофія (на аероплані «Блеріо», м. Харків, 1914 р.) та ін.⁴⁹

Дещо за межі досліджуваної теми виходять документи фонду київського авіаконструктора, студента Університету Св. Володимира, військового льотчика О. Д. Карпеки (1894–1918). Це – схеми регулювання різноманітних типів аеропланів того часу, альбоми фотографій планерів та аеропланів власної конструкції⁵⁰, а також інших київських авіаконструкторів – студентів КПП братів А. І., Є. І., І. І. Касяненків, і найвидатнішого із всіх конструкторів «Київської школи літакобудування» – І. І. Сікорського, починаючи з БіС-2 (1910) і закінчуючи «Великим Балтійським», збудованим уже в Петрограді (1914)⁵¹. Оскільки всі київські авіатори на початку ХХ ст. постійно працювали в тісному контакті один з одним, цікавими для висвітлення історії авіації в Києві є фотографії київських авіаконструкторів О. М. Свешнікова та курсанта Київської школи льотчиків-спостерігачів, організованої в 1917 р. (яка спочатку функціонувала в КПП), Л. А. Дунаєва⁵². Період Першої світової війни у фонді О. Д. Карпеки представлений фотографіями баз 3-ї авіаційної роти, у якій він служив (розміщувалася в Києві на вул. Цитадельній, 3)⁵³.

Зазначимо, що Перша світова війна представлена у документах архівів України неповно. Окрім згаданого вище фонду О. Д. Карпеки, це – фотографія літака Т-7 (Г-VII) зі змінним кутом атаки крила, збудованого конструктором В. Г. Григор'євим в авіамайстернях КПП в 1916 р.⁵⁴ В музеї історії Київського авіаційного заводу «АВІАНТ» є фото надманеврового винищувача «КППИ-5 Торпеда» конструкції братів Касяненків, збудованого в авіамайстернях КПП в 1916 р.⁵⁵ На жаль, обидва літаки так і не потрапили на озброєння російської армії, в якій військово-повітряний флот доводилося комплектувати іноземними зразками.

Нещодавно автор цієї статті встановив контакт із колекціонером О. І. Пересадьком, який люб'язно передав Державному політехнічному музею фотографії О. Г. Кричевцова, який в 1916 р. служив у 2-му Заамурському залізничному батальйоні та працював в майстернях КПП. На них зафіксовано процес збирання кузовів автомобілів, фюзеляжів аеропланів, виготовлення гвинтів

та артилерійських снарядів. Фотографії експонуються у відділі «Історії авіації і космонавтики» ім. І. І. Сікорського ДПМ при НТУУ КПП⁵⁶.

Таким чином, можемо констатувати, що процес виявлення, накопичення та дослідження фотодокументів з історії питання теми в зазначений період потребує розширення їх, зокрема залучення документів приватного характеру.

Період Української революції за темою статті найменше представлений у фотодокументах. Навіть у ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного нами поки що не виявлено жодного. Тут необхідно ще ретельно попрацювати, адже важко уявити, що не збереглося жодного документа з того часу, коли в Україні вже у 1918 р. організували авіапошту й перші пасажирські рейси на місцевих і навіть міжнародних авіалініях.

Історія запровадження підготовки авіаспеціалістів у КПП вже у радянський період, організації тут планерного спорту, участі студентів-політехніків у всесоюзних планерних змаганнях у Криму в 20-ті роки ХХ ст. представлена фотодокументами, що зберігаються в ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного та ІР НБУВ.

Насамперед, це об'ємний фотоальбом «Історія розвитку планеризма на Україні»⁵⁷. Кількість фотодокументів, що стосуються безпосередньо досліджуваного питання, складає 58. На них зафіксовано процес будування планерів «КППР-1»*, «КППР-1 біс» (обидва конструкції Д. Л. Томашевича і М. О. Железнікова), «КППР-3» (конструкції С. І. Карацуби та Є. Ф. Амбольдта), «КППР-4» (конструкції М. О. Железнікова, Д. Л. Томашевича та В. Савинського): збирання фюзеляжу та крил, регулювання планерів, їхні статичні випробування. Чимало знімків просто прискіпливо фіксують й окремі складові частини планерів – вузли управління, сидіння, центроплани, «башмаки» жорсткості тощо.

Значна частина альбому присвячена розповіді про всесоюзні планерні змагання в Криму, зокрема, показана участь в змаганнях київської планерної групи, чії планери встановлювали в 1924–1925 рр. всесоюзні рекорди висоти і тривалості польоту. Тут маємо змогу побачити ще молодих майбутніх авіаконструктора Д. Л. Томашевича, льотчика-випробувача К. М. Яковчука, вченого у галузі ракетобудування та космонавтики С. П. Корольова та багатьох інших закоханих в авіацію людей, які ще тільки робили свої перші кроки в підкоренні неба.

* КППР – Київський політехнічний інститут імені Х. Г. Раковського – назва КПП з вересня 1923 р. на деякий час.

У процесі пошуку нами було з'ясовано, що оригінали фотодокументів зібрав і передав до ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного С. І. Карацуба⁵⁸. По суті, вони й склали основу згаданого фотоальбому, але увійшли туди далеко не всі знімки, адже головним принципом відбору в ньому була систематизація історії саме планеризму. С. І. Карацуба зберіг для нащадків фотоісторію розвитку авіаційного напрямку в КПІ в радянський період. Завдяки йому можемо побачити «навчальні тренажери» студентів-політехників – літаки «Вуазен» та «Анасаль» льотної секції АНТТ КПІ (1924), бути присутніми на заняттях з вивчення авіадвигунів та в столярних цехах майстерень інституту, де збиралися планери, відвідати бібліотеку та авіакабінет АНТТ, якими завідував він сам⁵⁹.

На фото зафіксовано створення в 1925 р. студентами та викладачами інституту літака «К-1» («Коллективний-1»). Конструкторську групу очолював випускник КПІ з авіаспеціалізації, український авіаконструктор К. О. Калінін, для якого ця робота перетворилася на дипломний проект. «К-1» став першим вітчизняним пасажирським літаком, рекомендованим до серійного виробництва. Це – унікальний випадок в історії освіти, науки і техніки⁶⁰.

Збережено унікальні фотографії випуску інженерів-механіків з авіаспеціалізації (1929) і її професорсько-викладацького складу, а також перших кроків уже дипломованих інженерів на Київському авіаційному заводі № 43 – будівництва планера «Гриф» (конструктори Д. Л. Томашевич, Жемчужин, Сорочинський, 1928–1929 рр.), його участь у VI Всесоюзних планерних змаганнях у Криму⁶¹. Історію київських авіамодельних змагань 1925 р. – зафіксовано на фотографіях юних конструкторів з авіамоделями та їх випробування на аеродромі заводу РВЗ-6⁶².

Унікальні фотографії цього періоду зберігаються у деяких особових фондах. Це – групові знімки членів АНТТ КПІ: ініціатор запровадження в КПІ авіаспеціалізації, ректор В. Ф. Бобров серед випускників з авіаспеціалізації, професорів та викладачів інституту, серед яких і єдина жінка Безпахотна, – біля авіетки «КПР-5» (1926); (актив товариства (квітень 1925 р.) з поіменним списком усіх присутніх, що збільшує інформаційну цінність документів⁶³.

Фотографії О. М. Граціанського – Героя Радянського Союзу, льотчика-випробувача, випускника КПІ з авіаспеціалізації 1928 р. – в його особовому фонді охоплюють студентські роки, зокрема, участь у всесоюзних планерних змаганнях

у Криму, й період творчості – під час роботи на Харківському та Київському авіазаводах. Зокрема, маловідомою є фотографія О. М. Граціанського поруч із навчально-спортивним літаком власної конструкції (1931)⁶⁴.

Найменше виявлено фотодокументів про історію функціонування авіафакультету при КМБІ (1932–1933). Це – фотографії легкого швидкісного судна, що перевозив пасажирів по Дніпру – глісера «Авіафак», зібраного студентами в 1932 р. з деталей, виготовлених на Київському авіазаводі № 43 («АВІАНТ»)⁶⁵. Можливо, в майбутньому дослідникам пощастить значно розширити і доповнити джерельну базу з цієї проблеми.

Отже, можемо з певними застереженнями констатувати, що фотодокументи з історії питання здебільшого хоч і охоплюють багато подій, проте залишається чимало «білих плям», особливо щодо періодів Першої світової війни та Української національної революції. Перед дослідниками ще є широке коло для пошуку, адже відтворення повної картини подій майже столітньої давнини відкриє можливість незаангажовано висвітлити ще одну сторінку вітчизняної історії.

Найменшу групу джерел складають **кінодокументи**. Хронологічно вони охоплюють невеликий проміжок часу – всього лише три роки (1927–1930). Головною специфікою всіх цих кінодокументів є відсутність синхронного записаного звуку й наявність титрів. Це – кінохроніка, відзнята операторами Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ). Для історії збережено кінокадри з III–IV всесоюзних планерних змагань у Коктебелі (Крим) в 1927 р., у яких брали участь і студенти КПІ⁶⁶.

Унікальними є зйомки випробувань авіетки «КПР-5» – одномісного аероплана невеликих розмірів із двигуном потужністю до 30 к. с. конструкції студентів КПІ Д. Л. Томашевича та К. М. Яковчука⁶⁷.

Опосередковано кінодокументами з історії питання теми є зафіксований на кіноплівці літак «К-5», зібраний за 12 днів у 1929 р. на Харківському авіаційному заводі; головним конструктором літака був К. О. Калінін, теж присутній у кадрі⁶⁸. В 1930 р. останній у рамках агітаційного польоту по Україні на літаку «К-5»-«Сталін» прилетів до Києва, приземлившись на аеродромі Пост-Волинський, що зафіксували кінохронікери⁶⁹.

Ці кінокадри є єдиними в Україні, на яких присутній талановитий авіаконструктор, до речі, єдиний з усіх репресованих радянських авіаконструкторів, кого розстріляли (1938).

Територіально за межі нашого дослідження виходять кінодокументи дорадянського періоду, на яких зафіксовано показові польоти перших авіаторів в Україні (точні час і місце невідомі)⁷⁰ та демонстраційні польоти пілота-авіатора С. І. Уточкіна 30 квітня 1911 р. в м. Кишинів⁷¹.

Щоправда, у автора статті є відомості про те, що наприкінці 1909 р. невідомий кінооператор здійснював на Пост-Волинському у Києві зйомку польотів планера конструкції викладача теоретичної механіки професора КПІ М. Б. Делоне. Керував планером його син Борис Делоне. Політ тривав при сильному вітрі, через що планер розбився, а пілот зламав ногу. Діапозитиви із зображенням польоту одягненого в гімназичну куртку Б. Делоне зберігаються в Центральному будинку авіації та космонавтики (м. Москва)⁷². Також фотографії польоту планера вміщено в брошурі М. Б. Делоне – популярному свого часу посібнику для планеристів-любителів Російської імперії⁷³. Ймовірно, що діапозитиви зроблено з цієї, поки що невідомої нам кіноплівки, яка, можливо, вціліла. Таким чином, коло для пошуку раніше невідомих кінодокументів з історії авіації в Україні розширюється.

Безумовно, проведений нами аналіз архівних джерел може претендувати на повноту охоплення лише певною мірою. Перспективними щодо подальшого встановлення, доповнення й уточнення багатьох аспектів історії авіаційного наукового напрямку в КПІ, його зв'язків з іншими ВНЗ та підприємствами в цій галузі техніки, залишаються виявлення і залучення до наукового обігу джерел з архівів інших країн, насамперед, Росії (Державного архіву Російської Федерації, Російського державного історичного архіву, Російського державного військово-історичного архіву, Російського державного архіву кінофотодокументів тощо). В основному це стосується фото- і кінодокументів, що складає найбільш проблемну ланку в загальній картині. Необхідно з'ясувати питання еволюції ставлення до діячів цієї галузі техніки з боку владних структур у різні часи – від пильного нагляду за першими авіаконструкторами до усвідомлення необхідності будівництва авіаційної техніки, аеродромів, ремонтних баз та відкриття науково-дослідних і навчальних установ для з підготовки особового складу – власне того, що є складовими сучасної авіації. Загалом же відтворення історії авіаційного наукового напрямку в Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут», студенти й викладачі якого стояли біля витоків створення авіаційної

промисловості України й СРСР, допоможуть написати ще одну сторінку історії авіаційної історії держави, в якій функціонує повний цикл виробництва літаків і яка є потужним гравцем на світовому авіаційному ринку.

¹ Титарчук В. В. З історії повітроплавного гуртка при КПІ // Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії техніки» (23–24 жовтня 2003 р.) – К.: ПП «Екмо», 2003. – С. 11–13; *Він же*. Викладання курсу основ повітроплавання в Київському політехнічному інституті на початку ХХ ст. // Історія науки і техніки у вищих навчальних закладах України: зб. наук. пр. За матеріалами Всеукраїнської науково-методичної конференції. 13–14 квіт. 2006 р. – Харків, НТУ «ХПІ», 2007. – С. 273–280; *Він же*. Діяльність авіаційно-автомобільних майстерень КПІ в роки Першої світової війни // Матеріали 5-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії техніки» (19–20 жовтня 2006 р.) – К.: ПП «Ексмо», 2006. – С. 132–134; *Він же*. Зародження та становлення системи вищої авіаційної освіти в Україні та Росії (1918–1930 рр.) // Дослідження з історії техніки: зб. наук. пр. – Вип. 9. – К.: НТУУ «КПІ», 2006. – С. 102–109; *Він же*. Про деякі аспекти підготовки авіафахівців у КПІ під час навчання тут С. П. Корольова (1924–1926) // Академік С. П. Корольов. Матеріали наук. читань з циклу «Видатні конструктори України» / за заг. ред. С. О. Воронова. – К.: НТУУ «КПІ», 2007. – С. 109–116; *Він же*. Київська школа літакобудування: віхи історії (початок ХХ століття) // Матеріали 8-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (17–19 жовтня 2009 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК, Асоціація працівників музеїв технічного профілю, Академія інженерних наук України, Історико-культурна асоціація «Україна-Туреччина», Очаківська міська рада. – К., 2009. – С. 121–126 та ін.

² Титарчук В. В. Відображення історії авіації України в експозиції Державного політехнічного музею при НТУУ «КПІ» // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. Матеріали 7-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 21–23 трав. 2009 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2009. – С. 76–79.

³ Из истории Киевского политехнического института: сборник документов и материалов. – К.: Изд-во КГУ им. Т. Шевченко, 1961. – Т. 1. – С. 242–243; Воздухоплавание и авиация в России до 1907 г.: сб. док. и материалов / под ред. В. А. Попова. – М.: Государственное издательство оборонной промышленности, 1956. – С. 561; Авиация и воздухоплавание в России в 1907–1914 гг.: сб. док. и материалов. – М.: Изд-во АН СССР, 1966–1972. – Вып. 1–7.

⁴ Карацуба С. І. Авіаційне науково-технічне товариство при Київському політехнічному інституті (1923–1926 рр.) // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1974. – Вип. 17. – С. 88–92; *Він же*. З історії літакобудування на Україні // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1970. – Вип. 11. – С. 66–72; *Він же*. Киевские пионеры авиации – Делоне Николай Борисович (отец) и Делоне Борис Николаевич // Из истории авиации и космонавтики. – М., 1968. – Вып. 6. – С. 53–64; *Він же*. Київське товариство повітроплавання // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1972. – Вип. 16. – С. 77–81; *Він же*. Олександр Данилович Карпека (з історії Київської школи авіації) // Нариси з історії при-

- родознавства і техніки. – 1970. – Вип 12. – С. 88–91; *Vin же*. Планери Київського політехнічного інституту // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1965. – Вип. 5. – С. 87–97; *Кочегура В. Г.* З історії розвитку авіації в СРСР // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1983. – Вип. 29. – С. 46–56; Киев. Энциклопедический справочник / под ред. А. В. Кудрицкого. – 2-е изд. – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1985. – С. 32, 106–107; *Красильщиков А. П.* Планы СССР: справочник. – М.: Машиностроение, 1991. – С. 9–10; *Шавров В. Б.* История конструкций самолетов в СССР до 1938 г. 3-е изд., исправл. – М.: Машиностроение, 1985.
- ⁵ *Савин В. С.* Авиация в Украине. Очерки истории – Харьков: Основа, 1995. – С. 26–40, 105–107; Київський політехнічний інститут. Нарис історії / авторський колектив: Г. Ф. Беляков, Є. С. Василенко та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 25–26; *Згуровский М. З.* Киевские политехники – пионеры авиации, космонавтики, ракетостроения: учеб. пособие. – К.: НТУУ «КПИ», 2009. – 142 с.: илл.
- ⁶ Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 320, арк. 65–66.
- ⁷ Там само, спр. 320, 760, 914, 917, 923, 969, 1093, 1160, 1206, 1309, 1312, 1428, 1576, 1600; оп. 5, од. зб. 12, 33, 38.
- ⁸ Там само, спр. 1309, арк. 26–27; спр. 1600, арк. 31.
- ⁹ Там само, оп. 5, спр. 12, арк. 73; оп. 1, спр. 917, арк. 12–16, 17 та ін.
- ¹⁰ *Туманова А. С.* Власть и технический прогресс: воздухоплавательные и автомобильные общества дореволюционной России под наблюдением Департамента полиции. // Вопросы истории естествознания и техники. – 2002. – № 4. – С. 787–794. // стаття доступна на ресурсі www.vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/VIET/AERO.HTM.
- ¹¹ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 4, спр. 235, арк. 26.
- ¹² Держархів Російської Федерації, ф. 102, 2 д-во, 1910, спр. 14, ч. 3, арк. 242, 242 зв.
- ¹³ Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1л-оц «Личные дела студентов КПИ на букву «А»–«Я», всього 6255 спр.; оп. 2-оц «Личные дела преподавателей КПИ», всього 297 спр.
- ¹⁴ Там само, спр. 1572, 1590, 1674, 1676.
- ¹⁵ Там само, спр. 1590, арк. 27–28, 56, 66–89, 110–112, 148–175, 213, 265–266, 271–280, 348–354.
- ¹⁶ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 176, арк. 78, 81.
- ¹⁷ ІР НБУВ, ф. 328, 7970 спр.
- ¹⁸ Там само, спр. 232, 792–796.
- ¹⁹ Там само, спр. 1763–7714.
- ²⁰ ЦДІАК України, ф. 830, оп. 1, спр. 1294, 1360, 1361, 1364, 1424.
- ²¹ Там само, ф. 1426, оп. 1, спр. 1–10.
- ²² *Татарчук В. В.* Інженер-авіаконструктор Володимир Петрович Григор'єв: віхи біографії // Дослідження з історії техніки: зб. наук. пр. – Вип. 11. – К.: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2009. – С. 71–84.
- ²³ ЦДАВО України, ф. 3084, оп. 1, спр. 8, арк. 7–23.
- ²⁴ *Татарчук В. В.* Маловідомі факти життя та діяльності авіаконструктора К. О. Калініна (1887–1938) // Сторінки історії: зб. наук. праць / відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – К.: ІВЦ Вид-во «Політехніка», 2007. – Вип. 25. – С. 127–138.
- ²⁵ Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 1859, арк. 40.
- ²⁶ ЦДАВО України, ф. 2582, ф. 2201.
- ²⁷ *Татарчук В. В.* Діяльність військового інженера та льотчика О. М. Вегенера в Київському політехнічному інституті в період Громадянської війни (1918–1920 рр.) // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. пр. / відп. редактор О. Я. Пилипчук. – К., 2006. – Вип. 26. – С. 201–207.
- ²⁸ ЦДІАК України, ф. 1426, оп. 1, од. зб. № 6.
- ²⁹ Там само, спр. 8, арк. 91–103.
- ³⁰ Держархів м. Києва, ф. Р-308, 8 описів, спр.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. Р-166, 6 описів за 1921–1930 рр.
- ³² Держархів м. Києва, ф. Р-1526, оп. 1, 21 спр.
- ³³ Там само, ф. Р-1529, оп. 1, 31 спр.
- ³⁴ ІР НБУВ, ф. 275, 1790 спр.
- ³⁵ Держархів м. Києва, ф. Р-1529, оп. 1, спр. 1–3.
- ³⁶ Там само, ф. Р-1526, оп. 1, спр. 1.
- ³⁷ Там само, спр. 6, 7.
- ³⁸ Там само, спр. 17–20.
- ³⁹ ІР НБУВ, ф. 275. спр. 839, 844, 920, 958, 1124–1126, 1127, 1128–1129, 1231–1233, 1405–1437, 1568–1611, 1624–1646, 1647–1687.
- ⁴⁰ Держархів м. Києва, ф. Р-310, оп.1, 15 спр.
- ⁴¹ Там само, Р-3410, оп.1, спр. 1–7.
- ⁴² Там само, Р-308, оп.1, спр. 831, арк. 112–113.
- ⁴³ Там само, Р-310, оп.1, спр. 6, арк. 206.
- ⁴⁴ Там само, Р-341, оп. 1, спр. 23, арк. 2, 3, 13, 14, 15 та ін.
- ⁴⁵ Там само, Р-310, оп.1, спр. 9, арк. 158.
- ⁴⁶ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. зб. № 0-74923.
- ⁴⁷ Там само, од. зб. № 2-78201, 2–78200.
- ⁴⁸ Там само, од. зб. № 0–163140, 0–163147, 0–175324, 0-53204, 0–163146, 2–138092, 0–163148, 0–175320.
- ⁴⁹ Там само, од. зб. № 0–175322, 0-74927, 0-74920.
- ⁵⁰ ІР НБУВ, ф. 340, спр. 55, 65.
- ⁵¹ Там само, спр. 59, 72, 74.
- ⁵² Там само, спр. 47, 48, 52–74.
- ⁵³ Там само, ф. 340, спр. 66, 67.
- ⁵⁴ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. зб. № 0-54006.
- ⁵⁵ *Татарчук В. В.* Адаменко, Матиас и другие... Малоизвестные страницы истории отечественной авиапромышленности. Авиационно-автомобильные мастерские КПИ // Авиация и время. Авиационный журнал Украины. – 2007. – № 3. – С. 39.
- ⁵⁶ Відображення історії авіації України в експозиції Державного політехнічного музею при НТУУ «КПІ». – С. 78.
- ⁵⁷ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, А-48 «Історія розвитку планеризма на Україні. 1924–1934 гг.».
- ⁵⁸ ІР НБУВ, ф. 275, спр. 463.
- ⁵⁹ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. зб. № 2-65019, 2-65021, 2-65032, 2-65033, 2-65018.
- ⁶⁰ Там само, од. зб. № 2-65580, 2-65585.
- ⁶¹ Там само, од. зб. № 2-65610, 2-65541, 2-65547.
- ⁶² Там само, од. зб. № 2-65491, 2-65492, 2-65493, 2-65494, 2-66000, 2-65495, 2-65496, 2-65502.
- ⁶³ Держархів м. Києва, Р-1526, оп.1, спр. 20, арк. 2, 4.
- ⁶⁴ Там само, Р-1529, оп.1, спр. 27–31.
- ⁶⁵ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. зб. № 2-65596, 2-65594.
- ⁶⁶ Там само, арх. № 1353, Кінотиждень, № 38, 1927.
- ⁶⁷ Там само, арх. № 1372, Кінотиждень, № 30/73, 1928.
- ⁶⁸ Там само, арх. № 2604, Киножурнал, 1929.
- ⁶⁹ Там само, арх. № 1468, Киножурнал, № 36/202, 1930.
- ⁷⁰ Там само, арх. № 1384, К/ж «Кінотиждень», № 51/94, 1928 р.
- ⁷¹ Там само, арх. № 3371, к/ф, 1911 р.
- ⁷² Судьба одной семьи // Моисеев В. А. Контакт, Ваше сиятельство! / В. А. Моисеев. – К.: Форум, 2000. – С. 29–30.
- ⁷³ Проф. Н. Б. Делоне. Устройство дешевого и легкого планера и способы летания на нем. – К.: Тип. «Петр Барский». – 1910. – С. 5, 15, 17, 19, 21.

Кашуба Ольга

СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ ГОЛОВЛІТУ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР у 50-90-х рр. XX ст.

У статті висвітлено питання функціонування головної цензурної установи УРСР у другій половині XX ст. Досліджено структурні та організаційні зміни її у цей час.

Ключові слова: цензура, Головліт, облліт, ідеологічний контроль, державна таємниця.

В статье освещен вопрос функционирования главного цензурного учреждения УССР во второй половине XX в. Исследованы структурные и организационные изменения его в это время.

Ключевые слова: цензура, Главлит, обллит, идеологический контроль, государственная тайна.

The question of the functioning main institutions of censorship USSR in the II part of the XX century was taken up in the article. It was investigated structural and organizational changes during the indicated period of activity.

Key words: Censorship, Golovlit, Obllit, ideological Control, state Secret.

Діяльність Головного управління у справах друку (Головліт, пізніше ГУОТ) в Україні тривалий час залишилася однією із закритих тем для дослідників. В історичній науці окремі її аспекти (здебільшого 20–30-ті роки) розглядалися в публікаціях С. Білоконя, В. Погрібняка, Ю. Шаповала, В. Очеретянка, О. Федотової, С. Костилюєвої та ін.¹

Джерельну базу нашої розвідки склали законодавчі й нормативні документи органів цензури, зокрема, Головного управління у справах друку при НКО УСРР, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також опубліковані джерела.

Головне управління у справах друку при НКО створено згідно з постановою Ради Народних комісарів УСРР від 11 серпня 1922 р. У Положенні про Головліт чітко окреслювалися обов'язки і функції, які покладалися на нього, й зазначалася мета його створення – об'єднання всіх видів цензури друкованих видань. В його обов'язки входило:

1) попередній перегляд усіх призначених до друку творів (як рукописів, так і друкованих), періодичних і неперіодичних видань, знімків, малюнків, карт;

2) надання дозволів на право видання окремих творів;

3) складання списків літературних видань, захищених до продажу і поширення;

4) видання правил, розпоряджень та інструкцій у справах друку, обов'язкових для виконання органами друку, видавництвами, друкарнями, бібліотеками і книжковими магазинами².

Із утвердженням радянської влади органи цензури теж зміцнювали свої позиції. Ця закономірність прослідковувалася особливо чітко

в період правління Й. Сталіна. Після його смерті та зміни деяких методів правління в Радянському Союзі відбулося певне послаблення у системі органів політико-ідеологічного контролю.

Головне управління у справах друку УРСР складалося з центрального апарату, який знаходився у м. Києві, та обласних управлінь (обллітів). В обов'язки центрального апарату входило: напрацювання нормативної бази документів, контроль зароботою обласних управлінь, методична та практична допомога останнім. Облліти були контролюючими органами на місцях і діяли у кожній області. На початку 50-х років їх налічувалося 25: Вінницький, Ворошиловградський, Волинський, Дніпропетровський, Дрогобицький, Житомирський, Закарпатський, Запорізький, Кіровоградський, Київський, Кримський, Львівський, Миколаївський, Одеський, Полтавський, Рівненський, Сталінський, Станіславський, Сумський, Тернопільський, Харківський, Херсонський, Хмельницький, Чернівецький, Чернігівський³. 1 вересня 1954 р. Київський облліт ліквідовано і замість нього створено Київський пункт при Головліті УРСР⁴. У 1961 р. Сталінський облліт перейменовано на Донецький (згідно з рішенням XXII з'їзду КПРС про перейменування більшості об'єктів, які носили ім'я Сталіна). 1962 р. Станіславський облліт змінив назву на Івано-Франківський.

Кожний облліт у штатному розкладі мав від 5 до 20 штатних і близько 50 позаштатних працівників, залежно від кількості населення області. Проте починаючи з 1953 р. загальна кількість штатних працівників обллітів зменшувалася.

Наприклад, станом на 1 січня 1953 р. вона становила 392 чол.⁵, на 1 січня 1958 р. –

279 чол., а на 1 січня 1972 – 253 чол.⁶ Тобто, спостерігалось скорочення апарату політико-ідеологічного контролю, але разом з цим відбувалося збільшення навантаження на працівників органів цензури.

В обов'язки керівника обліту входило здійснення контролю за обласними газетами та радіомовленням, ведення обліку в порядку наступного контролю всієї друкованої продукції, що видавалася в області, перевірка виконання поліграфічними підприємствами наказу про надсилання обов'язкових примірників, укомплектування районів цензорами. Він звітувався про свою роботу перед Головлітом УРСР та обкомом КПУ.

Обліт мав спеціальну форму обліку роботи з рецензування преси: паспорт газети, щоденне зведене донесення відділу попереднього контролю, щоденне зведене донесення відділу наступного контролю, зведене донесення цензора попереднього контролю, зведене донесення цензора наступного контролю⁷. На кожне порушення у друці складалася картка наступного контролю в 3-х примірниках (один із них залишався в справі обліту, два надсилали в Головліт УРСР).

У центральному ж апараті Головліту УРСР щорічно збільшувалася кількість працівників. У 1950 р. його штат налічував 41 чол. з місячним фондом заробітної плати 37886 крб. Адміністрація: керівник (К. Ф. Полоннік) та 2 заступники (Є. Г. Барланицький, З. Ф. Бердичевський), керівники чотирьох відділів – попереднього контролю, наступного контролю, контролю іноземної літератури та планово-фінансовий, керівник спеціальної частини; 22 цензори та технічний персонал⁸.

Наказом № 944 уповноваженого РНК СРСР по охороні військових таємниць у друці і начальника Головліту СРСР М. Садчикова керівником Головліту Української РСР призначено К. Ф. Полонніка з 15 жовтня 1945 р.⁹ З 24 вересня 1959 р. його начальником став М. Поздняков, який виконував свої обов'язки з невеликими перервами аж до 1978 р. 20 листопада 1978 р. начальником Головного управління з охорони державних таємниць у друці УРСР став Л. Д. Солодовнік. У грудні 1991 р. на цю посаду призначено М. Я. Онуфрійчука, який був останнім керівником цього органу політико-ідеологічного контролю в УРСР.

Посада цензора в Радянському Союзі була досить прибуткова та престижна. Заробітна плата у цензора на початку 1950-х років сягала в середньому 800 крб. Керівник обліту отримував

1250 крб. (плюс 500 крб. надбавка за добросовісне виконання роботи), тож у цілому – близько 1800 крб. Для порівняння: середня заробітна плата в цей час становила 500–600 крб. Шкільні вчителі отримували 400 крб., інженери – від 900 до 1200 крб. Цензори, які використовували у своїй роботі іноземні мови отримували надбавку до заробітної плати: за середнє знання однієї мови +5%; за добре знання однієї мови +10%; за знання декількох мов – до 20%. Ці відсоткові надбавки запроваджено ще 1 січня 1940 р. для Головліту СРСР та для республіканських Головлітів¹⁰. Цензорів із відділу іноземної літератури направляли на курси вивчення іноземних мов, зокрема з англійської і німецької. Ці курси були строком на 1 рік по 16 академічних годин у місяць і оплачувались Головлітом УРСР¹¹. Мовна проблема тоді серед цензорів стояла досить гостро. Особливо не вистачало цензорів зі знанням іноземних мов у західних областях, оскільки тоді там переважала література чеською, угорською, німецькою і польською мовами.

Проте окрім високої заробітної плати цензори не мали ніяких соціальних пільг. На нараді працівників цензури, яка проходила 4–6 березня 1969 р. порушувалось питання про те, що не виділяються бюджетні кошти на премії працівникам системи політико-ідеологічного контролю та не виплачують надбавку за вислугу років, навіть не нагороджують почесними грамотами за сумлінну працю. Після цієї наради почали з'являтися накази про преміювання (в середньому один раз у квартал) та про нагородження грамотами. Указами Президії Верховної Ради СРСР почали нагороджувати працівників цензури орденом Трудового Червоного прапора¹², орденом «Знак Пошани», медалями «За трудову доблесть» та «За трудову відзнаку». До 50-ти річчя створення Головного управління 1972 р. було присвоєно керівникам та співробітникам органів цензури почесні звання Заслуженого діяча культури союзної республіки та Заслуженого працівника культури союзної республіки.

Проте офіційний установчий документ про преміювання та нагородження прийнято на Колегії Головліту УРСР 14 травня 1987 р. Він мав назву «Система морального і матеріального стимулювання ефективної праці і заходів, спрямованих на підвищення відповідальності працівників органів Головліту УРСР за виконання ними своїх службових обов'язків». Положення про преміювання співробітників центрального апарату Головліту УРСР затверджено в 1989 р., де обумовлювалися основні умови надання премії

та її розміри, причини позбавлення та зниження премії. Постановою Ради Міністрів УРСР від 11 листопада 1953 р. № 2374 «Про виділення з системи Міністерства внутрішніх справ УРСР органів по охороні військових і державних таємниць у пресі» Головне управління у справах літератури і видавництва при Раді Міністрів УРСР було перейменовано на Головне Управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР¹³. Форма роботи, права і обов'язки працівників цензури залишалися аналогічними. Проте, для нової назви необхідно було підвести і новий зміст, який розробила Рада Міністрів СРСР.

Про нову структуру і штатні посади йшлося у постанові Ради Міністрів СРСР № 387 від 8 березня 1954 р. за підписом Г. Маленкова, згідно якої керівники Головних управлінь і Управлінь по охороні військових і державних таємниць у пресі при Радах Міністрів союзних і автономних республік та виконкомах крайових і обласних Рад депутатів трудящих за посадовими окладами прирівнювалися відповідно до міністрів непромислових міністерств союзних і автономних республік та до керівників непромислових відділів виконкомів крайових і обласних Рад депутатів трудящих. Проте заробітна плата встановлювалася на 15% нижчою, ніж у міністерствах. Обумовлювалось індивідуальне становище співробітників управлінь, які перейшли із системи Міністерства внутрішніх справ СРСР (за ними залишалась надбавка за вислугу років додатково до посадового окладу). За керівником Головліту СРСР залишалось право встановлювати працівникам органів цензури персональні оклади розміром до 3000 крб. в місяць незалежно від посадового окладу, для цього йому щомісячно виділялося 85000 крб. Все фінансування Головліту СРСР і його місцевих органів відбувалося за рахунок союзного бюджету.

Станом на 1 січня 1960 р. структура Головного управління була такою: начальник, заступник, 3 відділи (попередньої, наступної та іноземної цензури), спецчастина, бухгалтерія і господарська частина¹⁴.

На початку 1960-х рр. у Головліті та обллітах існували довідкові служби для консультативної допомоги цензорам. У 1963 р. надіслано лист Головліту СРСР «Про подальше вдосконалення довідкових служб головкрайобллітів», в якому йшлося: про обов'язкове анування статей, дозволених міністерствами і відомствами, для внесення їх до картотек довідкової служби; про необхідність заведення описів у тематичних пап-

ках вирізок із газет і журналів; про внесення до картотеки зауважень Головліту СРСР за зведеннями цензорських втручань за період з 1 жовтня 1960 р.; про обов'язкове заведення бланків карток пояснень Головліту СРСР¹⁵. Отже, довідкова служба тільки починала розвиватися, однак за досить короткий термін вона стала невід'ємною частиною апарату і помічником цензора в його роботі. У 1963 р. розроблено спеціальну Інструкцію про порядок упорядкування, поповнення і користування картотеками довідкової служби і покажчика картотек довідкової служби Головліту УРСР для надання допомоги цензорам в їхній практичній роботі. Згідно з нею у довідковій службі велися такі картотеки:

1) картотека пояснень до «Перечня сведений не подлежащих распространению» та інших нормативних документів;

2) картотека відкритих діючих та тих, що будуються, підприємств (підприємства УРСР та інших союзних республік). Картки були розставлені за профілем, за територією та назвою і номером підприємства;

3) картотека відкритих науково-дослідних закладів і конструкторських бюро (науково-дослідні інститути, конструкторські бюро, науково-дослідні станції та лабораторії). Картки були розміщені за назвою населених пунктів, де вони розташовані та за шефською назвою;

4) картотека відкритих родовищ корисних копалин, поділена на розділи за назвами корисних копалин в алфавітному порядку і також за умовним місцезнаходженням родовища;

5) картотека дозволених до публікацій відомостей;

6) картотека з міжнародних питань (держави світу, міжнародні організації, питання науково-технічної, економічної і культурної співпраці). На картці кожної держави зазначено характер державної влади;

7) картотека лауреатів Державної та Ленінської премій (прізвища лауреатів і теми робіт, за які отримали премію);

8) картотека порушень цензорських обмежень (назва видання, в якому допущено порушення, його номер і дата, зміст порушення, прізвища цензора і редактора);

9) картотека постанов директивних органів (закони СРСР та укази Президій Верховних Рад СРСР та УРСР, постанови і розпорядження Ради Міністрів СРСР та УРСР, постанови ЦК КПРС та ЦК КПУ);

10) картотека видавництва і періодичних видань (видавництва, журнали, бюлетені, науково-

технічні збірники і альманахи, республіканські, обласні, міські, зональні молодіжні, багатотиражні газети та газети виробничих колгоспно-радгоспних управлінь).

Підставою для включення відповідних даних до картотеки були такі документи і матеріали: опубліковані у відкритому друці офіційні матеріали; документи Головліту СРСР (циркуляри, накази, листи, матеріали інформаційного характеру, надруковані в «Бюлетені Головліту СРСР»); документи обллітів; накази в періодичних виданнях; дозволи міністерств і відомств за умовними розділами «Перечня»; повідомлення статистичних управлінь про підсумки виконання планів розвитку народного господарства.

Джерелами поповнення картотек довідкової служби були такі офіційні видання: газети «Правда» та «Известия», стенографічні звіти з'їздів та пленумів КПРС і КПУ, сесій Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР, збірники постанов Ради Міністрів СРСР та УРСР, офіційні повідомлення статистичних управлінь, відомості з газет «Красная звезда», «Экономическая газета», журналів «Наука и жизнь», «Знание – сила» і «Огонек». Довідкова служба поповнювалася також за рахунок матеріалів, які надавалися цензорами Головліту УРСР.

Довідки, які видавала довідкова служба Головліту УРСР, були виписані лише на основі матеріалів карток і офіційних довідкових видань, не могли виходити за межі тих даних, які були зафіксовані в картотеках. Кожна видана довідка фіксувалася у відповідному журналі¹⁶.

З 1967 р. довідкова служба почала функціонувати як самостійний відділ та інтенсивно нарощувати інформаційний потенціал. На кінець 1970 р. картотеки довідкових служб обллітів збільшилися на 42242 нові картки і склали сумарно картотеку із 237276 карток. Разом з поповненням картотек відбувалось і вилучення застарілих відомостей. Було вилучено 27 785 карток із застарілою інформацією. У 1970 р. довідкова служба Головного управління видала близько 18 000 фіксованих довідок, а служби обллітів – 7 370¹⁷.

Для поліпшення роботи органів політико-ідеологічного контролю відбувалось постійне вдосконалення системи цензури, збільшувалась кількість працівників, змінювались обов'язки та правила роботи. У 1967 р. структура Головліту і обсяг роботи відділів були на значно вищому рівні, порівняно з попередніми роками. Налічувалося 4 відділи, довідкова служба, спецчастина, бухгалтерія та адміністративно-господарська частина

(колишній відділ по господарському та канцелярському обслуговуванню)¹⁸.

У 1966 р., щоб остаточно вилучити слово «цензор» із обігу, всі посади цензорів було перейменовано на редактор. При цьому збільшилось навантаження на кожний відділ. Якщо раніше певний відділ займався лише визначеним видом цензурування: попереднім чи наступним, то тепер поділ відбувався всередині самого відділу. За кожним відділом закріплювалися засоби масової інформації, які піддавали і попередньому, і наступному контролю.

За першим відділом було закріплено 13 республіканських газет, філії союзного видавництва «Статистика», 2 видавничих і 7 редакційних відділів, а також головна редакція «Української радянської енциклопедії», 48 журналів, 16 науково-технічних збірників, 3 республіканські кіностудії, матеріали естради, цирку і театрів, уся поліграфічна продукція, що виготовлялася в Києві, а також експозиції Виставки передового досвіду в народному господарстві УРСР. Контроль сконцентровувався у 5 редакторських групах, на які було поділено відділ. За кожною групою, а всередині групи за кожним редактором, закріплювалися певні об'єкти контролю з урахуванням досвіду та індивідуальної підготовки кожного спеціаліста.

Основною ділянкою наглядової роботи другого відділу були 14 республіканських газет, дві обласні, одна міська, 13 багатотиражних, 10 журналів, матеріали РАТАУ, республіканського радіо і телебачення, видавництво «Урожай», дрібнодрукована продукція і календарі видавництва «Радянська Україна».

Четвертий відділ контролював 13 газет, матеріали видавництва «Реклама» и «Внешнеторгиздат», матеріали технічної інформації міністерств і відомств, тексти доповідей, авторефератів, службових матеріалів, дрібнодрукованої продукції та матеріалів, призначених для вивезення за кордон. Окрім цього, 57 багатотиражних і 24 районних газет, вся дрібнодрукована продукція і службові матеріали, які видавалися в Києві й області, проходили у відділі наступний контроль¹⁹.

Матеріали закріплювалися за відділом на один рік, щороку кожен відділ отримував різні видання. Це зобов'язувало цензора мати високу відповідальність та глибокі знання всіх списків заборонених відомостей та наказів Головліту СРСР.

Оскільки навантаження на цензорів з кожним роком ставали більшими, через заснування нових газет та журналів, у 1969 р. в Головліті УРСР

створено додатковий відділ (5-й) в кількості 5 чол.²⁰ У листопаді 1977 р. із штатного розкладу виключено спецчастину (секретну частину). У 1978 р. у штатному розкладі з'явився 6 відділ²¹. Секретну частину реорганізовано в перший відділ. Документи останнього поділялися на дві категорії: цілком таємні й таємні, доступ до них мали лише певні працівники відділу. На початку 1980-х рр. з'явилася нові посади – інспектор з основної діяльності та старший інспектор з основної діяльності, які входили до розряду керівників.

Діяльність Головліту 1970–1980 рр. можна розглядати як один із елементів механізму гальмування, який намагався зберегти свій стиль офіційної культури та інформаційного середовища. Уточнення функцій і завдань органів цензури, відображених у положенні Ради Міністрів СРСР про Головліт від 19 листопада 1974 р. мало явно демонстраційний характер і не вносило нічого принципово нового. Функції були такими самими як і раніше, Головліт залишався союзно-республіканським органом, який користувався правами державного комітету²².

Знадобилося понад 50 років для налагодження чіткого функціонування механізму цензури: якраз у 1980-х роках було остаточно сформовано систему роботи Головліту УРСР:

- перший відділ – здійснення секретного діловодства;
- другий відділ – наступний контроль науково-технічних видань;
- третій відділ – контроль засобів масової інформації;
- четвертий відділ – контроль матеріалів, що вивозять за кордон та контроль за дотриманням порядку зберігання і використання іноземної літератури;
- п'ятий відділ – контроль суспільно-політичної і художньої літератури та кінопродукції;
- шостий відділ – контроль діяльності обласних управлінь.

Проте вже через сім років робота органів цензури Радянського Союзу почала повністю змінюватися: було знято ряд обмежень на друк, багато видань звільнялись від попереднього контролю, починалась доба «гласності».

26 травня 1988 р. Колегія Головліту СРСР прийняла постанову «Про роботу Головного управління України в умовах перебудови». Це і був початок кінця діяльності одного з наймогутніших наглядових органів влади в Радянському Союзі та в Україні. Почався процес розширення демократизації і утвердження гласності.

Всі питання виносилися на загальні обговорення, постійно працівники інформувалися про політичні події в країні. З прийняттям «Закону СРСР про друк та інші засоби масової інформації» суттєво змінювалися функції і завдання органів Головного управління (на той час мав назву ГУОТ – Головне управління по охороні таємниць). Згідно з новим законом основним завданням став не контроль, а консультацій послуги поліграфічним підприємствам, видавництвам та засобам масової інформації. Попередній контроль було фактично скасовано і залишився лише у випадках підписання договорів про надання послуг спецредагування різних матеріалів, запроваджувався так званий госпрозрахунок. Відтепер органи цензури самі повинні були собі шукати поле діяльності, оскільки більшість газет, журналів та видавництв не заключали з ними договори з редагування – не хотіли платити кошти за заборону друку власних матеріалів. Це значно ускладнило роботу органам політико-ідеологічного контролю. Чисельність колективу Головного управління у 1990 р. скоротилася на 10 чоловік із ліквідацією одного відділу (обласні управління зменшилися на 33 працівники), згідно з штатним розкладом 1990 р. ГУОТ налічував 68 працівників (5 відділів: перший – секретний, другий та третій – самостійні відділи, четвертий – загальний відділ, п'ятий – відділ місцевих органів)²³. 1988–1991 рр. відзначилися різким зниженням кількості працівників центральних органів цензури (38 одиниць, 49%). Проте обсяг роботи, виконуваної ГУОТ за ці роки зріс у зв'язку із заснуванням великої кількості нових газет і журналів. Тільки в Києві у 1991 р. було зареєстровано понад 200 газет і журналів. Окрім цього збільшився потік бандеролей і посилок через міжнародний поштамт майже у 3 рази, що вимагало консолідації діяльності всіх працівників, які залишилися охороняти державні таємниці.

У грудні 1991 р. Рада Міністрів УРСР затвердила Тимчасове положення про Головне управління по охороні державних таємниць у пресі та інших засобах масової інформації при Раді Міністрів УРСР (ГУОТ)²⁴. Попереднє положення, прийняте у лютому 1975 р., втратило свою чинність. Згідно з новим тимчасовим положенням основними функціями ГУОТу були: організація і вдосконалення єдиної системи охорони державних таємниць; координація діяльності міністерств, відомств та організацій з питань охорони державних таємниць; розгляд, з дотриманням конституційних норм і міжнародних зобов'язань СРСР, матеріалів, які вивозилися за кордон з ме-

тою виявлення в них свідчень, заборонених до опублікування; вибіркова перевірка матеріалів друкованих та інших засобів масової інформації після виходу їх у світ та повідомлення керівників відповідних міністерств, відомств, організацій про встановлені факти порушення; контроль іноземних видань, які надходили по відкритих поштових каналах, аудіо та аудіовізуальних матеріалів. Тобто, його функції та обов'язки були докорінно змінені, контроль майже повністю зникав і поширювався лише на відносини з іноземними країнами. Проте перехід від контролюючого до консультуючого органу, відкритість рішень і постанов ГУОТУ, відхід від політичної цензури не змогли зберегти його існування. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1992 р. № 616 «Про зміну в системі органів державної виконавчої влади підвідомчих Кабінету Міністрів України» ГУОТ було реорганізовано в Державний комітет України по охороні державних таємниць та інших засобів масової інформації²⁵. Та й з такою назвою він проіснував недовго. 18 листопада 1994 р. указом Президента України № 689/94 його було ліквідовано і створено Міністерство України у справах преси та інформації.

Таким чином, у 1940–1950-ті роки в Україні та Радянському Союзі було остаточно сформовано та врегульовано систему органів цензури, яка фактично повністю охопила діяльність засобів масової інформації, видавництв, установ та організацій, активно боролася з інакомисленням та проникненням відомостей з іноземних країн, не вигідних для керівної верхівки Радянського Союзу. Було штучно створено герметичний кордон від більшої частини світової культури, що не могло не відобразитись на науковому та культурному житті України.

¹ Білокін С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / НАН України; Інститут історії України. – К., 1999. – 447 с.; Білокін С. На полицях спецфондів у різні

роки // Слово і час. – 1990. – № 1. – с. 69–76; Костилова С. Документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політико-ідеологічного контролю над друкованими ЗМІ // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – № 13. – С. 110–117; Очеретянюк В. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством: до 80-річчя створення радянської цензури // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1998. – № 1, 2. – С. 70–79; Очеретянюк Віктор Загратована думка / Інститут історії України НАН України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». – К.: Рідний край, 2000. – 150 с. Погрібняк В. Репресовані книги // Маршрутами історії: збірник / упоряд. Ю. Шаповал; редкол.: Ф. Рудич [та ін.]. – К., 1990. – С. 329–341; Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.) / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 350 с.

² История советской политической цензуры: Документы и материалы / Архив Президента Российской Федерации; Государственный архив Российской Федерации / сост. Т. М. Горяева. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – С. 35–36.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4605, оп. 1, спр. 55.

⁴ Там само, ф. 4605, оп. 1, спр. 53, арк. 5.

⁵ Там само, спр. 46, арк. 19.

⁶ Там само, спр. 139, арк. 24.

⁷ Там само, спр. 16, арк. 7.

⁸ Там само, спр. 34, арк. 21.

⁹ Там само, спр. 37, арк. 20.

¹⁰ Там само, спр. 31, арк. 34.

¹¹ Там само, спр. 15, арк. 8.

¹² Там само, спр. 142, арк. 1.

¹³ Там само, спр. 49, арк. 6.

¹⁴ Там само, спр. 82, арк. 16.

¹⁵ Там само, спр. 93, арк. 17.

¹⁶ Там само, спр. 96, арк. 28–38.

¹⁷ Там само, спр. 138, арк. 61.

¹⁸ Там само, спр. 118, арк. 1–3.

¹⁹ Там само, спр. 93, арк. 64–90.

²⁰ Там само, спр. 130, арк. 2.

²¹ Там само, спр. 179, арк. 8–11.

²² Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – С. 351.

²³ ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, спр. 233, арк. 21–22.

²⁴ Там само, спр. 228, арк. 3–6.

²⁵ Там само, спр. 246, арк. 4.

УДК 930.253(477.7) «17/18»

Коник Юлія

ПЛАНОВО-ЗВІТНА ДОКУМЕНТАЦІЯ ГУБЕРНСЬКОЇ МЕЖОВОЇ СЛУЖБИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ в останній третині XVIII – першій третині XIX ст.

У статті на основі збережених документів реконструйовано види планів і звітів губернської межової служби Півдня України та розкрито їх характер, зміст і еволюцію (кінець XVIII – початок XIX ст.).

Ключові слова: Південь України, межева служба, планово-звітні документи, кінець XVIII – початок XIX ст.

© Коник Юлія, 2010

В статтю на основі збережених документів реконструйовано види планів і отчетів губернської межової служби Юга України (кінець XVIII – початок XIX в.).

Ключевые слова: Юг України, межова служба, планово-отчетные документи, кінець XVIII – початок XIX в.

In the article on the basis of the stored documents the types of plans and reports of province boundary service of the South of Ukraine are restored, its nature, contents and evolution is exposed (the end of 18th – the beginning of the 19th century).

Key words: the South of Ukraine, boundary service, planned current document, the end of 18th – the beginning of the 19th century.

Для з'ясування обсягів, форм і методів роботи губернської межової служби Півдня України важливе значення має дослідження її планово-звітної документації з початку її діяльності у 1760-х роках до остаточного становлення у 1830-х роках. Різні історичне минуле складових частин південноукраїнського регіону, порівняно пізні входження їх до складу Російської імперії, часті адміністративно-територіальні реформи другої половини XVIII ст. призвели до неодноразових реформувань губернської межової служби. Тому це поняття є об'єднуючим для межових установ різного формату, спільним для яких було підпорядкування намісницькому/губернському правлінню та виконання межових дій за рішеннями судово-адміністративних установ. Це принципово відрізняло їх від межових контор, тимчасово створених у 1766 р. виключно для проведення генерального розмежування земель імперії та підпорядкованих напряму Межовій експедиції (з 1794 р. Межовому департаменту) Сенату. в новітній історіографії питання діяльності губернської межової служби Російської імперії практично не розроблено досі, основними залишаються дослідження XIX – початку XX ст. практиків і теоретиків межової справи В. С. Алєєва¹, І. Є. Германа², П. В. Дензіна³, П. І. Іванова⁴, С. П. Кавеліна⁵, С. Д. Рудіна⁶.

Еволюція губернської межової служби Півдня України з початку її створення відбувалася таким чином: Новоросійська межова експедиція (серед. 1760-х–1784), катеринославський губернський і повітові землеміри (1784–1792), Катеринославська межова експедиція (1792–1797), Вознесенський губернський і повітові землеміри (1795–1796), Вознесенська межова експедиція (1796–1797), новоросійський губернський і повітові землеміри (1797–1802), херсонські, катеринославські і таврійські губернські та повітові землеміри (з 1803). Губернська межова служба аж до 1828 р. не мала власних нормативних актів, а тому керувалася законодавством, розробленим для межових кон-

тор – як у проведенні власне межових робіт, так і у здійсненні діловодства.

Ступінь збереженості планово-звітної документації південноукраїнських межових установ, як і їхнього діловодства в цілому, є дуже нерівномірним. Архівні установи України дуже постраждали під час суспільних потрясінь і воєн першої пол. XX ст. Протягом Другої світової війни практично повністю було знищено величезні архіви Катеринославської межової експедиції та межової контори⁷. У складі фонду Херсонської губернської креслярні втрачено значний масив найдавніших документів межових установ⁸. Та попри втрати саме цей фонд нині становить найповніше зібрання документів межових установ Півдня України кін. XVIII – поч. XX ст. Отже, документи Новоросійської межової експедиції збереглися фрагментарно і стосуються здебільшого відведення земель; архів межової служби Вознесенського намісництва представлений досить повно; найповніше збереглися документи губернських і повітових землемірів Херсонської губернії, однак і ці зібрання мають суттєві прогалини. Залишки архівів Катеринославської межової експедиції знаходяться у фондах Херсонської губернської креслярні та Катеринославської межової контори, що зберігаються відповідно у державних архівах Херсонської та Дніпропетровської областей.

У перші роки існування Новоросійської межової експедиції її землеміри та межувальники* займалися переважно первинним описуванням, відведенням і відмежуванням земель, складанням перших карт і планів. Із 1764 р. по 1775 р. у Новоросійській губернії було роздано 477 дач⁹. Перший з відомих на сьогодні робочих планів землемірів Півдня України якраз і стосувався відведення землі військовим чином – це відомість про справи, доручені Єлисаветградською повітовою канцелярією землеміру капітану Івану Федорову на жовтень-грудень 1769 р.¹⁰

* Посада межувальника на Півдні України існувала до ліквідації у 1784 р. Новоросійської межової експедиції.

З 1775 р. роботи межовим чином значно додалося. По-перше, створювалася Азовська губернія, з якою треба було визначити і провести спільний кордон, а по-друге, у зв'язку з появою «Установлення для управління губерній Всеросійської імперії»¹¹ реформувалася система адміністративно-територіального поділу, а саме скасовувалися провінції й запроваджувався поділ на повіти, що теж вимагало проведення нових кордонів. У зв'язку з наявністю таких масштабних завдань складання будь-яких чітких довгострокових робочих планів не лише було неможливим, але й не мало сенсу. Про особливості тогочасного планування межових робіт свідчать дані зі збережених журналів реєстрації вхідної та вихідної кореспонденції Новоросійської межової експедиції за 1778 р. Межова експедиція, отримавши укази губернської канцелярії, складала відповідно до них план роботи на рік і подавала його на затвердження канцелярії. Причому характер роботи як у планах, так і у звітах окреслювався найзагальнішим чином. Так, план на 1778 р. виглядав приблизно так: відрядити вісьмох межувальників на описування повітів і роздачу земель, послати по одному межувальнику в села Болгарського і Молдавського полків для їхнього розмежування, послати надійного межувальника до губернського комісара на описування новоросійсько-азовського кордону і т. п.¹² Відповідно й звіт експедиції за 1777 р. мав такий вигляд: такі-то землеміри й межувальники описували такі-то повіти, а троє працівників уже три роки перебувають «в особливому відрядженні», а один знаходиться «в якійсь комісії» в Азовській губернії, а той «зайнятий щогодинним виробництвом карт і планів», а цей хворіє...¹³

Землеміри й межувальники отримували від межової експедиції свої робочі плани у вигляді ордерів. Їх можна поділити на дві групи: 1) загальні, тобто пов'язані з виконанням тривалих стратегічних завдань, як-от зйомка повітових планів, 2) конкретні, що охоплювали лише найближчий час і стосувалися переважно відведення земель на певній території.

Ордери першої групи, окрім власне завдання, могли містити чимало інструктивного матеріалу: як уніфікувати масштабні шкали, що позначати на планах та включати в економічні примітки, як поводитися з місцевим населенням тощо¹⁴. Отже, через подібні документи межова експедиція знайомила своїх працівників з чинним межовим законодавством, а саме Землемірною та Межовою інструкціями та «Настановою землемірам до державного земель розмежування» 1766 р.

Межові експедиції, а пізніше губернські землеміри, отримуючи завдання та клопотання від різноманітних присутствених місць (приписи губернатора, укази губернського правління, відношення повітових і земських судів, міських поліцій тощо), сортували їх і розсилали повітовим землемірам приписи щодо виконання конкретних завдань. При здійсненні їх належало суворо дотримуватися черговості. Оскільки землеміри були «коронними чиновниками» – тобто служили державі, то насамперед мали виконувати справи, пов'язані з казенними інтересами, а вже потім займатися межовими роботами на приватних землях. Однак це правило, незважаючи на періодичні нагадування, часто порушувалося. У 1828 р. херсонський губернський землемір, переглянувши звіти підлеглих, констатував, що «... часто справам приватним надається перевага перед казенними»¹⁵. До цього аналізу спричинився указ губернського правління, котрий у свою чергу став реакцією на невдоволення імператора – Микола I якось переглядав місячну відомість про виконання власних повелінь по Міністерству юстиції і не знайшов у ній відміток стосовно виконання¹⁶. В результаті по всій вертикалі було наголошено на необхідність невідкладного виконання указів Сенату і міністерств. Для землемірів це означало виконання столичних наказів протягом місячного строку, плюс запровадження окремих зошитів для їхньої реєстрації¹⁷.

Початок систематичному річному плануванню роботи було покладено «Настановою губернським і повітовим землемірам», затвердженою імператором 31 липня 1828 р. Про це йшлося у параграфі 6: «Губернський землемір щорічно після приходу весни, і не пізніше березня місяця, здійснює розподіл польових робіт для повітових землемірів і разом з тим складає відомість, кому яке зроблено ним доручення, по старшинству надходження справ»¹⁸. Губернське правління мало невідкладно затвердити цю відомість, щоб повітові землеміри могли не пізніше 15 квітня виїхати на межові роботи¹⁹. У перший рік після виходу «Настанови» Херсонське губернське правління занадто перестраховалося, пославши річний план на затвердження новоросійському генерал-губернатору Михайлу Воронцову. Сам план був складений 18 березня, повернувся він з Одеси з позитивною резолюцією тільки в серпні, а розісланий повітовим землемірам аж у вересні 1829 р.²⁰ Проте це був перший і єдиний випадок, і в подальшому губернське правління хоча й вибивалося з графіку затвердження, але не так сильно.

Включенню в план підлягали, як правило, лише польові роботи, котрі вимагали виконання «в натурі». Однак, туди могли включати і так звані камеральні, тобто кабінетні, види робіт, виконання яких вищестоящі установи вимагали негайно – наприклад, складання планів міст з історичними описами для Межової канцелярії Сенату²¹. Після впровадження такої системи планування на кожного повітового землеміра Херсонської губернії в середньому припадало від 10 до 20 польових завдань на рік²². Кількість розв'язувальних справ різними землемірами могла істотно відрізнятись: на когось було заплановано 8, на когось 28. Це пояснювалося тим, що губернські землеміри розподіляли роботи з урахуванням їх складності, обсягів та дальності пересування. Землемірів, по чиїх повітах було найбільше завдань, розвантажували шляхом доручення деяких завдань землемірам із сусідніх повітів. Також не слід забувати, що плани постійно розросталися за рахунок надходження нових термінових приписів, черговість справ подовжувалася й змінювалася, тож у підсумку річні звіти співвідносилися з планами вельми відносно.

Переходячи до розгляду звітних форм, необхідно відзначити, що в межовому законодавстві звітності приділялося значно більше уваги, ніж плануванню. Історично першою формою, закріпленою в законодавстві часів Катерини II та успадкованою від так званої «єлизаветинської» «Інструкції межувальникам», були місячні рапорти про роботу. У пункті 110 Землемірної інструкції від 13 лютого 1766 р. наголошувалося, що землеміри мають щомісячно подавати в межову контору рапорти про кількість «пройдених мірою верст»²³. Видана у тому ж році Настанова Межової експедиції Сенату наводила зразок подібного місячного рапорту¹⁴. Він мав складатися у табличній формі й містити наступні графи: дати виконання роботи; які саме дачі межувалися; скільки пройдено верст і сажнів «спеціальною межею» та скільки «для намірювання та зняття ситуацій»; яку площу виявлено під орними землями та різними господарськими угіддями; які дачі завершено межувати, а які ні із зазначенням причини. Під таблицею слід було перелічити інші види робіт, акцентуючи увагу на складання планів та межових книг, а також проставити кількість вихідних і святкових днів, і окремо днів, коли польова робота припинялася через негоду.

Реконструкція порядку і форм звітності губернської межової служби на найдавніших етапах наштовхується на обмеженість джерельної бази. Збереглися польові журнали землемірів

і межувальників Новоросійської межової експедиції, в яких вони день у день фіксували свої заняття²⁵; вони також повинні були щомісяця рапортувати експедиції «про свої успіхи». Є свідчення того, що Катеринославська межова експедиція намагалася запровадити складання звітів за встановленим зразком, але повітові землеміри відмовлялися робити це через зайнятість та відсутність власних примірників інструкцій 1766 р.²⁶

Оскільки губернська межова служба безпосередньо підпорядковувалася губернському правлінню, а Межовий департамент Сенату обмежувався переважно затвердженням кадрових пропозицій цього правління, то відповідальність за належне виконання межових робіт покладалася на губернських землемірів. Виходячи зі свого розуміння необхідності, вони могли впроваджувати власні види і терміни звітності. На початку 1805 р. перший херсонський губернський землемір Степан Сіврич приписав повітовим землемірам із 1 листопада по 1 травня звітувати про свою роботу щотижня, а з 1 травня по 1 листопада – щомісяця²⁷. Однак такого графіку дотримувалися не завжди і не всі повітові землеміри; їхні звітні періоди варіювалися від одного тижня до загальної «роботи в сезон», хоча переважали все-таки місячні рапорти.

У 1817 р. херсонським губернським землеміром призначено Павла Гречину, котрий один з небагатьох для свого часу здобув професійну освіту у Волинській школі землемірів. Протягом свого понад десятирічного перебування на цій посаді він багато зробив як для зміцнення службової дисципліни повітових землемірів взагалі, так і для впорядкування їхнього діловодства зокрема. Він вимагав через кожні два тижні складати так звані журнальні відомості про роботу²⁸. В 1826 р. усі повітові землеміри отримали розроблену Гречиною форму цієї відомості, яка паралельно називалася іноді геодезичним журналом²⁹:

Ця наповнена професійною термінологією форма поєднувала в собі елементи як місячного рапорту, так і польового журналу генеральних землемірів, де вони записували характеристики межового ходу, встановлення межових знаків, заяви землевласників тощо. Позначення астролябійних ромбів та перпендикулярів мало на меті полегшувати губернському землеміру перевірку правильності розрахунків земельних площ та складання планів дач повітовими землемірами³⁰. Сам Гречина пишався своїм нововведенням і вважав, що його підлеглі стали дисциплінованішими, ніж конторські землеміри. У 1828 р., скаржачись

Відомість про заняття N повітового землеміра з ... по ... число ... місяця ... року						
Рік, місяць і число	Найменування днів		Ромб на початковому пункті	Ромб в кінці лінії	Довжина лінії	Перпендикуляри
		Відправився з N в N, прибув в N				
		Викликав повітками повірених від сільських громад і понятих				
		Почав з N-пункту до обходу дачі N о ... години	N	N		
		На ній повіряв ромб і[який] виявився		N	1000	
		теж		N	2000	
		теж				
		Негода з ... години до ... години або святковий день				
		Накладав на план і вираховував				
		Складав начисто план				

цивільному губернатору на недоліки в роботі Катеринославської межової контори, він писав: «Якщо би подібна звітність встановлена була для конторських землемірів не лише перед межовою конторою, але й перед місцевим начальством, якщо б землемірів чекало за повільність суворе стягнення, якщо б кожен чиновник керувався однаковим прагненням закінчувати справи і не розмножувати їх частими спорами і безладними діями, то, без сумніву, межування Новоросійського краю на цей час було б завершено»³¹. До слова, форма двотижневої звітності виявилася настільки вдалою, що наступники П. Гречини на посаді губернського землеміра продовжували вимагати її складання³².

Утім, губернським землемірам довго не вдавалося домогтися від окремих повітових землемірів точного й докладного складання звітів за встановленою формою. Іноді звіти майже суцільно складалися з формулювань на зразок «був у дорозі», «хворів», «займався очікуванням губернатора», «листувався з губернським начальством» тощо³³ у таких випадках губернський землемір вимагав надіслати для підтвердження медичні довідки про хворобу, копії вихідної кореспонденції тощо.

Наскільки можна судити, своєчасне надання звітів завжди було каменем спотикання між губернськими та повітовими землемірами – втім, як і обов'язковий приїзд останніх на зимовий час до губернської креслярні. Херсонське губернське правління з перших років свого існування було втягнуте у боротьбу губернських землемірів із порушеннями службової дисципліни з боку їхніх підлеглих. У 1805 р. правління розіслало

повітовим землемірам попереджувальні укази про неприпустимість ситуації, коли губернський землемір не відає, «...де знаходитеся і чим займається, до нього не відгукується...»³⁴. Херсонський губернський землемір Степан Сіврич у рапортах губернському правлінню висловлював здивування щодо подібних «повітових землемірів закоснінням по повітах»³⁵. Протягом усього свого перебування на посаді він витратив багато енергії, не полишаючи спроб домогтися від землемірів своєчасного звітування і роботи за графіком. Його реакція була цілком зрозумілою, особливо якщо взяти до уваги, що С. Сіврич перевівся на Південь з Тамбовської губернії, де, за деякими припущеннями, міг працювати в межовій конторі по генеральному межуванню, а землеміри межових контор мали чітко окреслений фронт робіт, зобов'язувалися акуратно надавати місячні звіти та до того ж очолювали невеличкі команди з канцеляристів та солдатів робочих рот. Та й давно заселена і впорядкована у земельному відношенні Тамбовська та інші центральні російські губернії не йшли ні в яке порівняння з південноукраїнськими степами з їхніми величезними незаселеними площами, котрі ще на початку XIX ст. не могли похвалитися розвинутою мережею шляхів сполучення. Тож місцеві повітові землеміри могли почуватися вільготніше: кожен з них одноосібно уособлював межову службу на території повіту. Саме тому губернський землемір П. Гречина наполягав, щоб повітові землеміри після завершення кожної справи рапортували йому, куди вони збираються їхати далі: «щоб зручніше і без земських судів

відшукувати» підлеглих, які могли заїхати вглиб повіту так, що ні пошта, ні судові виконавці не могли їх знайти³⁶.

Звіти могли бути дієвим засобом контролю, коли їхня відсутність впливала на оплату праці. Деякі повітові землеміри могли по кілька місяців не озиватися з повітів і не надавати жодних пояснень³⁷. Стосовно таких злісних порушників дисципліни губернський землемір, вичерпавши запас нагадувань, зауважень і погроз, просив губернське правління накласти на них штраф від 10 крб. і більше на користь приказу громадського піклування; у важчих випадках – позбавити жалування за той період, коли землемір не міг аргументовано показати результати своєї діяльності³⁸. Штрафували також за неуспішне або занадто повільне виконання важливих завдань – але у таких випадках у покараної сторони були шанси довести свою невинність і вину третіх осіб. Звільнень повітові землеміри могли не боятися – в умовах кадрового дефіциту Межовий Департамент Сенату дотримувався думки, що слід давати порушникам можливість виправитися³⁹.

Від надання звітів залежали й доплати повітовим землемірам, які перебували при землемірах Катеринославської межової контори для нагляду за цілісністю казенного земельного фонду. Ці доплати були встановлені з 1821 р. у розмірі 75 крб. на місяць для придбання канцелярських матеріалів та наймання писаря⁴⁰. Той же П. Гречина запровадив зашнуровані книги, в які повітові землеміри повинні були щоденно записувати свої дії при генеральному межуванні⁴¹. Хоча вони і вважали це зайвим обтяженням, однак саме витяги з щоденних польових журналів були підставою для нарахування грошей казенною палатою⁴².

Закон забороняв повітовим землемірам виконувати будь-які справи без відома і дозволу губернського землеміра. в ідеалі усі присутственні місця, маючи потребу в їхніх послугах, повинні були повідомити про це губернському правлінню або цивільному губернатору, які вже від себе давали приписи губернським землемірам⁴³. Насправді ж навіть намісницькі/губернські правління часом надсилали укази у тих чи інших справах повітовим землемірам через голову губернських землемірів⁴⁴. Казенні палати, дворянські опіки, суди, генеральні землеміри також мали звичку іноді звертатися з відповідних питань безпосередньо до повітових землемірів, змушуючи їх або щоразу перепитувати у свого керівника, або порушувати черговість справ,

а це створювало зайве напруження у службових стосунках. Тираспольський повітовий землемір примудрився у 1817–1832 рр. запланувати самому собі 37 справ, переважно на вимогу судів та дворянської опіки⁴⁵. Все ж ці завдання надходили від офіційних установ, тож про них можна було відзвітувати. Зовсім інша ситуація складалася, якщо поміщики в обхід судів просили повітових землемірів відмежувати куплену землю або розмежувати їх із сусідами і т. п., чим спокушали їх до незаконних заробітків на додачу до скромного жалування⁴⁶. Такі випадки не розголошувались, і якщо й ставали відомими губернському землеміру, то тільки завдяки втручання у це третьої зацікавленої сторони.

Приблизно з першого десятиліття XIX ст. спостерігаємо зведення короткотермінових тижневих, місячних звітів у крупніші форми – так звані генеральні відомості, котрі ще називали річними. Однак насправді вони практично ніколи не охоплювали період з січня по грудень, а стосувалися здебільшого польових межових робіт, що максимально могли тривати з березня по грудень. Спочатку генеральні відомості складали у довільній формі, проте з 1820-х рр. на них розповсюдилася розроблена П. Гречиною форма двотижневого звіту.

Найширшими за часовим охопленням звітами були реєстри виконаних та невиконаних справ, які у стислому вигляді давали загальну картину стану межових робіт. Цей вид звітності виокремився з форми місячного рапорту 1766 р., який передбачав відмітки про виконання завдань. Спочатку такі реєстри, або описи, складали при прийомі-передачі справ від одного землеміра до іншого, або в ході територіального переділу. Так, найдавніший зі збережених реєстрів невиконаних справ за 1797–1801 рр. було складено тираспольським повітовим землеміром Афанасієм Шаржинським при передачі Тираспольського повіту зі складу ліквідованої Новоросійської губернії до складу створюваної Херсонської губернії⁴⁷. Губернські землеміри могли вимагати від повітових землемірів складання таких реєстрів із часу їхнього вступу на посаду, щоб таким чином мати можливість аналізу їхньої діяльності⁴⁸. Приблизно з початку 1820-х рр. реєстри почали складати щорічно: іноді вони велися єдиною відомістю, але переважно розділялися окремо на виконані й невиконані. Серед причин невиконання справ повітові землеміри найчастіше вказували хвороби, завантаженість терміновими завданнями, неприбуття депутатів від землевласників або

судових чиновників, надходження завдань після складання звітів, настання зимових холодів тощо.

Проаналізувавши низку генеральних відомостей та річних реєстрів виконаних і невиконаних справ за 1820–1830-і рр., можна дійти висновку, що за рік повітові землеміри рідко коли виконували понад 10 справ, тоді як кількість невиконаних могло доходити до 20 й більше. Насправді ж невелика кількість завершених завдань зовсім не означала службової недбалості, адже деякі з них були настільки значні за обсягом, що виконувалися місяцями, а в підсумку займали лише кілька рядків у звіті. Наприклад, відведення оброчних земель за списком казенної палати, яке вимагало пересування по всьому повіту та контактів із багатьма особами. А виконання указу Синоду про відведення сільським церквам належної кількості десятин землі взагалі затяглося на два десятиліття⁴⁹.

«Настанова губернським і повітовим землемірам» 1828 р. закріпила два види обов'язкової звітності для повітових землемірів:

1) місячні звіти про польову роботу, з відмітками про виконання або причини невиконання, мали подаватися в перших числах наступного місяця⁵⁰;

2) звіти про роботу впродовж польового сезону, з такими самими відмітками, мали подаватися особисто під час приїзду до креслярні не пізніше 15 грудня кожного року⁵¹.

Губернський землемір мав складати зведені відомості та подавати їх на затвердження до губернського правління.

Отже, Настанова не вимагала ні двотижневих відомостей, ні окремих реєстрів виконаних і невиконаних справ. Однак у Херсонській губернії ці форми прижилися та протягом 1830-х рр. склалися водночас із місячними та генеральними звітами. Губернський землемір Август Суцєвський (1832–1836), перевівшись з аналогічної посади в Пермській губернії, визнав звіти місцевих землемірів «вельми недостатніми»⁵². Він відзначився тим, що дуже докладно щороку розписував повітовим землемірам порядок виконання справ та надання звітності⁵³, і взагалі досить вимогливо ставився до дотримання діловодної дисципліни.

Протягом першої третини XIX ст. відбувалося збільшення та ускладнення звітних форм губернської межевої служби Півдня України, поступово відбувався перехід від стихійних текстових рапортів-звітів до регламентованих табличних форм. У другу третину століття південноукраїн-

ські землеміри увійшли з чітким річним плануванням та більш-менш уніфікованою докладною звітністю про польові межеві роботи. Звітна документація спиралася, з одного боку, на затверджений межевим законодавством зразок, а з іншого, постійно доповнювалася і вдосконалювалася губернськими землемірами на основі власного та запозиченого досвіду відповідно до службових потреб.

¹ *Алеев В. С.* Теория межевых законов, сочиненная для преподавания в учрежденном при Межевом корпусе Константиновском Училище. – М.: Типография П. Кузнецова, 1824. – 321 с.

² *Герман И. Е.* Материалы к истории генерального межевания в России. – М.: Типолитография В. Рихтер, 1911. – 193 с.

³ *Дензин П. В.* Межевание и землеустройство в России. – Пенза: Паровая типо-литография Е. М. Грушецкой, 1909. – 73 с.

⁴ *Иванов П.* Опыт исторического исследования о межевании земель в России. – М.: Типография С. Селивановского, 1846. – 151 с.

⁵ *Кавелин С. П.* Межевание и землеустройство. Теоретическое и практическое руководство. С чертежами и образцами делопроизводства. – М.: Типография И. Ц. Рябушинского, 1914. – 339 с.

⁶ *Рудин С. Д.* Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет. 19 сентября 1765 г. – 1915 г. – Пг.: Б.и., 1915. – 559 с.

⁷ *Журба О. І.* Комплектування архівних зібрань і колекцій на Катеринославщині у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // *Архіви України.* – 2002. – № 4–6. – С. 182.

⁸ *Богдан Т., Дяченко О.* З історії архівного будівництва на Херсонщині // *Архіви України.* – 1966. – № 6. – С. 7.

⁹ *Скальковский А. А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823. – Часть I: С 1731-го по 1796-й год. – Одесса: В городской типографии, 1836. – С. 96.

¹⁰ Держархів Херсонської обл., ф. 14 Херсонська губерньська креслярня, оп. 1, спр. 1, арк. 1 зв., 5.

¹¹ ПСЗРІ I. – Т. 20. – № 14392. – С. 229–304.

¹² Держархів Херсонської обл., ф. 14, оп. 5, спр. 1, арк. 20–20 зв., 61.

¹³ Там само, спр. 6, арк. 207–208.

¹⁴ Там само, арк. 83–83 зв.

¹⁵ Там само, оп. 1, спр. 1248, арк. 39.

¹⁶ Там само, арк. 40–40 зв.

¹⁷ Там само, арк. 39–39 зв.; спр. 1264, арк. 6–6 зв.

¹⁸ ПСЗРІ II. – Т. 3. – № 2203. – С. 742.

¹⁹ Там само. – С. 743.

²⁰ Держархів Херсонської обл., ф. 14, оп. 1, спр. 1279, арк. 17–18 зв., 20, 22–22 зв.

²¹ Там само, спр. 1263, арк. 14.

²² Там само, спр. 1162, арк. 38–38 зв.; спр. 1263, арк. 14–15; спр. 1305, арк. 4–7; спр. 1432, арк. 16–16 зв., 26–26 зв.; спр. 1455, арк. 145–146 зв.; спр. 1643, арк. 8 зв.–9; спр. 1645, арк. 33 зв.–34.

²³ ПСЗРІ I. – Т. 17. – № 12570. – С. 577.

²⁴ ПСЗРІ I. – Т. 17. – № 12711. – С. 892–893, 911.

²⁵ Держархів Херсонської обл., ф. 14, оп. 1, спр. 69, арк. 27–41 зв., 51–52 зв.; спр. 88, арк. 7–56.

²⁶ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 648 Катеринославська межова контора, оп. 1, спр. 17, арк. 5.

²⁷ Держархів Херсонської обл., ф. 14, оп. 1, спр. 540, арк. 31.

²⁸ Там само, спр. 955, арк. 23–24; спр. 1107, арк. 18–18 зв.

²⁹ Там само, спр. 1143, арк. 8–8 зв.

³⁰ Там само, спр. 1253, арк. 4.

³¹ Там само.

³² Там само, спр. 1539, арк. 7.

³³ Там само, спр. 1065, арк. 64–66; спр. 1194, арк. 7–8.

³⁴ Там само, спр. 501, арк. 37.

³⁵ Там само, арк. 37 зв.

³⁶ Там само, спр. 1107, арк. 18 зв.

³⁷ Там само, спр. 558, арк. 21; спр. 1269, арк. 34–35.

³⁸ Там само, спр. 1275, арк. 18–23 зв.

³⁹ Там само, арк. 22.

⁴⁰ Там само, спр. 1166, арк. 3–3 зв.

⁴¹ Там само, спр. 1230, арк. 11–13 зв.

⁴² Там само, спр. 1166, арк. 17–17 зв., 20–20 зв.; спр. 1176, арк. 58–58 зв.

⁴³ ПСЗРИ II. – Т. 3. – № 2203. – С. 742.

⁴⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 648, оп. 1, спр. 17, арк. 2–3.

⁴⁵ Держархів Херсонської обл., ф. 14, оп. 1, спр. 1155, арк. 17–19.

⁴⁶ Там само, спр. 1360, арк. 2–3 зв., 9, 42–42 зв., 45; спр. 1431, арк. 7–7 зв.

⁴⁷ Там само, спр. 461, арк. 7–8 зв.

⁴⁸ Там само, спр. 1233, арк. 17–20.

⁴⁹ Там само, спр. 792, арк. 1–87; спр. 1005, арк. 2–92; спр. 1056, арк. 2–189 зв.

⁵⁰ ПСЗРИ II. – Т. 3. – № 2203. – С. 743–744.

⁵¹ ПСЗРИ II. – Т. 3. – № 2203. – С. 747.

⁵² Держархів Херсонської обл., ф. 14, оп. 1, спр. 1539, арк. 84.

⁵³ Там само, спр. 1263, арк. 12–13 зв.; спр. 1643, арк. 6–7 зв.; спр. 1645, арк. 31–33.

УДК [930.1+94](477.83)

Лазурко Лідія

ПОЛЬСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО У ЛЬВОВІ ТА ЙОГО ЧАСОПИС

У статті висвітлено обставини створення польського фахового часопису «Kwartalnik Historyczny», що постав у 1887 р. як друкований орган польського Історичного товариства у Львові, процес формування основних принципів його редакційної політики, спрямованої на вироблення оптимальної структури. Часопис здійснював критичний огляд національної історіографічної продукції та забезпечував швидке й якісне оновлення наукової інформації, потреба в якій гостро постала в останній чверті XIX ст.

Ключові слова: часопис «Kwartalnik Historyczny», Польське історичне товариство у Львові, історіографія.

В статтє освещены обстоятельства основания в 1887 г. польского профессионального журнала «Kwartalnik Historyczny» – печатного органа польского Исторического общества во Львове, исследуется процесс формирования основных принципов его редакционной политики журнала, направленной на выработку оптимальной структуры. Журнал осуществлял критический обзор национальной историографической продукции и обеспечивал быстрое и качественное обновление научной информации, потребность в которой обострилась в последней четверти XIX в.

Ключевые слова: журнал «Kwartalnik Historyczny», Польское историческое общество во Львове, историография.

The article focuses on the circumstances in which «Kwartalnik Historyczny», the first Polish professional journal of historiography, was founded in 1887 as a publishing organ of the Lviv Historical Society as well as on the process of establishing the editorial policy, directed onto the shaping of its optimal structure. Thus, according to the objectives of Polish History Studies of the time, the journal proposed critical surveys of Polish historiographic material and provided a quick and efficient update of research data, the demand of which proved to be acute in the last decades of the 19th century.

Key Words: magazine «Kwartalnik Historyczny», Polish Historical Society in Lviv, historiography.

Невід'ємною частиною польської історіографії останньої чверті XIX–XX ст. був часопис «Kwartalnik Historyczny» (далі – «КН»). Створений у 1887 р. як науковий орган Історичного товариства (далі – ІТ) журнал виходив у Львові до початку Другої світової війни. Увесь цей час він, демонструючи незмінно високий науковий рівень, залишався активним учасником національного історіографічного процесу, ретельно фіксував на своїх шпальтах усі зміни, що

відбувалися у ньому. На тривалий час «КН» став загальнонаціональною історіографічною трибуною й аж до створення у 1905 р. у Варшаві «Історичного огляду» був єдиним польським спеціалізованим періодичним виданням у галузі історії.

Становлення «КН» припало на епоху позитивізму, яка запанувала в польській історіографії

© Лазурко Лідія, 2010

від другої пол. XIX ст. Опонуючи романтичній ідеології, вона була позначена переосмисленням причин невдач у боротьбі за власну державну незалежність. Новий критичний напрям, що надавав ревізії попередні погляди, протиставляючи їм дослідницький об'єктивізм, проник у суспільну свідомість та запанував у всіх частинах розділеної між трьома державами Польщі.

Батьківщиною польського ІТ, яке згодом перетворилося в загальнонаціональну організацію, став Львів. Треба зазначити, що наукові товариства з історичною спеціалізацією, на взірць європейських, почали з'являтися в Польщі ще в 50–60-х рр. XIX ст. у Кракові та Варшаві. Однак, ці спроби закінчувалися створенням лише спеціальних дослідницьких комісій у межах діючих загальнонаукових товариств – Краківського наукового товариства та Варшавського товариства шанувальників наук. Зокрема, у Кракові, ще перед заснуванням у 1873 р. історичної комісії Академії знань, Юзеф Шуйський прагнув «утворити щось на кшталт історичних товариств, які так багато роблять для науки»¹. Проте далі намірів справа не йшла, і першим польським науковим товариством з певною спеціалізацією стало ІТ, засноване у 1886 р. у столиці Галичини. А через рік з'явився і його друкований орган – часопис «КН».

Провідна роль у цьому процесі належала львівському історіографічному середовищу останньої третини XIX ст. Як зазначив С. Матерніцький, переломним моментом для його становлення була полонізація Львівського університету, в якому активно розвивались історичні студії². У місті також були великі зібрання документів і літератури: бібліотека Львівського університету, Оссолінеум, бібліотеки Дзедушицьких, Баворовських, Павліковських, Крайовий архів актів гродських і земських. Завдяки цьому у Львові наприкінці XIX ст. зосередилася велика кількість дослідників історії (майже 85% від загальної кількості польських дослідників старовини)³, діяли наукові осередки (університетське Академічне коло, Археологічне товариство) та видавалися фахові періодичні видання, зміст яких частково був пов'язаний з питаннями історії⁴. Тут, зокрема, помітним явищем був «Науковий і літературний путівник» (1872–1918), який за багатьма критеріями визнають найважливішим тогочасним польським криптоісторичним часописом. Подальшим кроком у розвитку історіографічної наукової періодики була поява спеціалізованих видань, переважно з царини археології та спеціальних історичних

дисциплін: «Археологічні відомості» (від 1873), «Археологічний огляд» (від 1876 р.), «Нумізматичні записки» (від 1884 р.) тощо⁵. І саме діяльність багатьох істориків, зосереджених навколо цих установ та видавничих проєктів, закономірно спричинилася до створення ІТ, яке на середину 90-х рр. XIX ст. вже налічувало понад три сотні членів. Через десятиліття після заснування останнього його тодішній голова Т. Войцеховський зазначив: «Коли десять років тому не було в цьому місті жодного осередку, який би репрезентував гуманітарні науки, то наше товариство створило такий осередок, і, хоча, згодом їх стало більше, наше має першість»⁶.

Щодо обставин створення ІТ, то слід зазначити, що це відбувалося у доволі стислі строки. Як відомо зі спогадів сучасників, у травні 1886 р. до Ф. Папе завітав Л. Фінкель із проєктом видання збірки історичних праць, на що було зібрано майже 200 ринських злотих⁷. А Ф. Папе розповів колезі про задум утворити у Львові ІТ та запропонував йому власний проєкт статуту майбутньої організації⁸. Очевидно, ця ідея вже давно визріла, оскільки відразу ж було створено організаційний комітет на чолі з А. Семковичем, який, консультуючись з К. Ліске та В. Калінкою, приступив до опрацювання запропонованого Ф. Папе документа. 22 червня 1886 р. було підготовлено (згідно з чинними вимогами) п'ять примірників проєкту статуту з відповідним поданням, підписаним від імені засновників Л. Фінкелем та А. Семковичем, для передачі Галицькому Намісництву. І вже 26 червня офіційне затвердження статуту зафіксовано у рескрипті намісництва за номером 40 603⁹. Установчі ж збори ІТ відбулися 14 жовтня 1886 р. після закінчення літніх канікул в університеті. Як згадують учасники цих подій, у зв'язку зі створенням товариства не проводилося гучних урочистостей. Усе відбулося в доволі камерній обстановці у Львівському університеті. Тоді обрали правління, до якого увійшли К. Ліске (голова товариства) та Т. Войцеховський (його заступник).

Редакцію часопису, який, за попередньою домовленістю мав називатися «Przegląd Historyczny» (і навіть було виготовлено печатку з такою назвою), очолив К. Ліске. До складу першого правління ІТ увійшли О. Бальцер (секретар правління товариства), Л. Фінкель (секретар редакційного комітету) та члени правління і редакційного комітету – А. Прохаска, Ф. Папе, Р. Пілат, А. Семкович, С. Квятковський, В. Кентжинський. Особлива роль у цьому процесі належала К. Ліске, оскільки саме він був інспіратором створення та-

кої організації істориків, а його учні взяли на себе увесь технічний бік питання. Свою роль відіграло й те, що організатори ІТ науково зростали в Академічному колі істориків (утвореному 1878 р.), натхненником якого був К. Ліске, а реальним керівником Л. Фінкель. Звістка про намір своїх учнів створити ІТ застала видатного вченого вдома навесні 1886 р. Через прогресуючу хворобу йому довелося прочитати тут й інавгураційний виступ В. Калінки, в якому автор віддавав шану К. Ліске як діячу, котрий «першим до історичних студій тут [у Львові] привніс сувору наукову методу, та, більше того, гарячу любов до науки, щоб прищепити її своїм учням»¹⁰. Отже, попри, можливо, не найсприятливіші умови, у Львові виникло польське ІТ та почав виходити його історичний часопис. Це відбулося з таким розмахом, що незабаром сучасники заговорили про утворення тут польської історичної школи.

Основне завдання новоствореного товариства визначалися в його статуті: «спонукати і сприяти розвитку історичних наук з особливим урахуванням історії Червоної Русі». Цю мету передбачали реалізовувати шляхом організації засідань, загальних зборів, публічних читань, контактів з іншими науковими товариствами, а також через «видання періодичного часопису, присвяченого історичним наукам, а якщо ж дозволять фонди – також через підготовку інших наукових видань з галузі історії»¹¹. Саме К. Ліске скеровував ІТ не на публікацію джерел, чим віддавна сумлінно опікувалася краківська Академія знань, а на видання журналу, присвяченого, передусім, критиці й історичній бібліографії.

Отож, одним із головних напрямів діяльності ІТ стало видання наукового органу – часопису «КН»¹². Реконструюючи історіографічну мотивацію його створення, дослідники висловлювали різні думки. Так, К. Среньовська вважала, що вихідним пунктом діяльності молодих організаторів товариства стало створення журналу для розширення можливостей публікувати власні дослідження, оскільки таких видань у галузі історії ніби бракувало. Серед них називалися лише: «Місячник львівський» – науковий додаток до «Газети львівської», «Путівник науково-літературний» (1873–1919), краківський «Przegląd Polski» (1866–1914), варшавський «Ateneum» (1876–1901), «Biblioteka Warszawska» (1841–1914), «Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk» (1860–1928), видавництва Академії знань¹³. А. Галос же спростував це твердження, виходячи з характеру новоствореного часопису, який містив дуже мало досліджень

і в перші роки друкував переважно критичні матеріали (за обсягом – 76% критики, 22% досліджень). Тому, на його думку, одна-дві статті, опубліковані в кожному зошиті часопису, не могли вплинути на загальну ситуацію. Дослідник дійшов висновку, що відповідь на питання генези часопису треба шукати у сфері забезпечення потреби швидкого і якісного оновлення наукової інформації, яке гостро постало наприкінці ХІХ ст.¹⁴ Є. Матерніцький вважав, що поява часопису була логічним результатом внутрішнього розвитку польської історичної науки та тих змін, які відбувалися в добу позитивізму в історичній культурі польського суспільства¹⁵.

Підсумовуючи вище сказане, відзначимо слушність усіх висловлених думок, які охоплюють і об'єктивні, і суб'єктивні чинники появи часопису. Що ж до заперечення А. Галосом аргументів К. Среньовської, то зауважимо, що часопис таки відкрив свої сторінки для молодих істориків – нехай не для вміщення дослідницьких матеріалів, а друкування рецензій, що вимагало від дописувачів неабияких інтелектуальних зусиль, певної кваліфікації, наукового пошуку та таланту.

Наприкінці 1886 р., відразу ж після створення ІТ, серед його членів розпочалися жваві дискусії з приводу бачення форми і змісту майбутнього часопису. «КН», як і багато інших тогочасних польських часописів, наслідував західноєвропейські зразки. Ще на інавгураційному зібранні 14 жовтня 1886 р. А. Семкович, апелюючи до досвіду німецьких дослідників старовини, вказав на високий рівень розвитку історичної періодики в Німеччині, де на той час виходило 111 видань такого типу. Посилання на німецький досвід є зрозумілим ще й через те, що науковий шлях багатьох істориків, у тому числі й львівських, традиційно пролягав через навчання в Німеччині. Взірцем для «КН» став «Historische Zeitschrift», який із 1859 р. видавав Генріх фон Зібель і з яким майже два десятиліття співпрацював К. Ліске. Іншим зразком для нього був «Критичний огляд», що виходив у Кракові у 1874–1877 рр. за редакцією В. Закшевського і якому симпатизував К. Ліске¹⁶. Але якщо В. Закшевський основним завданням редагованого ним часопису вважав пробудження критичного руху на всьому просторі польської наукової літератури, де історія в поєднанні з географією та етнографією була лише одним із його розділів, то в намірах часопису К. Ліске було оперативне подання інформації про всю наукову продукцію, що стосувалася історії Польщі. Саме на цьому акцентував ува-

гу секретар товариства Л. Фінкель у зверненні 1888 р. до Крайового Сейму з проханням надати субвенцію на видання часопису¹⁷. Якщо характерною рисою європейської наукової періодики доби позитивізму було проголошення боротьби за чистоту науки від політичної заангажованості через різке протиставлення науки публіцистиці, то «КН» було створено для боротьби з дилетантизмом у царині історії. Хоча часопис і був дітищем польських істориків у Львові – борців за чистоту методу, він через певні обставини не міг уникнути політичних впливів.

Слід зазначити, що, попри зорієнтованість «КН» на широке коло проблем у галузі і польської, і всесвітньої історичної науки, його специфічною рисою була виразна регіональна спрямованість, адже часопис був друкованим органом ІТ, зорієнтованість якого на дослідження Галичини визначалася статутом організації¹⁸. Заснований як загальнопольське видання, «КН» у перші десятиліття свого існування зосереджував навколо себе переважно львівських дослідників старовини. Лише згодом до співпраці в ньому дедалі частіше почали залучати істориків з-поза Львова. Прикметно, що серед них були науковці різних національностей, які проживали й працювали у різних частинах Галичини та за її межами¹⁹. Визначальною у питанні регіоналізації досліджень часопису була також позиція його першого головного редактора – К. Ліске, який у рефераті, підготовленому до Другого з'їзду польських істориків у Львові (1890), зауважив: «Без пробудження наукового життя у провінції ми ніколи не зможемо отримати результатів на ниві гуманітарних досліджень... Пізнаємо історію Речі Посполитої, але не пізнаємо її провінційної, локальної історії, а хіба можна пізнати цілість, не знаючи частин?» Він звернувся до делегатів з'їзду з пропозицією створити регіональні та локальні наукові осередки, аби «всі сили, що тільки чимось можуть прислужитись науці, зійшлися під одним прапором»²⁰.

Від початків свого існування часопис охоплював широкий діапазон історичних дисциплін та сповідував принцип різновекторності наукових досліджень. Однак редакційна політика «КН», пов'язана з іменем його засновника і першого редактора К. Ліске, передусім була спрямована на джерелознавчі пошуки. Найбільш вдало сформулював актуальне гасло в новоствореному часописі учень К. Ліске О. Бальцер. В одній із своїх рецензій він писав: «Завданням теперішньої науки є передусім якнай докладніший аналіз джерел, ретельна фіксація кожного факту, одне слово, ґрунтовна підготовча праця, яка, якщо в майбут-

ньому буде здійснена, уможливить формулювання загальних висновків, синтез у найповнішому сенсі цього слова»²¹.

Визначальна роль у становленні часопису належала його першому головному редактору К. Ліске²². Попри те, що через важке захворювання останні роки життя (1888–1891 рр.) вчений був прикутий до ліжка, він продовжував активну наукову та організаційну діяльність. Сучасники згадують, що К. Ліске вдома проводив навчальні семінари і засідання правління ІТ, особисто переглядав і здійснював остаточну редакцію усіх матеріалів журналу²³. З. Гординський згадував про К. Ліске таке: «Часопис, створений невеликим коштом, поволі зростав і міцнів. Здобував собі визнання у професійних сферах. Це була заслуга вмілого керівництва пожиттєвого голови товариства К. Ліске. Він, як редактор часопису, був його душею і силою, він був його правдивим творцем, піклувався про співпрацівників, дбав про добір матеріалів, серед яких не було жодного, якого б не читав... Про часопис говорили, що критика в ньому надмірно гостра. К. Ліске до всього, що вважав науково неякісним, був нещадним, домагався якнайсуворішої критики, називаючи речі своїми іменами»²⁴.

Головним завданням новоствореного часопису з його виразно критичною спрямованістю було визначено друкування невеликих за розміром праць, які були б взірцем суворого позитивістичного методу та ретельної фахової оцінки наукової літератури, що стосувалася історії Польщі та всесвітньої історії загалом. Співпрацівники його намагалися подолати дилетантизм, невігластво та брак об'єктивізму в історичних дослідженнях. Журнал відразу ж презентував високий науковий стандарт у публікованих на своїх сторінках дослідженнях і рецензіях. К. Ліске надав «КН» виразно критичного характеру, коли рецензійна рубрика першого номера втричі перевищувала обсяг решти текстів. Водночас, окрім великого рецензійного блоку, журнал уже від першого номера містив рубрики під назвою «Статті» та «Матеріали». У цьому річнику є публікації Ф. Бостела «Ожеховський чи Гурський?», В. Лозинського «Староцерковне малярство на Русі», А. Малецького «Коли постав меморіал Остророга», Т. Корзона «Сташиць як історіограф», В. Смоленського «Орієнтальна школа у Стамбулі». Також було опубліковано «Перелік розгорнутих рецензій, надрукованих в інших часописах», який підготував і забезпечував надалі Л. Фінкель, «Бібліографію закордонних творів» К. Ліске, що подавав інформацію

про найновіші явища у загальній історіографії та свої зауваження до них. Постійними рубриками видання стали також «Звіти засідань ІТ», «Від редакції», «Полеміка».

Організація ІТ і поява першого зошита часопису викликали хвилю відгуків у польській пресі. Зокрема, варшавські «Kłosy» писали, що «група працьовитих і вже заслужених у царині історії вчених, які неодноразово довели до розуміння методів джерельних досліджень, створили рух, якого до того в нас не було і висвітлюють нам наше минуле... Історія не буде писатися, виходячи з ситуативних політичних потреб, бо ціллю молодого товариства, як це виразно зазначалося в промовах, буде правда»²⁵. Про те, що «КН» у цілому прийняли прихильно, свідчать не лише відгуки в пресі. Так, Т. Корзон зазначив: «Труд писання і витрачений час з охотою жертвую на доведення своєї доброзичливості до першого в Польщі Історичного товариства... Проспект часопису мені подобається. При першій нагоді, попри брак часу, постараюся щось написати, адже «КН» тепер завжди буде в моїх думках»²⁶. (У контексті сказаного вище не можна не відзначити, що співпраця Т. Корзона з редакцією часопису тривала понад три десятиліття). Виразно критичний характер часопису викликав жваве зацікавлення його авторів сприйняттям «КН» поза межами Львова. Так, О. Бальцер у листі до В. Абрагама писав: «Як у Вас прийняли «КН»? Чи Мисельський дуже злий? А Уляновський чи ображається з приводу рецензії про «право азилу»²⁷? Якою є взагалі Ваша думка про наш часопис? А бачиш, і ми у Львові змогли щось зробити!»²⁸.

У 1891 р., після смерті К. Ліске, редакцію «КН» очолив О. Бальцер, який продовжував закладені першим головним редактором традиції підготовки часопису. Ще до цього О. Бальцер, як секретар правління ІТ, активно допомагав хворому К. Ліске у виконанні обов'язків головного редактора²⁹. Він звертав особливу увагу на питання налагодження наукових контактів та розповсюдження часопису далеко за межами Австро-Угорської імперії. «КН», який здобував усе більшу популярність, надсилали до Німеччини, Росії, Франції, Італії, Швеції, а у межах імперії – до Чехії та Угорщини. Отже, шляхом обміну редакція значно поповнювала власну бібліотеку іноземними часописами. У 1894 р. О. Бальцер вимушений був залишити цю посаду через важку форму пневмонії. Після нього справу видання журналу підхопив директор бібліотеки Львівського університету А. Семкович, який керував ним упродовж 1895–1897, 1899–1904, 1906–1914 та 1920–1922 років.

У 1898 р. хворого А. Семковича на посаді редактора заміняв його близький колега по бібліотеці Ю. Коженювський. А в 1905 р. функції редактора «КН» виконував заступник директора бібліотеки Ф. Папе. Редакція журналу постійно знаходилася в бібліотеці Львівського університету. Це не було випадковим, адже саме там відбувалися зібрання Історичного кола, з якого вийшли засновники ІТ.

Постійно тривав пошук найбільш оптимальної структури журналу. У 1890 р. до неї додалася рубрика «Огляд історичних та літературних досліджень, що з'явилися в щоденних, тижневих та місячних часописах» (Б. Губринович та Ф. Крчек), у 1891 р. – рубрика «Матеріали» трансформувалася в «Miscelanea». Того ж року рубрика «Бібліографія закордонних творів», яку готував К. Ліске, стала називатися «Бібліографія й огляд закордонної літератури» (К. Ліске та Л. Фінкель), з 1893 р. вона трансформувалася в «Огляд закордонної літератури». Редакція доклала неабияких зусиль для забезпечення читачів інформацією про дослідження не лише з історії Польщі, а й із всесвітньої історії. Після смерті К. Ліске цю рубрику готував лише Л. Фінкель, оскільки було мало працівників, які могли б створити самостійні оригінальні огляди такого типу: їх написання вимагало не лише копійки праці, а й, передусім, великої ерудиції. Мало значення і те, що закордонні видання потрапляли на полиці львівських книгарень та бібліотек із запізненням і в невеликій кількості, так що в оглядах доводилося спиратися часом на рецензії на ці праці, а не на оригінальні тексти. Щоб зарадити цьому 1895 р. рубрику ще раз видозмінили, вона почала виходити під назвою «Огляд літератури всесвітньої історії». З цією метою у 1895–1897 рр. Л. Фінкель створив колектив із своїх учнів, які мали систематично працювати над відповідними для згаданої рубрики матеріалами, але інформацію подавали переважно не на підставі виданих наукових досліджень, а знову ж таки на основі рецензій. Рубрику забезпечували оглядами, які готували Л. Фінкель, Є. Барвінський, Ю. Фредберг, Б. Геберт, М. Конет, Е. Ярмутьський, М. Кордуба, Ю. Левицький, В. Рольний. Її було поділено на тематичні блоки: стародавня, середньовічна, ранньомодерна історія (до 1700 р.), історія XVII–XIX ст. Завдяки цьому рубрика була структурованішою.

У 1893 р. розділи «Перелік розгорнутих рецензій, надрукованих в інших часописах», та «Огляд історичних та літературних досліджень, розміщених у щоденних, тижневих та місячних часописах», трансформувалися в загальний,

створюваний крізь призму історичної візії «Огляд часописів». Місце цієї рубрики у 1902 р. посіла «Бібліографія польської історії» Є. Барвінського. Впровадження бібліографій, спершу польської, а згодом і всесвітньої історії, стало відгуком на задекларовану потребу критично-інформаційного охоплення всього масиву польської історіографічної продукції. Їх включили до структури часопису, коли з'ясувалося, що бракує сил охопити весь комплекс друкованої продукції у рубриках «Рецензії» та «Огляди часописів».

У 1898 р. з ініціативи тодішнього головного редактора Ю. Коженювського для забезпечення регулярного і швидкого оновлення інформації про події наукового життя в галузі історії з'явилася рубрика «Хроніка», яку вів Є. Барвінський. Запровадження цієї рубрики, що стала актуальним додатковим джерелом інформації, викликало загальне зацікавлення читачів часопису.

Головну увагу співпрацівники «КН» концентрували на забезпеченні рецензійного блоку публікацій. Як уже зазначалося, на час створення часопису редакція ставила собі за мету подавати докладні огляди всіх без винятку публікацій, які стосувалися до польської історії. К. Ліске заохочував колег до написання критичних матеріалів високого рівня. Важливим досягненням для кожного автора «КН», зокрема молодого дослідника, була успішна публікація в його рецензійному відділі. Зазначимо також, що в журналі особливу увагу звертали й на те, щоб відстоювати об'єктивну оцінку явищ польської історії. Тенденційні відгуки траплялися в тогочасній німецькій та російській історичній науці. Прикметною у цьому контексті, наприклад, є полеміка на сторінках «КН» із російським ученим М. Карєєвим щодо причин занепаду Польщі³⁰.

Найбільшу кількість рецензій (264) було опубліковано в першому річнику, у другому – 203, у четвертому – 154, згодом у 1892–1896 рр. Їхня кількість сягала 200, а до 1900 р. вона зменшилася до 96 і на такому рівні трималася на початку ХХ ст. Зменшення кількості друкованих на сторінках часопису рецензій частково пояснювалося фінансовими труднощами ІТ, через що скорочувався обсяг часопису, а також труднощами в замовленні рецензійних матеріалів та збільшенням частки досліджень, опублікованих у «КН».

Попри виразно критично-рецензійне спрямування часопису, історичні дослідження на його сторінках також посідали чільне місце. Стислі за формою і концентровані за змістом, вони також слугували візрцями об'єктивності позитивістської

методології, яку пропагувала редакція. Їхня чисельність коливалася від п'яти у першому номері журналу до тринадцяти-чотирнадцяти у річниках за 1890–1891 рр. Не можна не згадати і про невеликі за обсягом тексти джерел, друковані в рубриці «Miscellanea». Супроводжувані коментарями, вони проливали світло на окремі історичні події, були красномовними прикладами культури роботи з джерелами. Їхня чисельність коливалася від одного-двох у перших річниках, до десяти-п'ятнадцяти у 1894–1895 рр.

На початок ХХ ст. остаточно викристалізувалася така рубрикаційна структура «КН»: дослідження, miscellanea (невеликі джерельні причинки), рецензії, огляд літератури із всесвітньої історії, хроніка, огляд часописів, звіти засідань ІТ, полеміка, некрологи. Загалом така структура, вироблена в перші роки існування часопису, залишалася актуальною протягом усього львівського періоду його існування.

Отже, в останній чверті ХІХ ст. у Львові, де зосередилася найчисельніша з-поміж усіх теренів колишньої Польщі група фахових дослідників старовини, виникло перше спеціалізоване в галузі історії наукове товариство. Головним видавничим проектом львівського ІТ став «Kwartalnik Historyczny» – перший польський фаховий часопис у царині історії. Від початків свого існування «КН» презентував високий науковий рівень і публікованих на своїх сторінках досліджень, і наукової критики, що забезпечувалось наступністю запровадженої першим головним редактором К. Ліске видавничої політики журналу. Завдяки цьому «КН» досить швидко отримав визнання на всіх землях розділеної між трьома імперіями держави та поза її межами, став виразником та головним інформаційним джерелом національної історіографії, об'єднавши довкола себе найкращих представників польської історичної науки.

¹ Цит за: Galos A. Powstanie Towarzystwa Historycznego i jego organu naukowego // Polskie Towarzystwo Historyczne 1886–1986: zbiór studiów i materiałów / red. S. K. Kuczyński. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolinskich, 1990. – S. 87.

² Maternicki J. Polskie szkoły historyczne we Lwowie w XIX w. // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – Т. III. – S. 28.

³ Maternicki J. Miejsce i rola «Kwartalnika Historycznego» w dziejach historiografii polskiej // Historia jako dialog. – Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej szkoły pedagogicznej, 1996. – S. 279.

⁴ Brzozowski S. Warunki rozwoju nauki polskiej w kraju (1860–1918) // Życie naukowe w Polsce w drugiej połowie XIX i w XX wieku (Organizacje i instytucje) / pod red.

B. Jacewskiego. – Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987. – S. 53.

⁵ *Toczek A.* Czasopiśmiennictwo historyczne we Lwowie (1867–1918) // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – Т. III – S. 175.

⁶ Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // *Kwartalnik Historyczny.* – 1897. – S. 253–254.

⁷ Ці кошти учні К. Ліске почали збирати у 1881р. для видання пам'ятної книги, укомплектованої з власних праць, на честь десятиліття присвоєння звання професора Львівського університету їхньому учителю. Цей проект не вдалося реалізувати вчасно і вдруге до нього повернулися в 1886 р., але, як бачимо, уже в контексті ідеї створення Історичного товариства та видання його наукового органу.

⁸ *Papée F.* Towarzystwo Historyczne 1886–1900 // *Kwartalnik Historyczny.* – 1937. – S. 4; *Balzer O., Zakrzewski W., Finkel L., Ćwikliński L., Sawczyński H., Hordyński Z.* Xawery Liske. Zarys biograficzny // *Kwartalnik Historyczny.* – 1891. – S. 535.

⁹ Держархів Львівської обл., ф. 1, оп. 54, спр. 1414 Statut Towarzystwa Historycznego (документація з реєстрації статуту в різні роки), арк. 6–8.

¹⁰ Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // *Kwartalnik Historyczny.* – 1887. – S. 137.

¹¹ Statut Towarzystwa Historycznego. – Lwów, 1886. – S. 1.

¹² Назву «Квартальник історичний» остаточно затвердили наприкінці листопада 1886 р. Вважається, що саме її К. Ліске запропонував В. Калінка, який симпатизував «Науковому квартальнику» (видавався з 1837 р.) та «Квартальнику Кіосів» (видавався з 1876 р.).

¹³ *Śreniowska K.* Uwagi o nauce historycznej polskiej w latach 1887–1900 w świetle «Kwartalnika Historycznego» // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I. Nauki Humanistyczno-społeczne. Zeszyt 15. Historia.* – Łódź, 1960. – S. 153–163.

¹⁴ *Galos A.* Powstanie Towarzystwa Historycznego i jego organu naukowego... – S. 89–90.

¹⁵ *Maternicki J.* Miejsce i rola «Kwartalnika Historycznego» w dziejach historiografii polskiej... – S. 275.

¹⁶ *Balzer O., Zakrzewski W., Finkel L., Ćwikliński L., Sawczyński H., Hordyński Z.* Xawery Liske. Zarys biograficzny... – S. 535.

¹⁷ ЦДІАЛ України, ф. 711, оп. 1, спр. 22 (Чорнетка листа Л. Фінкеля до Крайового Сейму, 1888 р.), арк. 2–6.

¹⁸ Statut Towarzystwa Historycznego. – Lwów, 1886. – S. 1.

¹⁹ *Maternicki J.* Miejsce i rola «Kwartalnika Historycznego» w dziejach historiografii polskiej... – S. 275.

²⁰ Держархів Львівської обл., ф. 26, оп. 7, спр. 329 (К. Ліске, W jaki sposób dałby się rozbudzić i rozwinąć ruch naukowy na prowincji), арк. 1–2.

²¹ *Balzer O.* [Рец.:] Hube R. Prawo polskie XIV w. // *Kwartalnik Historyczny.* – 1887. – S. 469.

²² *Balzer O., Zakrzewski W., Finkel L., Ćwikliński L., Sawczyński H., Hordyński Z.* Xawery Liske. Zarys biograficzny... – 1891. – S. 465 – 548; *Kondracki T.* Ksawery Liske i początki Polskiego Towarzystwa Historycznego // *Polskie Towarzystwo Historyczne 1886–1986. Zbiór studiów i materiałów / red. S. K. Kuczyński.* – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990. – S. 77–94; *Julkowska V.* Ksawery Liske (1838–1891) // *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku / red. J. Maternicki.* – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – S. 181–200.

²³ *Papée F.* Towarzystwo Historyczne 1886–1900... – S. 10.

²⁴ *Balzer O., Zakrzewski W., Finkel L., Ćwikliński L., Sawczyński H., Hordyński Z.* Xawery Liske. Zarys biograficzny... – 1891. – S. 535–536.

²⁵ Цит за: *Galos A.* Powstanie Towarzystwa Historycznego i jego organu naukowego... – S. 95.

²⁶ Там само.

²⁷ *Sawczyński H.* [Рец.:] Mycielski J. Porwana z klasztoru. Kartka z dziejów obyczajowości Polski XVIII w. // *Kwartalnik Historyczny.* – 1887. – S. 112–117; *Balzer O.* [Рец.:] Ulanowski B. O prawie azylu w statutach Kazimierza Wielkiego // *Kwartalnik Historyczny.* – 1887. – S. 7–71.

²⁸ Цит за: *Galos A.* Powstanie Towarzystwa Historycznego i jego organu naukowego... – S. 4–95.

²⁹ *Nowacki R.* Oswald Balzer (1858–1933). – Opole: Wydawnictwo Uniwersyteckie, 1998. – S. 88–189.

³⁰ *Waliszewski K.* Historiografia polska przed krytyką rosyjską // *Kwartalnik Historyczny.* – 1888. – S. 555–570; *Bobrzyński M.* Do szanownej redakcji «Kwartalnika Historycznego» we Lwowie // *Kwartalnik Historyczny.* – 1889. – S. I–V; N. Prof. Kariejew i jego poglądy na «Upadek Polski» // *Kwartalnik Historyczny.* – 1889. – S. 687–702.

УДК 94(477)«1917/1918»(=419.16)

Батанова Тетяна

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ЦЕНТРАЛЬНІЙ РАДІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

На основі огляду документальних публікацій, української та зарубіжної історіографії розглянуто стан дослідження документів з історії єврейських партій в Українській Центральній Раді в 1917–1918 рр.

Ключові слова: Українська Центральна Рада; єврейські партії; архівні документи; дослідження.

На основе обзора документальных публикаций, украинской и зарубежной историографии рассмотрено состояние исследования архивных документов по истории еврейских партий в Украинской Центральной Раде в 1917–1918 гг.

Ключевые слова: Украинская Центральная Рада; еврейские партии; архивные документы; исследование.

Based on the review of the documental publications, Ukrainian and foreign historiography, state of research of the documents to the history of the Jewish parties in the Ukrainian Central Rada in 1917–1918 is considered.

Key words: Ukrainian Central Rada; Jewish parties; archival documents; research.

© Батанова Тетяна, 2010

Лютнева революція 1917 р. в Росії відкрила шлях для національних рухів різних національностей. Для євреїв Росії революція означала ще й скасування всіх обмежень, що існували в колишній імперії. Саме з того часу з'явилася реальна можливість для розв'язання «єврейського питання» на інституційному рівні – рівноправна участь єврейських партій у виборах до державних органів влади та створення національних самоврядних органів.

В перші тижні революції представники російської та єврейської інтелігенції з певною зневагою ставилися до українського національного руху¹, тому минуло доволі багато часу, доки єврейські політичні партії змінили таке своє ставлення й до Української Центральної Ради і почали її сприймати як представницький орган усього населення України, а не лише українців за походженням². З липня 1917, коли Українська Центральна Рада була визнана Тимчасовим Урядом³ як представник Тимчасового Уряду, і до припинення діяльності Ради у квітні 1918 р. єврейські партії активно долучалися до її роботи.

П'ять єврейських партій – Бунд (Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії), Єврейська Соціал-Демократична Робітничка Партія «Поалей Ціон» («Робітники Сіону»), Об'єднана Єврейська Соціалістична Робітничка Партія (ОЕСРП, інша назва Фарейнікте), сіоністи та Єврейська народна партія (Фолкспартей) – брали участь у роботі Української Центральної Ради у 1917–1918 рр. Саме за їх активної участі в законодавчій та виконавчій діяльності української влади, 15 липня 1917 р.⁴ чи не вперше в історії був призначений віце-секретар з єврейських справ (пізніше – генеральний секретар і міністр із єврейських справ).

Хоча, як може здатися на перший погляд, історія Української Центральної Ради досить детально висвітлена в українській і зарубіжній історіографії, а різні аспекти історії євреїв в Україні того періоду були також досліджувані багатьма науковцями, однак документи, які висвітлюють діяльність єврейського представництва та національних єврейських партій в Українській Центральній Раді й досі потребують докладнішого вивчення і узагальнення.

Взагалі зібрання та дослідження документів з історії єврейських партій в Українській Центральній Раді розпочинаються фактично одразу після припинення діяльності Центральної Ради. У 1919–1920 роках у Києві діяло Товариство вивчення історії єврейського робітничого руху та революційно-соціалістичних напрямів в єврей-

стві⁵. До засновників товариства зокрема належали й відомі єврейські громадські та політичні діячі, члени Української Центральної Ради Мойсей (Моше) Зільберфарб (член ОЕСРП, колишній міністр з єврейських справ у часи Центральної Ради) і Мойсей Рафес (член Бунду). Обидва діячі видали свої спогади, що ґрунтувалися на документах, зібраних Товариством, а також на документах щодо діяльності єврейського представництва в Українській Центральній Раді⁶.

Також після подій доби Центральної Ради була видана збірка документів на їдиші під редакцією сіоністських діячів того часу М. Гросмана, І. Грінфелд, І. Черіковера, В. Лацкі та Й. Шехтмана «Di Idishe Avtonomie un der Nationaler Sekretariat in Ukraine: Materialn un Dokumentn»⁷ («Єврейська автономія та Національний Секретаріат в Україні: Матеріали та документи»). У цій збірці головна увага присвячена подіям часу Директорії: єврейському самоврядуванню за Директорії, розвитку життя громад і погромам – водночас у книзі подано також і матеріали з історії єврейської автономії та міністерства з єврейських справ за часів Української Центральної Радинадминистрації.

У травні 1919 р. в Києві була створена Редакційна колегія зі збирання та публікації матеріалів про погроми в Україні, її засновниками стали Єврейський національний секретаріат, київський Центральний комітет допомоги постраждалим від погромів та видавництво «Фолкс Фарлаг». Головою колегії став відомий єврейський діяч Н. І. Штиф (Баал-Дім'єн), а секретарем – єврейський історик І. М. Черіковер. Під їх керівництвом були опубліковані три томи документів про погроми. Нашого періоду зокрема стосується перший з них «Період Центральної Ради и Гетмана: Антисемітизм и погромы на Украине, 1917–1918 гг.»⁸. Крім основного тексту-дослідження про українсько-єврейські взаємини до та після революції 1917 р., участь єврейських партій у представництві та законодавчій роботі Центральної Ради, автори включили величезну добірку документів: зокрема, протипогромні відозви генерального секретаря міжнародних справ О. Шульгина, генерального секретаря військових справ С. Петлюри, Міністерства з єврейських справ і єврейських партій, резолюції Союзу євреїв-воїнів про єврейську самооборону тощо.

В радянський час вивчення історії діяльності Української Центральної Ради як «буржуазно-націоналістичної» і «контрреволюційної» організації не проводилися, а самі документи про її діяльність були знищені або ж зберігалися в за-

секречених і закритих для дослідників фондах архівів. Так само практично не вивчалася й діяльність єврейських партій в Українській Центральній Раді, єврейські політичні партії згадувалися лише в контексті їх пізнішого (у 1919 та 1920-х рр.) злиття з КП(б)У та РКП(б).

Вивчення документів з історії єврейських партій в Українській Центральній Раді відновилося лише з 1990-х рр. у незалежній Україні. Документи щодо єврейських партій спершу досліджувалися лише в контексті історії міжнародних стосунків в Україні ХХ ст. або ж на хвилі загальної романтичної зацікавленості подіями «Української революції» 1917–1920 рр.

Перш за все, варто зробити огляд бібліографічних та біографічних довідників, які можуть містити відомості з даної теми та періоду. Бібліографічний покажчик «Євреї в Україні»⁹ допомагає досліднику зорієнтуватися в літературі з історії євреїв, опублікованій українською, російською та їдишем. Зокрема нашої теми стосуються такі тематичні розділи довідника, як «Автономія», «Історія: 1917–1920 рр.» та «Українсько-єврейські відносини», «Єврейські політичні організації»¹⁰.

Біографічний довідник дослідників В. Верстюка та Т. Осташко «Діячі Української Центральної Ради»¹¹ неабияк прислужиться своїми ретельно складеними додатками зі списками членів Української Центральної Ради, її органів та Генерального Секретаріату¹²: тут бачимо склад тих чи інших інституцій станом на різний час. Сам довідник складений на основі українських (переважно київських) архівних та бібліотечних матеріалів і зібрань.

Окремо стоять дві найбільші збірники документів того часу – двотомне видання «Українська Центральна Рада»¹³ та «Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року»¹⁴ (обидві з передмовою В. Верстюка, друга збірка доповнює історіографічний контекст першої). Саме тут вперше опублікована велика кількість основних документів до історії Української Центральної Ради – це матеріали дев'яти сесій Центральної Ради, засідань і протоколів Малої Ради та Генерального Секретаріату, універсали, закони, законопроекти та відозви – значна частина усіх документів безпосередньо стосується діяльності єврейських партій та віце-секретарства (також секретарства та міністерства) з єврейських справ. Головним чином видання «Українська Центральна Рада» ґрунтується на фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління

України (ЦДАВО) – а саме на фонді 1115 (фонд Української Центральної Ради), фондах різних міністерств Української Народної Республіки, а також на матеріалах преси 1917 р. – офіційному органі Ради «Вісті з Української Центральної ради», та органах провідних українських партій – «Робітничої газети», «Народної волі» та «Нової Ради». Нині в бібліотеках України і, зокрема Києва, зберігаються лише лічені номери цих газет¹⁵, тому упорядники обох збірників провели ретельну археографічну роботу, коли підбирали документи.

Також поодинокі публікації та документи до історії діяльності єврейських партій в Українській Центральній Раді містяться у збірнику «Національні відносини в Україні у ХХ ст.» – це матеріали з'їзду представників народів Росії, скликаного Центральною Радою у вересні 1917 р. в Києві та Закон Української Народної Республіки про утворення єврейських громадських рад і проведення виборів членів цих рад (від 2 грудня 1917 р.)¹⁶.

Короткий тематичний огляд неопублікованих архівних документів з історії єврейських політичних партій і молодіжних організацій початку ХХ ст. здійснила дослідниця І. Погребінська у своїй статті «Документы по истории еврейских политических партий и молодежных организаций в архивах г. Киева (Краткий тематический обзор)»¹⁷. Однак вважати цю спробу вичерпною неможливо, адже автор посилається на доволі застарілу та заідеологізовану радянську історіографію, а тому приділяє увагу лише тим аспектам діяльності партій, які дозволялося висвітлювати в радянській літературі.

Загалом, проблемі документів з історії євреїв у архівах Києва присвятила свою дисертацію та монографію В. Хітерер («Документы по еврейской истории XVI–XX веков в киевских архивах»¹⁸). Однак ця праця не є найповнішим довідником, адже дослідниця виявила документи з історії євреїв лише в 11 київських архівосховищах, на відміну від дослідників Ю. Меламеда та М. Куповецького, які, готуючи путівник «Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева» віднайшли такі документи у 22 архівосховищах¹⁹. Саме в цьому путівнику є вичерпна довідкова інформація про фонди, які містять різноманітні документи з історії єврейських партій в Українській Центральній Раді.

Важливі документи, які розкривають діяльність єврейських партій у Центральній Раді та роботи Міністерства у єврейських справах, зберігаються у фондах 1115 (Українська

Центральна Рада), 1748 (Міністерство у єврейських справах), 1063 (Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки), 2592 (Генеральне Секретарство міжнародних справ) ЦДАВО та фонді 41 (Єврейські політичні партії та організації) Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Серед архівних документів знаходимо універсали, закони, законопроекти, постанови Центральної Ради, протоколи засідань Генерального Секретаріату та Ради міністрів, відозви Генерального Секретаріату та єврейських партій до населення, документи діловодства Міністерства у єврейських справах, листування та документи єврейських партій.

Для вивчення історії єврейських партій в Центральній Раді та критичного аналізу наявних архівних документів варто також залучати мемуари безпосередніх учасників подій – голови Генерального Секретаріату Володимира Винниченка, першого міністра з єврейських справ Мойсея Зільберфарба та інших єврейських діячів – А. Гольденвейзера, Соломона Гольдельмана й Арнольда Марголіна²⁰.

Свої погляди на історію єврейських партій і євреїв у добу Центральної Ради у різноманітних наукових працях висловлювали українські та зарубіжні дослідники, проте майже всі автори зосереджуються лише на певних аспектах діяльності єврейських партій у Центральній Раді, які їх цікавлять в межах обраної теми дослідження. Крім того, зарубіжні дослідники так само, як і вітчизняні, не мали доступу до засекречених (до 1991 р.) архівних документів Української Центральної Ради та єврейських партій, що зберігалися в архівосховищах України.

Так 1967 р. була опублікована стаття Йозефа Шехтмана (безпосереднього учасника подій 1917–1918 років в Україні, представника єврейської партії сіоністів у Центральній Раді) «Jewish Community Life in the Ukraine (1917–1919)»²¹ («Життя єврейських громад в Україні (1917–1919)»). Незважаючи на очікування читача від назви самої статті, автор більше висвітлював історію єврейських партій, їх представництва у Центральній Раді, підтримки цих партій населенням, а також діяльності інституцій єврейської автономії за Центральної Ради, Гетьманату та Директорії.

У 1980 р. ізраїльський дослідник Аріє Зайдман захистив дисертацію «The Jewish National Autonomy of Independent Ukraine in the Years 1917–1919»²² («Єврейська національна автономія в незалежній Україні 1917–1919») – вона написана івритом із резюме англійською мовою. В цій

роботі автор головним чином зосереджується на висвітленні історії постанов та діяльності єврейських автономних інституцій в Україні, а участь єврейських партій в Центральній Раді розглядається побіжно лише в контексті єврейської автономії.

Збірник «Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective» («Українсько-єврейські взаємини в історичній перспективі») за редакцією Пітера Потічного та Говарда Астера – це одна з перших вдалих спроб розпочати конструктивний професійний діалог істориків на українсько-єврейську тематику. У цьому збірнику передовсім є важливими для висвітлення теми діяльності єврейських партій статті Юрія Бошика «Between Socialism and Nationalism: Jewish-Ukrainian Political Relations in Imperial Russia, 1900–1917»²³ («Поміж соціалізмом і націоналізмом: єврейсько-українські політичні взаємини в імперській Росії, 1900–1917»), Джофа Ілі «Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914–1923»²⁴ («Перекладання національних карт: Війна, революційний переворот і формування держав у Східній Європі, 1914–1923»), Джонатана Френкеля «The Dilemmas of Jewish Autonomism: the Case of Ukraine 1917–1920»²⁵ («Дилеми єврейського автономізму: випадок України 1917–1920») та Матіагу Мінка «Kiev Zionists and the Ukrainian National Movement»²⁶ («Київські сіоністи й український національний рух»).

У статті Юрія Бошика знаходимо відомості про історію єврейських і українських партій, їх стосунки та співпрацю до 1917 р., зауважимо при цьому, що такі братні стосунки, які описує дослідник – між українськими партіями лівого спрямування та Бундом і між партіями українського ліберального крила та сіоністами й деякими єврейськими лібералами²⁷ – мали свій вплив пізніше у час Центральної Ради. Робота Джофа Ілі розглядає всі події у тісному взаємозв'язку, зокрема і єврейську національну автономію 1917–1919 років у загальному контексті воєнно-революційних подій²⁸. Джонатан Френкель аналізує у своїй статті ідеї автономізму як один із багатьох програмних пунктів у кожній із п'яти єврейських партій, представлених у Центральній Раді²⁹, адже для більшості партій єврейська автономія не була найбільшим пріоритетом. Дуже важливою для нас є стаття М. Мінка, бо саме в ній автор не лише класифікує підходи у розумінні і ставленні до автономії різних єврейських партій, але й зосереджується на взаємовідносинах сіоністів із іншими партіями,

на їх ідеологічних засадах і принципах входження до Центральної Ради³⁰.

Дослідник Сергій Єкельчик аналізує протипогромні відозви українських урядовців і звернення та запити євреїв до влади про погроми у статті «Трагічна сторінка Української революції. Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні (1917–1920)»³¹ – цим автор фактично вливається до україно-єврейського історіографічного мейнстріму створення та розвінчування міфів про «погромника Петлюру».

В щорічнику «Єврейское население Юга Украины» за 1998 рік міститься 3 статті, що так чи інакше стосуються нашої теми, це: стаття В. Гвоздика «Политическая борьба на Юге Украины в 1917 г. и еврейские общины»³², Г. Кривошея «Єврейская община и провозглашение независимой Украины в 1918 г.»³³ та А. Старух «Национальный вопрос в теории и практической деятельности еврейских политических партий Украины в период Центральной Рады»³⁴.

В. Гвоздик поміж іншим розкриває також взаємовідносини та ідеологічну позицію трьох єврейських партій (Бунд, Поалей Ціон і Фарейнікте) щодо єврейської громади та її ролі в єврейському житті. Назва статті Г. Кривошея не дуже відповідає її безпосередньому змісту, адже автор найбільше приділяє уваги участі єврейських партій у Центральній Раді та єврейській суспільній думці в реакції на політику єврейських партій у Раді, але це все не стосується «єврейської громади»; до того ж, на нашу думку, автор подекуди робить необґрунтовані висновки. Дослідник Старух зупиняється саме на українському аспекті національного питання в політиці єврейських партій, їх ставленні до автономії України.

Навіть досі чи не єдиним значним за обсягом дослідженням історії єврейських партій того часу є монографія Олександра Наймана «Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925)»³⁵, однак праця охоплює занадто значний період і хронологічні та тематично-територіальні межі, щоб зупинитися детально на діяльності єврейських партій у Центральній Раді. Автор радше говорить про «добу Центральної Ради» як хронологічний період, тло для свого опису, адже автор ставить собі за мету подати Translated виклад історії усіх єврейських партій в межах усієї України у одному розділі монографії³⁶. Дослідник приділяє увагу формуванню партійної ідеології до 1917 р., стосункам партій між собою, наводить різні приклади діяльності партій у різних місцевостях. О. Найман зовсім не використовує інших джерел

та літератури, окрім тих, що видані українською та російською мовами – так навіть думки Мойсея Зильберфаба (робота якого опублікована їдишем і англійською) він цитує з книжки Соломона Гольдельмана, виданої українською³⁷.

Однією з найцікавіших та найповніших за обсягом залучених до аналізу документів є монографія американського дослідника Г. Абрамсона. Спираючись на численні архівні та опубліковані джерела різними мовами, професор Абрамсон досліджує взаємні спроби українсько-єврейського порозуміння у своїй книзі «A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920»³⁸ («Молитва за уряд: українці та євреї в революційну добу, 1917–1920»). Автор не залишив поза своєю увагою і діяльність єврейських партій та міністерства з єврейських справ, розглянувши історію останніх у контексті складних українсько-єврейських взаємин.

У 2000 р. вийшла друком колективна праця Інституту політичних і етнонаціональних досліджень «Національні меншини України у ХХ столітті»³⁹, у якій, зокрема, нашої теми стосується другий розділ «Національні меншини в період Української національно-демократичної революції», а саме перший параграф цього розділу під назвою «Ідеї державотворення Центральної Ради та Української Держави і національні меншини»⁴⁰. Цей розділ розкриває переважно українські державотворчі ідеї та лояльність до них національних меншин, але зовсім мало висвітлює політику Центральної Ради стосовно цих меншостей і взагалі їх життя в Україні у той період.

Впродовж останніх років в Україні над вивченням історії євреїв в Україні в час революції працюють Владислав і Людмила Гриневичі. Саме за їхнього співавторства вийшло дві праці: «Національне військове питання в діяльності Союзу євреїв-воїнів Київської військової округи (липень 1917 – січень 1918 рр.)»⁴¹ і стаття у збірнику «Нариси з історії та культури євреїв України» під назвою «Євреї України в роки революції та громадянської війни»⁴². Обидві безпосередньо не досліджують історію єврейських партій в Центральній Раді, однак містять інформацію про доволі важливі аспекти політики єврейських партій та міністерства з єврейських справ, як-от: ставлення партій до єврейських військових формувань і діяльність міністерства у сфері єврейської освіти.

Після ретельного вивчення історіографії, мемуарів, текстів опублікованих та неопублікованих документів, можемо окреслити й узагальнити спектр питань, якими цікавилися

й переймалися єврейські політичні діячі – від загальнодержавних питань (економічних, правових тощо) до суто єврейських національних проблем – законодавче вирішення питань єврейської громади, статусу єврейської мови в Україні, освіти (Закон про єврейську вчительську семінарію), надання якнайширших прав єврейській національній меншині України (Закон про національно-персональну автономію), проблеми створення окремих єврейських військових частин і болюче питання єврейських погромів (яке неодноразово порушувалося на засіданнях Центральної Ради).

На наш погляд, загалом є значна кількість недосліджених питань в історії єврейських партій в Українській Центральній Раді, а наявна історіографія не завжди може вичерпно відповісти на всі поставлені запитання, а також не повною мірою використовує наявні архівні джерела. Тому головним завданням наступних досліджень має стати найповніше розкриття джерел з історії єврейських партій в Центральній Раді, введення у науковий обіг нових або маловідомих раніше документів з архівів України, інших країн Європи, Ізраїлю та США.

¹ Гольденвейзер А. А. Из Киевских воспоминаний 1917–1921 гг. // Архив русской революции. – Берлин, 1922. – Т. 6. – С. 168.

² Детальніше з цього приводу див.: Гольденвейзер А. А. Из Киевских воспоминаний 1917–1921 гг. – С. 168–177; див. також: *Abramson Henry* A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. – Cambridge: Harvard University Press, 1999. – P. 34–45.

³ Див.: Постанова Тимчасового Уряду про затвердження Генерального Секретаріату та Другий Універсал Української Центральної ради у виданні Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. / упоряд.: В. Верстюк (кер.) та ін. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1. – С. 163–168.

⁴ Дати до 15 лютого 1918 р. подано за юліанським календарем (старим стилем), а з 16 лютого 1918 р. – за григоріанським.

⁵ Товариство мало свій архів, частина якого вціліла й збереглася у Державному архіві Київської області, ф. Р-4211. Див. про це у: Документи по истории и культуре евреев в архивах Киева: путеводитель / науч. ред.-сост.: Е. И. Меламед, М. С. Куповецкий; Рос. гос. гуманитар. ун-т и др. – К.: Дух і Літера, 2006. – С. 15–16, 468–469.

⁶ Див. детальніше: *Zilberfarb M.* Dos Idishe Ministerium un di Idishe Avtonomie in Ukraine (A Bletl Geshikhte). – Kiev: Kooperativne Gezelshaft «Idisher Folks-Farlag», 1919 (англ. переклад цієї книги *Silberfarb Moses* The Jewish Ministry and Jewish national Autonomy in Ukraine. Kiev, 1918/19 / translated by David H. Lincoln. – New York: Aleph Press, 1993. – 115 p.); *Рафес М. Г.* Два года революции на Украине (Эволюция и раскол «Бунда»). – М.: Госиздат, 1920; *Рафес М.* Очерки по истории Бунда. – [М.], 1923.

⁷ *Di Idishe Avtonomie un der Natsionaler Sekretariat in Ukraine: Materialn un Dokumentn.* – Kiev: Idisher Farlag, 1920.

⁸ *Чериковер И. М.* Период Центральной Рады и Гетмана: Антисемитизм и погромы на Украине, 1917–1918 гг. / вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин, 1923. – 335 с. (История погромного движения, 1917–1921 гг. – Т. 1: Период Центральной Рады и Гетмана: Антисемитизм и погромы на Украине).

⁹ Євреї в Україні: наук.-допоміж. бібліогр. покажч., 1917–1941: у 2 ч. – Ч. 1. – К.: Кн. палата України, 1999. – 186 с. – (Серія «Етноси України»)

¹⁰ Там само. – С. 13, 19–22, 29–30, 60–65.

¹¹ *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: біогр. довід. – К., 1998. – 256 с.

¹² Див.: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради... – С. 206–238.

¹³ Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. / упоряд.: В. Верстюк (кер.) та ін. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1–2.

¹⁴ Український національно-визвольний рух.: берез.-листоп. 1917 р.: документи і матеріали / упоряд.: В. Верстюк (кер.) та ін. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. – С. 422, 602–603, 958)

¹⁵ Українська Центральна Рада... – Т. 1. – С. 35.

¹⁶ Національні відносини в Україні у ХХ ст.: зб. документів і матеріалів / ред. І. Ф. Курас. – К., 1994. – С. 51–52, 57–61.

¹⁷ *Погребинская И.* Документы по истории еврейских политических партий и молодежных организаций в архивах г. Киева: (краткий темат. обзор) // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. – К.: Нац. академія наук України; Ін-т нац. відносин і політології, 1997. – С. 30–37.

¹⁸ *Хитерер В.* Документы по еврейской истории XVI–XX веков в киевских архивах. – М.: Мосты культуры. – К.: Ин-т иудаики, 2001. – 223 с.

¹⁹ Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева: путеводитель / науч. ред.-сост.: Е. И. Меламед, М. С. Куповецкий; Рос. гос. гуманитар. ун-т и др. – К.: Дух і Літера, 2006. – С. 21, 27.

²⁰ *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. 1. – К.: Відень, 1920. – (Репринтне відтворення видання 1920 року. – К.: Вид-во політ. л-ри України, 1990); *Гольденвейзер А. А.* Из Киевских воспоминаний (1917–1921 гг.) // Архив русской революции. – Берлин. – 1922. – Т. 6. – С. 161–235; *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія на Україні (1917–1920 рр.). – Мюнхен: Ін-т для вивчення ССРСР, 1963. – 109 с. (Копія: Торонто: адміністрація журналу «Вісті Комбатанта», 1993); *Марголин А.* Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина). – Берлин: С. Ефрон, 1922. – 398 с.; *Silberfarb Moses* The Jewish Ministry and Jewish national Autonomy in Ukraine. Kiev, 1918/19 / translated by David H. Lincoln. – New York: Aleph Press, 1993. – 115 p. (Оригінал цього видання був написаний мовою їдиш і за видання мав вихідні дані: *Zilberfarb Moshe* Dos idishe ministerium un di idishe avtonomie in Ukrayne (a bletl geshikhte). – Kyiv: Idisher Folks-farlag, 1919).

²¹ *Schechtman Joseph* Jewish Community Life in the Ukraine (1917–1919) // Russian Jewry: 1917–1967 / ed. G. Aronson et al. – NY, South Brunswick, London: Thomas Yoseloff, 1969. – С. 39–57.

²² *Zaidman Arie* The Jewish National Autonomy of Independent Ukraine in the Years 1917–1919. Thesis submitted for the

degree «Doctor of Philosophy». Submitted to the Senate of Tel-Aviv University. – Tel-Aviv, 1980.

²³ *Boshyk Yury* Between Socialism and Nationalism: Jewish-Ukrainian Political Relations in Imperial Russia, 1900–1917 // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / ed. by Peter J. Potichnyj and Howard Aster. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1988. – С. 173–202.

²⁴ *Eley Geoff* Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914–1923 // Ukrainian-Jewish Relations. – С. 205–246.

²⁵ *Frankel Jonathan* The Dilemmas of Jewish Autonomism: the Case of Ukraine 1917–1920 // Ukrainian-Jewish Relations. – С. 263–279.

²⁶ *Minc Mattiyahu* Kiev Zionists and the Ukrainian National Movement // Ukrainian-Jewish Relations. – С. 247–261.

²⁷ *Boshyk Yury* Between Socialism and Nationalism: Jewish-Ukrainian Political Relations in Imperial Russia, 1900–1917 // Ukrainian-Jewish Relations. – С. 173–202.

²⁸ *Eley Geoff* Remapping the Nation... – С. 205–246.

²⁹ *Frankel Jonathan* The Dilemmas of Jewish Autonomism... – С. 263–279.

³⁰ *Minc Mattiyahu* Kiev Zionists and the Ukrainian National Movement... – С. 247–261.

³¹ *Скельчик С.* Трагічна сторінка Української революції. Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні (1917–1920) // Симон Петлюра та українська національна революція: зб. пр. Другого конкурсу петлюрознавців України / упоряд. та передм. В. Михальчука. – К.: Рада, 1995. – С. 165–217.

³² *Гвоздик В.* Политическая борьба на Юге Украины в 1917 г. и еврейские общины // Еврейское население Юга

Украины. Ежегодник. Исследования, воспоминания, документы. – Х.; Запорожье, 1998. – С. 244–249.

³³ *Кривошей Г.* Еврейская община и провозглашение независимой Украины в 1918 г. // Еврейское население Юга Украины. – С. 86–91.

³⁴ *Старух А.* Национальный вопрос в теории и практической деятельности еврейских политических партий Украины в период Центральной Рады // Еврейское население Юга Украины. – С. 138–146.

³⁵ *Найман О. Я.* Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925): Монографія. – К.: ІПЕНД, 1998. – 193 с.

³⁶ Див. § 2. Доба Центральної Ради // Найман О. Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925): монографія. – К.: ІПЕНД, 1998. – С. 42–71.

³⁷ Там само. – С. 51–52.

³⁸ *Abramson Henry* A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. – Cambridge: Harvard University Press, 1999. – 258 p.

³⁹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / М. І. Панчук, В. А. Войналович, О. Галенко та ін.: І. Ф. Курас (голов. ред.); Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К.: ІПЕНД, 2000.

⁴⁰ Національні меншини України. – С. 56–79.

⁴¹ *Гриневиц В., Гриневиц Л.* Національне військове питання в діяльності Союзу євреїв-воїнів Київської військової округи (липень 1917 – січень 1918 рр.). – К., 2001. – 150 с.

⁴² *Гриневиц В., Гриневиц Л.* Євреї України в роки революції та громадянської війни // Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і Літера, 2005. – С. 117–140.

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА СУМЕЖНІ ГАЛУЗІ ЗНАНЬ

УДК 291.8(477-25) «10»

*Нікітенко Надія***ДАТУВАННЯ «СЛОВА» МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА В КОНТЕКСТІ
НОВІТНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ**

Всупереч традиційному датуванню «Слова» Іларіона 1037–1050 рр., обґрунтовується висновок про виникнення пам'ятки в 1022 р. Цей висновок підтверджується знахідками на фресках згадуваної у «Слові» Софії Київської низки раних датованих графіті, що свідчать про її функціонування вже в 20-х рр. XI ст., чим спростовують традиційну нижню дату «Слова», яка базується на літописному датуванні Софії 1037 р.

Ключові слова: «Слово» Іларіона, Кіріопасха, літургія, Софія Київська, Благовіщенська церква, Володимир Святославич, Ярослав Мудрий, графіті, храм Святих Апостолів на Берестовому.

Вопреки традиционному датированию «Слова» Илариона 1037–1050 гг. обосновывается вывод о возникновении памятника в 1022 г. Этот вывод подтверждается находками на фресках упоминаемой в «Слове» Софии Киевской ряда ранних датированных граффити, которые свидетельствуют о ее функционировании уже в 20-х гг. XI в., чем опровергают традиционную нижнюю дату «Слова», которая основывается на летописной датировке Софии 1037 г.

Ключевые слова: «Слово» Илариона, Кириопасха, литургия; София Киевская, Благовещенская церковь, Владимир Святославич, Ярослав Мудрый, граффити, храм Святых Апостолов на Берестове.

Contrary to the traditional dating of «The Word» of Hilarion 1037–1050, the article gives the argument, confirming the raising of an attraction in 1022. This conclusion is supported by findings in St. Sophia frescos, mentioned in «The Word», of a number of early dated graffiti, that indicate its functioning in 20-ies of XI century. So, that fact refutes the traditional lower date of «The Word», which is based in the old chronicles dating of St. Sofia of 1037.

Key words: «The Word» of Hilarion, Kiriopasha, liturgy, St. Sophia, Annunciation Church, Volodymyr Svyatoslavovich, Yaroslav the Wise, graffiti, Church of St. Apostles at Berestov.

«Слово про Закон і Благодать» першого київського митрополита – «русина» Іларіона є найдавнішим твором урочистого красномовства Київської Русі. Це – визначна пам'ятка, що стоїть біля витоків оригінальної вітчизняної літератури і справляє враження бездоганно озвученої думки, класичний твір ораторського мистецтва, взірць майстерного синтезу злагодженої композиції, парадної пишності, чіткої ритміки та образності. Іларіон продемонстрував у «Слові» глибокі пізнання Святого Письма, античної та візантійської риторики. Проте «Слово» далеко виходить за рамки жанру урочистих святкових слів, адресованих віруючим. Це – справжня церковнополітична декларація, в якій стверджується торжество християнства на Русі, прославляються Руська земля та її правителі, передусім князь-хреститель Володимир Великий. У цьому сенсі «Слово» відчутно перегукується з концепцією монументального живопису Софії Київської. Вчені давно помітили тісний зв'язок між «Словом» і Софією, розглядаючи їх ланками єдиного ланцюга культурних явищ початку XI ст.

Д. Лихачов вважав головною метою «Слова» – визначення історичної місії Русі, навіть сприймав розписи Софії своєрідним коментарем до нього: на думку дослідника, Іларіон у своїй урочистій проповіді виходив із системи розписів Софії, вводячи тематику її зображень до загальної ідеології тієї доби¹. Вже понад півтора століття вчені досліджують «Слово» в різних аспектах, але загальнозначущими для представників різних галузей науки залишаються ключові проблеми часу і місця його проголошення Іларіоном.

«Слово» має довгу назву: «**О Законѣ, Млвчнѣомъ данѣѣемъ, и ѿ Благодѣти и Истинѣ, Исусомъ Христомъ бывшій, и како Законъ оштиде, Благодѣть же и Истина всю землю исполни, и вѣра въ вса языки простреса, и до нашего языка роускаго, и похвала кагану нашему Володимеру, ѿ него же крещени выхомъ, и молитва къ Богъ ѿ вса земля наша**»². Як впливає з назви, текст пам'ятки має чітку структуру, що складається з трьох частин: співвідношення Закону і Благодаті, тобто Ветхого і Нового Завітів, поширення християн-

© Нікітенко Надія, 2010

ства та прихід його на Русь і, зрештою, похвала Володимиру Хрестителю.

Авторство і датування «Слова» вперше було обґрунтовано у 1844 р. відомим московським археографом А. Горським, якому належить заслуга наукового відкриття пам'ятки. Жоден з її списків не зберіг імені автора, але оскільки найповніший список «Слова» у рукопису XV ст. супроводжується «Молитвою» й «Ісповіданням віри», підписаних іменем «**мни-ха и прозвѣтера Илариона**», поставленого в Києві митрополитом у 1051 р., і київський князь, так само як і в «Слові», іменується титулом «каган», А. Горський цілком переконливо відніс усі три пам'ятки до єдиного циклу, що належав Іларіону.

Хронологічні межі виникнення «Слова» А. Горський визначив 1037–1050 рр. і вказав на згадування в тексті церкви Благовіщення на Золотих воротах, зведеної згідно з «Повістю временних літ» 1037 р., і на повідомлення як про ще живу дружину Ярослава княгиню Ірину, яка померла у 1050 р.³ У цей період Іларіон був пресвітером церкви Святих Апостолів у княжій замській резиденції в селі Берестовому. Отже, А. Горський пов'язав час виникнення «Слова» з будівничою діяльністю Ярослава, початок якої за «Повістю временних літ» припав на 1037 р. Проте вже давно доведено, що ця дата є умовною, оскільки зроблений під нею запис підсумовує будівничу діяльність Ярослава за весь час його правління.

Через 120 років після виходу в світ праці А. Горського, М. Розов запропонував власне датування «Слова», причому з точністю до року, місяця, числа і, навіть, дня тижня. Дослідник довів, що цей твір написано на два євангельські тексти, які читалися на Великдень і на Благовіщення. Орієнтуючись на запропоновані А. Горським хронологічні межі створення «Слова» (1037–1050), М. Розов припустив, що ця урочиста проповідь була виголошена Іларіоном 26 березня 1049 р., коли Великдень припав на другий день після Благовіщення⁴. Слід зазначити конструктивність застосованого М. Розовим методу датування пам'ятки, оскільки він базувався на уважному текстологічному аналізові (це важливо) і враховує богослужбову специфіку «Слова», яку, на жаль, мало хто бере до уваги при його вивченні. Хиткість запропонованої дослідником дати полягає в тому, що в 1049 р. Благовіщення припало не на Великдень, а було відзначено напередодні його.

У 1987 р. нами висунуто та аргументовано гіпотезу про датування «Слова» більш раннім

XI ст. і вперше запропоновано вийти за межі встановлених рамок 1037–1050 р., оскільки нижня дата «Слова» не безсумнівна, бо базується на спірному факті закладин хронологічно єдиного комплексу споруд – Софії Київської і Золотих воріт з надбрамною церквою Благовіщення у 1037 р. Здійснивши новий аналіз «Слова», доходимо висновку, що ця проповідь прозвучала на день повного збігу Великодня та Благовіщення, а саме – на Кірію-Пасху 25 березня 1022 р. Ця дата, на нашу думку, позначає верхню хронологічну межу в створенні Софії Київської, яка схарактеризована Іларіоном як діючий храм, що й дало підстави нам зробити висновок про датування собору раннім XI ст.⁵ Наші міркування та висновки, узагальнені в монографії, випущеній у 1999 р.⁶, викликали критичні зауваження науковців, здебільшого через запропоноване нами більш раннє датування «Слова», а відтак – і згаданого комплексу споруд. У контексті наукової полеміки нами в 2003 р. надруковано нову публікацію, в якій викладено контраргументи щодо критичних зауважень наших опонентів⁷. У 2008 р. зі збіркою своїх праць виступив П. Толочко, який вбачав сенс цього видання «в об'єднанні участі всіх, хто интересується отечественной историей, но лишен возможности работы в крупных академических библиотеках»; в анотації автор стверджував, що вміщені в цій збірці його наукові праці «відбивають сучасний рівень дослідженості» історії Києва і Київської Русі IX–XIII ст.⁸

Попри таку заяву, присвячену «Слову» Іларіона нашу публікацію у 2003 р. чомусь не взято до уваги П. Толочком, який у своїй статті, вміщеній у згаданій збірці⁹, знову звернувся до проблеми датування «Слова» та будівничої діяльності Ярослава. Пишемо «знову», бо ця стаття дослідника фактично повторила матеріали його ж книжки, опублікованої у 2002 р.¹⁰ У виданні 2008 р. П. Толочко так само, як і в 2002 р., рішуче не приймав датування «Слова» 1022 р. і так само, як у всіх своїх попередніх виданнях, відстоював початок будівництва Софії в 1017 р., а закінчення в 1037 р.; «Слово» ж, на його думку, виникло наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XI ст. «На жаль, – писав П. Толочко у книжці 2002 р., – висновки істориків щодо часу його написання (проголошення) не відзначаються однотайністю»¹¹. Це жалкування досить точно передає його ставлення до чийось наукових новацій, висловлене також у виданні 2008 р.: «Необходимо оговориться, что новое время, подвигшее многих ученых к «новому прочтению» истории, не оказало на автора столь революционизирующего влияния»¹².

Як кажуть, часи змінюються і ми змінюємося разом із ними. Проте це не стосується наукової творчості П. Толочка, бо тут усе повертається «на круги своя». Він і сам зізнався, що «концептуально його взгляды не претерпели принципиальных изменений, поскольку зиждутся на достижениях и опыте многих поколений историков-руссистов, а также на документальной источниковой основе»¹³. Отже, П. Толочко, висловлюючи критичні зауваження щодо нашого бачення певних аспектів цієї проблеми, вкотре порушив ті ж питання, що й наші опоненти, цілком не враховуючи наведену нами доказову аргументацію у відповідях цим опонентам. Також не береться до уваги, а то навіть і перекручується відповідна цій проблемі аргументація, подана в нашій монографії 1999 р., на яку він часто посилається. Йдеться, зокрема, про дуже важливе автентичне джерело початку XI ст. – хроніку Тітмара Мерзебурзького, що містить свідчення про існування в Києві у 1017–1018 рр. Софійського монастиря як діючої резиденції Київського митрополита. Услід за Д. Айналовим¹⁴, К. Шероцьким¹⁵, Н. Ільїним¹⁶, А. Кузьміним¹⁷ і С. Висоцьким¹⁸ ми переконані, що у Тітмара йдеться про кам'яну, а не про якусь нікому не відому дерев'яну Софію. Натомість П. Толочко хибно гадає, що будцімто «До Н. Н. Никитенко по этому поводу не было расхождений. Исследователи согласно полагали, что речь у Титмара идет о деревянной Софии»¹⁹. По-перше, розбіжності були і до нас, і ці розбіжності є цілком нормальним явищем для науки, а по-друге, – «согласно полагають» не є критерієм достовірності в науковому пошуку. Твердження П. Толочка про існування в Києві у 1017 р. невідомої за джерелами дерев'яної Софії суперечить його власній позиції – твердо стояти лише «на документальной источниковой основе».

Аналізу цього свідчення Тітмара нами приділено чималу увагу в монографії (стор. 215–220), але наш опонент вирвав із поданої в ній системи доказів частину лише однієї фрази: «Н. Н. Никитенко полагает, что у Титмара речь идет о каменном кафедральном соборе, а поскольку Ярослав «осуществить его строительство за короткий период своего киевского княжения в 1016–1017 гг. не мог», значит он был возведен еще Владимиром Святославичем» і заявив, що нібито в тексті монографії «одно недосказанное предположение превратилось в аргумент для второго»²⁰. А вийшло з точністю до навпаки: один недовомлений ним пасаж наш опонент перетворив на аргумент для іншого.

Сам П. Толочко, не вважаючи за потрібне взяти до уваги свідчення Тітмара, «так как больше того, что о них уже известно из литературы, сказать трудно», відіслав читача до публікації майже півстолітньої давності, автором якої є відомий польський історик А. Поппе²¹. Принагідно зазначимо, що якраз концепцію А. Поппе було піддано детальному критичному аналізу в нашій монографії²².

До речі, методологічні огріхи критичних заперечень П. Толочка яскраво й дотепно продемонстрував відомий московський дослідник О. Назаренко у своїй відповіді на явно некоректну критику опонентом його праці²³. О. Назаренко надто здивований тим, що його цілком правомірні для історичної науки гіпотетичні побудови П. Толочко атестує як «вчену фікцію», протиставляючи її «історичній реальності», а під останньою розуміє лише прямі свідчення джерел, без будь-якої інтерпретації їх. У цьому зв'язку О. Назаренко писав: «Допускаем, что такой дескриптивный подход тоже возможен, но насколько он плодотворен? Что он может дать, кроме пересказа источника своими словами? Неужели нужно напоминать, что механизм движения науки – это противоборство именно интерпретаций»²⁴. Вчений навів такий приклад: «Так, нет ни одного источника, в котором бы прямо сообщалось об учреждении в Киеве митрополии в результате крещения Владимира Святого. И если современная наука все же пришла к убеждению (быть может, временному), что дело обстоит именно так, то только на основе более или менее убедительных умозаключений (интерпретаций) в результате полемики с другими гипотезами – в частности с гипотезой о появлении митрополии в Киеве только при Ярославе Мудром ок. 1037/9 г., которая (гипотеза), к слову сказать, покоится как раз на *прямом сообщении* Повести временных лет (другое дело, что его можно по-разному *интерпретировать*) и которая имела в числе своих сторонников многих авторитетов – того же А. А. Шахматова, М. Д. Приселкова и др.»²⁵ Гіпотетичність, передаючи словами О. Назаренка, – це форма існування та руху науки, а останню не можна зводити чи то до накопичення почерпнутих з джерел «фактів», які не підлягають критиці, чи до хаосу існуючих в науці «думок»²⁶.

О. Назаренко справедливо вказав на некоректність спростування П. Толочком конкретних аргументів опонента методом посилання на факт існування в науці інших позицій, зокрема, на думку авторитетів, цілком ігноруючи при цьому

роз'яснення цим опонентом власної точки зору. Московський дослідник висловив сумнів: чи можна назвати науковою критикою його історичних побудов подібні закиди П. Толочка? Адже за таких підходів останнього «науку следовало бй вообще закрьть, а открьть клубы по интересам»²⁷. Ми цілком солідарні з позицією О. Назаренка, тим більше, що на собі відчули дуже схожу «наукову критику» з боку П. Толочка.

Ось ще один показовий приклад некоректного тлумачення опонентом тексту нашої монографії: «Н. Н. Никитенко считает, что обсуждать летописные свидетельства нет смысла, поскольку Ярослав Мудрый вообще не имел отношения к этому строительству»²⁸. З усією відповідальністю заявляємо, що подібні міркування нами не висловлювалися в жодній із праць, а в монографії обговоренню літописних свідчень про закладини і зведення Софії та забудову давнього Києва присвятили чимало місця (с. 199–203, 224, 247–249). Утім, таким ставленням до наших праць грішать не лише ця публікація П. Толочка, а й решта, де вони згадуються.

Наведемо ще деякі «перли» його критики на нашу адресу: «Сказане не залишає жодних сумнівів у тому, що будівництво нового міста Києва з кріпостою, Софійським собором та іншими храмами – справа рук Ярослава Мудрого, й не варто в гонитві за сенсаціями кидати тінь на його діяння». Така пересторога – вже з світу політики, а не історіографії. «Звичайно, похвальним є критичне ставлення до джерел, але в кожному разі воно мусить ґрунтуватися не на упередженості й підозрливості дослідника, а на документальних фактах. А саме їх тут і бракує». Справді бракує, але не в наших побудовах, де враховано та інтерпретовано всі наявні факти, а саме в джерелах. Наївно вважати, що на всі випадки історичного буття, навіть на його головні події, можна віднайти «документальні факти», тим більше, що йдеться про майже тисячолітню давнину. «Молчание летописей об этом строительстве (Володимира. – Н. Н.) Н. Н. Никитенко объяснила тенденциозной угодливостью летописцев времен Ярослава и его сыновей, которые все сделанное двумя князьями приписали одному Ярославу. И снова никаких доказательств, одна только авторская интуиция». По-перше, тут наш опонент вводить читача в оману, адже нами побудовано цілісну систему доказів, комплексно проаналізовано писемні джерела та результати натурних досліджень собору, опрацьовані цілими поколіннями вчених (с. 199–249). По-друге, П. Толочко повністю знехтував результати

наших власних багаторічних досліджень монументального живопису Софії Київської, в якому чітко простежується прославлення Володимира і Анни як замовників собору. Що це: особиста манера пана академіка вести полеміку, до якої, як він дратівливо пише, йому «доводиться» вдатися у зв'язку з появою нашої монографії, чи свідомо профанація ним нашої точки зору? Гадаємо, що перше тут зумовлене другим. І це вже не лише методологічний, а й етичний аспект полемічних навичок П. Толочка.

То ж, аби звільнити читача від пошуків наших попередніх видань для об'єктивного розуміння авторської позиції, змушені повторити у пропонованій публікації деякі тези, висловлені нами раніше в процесі полеміки.

Повернутися до теми спонукають і новітні, без перебільшення – сенсаційні відкриття в Софії Київській цілої низки дуже ранніх графіті, які містять прямі дати, що позначають час написання цих графіті на фресках – 1018/21, 1019, 1022, 1028, 1033 (три записи в різних місцях собору), 1036 та 1038/39 рр. Графіті беззаперечно засвідчують функціонування Софії в першій третині XI ст., а також те, що вже до 1018/21 – 1022 рр. її було не лише зведено, але й декоровано мозаїками та фресками. Результати новітніх досліджень софійських графіті опубліковано наприкінці 2007 та в 2008 рр., проте П. Толочко проігнорував у своєму виданні 2008 р. ці запроваджені у науковий обіг нові факти. А вони – аж ніяк не плід «однієї лише авторської інтуїції», хоча й спростовують літописні свідчення про заснування Софії Ярославом та дають усі підстави віднести цю подію до часів Володимира. Про нові відкриття в Софії датованих графіті неодноразово повідомлялося впродовж 2007–2009 рр. і на велелюдних наукових конференціях, і (дуже широко) в ЗМІ, то чим пояснити мовчання з цього приводу П. Толочка, згадане видання якого претендує на останнє слово в науці? Якщо наш опонент має сумніви щодо коректності прочитання нами та нашим колегою В. Корнієнком цих записів на стінах Софії, то, мабуть, мав би оприлюднити в науковій літературі власне прочитання цих графіті та довести хибність нашої точки зору.

Вважаємо, що тепер уже неможливо говорити про заснування Софії не лише в 1037 р., але й в 1017 р. Навіть менша за розмірами Десятинна церква споруджувалася сім років (989–996), тож певна річ, що Софію не могли заснувати з 1017 до 1018/21 чи до 1022 р. До того ж треба враховувати ще й час, необхідний для заготівлі необхідної

кількості будівельних матеріалів. Уже давно багато дослідників (у тому числі й ми) відзначали, що початок княжіння Ярослава був несприятливим для будівництва грандіозного собору. Боротьба за київський престол між Святополком і Ярославом тривала до 1019 р., доки останній не утвердився в Києві. Але й після цього аж до 1026 р. Ярослав через протистояння з Мстиславом не перебував у Києві, а управляв ним через своїх намісників. Натомість у другій половині княжіння Володимира, коли він досяг zenіту своєї слави та могутності, і коли після завершення Десятинної церкви, палаців та укріплень княжого дитинця виникла потреба у розширенні міста, склалася оптимальна ситуація для будівництва Софії і укріплень із Золотими воротами.

То ж на початку свого київського княжіння Ярослав спромігся лише завершити те, що було вже майже повністю створено його батьком – Софію та укріплення з Золотими воротами, над якими Ярослав спорудив Благовіщенську церкву. Недарма писемні джерела і технологічні ознаки тиньку Благовіщенської церкви дають підстави стверджувати, що вона зведена дещо пізніше Софії та укріплень з Золотими воротами²⁹. Розгорнути ж власне велике будівництво Ярослав зміг тільки після 1036 р., коли після смерті Мстислава «*переша власть юго всю Ярославъ и бысть самовластецъ Роустьѣи земли*»³⁰. Не дивно, що під наступним, 1037 р. у «Повісті временних літ» вміщено розлогий панегірик будівничій діяльності Ярослава, який насправді заклав і звів не весь комплекс згаданих у ньому споруд, а лише Благовіщенську церкву і патрональні для нього та його дружини Ірини Георгіївський та Ірининський монастирі.

Стає зрозумілим, чому в «Слові» Іларіона, створеного у 1022 р., ці монастирі не згадуються. До речі, під згадуваними в ньому «*монастыреве на горахъ*» у Києві Іларіон припускає аж ніяк не Георгіївський та Ірининський монастирі, як вважає П. Толочко³¹, але, як те виразно впливає з контексту, ті, що з'явилися за Володимира щойно після хрещення Русі. Поява ж надбрамної церкви Благовіщення подається Іларіоном як остання новина, причому на той час Софія вже була відома «*всѣмъ шкрѣгънимъ странамъ*»³².

На думку П. Толочка, «Слово» могло з'явитися в часи розквіту Русі, адже це засвідчено фразою, що вона «*вѣдома и сышима есть всѣми четырьми конци земли*». Дослідник певен, що тут ідеться про широкі династичні шлюби родини Ярослава³³. Проте, тріумфальний вихід Русі на міжнародну арену стався раніше – за часів Володимира, який

не лише «*покоривъ подъ ся шкрѣгънна страны*»³⁴, а й започаткував політику міжнародних династичних шлюбів Рюриковичів. До того ж, цитована П. Толочком фраза стосується не часів Ярослава, а часів його попередників «*великааго кагана нашеа земли Володимера, вѣнжжа старааго Игоря, сына же славнааго Свалтослава*», які «*не в невѣдомѣ земли владычствоваша, нѣ въ Ржскѣ, таже вѣдома и сышима есть всѣми четырьми конци земли*»³⁵. Ми погоджуємося з думкою тих істориків (у тому числі М. Грушевського), що відносили апогей ранньофеодальної Русі до часів Володимира, а не Ярослава. Так звана «золота доба Ярослава» за словами М. Грушевського була «вже ослабленою копією» доби Володимира³⁶. Це особливо рельєфно проступає з огляду на факт будівництва Володимиром не лише Десятинної церкви і княжих палаців, а й Софії та укріплень із Золотими воротами.

Як вважає П. Толочко, в тексті «Слова» відсутні чіткі хронологічні свідчення щодо часу його створення³⁷. Проте це не так, адже пам'ятка має свою богослужбову специфіку, яка визначає ці орієнтири, чим не можна нехтувати. Як зазначалося вище, М. Розов визначив, що «Слово» написано на євангельський текст, який читають лише один раз на рік – на Великдень, а другий євангельський текст, тема якого розвивалася в «Слові», стосується свята Благовіщення, що стоїть на стику Старого і Нового Заповітів, Закона і Благодаті, причому благовіщенську тему покладено в підвалини богословської та історичної концепції твору. На нашу думку, текст «Слова» прямо вказує на те, що воно проголошено 25 березня, бо в ньому цитуються читання благовіщенської літургії: «*Радунса Шерадованаа Господь с тобою; «Се рава Господна, вжди мнѣ по глаголж Твоемоу*»³⁸.

За богослужбовою практикою, якщо Благовіщення збігається з Великоднем, воно не має ані передсвята, ані післясвята, тому благовіщенська тема наявна у богослужінні лише 25 березня³⁹. Чи могло «Слово» прозвучати на всеношній з 25 на 26 березня, адже всеношна напередодні Великодня об'єднує обідню й утрєню? У цьому зв'язку зауважимо, що благовіщенське богослужіння характерне тим, що літургія (окрім днів Великого Посту) поєднується з утрєнею 25 березня, тобто відбувається до полудня цього дня. Причому форма відправи змінюється щороку, залежно від дня, на який вона припадає. В 1049 р., яким М. Розов датував появу «Слова», Благовіщення припало на Велику суботу. За богослужбовим Уставом благовіщенська відправа в такому ви-

падку розпочалася у п'ятницю ввечері, тобто 24-го, і після півночі співали утренью, а вранці 25 березня було відправлено літургію. На вечерні 25-го розпочинається вже великодня відправа за чином Великої суботи⁴⁰. Отже, слова діалогу архангела і Богородиці не могли пролунати під час великодньої відправи 1049 р. Це означає, що «Слово» могло бути виголошене Іларіоном у день повного збігу Великодня і Благовіщення, тобто на Кірію-Пасху, яка відзначалася поєднанням великодньої і благовіщенської відправ.

Це цілком відповідає характерові «Слова», адже такі твори ораторського мистецтва розглядалися як складова частина святкової літургії, коли Церква згадувала подію, що сталася саме цього дня. Оскільки за Ярослава Кірію-Пасха сталася тільки одного разу, а саме – 25 березня 1022 р., ця дата, на нашу думку, і визначає час появи «Слова».

Опонуючи нам, Ю. Шевченко залучив наші аргументи і зауважив, що оскільки тропар благовіщенської літургії міг звучати до обіду 25 березня, а на вечерні того ж дня вже розпочалася відправа Великої суботи, то М. Розов «нашел единственно возможный вариант произнесения «Слова...» между Благовещенской и Пасхальной службами Великой субботы, пришедшейся на 25 марта 1049 г.»⁴¹. Проте, по-перше, М. Розов зовсім не стверджував, що «Слово» прозвучало між згаданими відправами, – більше того, він акцентував на тому, що його проголошено на перший (!) день Великодня, тобто у неділю, а не в суботу; по-друге, як вже згадувалося, такі проповіді були невід'ємною частиною святкових відправ, а не звучали між ними.

Т. Вілкул вказала на те, що крім великодніх та благовіщенських читань у «Слові» зустрічаються великопісні, різдвяні та інші службові тексти, і зазначила, що датування пам'ятки не слід ставити в залежність від збігу дат Великодня і Благовіщення⁴². Проте, як слушно зауважив І. Данилевський, наративні джерела з історії Київської Русі, як взагалі середньовічні твори такого характеру, майже цілком складаються з клішованих текстів і позначені систематичним звертанням до авторитетів (у нашому випадку – до біблійних текстів). Такі твори дослідник визначив як своєрідні «колажі»⁴³. Тому важливо виявити ідейну вісь «Слова», довкола якої будується вся його концепція. У цьому зв'язку примітно, що центральні сюжети «Слова» групуються довкола теми Боговтілення, яка розкривається через ідею поєднання в Христі божественної і людської іпостасі. Ця головна богословська тема «Слова»

висловлена у 17 антиномічних протиставленнях божественного і людського у Христа, причому цьому пасажу, який є композиційно-смысловим стрижнем твору, передують слова про Втілення Христа від Діви Марії (цю подію позначає Благовіщення), а завершується він ствердженням Його Воскресіння, після чого відразу читають прокімен, який звучить на вечерні в перший день Великодня: «*Кто Богъ велии яко Богъ наш?*»⁴⁴.

Церква розглядає Благовіщення і Великдень як початок і завершення Втілення Христа, як «дві стадії однієї таїни, одного діла спасіння нашого во Христі Ісусі». Богослови перекладають назву «Кірію-Пасха» як «Пасха господствена», тобто істинна, справжня, адже за церковним переказом Воскресіння Христа сталося саме 25 березня, на Благовіщення⁴⁵. Відтак, зауваження Т. Вілкул не має доказової сили і не спростовує гіпотези про виголошення «Слова» на Кірію-Пасху.

Ще одне вразливе місце нашого датування вбачають у тому, що воно нібито суперечить згадуванню в «Слові» онуків і правнуків Володимира, бо найстарший син Ярослава (Володимир) народився тільки 1020 р., а старший син останнього (Ростислав) – 1038 р., наступні правнуки народилися вже тільки в 1050–1053 рр.⁴⁶ Примітно, втім, що панегірик Ярославу (де, до речі, згадуються онуки та правнуки Володимира) є прикінцевою частиною «Слова», що не відповідає його назві, яка закінчується похвалою Володимирі. Ця прикінцева частина збереглася лише в одному списку «Слова» (С-591), що датується другою половиною XV ст. Інші списки XIV–XVI ст., а також фрагмент XIII ст., закінчуються словами про завершення Ярославом починань Володимира у створенні Софійського собору і це, як вважаємо, добре узгоджується як з назвою твору, так і з його датуванням початком правління Ярослава, коли було важливо задекларувати саме його «намісником» Володимира.

На підставі складу і повноти тексту дослідники вирізняють три редакції «Слова»⁴⁷, причому першою визнають ту, яка репрезентована єдиним списком С-591, бо саме тут вміщено панегірик Ярославу, що є ознакою сучасності йому цього списку. Інші дві редакції вважають «усіченими» (52 списки) та «усічено-інтерпольованими» (13 списків), пристосованими для богослужбових потреб пізніших часів. На думку М. Розова, панегіричне згадування Ярослава обмежило поширення первісної редакції, адже авторитет Володимира в очах нащадків був незрівнянно вищим, ніж його сина Ярослава. Тому найбільшого

поширення набула «усічена», як вважають – друга, редакція «Слова», в якій усе, що стосується діяльності Ярослава, пропущено⁴⁸. Насправді і в цій редакції присутні ознаки сучасності проповідника «Слова» Ярославу, який називається тут «*послѣхом*» (свідком) благовір'я Володимира та послідовником його справи. Примітно, що саме «усічена» редакція містить текст, спільний для всіх списків трьох редакцій.

Дослідники чомусь не беруть до уваги ту обставину, що вже за Ярослава, який княжив 35 років, «Слово» могло редагуватися відповідно до тієї чи іншої події і звучати неодноразово, тож доволі розлогий панегирик Ярославу міг бути доданий у zenіті його правління до створеного раніше основного тексту. А відтак більш ранній варіант тексту може бути якраз той, який лежить в основі «усіченої» редакції, адже у ньому також йде мова про Ярослава, хоча й не у такій панегиричній формі, як у списку С-591: в ньому Ярослав характеризується богообраним наступником батька, стверджуючи устами Володимира і завершуючи його починання⁴⁹. Саме ця «усічена» редакція представлена найдавнішим повним списком «Слова» з пергаменної збірки кінця XIV – початку XV ст. (Ув-509), а також фрагментом XIII ст. (Фн-37)⁵⁰. Вона покладена в основу «усічено-інтерпольованої» редакції, в якій помітно посилено богословський елемент шляхом відхилення на другий план історичної частини. Можна припустити, що «усічена» редакція «Слова» була своєрідною «матрицею» для всіх його пізніших варіантів, проте, звісно, не архетипом, що не зберігся. Тривале побутування в церковному вжитку саме цієї редакції «Слова» зумовило його пізніші лінгвістичні риси у порівнянні зі списком С-591, бо останній текст такої кількості редагувань не зазнав. Показово у цьому зв'язку, що серед списків «усіченої» редакції збереглися два тексти XV–XVI ст. (МК-207 і Вл-105), які за своїми лінгвістичними характеристиками є близькими тексту С-591⁵¹. Тому, ані зміст, ані лінгвістичні особливості «усіченої» редакції «Слова», не суперечать висновку, що протограф її тексту так само, як і тексту С-591, сягає XI ст.

Припускаємо, що концепція всіх редакцій «Слова» відбиває політичне замовлення Ярослава, ідеологом якого був Іларіон. Проте це замовлення по-різному спрацювало у певні періоди княжіння Ярослава – в 1022 р., коли він ще не ствердився остаточно на київському престолі та мав серйозного суперника в особі свого брата Мстислава I, після 1036 р., коли став самодержцем Русі. Крім того, на початку княжіння Ярослава ще

були живі сучасники Володимира, отже, свідки забудови ним тієї частини Києва, яка отримала в науці назву «міста Ярослава». Привертає увагу те, що в тексті «Слова» збереглися висловлювання, які можна пояснити лише хронологічною близькістю пам'ятки до часів Володимира. Наприклад, Іларіон просить Володимира, як правителя помолитися за підданих: «*въ ннѣ же благовѣрно владычествова. Да съхранитъ а в мирѣ и благовѣрнї прѣдангѣльмъ твою!*»⁵². Йдеться про цілий народ, а не про окремих старожилів – сучасників Володимира в середині XI ст., причому піддані Володимира ще добре пам'ятають його справи: «*Твоа во щедроты и милостына и нынѣ в человекѣхъ поминаемы сѣть*»⁵³.

Але чи міг Іларіон промовити своє «Слово» в 1022 р., адже у «Повісті временних літ» він уперше згадується лише через 19 років? У літопису під 1051 р. про Іларіона згадується двічі: у повідомленні про обрання його митрополитом у Софії і в сказанні про початок Печерського монастиря. З Іпатіївського літопису випливає, що саме Іларіон був засновником монастиря, коли викопав невеличку печерку на київських горах. Після обрання його митрополитом у цій печерці усамітнився Антоній, який прийшов з Афону⁵⁴. Як бачимо, Іларіон був сучасником Антонія, а відтак і Володимира, оскільки Антоній, як свідчить Києво-Печерський патерик, розпочав своє подвижництво ще за часів Хрестителя Русі. Ніщо не заважає припустити, що Іларіон, який величає Володимира «*каганъ нашъ*», був з тих дітей «*нарочитое чадн*», яких Володимир після хрещення Русі віддав на «*оученье книжное*». Отже, Іларіон міг бути ровесником Ярослава і це пояснює, чому став його сподвижником: за середньовіччя існував звичай оточувати дітей державця їхніми ровесниками, вони спільно виховувалися, а згодом ці друзі дитинства формували оточення правителя. Якщо це справді так, то в 1022 р. Іларіону було 30–35 років, а при постригу в сан митрополита – 60–65⁵⁵. Певна річ, що в 1022 р., будучи вже зрілим (надто для середньовіччя) мужем, Іларіон – блискуче освічений священик придворного храму, наближена до князя людина цілком природно міг проголосити перед елітою київського суспільства складене ним «Слово». Він аж ніяк не сприймався «юним і скромним пресвітером», але ще не був і «церковним ієрархом» (тобто єпископом), як те стверджує П. Толочко⁵⁶. Адже сам Іларіон висловлювався про себе, що ще до посвячення в митрополита був пресвітером церкви Святих Апостолів на Берестовому.

То ж своє «Слово» він виголосив, маючи ще сан ієрея.

Сумнів у тому, що Іларіон та Ярослав були ровесниками, висловив нам О. Толочко: «Дивно, що дослідниці ніщо не заважає вважати тридцятилітню людину ровесником Ярослава, котрому в 1022 р. було 44 чи 42 роки»⁵⁷. Нас, з свого боку, дивує така безапеляційність дослідника давньоруських джерел, оскільки він чомусь відштовхується лише від літописного запису 1054 р., де говориться, що Ярослав прожив 76 років. Проте той самий літопис повідомляє, що 1016 р. Ярославу було 28 років⁵⁸, отже, 1022 р. – 34. А в пергаменному Пролозі XIII–XIV ст. говориться, що Ярослав прожив 66 років⁵⁹. До речі, антропологічне, рентгенологічне і анатомічне вивчення скелета Ярослава дало підстави дослідникам дійти висновку, що князь жив не 76, а 60–70 років⁶⁰. Усі ці факти подано нами в монографії⁶¹, проте П. Толочко чомусь «не помітив» їх.

Не переконує нас Є. Кабанець, який здійснює нову спробу ототожнення митрополита Іларіона з печерським архимандритом Никоном Великим (1077–1088), намагається «омолодити» Іларіона аби «дотягти» його життя в монастирі до кінця XI ст. Міркування автора про, як він пише, «геронтологічний аспект» проблеми стають найвно-категоричнішими і навіть курйозними: «Стрімкий злет колись безвісного пресвітера відбувся, коли йому було близько 50-ти (важко уявити собі 30-літнього митрополита, що напучує 73-літнього київського князя Ярослава), а найбільш активний етап церковної діяльності почався для нього на шостому десятку років. Потім Іларіон поступово старіє і, що цілком неминуче, байдужіє до пастирської діяльності». І далі таким же чином⁶².

До речі, наше, як пише Є. Кабанець, «намагання архайзувати історію Печерської обителі» базується не «на підставі пізніх анахронічних джерел», а на даних тексту Києво-Печерського патерика, де написано, що преподобний Антоній, який постригся на Афоні, повернувся звідти на Русь і заснував монастир ще за князя Володимира⁶³. Як довів О. Шахматов, ця звістка походить із втраченого Життя Антонія, отже, сягає ще XI ст. Згодом вона потрапила і до інших джерел XV–XVII ст. – Густинського літопису, Хронографу, московських літописних зводів тощо⁶⁴.

Отже, датуючи появу «Слова» 1022 р., спробуємо з'ясувати питання про місце його виголошення. З цього приводу в літературі існують різні точки зору: припускають, зокрема, що «Слово»

могло прозвучати або в Десятинній церкві, або в Софії, чи у надбрамному Благовіщенському храмі. Усі ці точки зору мають сенс, якщо прийняти наше припущення про можливість кількарязового виголошення «Слова» за часів Ярослава: справді, воно могло прозвучати і в Десятинній церкві на день пам'яті Володимира (до речі, починаючи з XV ст. у деяких списках «Слово» поміщається під 15 липня), і в Благовіщенському храмі з приводу його освячення та завершення оборонних споруд навколо Києва, і в Софії з нагоди інтронізації Іларіона. Вже сама по собі велика кількість списків «Слова» свідчить про те, що пам'ятка мала неабияке богослужбове значення, тож у адаптованому вигляді, відповідно тій чи іншій нагоді, побутувала як Похвальне слово впродовж століть. Принаймні «Слово» знайшло відображення в Похвалі Володимиру в Пролозі XIII ст., в Похвалі князям Володимиру Васильковичу і його наступнику Мстиславу Васильковичу, вміщеній під 1288 р. в Іпатіївському літописі, в житії Леонтія Ростовського XIV–XV ст. тощо.

Є ще одна тема, яка виразно звучить у «Слові» – про апостольську місію, причому належить вона центральній частині «Слова», де викладено розгорнуту похвалу Володимиру Рівноапостольному. Тут висловлено думку про те, що кожна країна і її народ хвалить свого апостола, які перелічуються Іларіоном, а далі додається: «Похвалимъ же и мы, по силѣ нашеи, малыими похвалами великаа и дивнаа сътворьшааго, нашего оучителя и наставника, великааго кагана нашеа земли Володимера». Далі йдеться про те, що «апостольскаа трѣба і евангельскы громъ вси грады угласи»⁶⁵. Володимир називається «во владыкахъ апостоле»⁶⁶, цитуються слова з Євангелій, Діянь і Послань апостолів. Виходячи із цього, а також з датування «Слова» 1022 р., висловимо припущення, що тоді ж воно прозвучало і в храмі Святих Апостолів на Берестовому, де Іларіон був пресвітером. Про те, що «Слово» було виголошено у цій придворній церкві при замиській княжій резиденції може певним чином свідчити вислів Іларіона, який звертається «ни къ невѣдѣщимъ... нъ прѣвизлиха насыштьшемса сладости кныжныа»⁶⁷ тобто до еліти київського суспільства, до того ж цей вислів є зачином «Слова».

За аналогією з церквою Святих Апостолів у Константинополі можемо зробити припущення, що церква Апостолів на Берестовому була місцем вшанування київських володарів, ствердження апостольської місії і шляхетного ро-

доводу Рюриковичів, про що виразно викладено в «Слові».

¹ Лихачев Д. С. Слово о Законе и Благодати Илариона // Избранные работы: В 3 т. – Т. 2. Великое наследие. Смех в Древней Руси : Монографии; Заметки о русском. – Л., 1987. – С. 36–9.

² Молдован А. М. Слово о законе и благодати Илариона. – К., 1984. – С. 78.

³ Горский А. В. Памятники духовной литературы времен великого князя Ярослава I // Прибавления к творениям святых отцев в русском переводе. – М., 1844. – Ч. 2. – С. 206–207.

⁴ Розов Н. Н. Синаодальный список сочинений Илариона – русского писателя XI века // Slavia. – 1963. – Р. 32, ses. 2. – С. 147.

⁵ Никитенко Н. Н. «Слово» Илариона и датировка Софии Киевской. Доклад на теоретическом семинаре Института философии АН Украины. Киев, октябрь 1987 г. Опубликовано: Отечественная философская мысль XI–XVII вв. и греческая культура: сб. науч. трудов. – К., 1991. – С. 51–57.

⁶ Никитенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К., 1999. – С. 208–209.

⁷ Никитенко Н. М. Про час та місце проголошення митрополитом Іларіоном «Слова про Закон і Благодать» // Наукові записки НАУКМА. – Т. 21: Історичні науки. – К., 2003. – С. 6–10.

⁸ Толочко П. П. Київ і Русь. Вибрані твори 1998–2008 рр. – К., 2008. – С. 4, 6.

⁹ Толочко П. П. «Слово» Илариона и время строительной деятельности Ярослава. – К., 2008. – С. 140–147.

¹⁰ Толочко П. П. Ярослав Мудрый. Серия «Особистість і доба». – К., 2002. – С. 135–166.

¹¹ Там само. – С. 161.

¹² Толочко П. П. Київ і Русь... – С. 5–6.

¹³ Там само. – С. 6.

¹⁴ Айналов Д. В. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память святого и равноапостольного князя Владимира. – Пг., 1917. – С. 37.

¹⁵ Шероцкий К. В. Киев: путеводитель. – К., 1917. – С. 35.

¹⁶ Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источник. – М., Изд-во АН СССР, 1957. – С. 118.

¹⁷ Кузьмин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. – М., 1977. – С. 252.

¹⁸ Висоцький С. О. Графіті та час побудови Софійського собору в Києві // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 171–181; *Він же*. Средневековые надписи Софии Киевской. – К., 1976. – С. 241.

¹⁹ Толочко П. П. «Слово» Илариона... – С. 141.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Никитенко Н. Н. Русь и Византия... – С. 215–220.

²³ Назаренко А. В. Был ли крещен киевский князь Ярополк Святославич, или кое-что об «исторической реальности» // Византийский временник. – Т. 65 (90). – М., 2006. – С. 66–72.

²⁴ Там само. – С. 67.

²⁵ Там само. – С. 68.

²⁶ Там само. – С. 72.

²⁷ Там само. – С. 69–70.

²⁸ Толочко П. П. «Слово» Илариона... – С. 140.

²⁹ Див. Никитенко Н. Н. Русь и Византия... – С. 214–215, 222–223, 229.

³⁰ ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Стлб. 150.

³¹ Толочко П. П. «Слово» Илариона... – С. 142.

³² Молдован А. М. Слово... – С. 97. Пор. Розов Н. Н. Синаодальный список... – С. 147.

³³ Толочко П. П. «Слово» Илариона... – С. 142.

³⁴ Молдован А. М. Слово... – С. 92.

³⁵ Там само. – С. 91–92

³⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2: XI–XIII вік. – К., 1992. – С. 2.

³⁷ Толочко П. П. «Слово» Илариона... – С. 143.

³⁸ Молдован А. М. Слово... – С. 80–81, 97–98.

³⁹ О богослужении православной церкви. – К., 1864. – С. 57.

⁴⁰ Минея: март. – Ч. 2. – С. 171–218.

⁴¹ Шевченко Ю. Ю. Собор и время (По поводу монографии Н. Н. Никитенко «Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской»). – К., 1999. – 291 с. // Укр. археогр. щорічник. – 1999. – Вип. 3/4. – С. 690–691.

⁴² Вилкул Т. Як користувався «Книгою книг» київський митрополит Іларіон? // Духовна спадщина Київської Русі. – Одеса, 1997. – Вип. 2. – С. 120.

⁴³ Данилевский И. М. Центонно-парафразазный принцип в творчестве первых киево-печерских летописцев: препятствие или помощь для исследователя? // Могилянські читання: зб. наук. праць. – К., 2002. – С. 68–81.

⁴⁴ Молдован А. М. Слово... – С. 84–86.

⁴⁵ Носенко С. Кирио-Пасха // Журнал Московской патриархии. – 1991. – № 4. – С. 62–63.

⁴⁶ Александрович В. Н. Н. Никитенко. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика (рецензія) // Вісник Львівського університету. Сер. історична – 2000. – Вип. 35–36. – С. 649.

⁴⁷ Молдован А. М. Слово... – С. 8–28.

⁴⁸ Розов Н. Н. Иларион // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.). – Львов, 1987. – С. 198–204.

⁴⁹ Молдован А. М. Слово... – С. 157.

⁵⁰ Там само. – С. 20–22, 34.

⁵¹ Там само. – С. 34.

⁵² Там само. – С. 99.

⁵³ Там само. – С. 95.

⁵⁴ ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М., 1998. – Стп. 143–144.

⁵⁵ Никитенко Н. Н. Русь и Византия... – С. 208–209.

⁵⁶ Толочко П. П. «Слово» Илариона... – С. 145.

⁵⁷ Толочко О. Два світи, два способи дискурсу: Н. Н. Никитенко. Русь і Византия в монументальном комплексі Софії Київської. Историческая проблематика. – К.: Ін-т української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1999; Висоцький С. О. Київська писемна школа X–XII ст. (До історії української писемності). – К.; Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коця, 1998 // Український гуманітарний огляд. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 141.

⁵⁸ ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 114–150.

⁵⁹ Макарий. История Русской Церкви. – СПб., 1857. – Т. 1. – С. 223.

⁶⁰ Гинзбург В. В. Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерд // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры. – 1940. – Вып. 7. – С. 57–66; Рохлин Д. Г. Итоги анатомического

и рентгенологического изучения скелета Ярослава Мудрого // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры. – 1940. – Вып. 7. – С. 46–47.

⁶¹ Никитенко Н. Н. Русь и Византия... – С. 50–51.

⁶² Кабанець С. П. Іларіон – Никон Великий: повернення до однієї старої гіпотези // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 35–36.

⁶³ Києво-Печерський патерик (вступ, текст, примітки). – К., 1931. – С. 29.

⁶⁴ Шахматов А. Разыскания о русских летописях. – М., 2001. – С. 190-209.

⁶⁵ Молдован А. М. Слово... – С. 91, 93.

⁶⁶ Там само. – С. 98.

⁶⁷ Там само. – С. 79.

УДК 355(560)«13/16»

Срібняк Ігор

ГВАРДІЯ ОСМАНСЬКИХ СУЛТАНІВ У XIV–XVII ст. (уніформа і озброєння вояків, емблеми і прапори частин)

У статті аналізуються особливості емблематики (прапорів та символіки) деяких підрозділів османської палацової гвардії *капикулу*, а також колористика та окремі деталі одностроїв вояків (із наведенням малюнків); вказується, що османські гвардійці використовували різноманітну зброю (як холодну, так і вогнепальну).

Ключові слова: зброя, прапор, емблема, уніформа, Османська імперія, *капикулу*, орта, вояк.

В статье анализируются особенности эмблем и знамен отдельных подразделений османской дворцовой гвардии *капикулу*, а также цветовая гамма и детали мундиров воинов (с использованием рисунков); указывается, что османские гвардейцы использовали разнообразное оружие (как холодное, так и огнестрельное).

Ключевые слова: оружие, флаг, эмблема, мундир, Османская империя, *капикулу*, орта, воин.

In the article it is analyzing peculiarities of emblems (flags and symbols) of some subunits of the Ottoman palace guards as well as colours and different details of the soldiers' uniforms (with illustrations in addition). It is also indicated that the Ottoman guards used different kinds of arms (cold steel as well as fire-arms).

Key words: arms, flag, emblem, uniform, the Ottoman Empire, *kapikulu*, division, soldier.

Султанська палацова гвардія *капикулу* (букв.: «раби монаршого порогу») впродовж усього часу свого існування залишалась важливим військово-політичним інститутом Османської імперії, фактично являючи собою центральний елемент створеної османськими султанами нової військової системи, не пов'язаної з архаїчними традиціями родоплемінної організації середньовічного війська. *Капикулу* вирізнялись своєю дисциплінованістю, високим бойовим духом та здатністю виконувати бойові завдання найвищої складності. Завдяки особливій формі комплектування та вишколу військо *капикулу*, що з самого початку було суто османським винаходом, є одне із перших в Європі за часів середньовіччя професійне військо багаточільового призначення. Творення корпусу *капикулу* започатковано султаном Мурадом I (1362–1389) шляхом формування підрозділів *йені чері* (яничарів або «нового війська») у 1362 р., пізніше вони утворили найчисельніший корпус¹ (*оджак*²) у складі султанської гвардії, яка вже існувала на регулярній основі. Крім піхотного корпусу яничарів до складу *капикулу* увійшли шість кінних б'юлюків (полків) *сюварі* (*капикулу сюварілері*), корпус гармашів (*топчу*), гарматна обозна служба (*топ арабаджи*), корпус зброярів (*джебеджи*) і новобранці (*аджемі оглани*)³, а також два

допоміжні підрозділи – корпуси саперів (*лягимджи*) і бомбардирів (*хумбараджи*).

Комплектування війська *капикулу* відбувалось за рахунок вилучених з сімей християн юнаків після проходження ними кількарічної попередньої підготовки в рамках особливого османського інституту – вже згаданого корпусу аджемі огланів, який власне й забезпечував ісламізацію та потурчення набраних у такий спосіб юнаків. Заміщення вільних вакансій в оджаку аджемі огланів відбувалось шляхом відрядження на службу тих юнаків, які відбули кількालітній строк підготовки в різних військових структурах османської армії або працювали у господарствах османських сановників (селян) Анатолії у якості простих робітників; дехто з цих юнаків міг проходити службу на флоті простим веслярем або кухарем в армійських частинах. Після фактичного зарахування до числа аджемі огланів новобранці щорічно забезпечувались двома комплектами одягу, який включав такі елементи однострою: *серпуш* конічної форми жовтого кольору на голову, *капут* – шинель, халат *долама* з гудзиками до поясу, оперізувались оглани *кушаком*, до якого кріпився невеликий кинджал. Окремо їм видавались кошти на придбання взуття – *адет-і зерпуль* («право на дрібні видатки»), що було запроваджене

© Срібняк Ігор, 2010

но за часів правління султана Сулеймана Кануні. Один раз на рік аджемі огланам виплачувались з державної скарбниці кошти *йаи* [*харджи*] (видатки на лук, 30 акче⁴), які вже судячи з назви призначались для придбання луку і стріл.

Комплект одягу яничара включав широкий каптан блакитного або синього кольору, верхній одяг – довга (до п'ят) *долома* з широкими рукавами, на яку ще й надягався плащ (*барані*). Крім того яничари носили вузькі шаровари та чоботи різного кольору залежно від їхнього рангу (вищі чини – жовті, старші офіцери – червоні, молодші – чорні). Яничарським *чорбаджи* (букв. «роздавальник супу», командир підрозділу) видавалось для пошиття шинелі сукно зеленого кольору (*собрамані*). Всім офіцерам яничарського корпусу комплект одягу видавався двічі на рік (літній комплект називався *бахаріє*, зимовий – *земістаніє*)⁵. Найприкметнішою та ексклюзивною ознакою приналежності до яничарського корпусу були *бьорки*⁶, які тривалий час виготовлялись у спеціальній майстерні при яничарському корпусі.

Малюнок 1. Яничари під час виконання ними церемоніальних функцій. До бьорків прикріплені спеціальні конструкції із макетами вітрильника (в центрі) та бапти фортеці (крайній праворуч). У кожного із зображених на малюнку яничарів – мушкет і шабля, у крайнього ліворуч ще й спис із кінцівкою спеціальної форми.

Під час боїв кожному яничару видавали зброю – зроблений з рогу лук, комплект стріл,

Малюнок 2. Османські гармати (*топчу*). Кожний озброєний шаблею та тримає у руці довгу тонку палицю із прикріпленим до неї трупом для запалювання гарматних запалів. У центрі малюнка фрагмент жерла гармати, біля якої складено ядра невеликого калібру.

щит, кинджал, сокиру, арбалет; тіло і голову вояків захищали лати і шоломи; крім того їм видавались шанцеві інструменти – кирки і лопати для риття окопів. Якщо на перших етапах існування корпусу яничари були озброєні метальною зброєю (списами), то вже у першій половині XVI ст. її поступово витісняє вогнепальна – трутний мушкет (*тюфекчи*). На 1532 р. переважна більшість яничарів (9 тис.) вже мали на озброєнні мушкети, і тільки одна тисяча із них ще не мала навичок у користуванні ними, продовжуючи робити ставку лише на застарілі зразки зброї⁷. Так, зокрема, у складі яничарського корпусу Мурадом I створено окремий загін яничар *зенберекчи* (*зенберек*⁸ – арбалет), який пізніше реорганізовано в одну з яничарських орта⁹. Кінні яничари (*солаки*, *хасекі*, *загарджи*)¹⁰ у кінному строї не використовували вогнепальної зброї, послуговуючись луком і стрілами (*тіркеши*), а також кинджалами та кривими шаблями.

Найпочесніше становище серед військ капикулу займав «кінногвардійський» оджак *сюварі* (*сюварілері*), творення якого розпочалось ще за часів правління Мурада II. Кожен воїн-кіннотник був озброєний луком і стрілами, сокирою, палашем, кинджалом, шаблею, булавою (вогнепальна зброя османською кіннотою не використовувалась); мав він і захисні обладунки – щит, шолом, лати. Першим сформовано бьольук *сіляхдар*, який отримав свій особливий прапор жовтого кольору, завдяки чому набув неофіційної назви «жовтопрапорного». Ще один кінний бьольук капикулу – *сінахі* – створено за часів правління Мегмеда Фатіга, і завдяки сво-

єму прапору також мав неофіційну назву *кормизи байрак* («червонопрапорний»). Нарешті у середині XV ст. до бьолюків сіляхдар і сіпахі було додано ще два – кінні загони *правих і лівих улuffedжи*¹¹, які йшли в бій під зеленими прапорами.

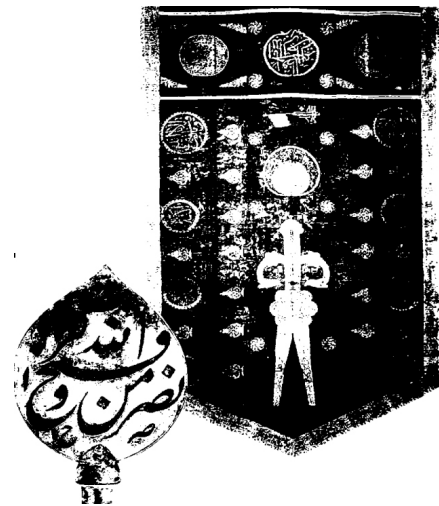
Малюнок 3. Чавуши (старші офіцери яничарського корпусу). До сидла кожного прикріплено сагайдак зі стрілами, лук і шаблю. На головах – усюфи з пір'ям лелеки, вдягнені у плаці (ферадже) із сукна на хутрі.

Кожна яничарська орта мала свого *байрактора* (офіцера-прапороносця), який персонально відповідав за збереження (у мирний час) та носіння (під час воєнних дій) жовто-червоного прапора із зображенням меча праведного халіфа Алі (див. малюнок № 5). Крім того в яничарському корпусі було ще кілька прапорів, у тому числі Імам-и Азам (штандарт шейха ордену бекташи з білого шовку), прапор командувача корпусу (яничарського аги) та його заступника (*кетхуди*), стяг яничарського корпусу. Головним прапором яничар вважався Імам-и Азам, він доручався *башбайрактору*, який постійно знаходився біля намету яничарського аги.

Так само кожна яничарська орта мала також свою емблематику (див. малюнок № 6), причому ці зображення подавалися на брамах казарм, де перебували яничари, наметах, яничарських штандартах і прапорах, могильних каменях, і навіть на тілі та руках яничар у вигляді татувань¹².

Малюнок 4. Вищі офіцери яничарського корпусу, так званого катарагалари (від катар – караван). На кожному – спеціальні головні убори (чорбаджи) з повстини у вигляді циліндра із високою кінцівкою, до якої кріпився великий султан.

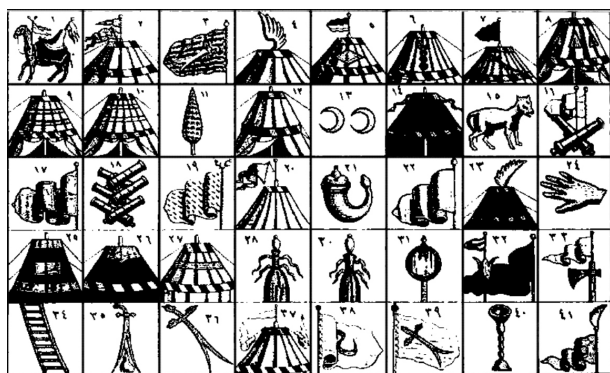
Малюнок 5. Один з османських прапорів (червоного кольору) із витканими на ньому надписами арабською мовою та металевою кінцівкою, яка кріпилась на верхівці древка прапора з надписом «Перемогу буде здобуто за допомогою Аллаха»¹³

Отже, підрозділи султанської гвардії мали розмаїту емблематику, що слугувала одним із засобів згуртування османського вояцтва та

піднесення його морального духу під час воєнних дій; як офіцери, так і рядові вояки мали однострої однакової колористики. Існувала струнка система ієрархії яничарських офіцерів, яка підкреслювалась окремими деталями одностроїв. Піші та кінні частини війська капикулу мали розмаїте озброєння, яке давало змогу їм виконувати бойові завдання різної складності.

Символи різних до Спирити (Алтан) яничарських орта (Порталдо 93-1-41)

Малюнок 6. Емблеми яничарських орта (1–40). Перша крайня ліворуч емблема належить першій орта деведжи (погоничів верблюдів)¹⁴.

¹ До яничарського корпусу входила 196 орта з власною нумерацією, кожна з яких мала неоднакову кількість вояків (від 100 до 500 чол.).

² Назва яничарського корпусу – *оджак* (сім'я, родинне вогнище) – символізувала його єдність. У спілкуванні між собою яничари використовували звернення «*йолдаш*» (буквально – «людина, яка йде однією дорогою», соратник). Таке звернення засвідчувало особливу атмосферу взаємодопомоги, тісного єднання яничарів у лавах корпусу.

³ Клейнман Г. О. Армия и реформы. Османский опыт модернизации. – М., 1989. – С. 146.

⁴ Акче (тур.) – срібна монета розміром 12–14 мм, що перебувала в обігу в Османській імперії та на момент своєї появи в XIV ст. важила 1 грам (за іншими даними – 1,2 грама) – *авт.*

⁵ Відома й інша назва зимового комплексу одягу яничарів – *чука* (*чуха* – назва різновиду тонкого сукна, з якого шився згадуваний одяг). Див.: Мебде-и Канун-и Йеничери... – С. 28, 203.

⁶ Бьорк (або *кече*, буквально повсть, повстина) – назва головного убору білого кольору висотою 45 см, який спочатку використовували вояки османського піхотного корпусу *яя*, а потім виключно яничари. Тильна частина бьорку виготовлялась з тонкої ангорської вовни (*ятирми*), яка закривала потилицю та широкою смугою спускалась до плеч (див.: Мебде-и Канун-и Йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса) / Изд. текста, пер. с тур., коммент. и указ. И. Е. Петросян. – М., 1987. – С. 222).

⁷ Пенский В. В. Военная революция и развитие военного дела в Османской империи в XV–XVII вв. // Восток (Oriens). – М., 2007. – № 6. – С. 35.

⁸ Зенберекком також називали невелику гармату, яка перевозилась на верблюдах або конях.

⁹ Мебде-и Канун-и Йеничери... – С. 206, 213.

¹⁰ Спеціальні підрозділи яничарського війська, однією з функцій яких була участь у султанських полюваннях.

¹¹ Займали у бойових порядках місця на правому і лівому флангах, відповідно – праворуч від сіпахів та ліворуч від сіляхдарів. Такий порядок зберігався і під час зупинок армії.

¹² История Османского государства, общества и цивилизации: в 2-х т. / под ред. Э. Ихсаноглу. – М., 2006. – Т. 1: История Османского государства и общества. – С. 284–285.

¹³ Див.: The Great Ottoman-Turkish Civilization / Halil Inalcik (Chief of the editorial Board). – Ankara, 2000. – Vol. III.

¹⁴ Див.: The Great Ottoman-Turkish Civilization / Halil Inalcik (Chief of the editorial Board). – Ankara, 2000. – Vol. III.

УДК 94(477)«1918»

Пиріг Руслан

ВІДЛУННЯ СТАРОГО МІФУ: ЧИ БУВ МАЙОР ГАССЕ ВЕЛИКИМ ГЕРЦОГОМ ГЕССЕНСЬКИМ?

Автор на основі аналізу історичних джерел порушує питання про політичну вагу майора Гассе в українських справах.

Ключові слова: майор Гассе, російська імператриця Олександра Федорівна, гетьман П. Скоропадський, німецьке окупаційне командування.

Автор на основании анализа исторических источников поднимает вопрос о политическом весе майора Гассе в украинских делах.

Ключевые слова: майор Гассе, русская императрица Александра Федоровна, гетман П. Скоропадский, немецкое оккупационное командование.

The author based on analysis of historical sources raises questions about the political weight of Major Gasse in Ukrainian affairs.

Key words: Major Gasse, Russian Empress Olexandra Feodorivna, Hetman P. Skoropadskyi, the German occupation command.

© Пиріг Руслан, 2010

У сучасній російській історичній літературі поширюється твердження про службу у 1918 р. в штабі німецьких військ в Україні великого герцога Гессенського, рідного брата російської імператриці Олександри Федорівни. З енциклопедії Ф. Брокгауза і І. Єфрона довідуємося, що Ернст-Людвіг – син великого герцога Людовіка IV і англійської принцеси Аліси. Народився у 1868 р. в Дармштадті, відвідував університети в Гессені і Лейпцигу, служив у пруській гвардії. У 1892 р. успадкував престол. Одружений з принцесою Вікторією-Мелітою, другою дочкою герцога Альфреда Саксен-Кобург-Готського і великої княгині Марії Олександрівни, герцогині Саксен-Кобург-Готської. Його єдина донька Єлизавета (1895 р. н.) померла від сепсису.

Адепти версії про службу в Києві великого герцога стверджують, що він мав чин майора і працював у штабі Oberkommando під псевдонімом Гаазе (Haase), очолюючи розвідувальний відділ. Зокрема, письменник і історик В. Кожин, описуючи зустріч лідера кадетів П. Мілюкова влітку 1918 р. з начальником німецької контррозвідки у Києві Гаазе, з викривальним пафосом констатував: «Свого роду жорстка іронія долі полягала в тому, що під іменем Гаазе фігурував великий герцог Ернст-Людвіг Гессенський і Рейнський – старший брат російської імператриці Олександри Федорівни – тієї самої, яку Мілюков усього півтора роки тому звинувачував у зрадницькій діяльності на користь Німеччини»¹. Історик О. Пученков у статті під доволі епатажною назвою «Переворот у цирку. Страсний тиждень Павла Скоропадського» цілком ствердно писав «Під псевдонімом Гаазе (Haase) фігурував великий герцог Гессенський і Рейнський – старший брат імператриці Олександри Федорівни»². Аналогічні відомості навів ще один російський історик А. Іванов у книзі «Верная Гвардия» та інтернетпублікаціях³. При цьому він посилався на радянську дослідницю Н. Думову⁴. Інші автори також пишуть про службу великого герцога Гессенського у Києві як доведений факт.

Серед українських вчених першим піддав сумніву цю інформацію Г. Папакін, вказавши, що праві російські кола в Україні вважали майора Гассе законспірованою головною фігурою німецької політики на Сході – принцом Гессенським, рідним братом останньої російської імператриці. Автор наголосив на відсутності конкретних підтверджень цієї версії. Однак й сам породив певну інтригу, повідомивши без посилань на джерело, що хтось з Гессен-Дармштадських все ж служив у складі німецьких військ в Україні⁵.

Витоки цієї конспірологічної інформації своїми коренями сягають літа 1918 р. Такі чутки активно циркулювали в українських урядових колах. Видатний учений і один з лідерів партії кадетів В. Вернадський, близький до міністра освіти М. Василенка, на початку червня занотував у щоденнику його розповідь про прийом у командувача німецьких військ генерал-фельдмаршала Г. Ейхгорна: «На терасі після обіду у Вас[иленка] була явно влаштована розмова з Гаазе (псевдонім принца Гессенського, брата імператриці) Олекс[андри]»⁶. Майор, який володів російською мовою, запитав у Василенка, чи не настав час возз'єднання з Росією? Той відповів, що дійсно Німеччині вигідно мати на Сході сильну єдину державу. Гаазе висловив думку, що ініціатива має йти з Києва, а не Москви. Він також запитав про місцезнаходження П. Мілюкова, очевидно, будучи поінформованим про перебування лідера кадетів у Києві. Через кілька днів відбулася зустріч майора з останнім. Проте 7 червня В. Вернадський у щоденнику висловив сумнів щодо родового походження німецького офіцера: «Неясно – Гаазе – принц Гессенський чи ні. Деякі міністри (Гутник*) заперечують це (зі слів Палтова?)»⁷.

Походження цієї легенди з'ясувати точно не вдалося. У той же час численні джерела доводять, що майор Гассе (Гаазе) цілком реальна дійова особа, один із найвпливовіших функціонерів штабу вищого німецького командування в Україні (Oberkommando). Поряд з командувачем генерал-фельдмаршалом Г. Ейхгорном, начальником штабу генерал-лейтенантом В. Гренером він відіграв провідну роль у реалізації тут політики рейху Німеччини.

Наявні джерела по-різному називають посаду майора Гассе – начальник розвідувального, контррозвідувального, політичного відділу, відділу зв'язку, пресофіцер тощо. Очевидно, найточнішим у цьому був гетьман П. Скоропадський, який писав у спогадах: «до мене приїхав офіцер в російській формі, який представився службовцем якогось відділу «Oberkommando» і повідомив, що начальник розвідувального відділу «Oberkommando» майор Гассе просить, чи може він до мене приїхати у важливій справі. Я не хотів його приймати у себе і сказав, що краще зайду до нього сам»⁸. Того ж вечора така зустріч відбулася. Після неї генерал впевнився, що його репутація в Oberkommando «вселяє їм повагу»⁹. П. Скоропадський і Гассе зустрічалися й у наступні дні у справі підготовки усунення

* Гутник С. – міністр торгівлі і промисловості.

** Палтов О. – заст. міністра закордонних справ.

від влади Центральної Ради. Підтвердження цьому дають спогади близького товариша гетьмана, колишнього кавалергарда, лідера київських монархістів Ф. Безака. Саме у його будинку мешкав П. Скоропадський напередодні перевороту в 1918 р. Тут відбулися його зустрічі з офіцерами Оберкомандо Альвенслебеном, Ярошем, Гассе. Це дало підстави Ф. Безаку написати у спогадах: «Гетьманство випадково зародилося у мене в будинку»¹⁰.

Гетьман залишив розлогі характеристики провідних функціонерів Оберкомандо. Так він писав: «Ейхгорн був поважний старий у повному розумінні цього слова, розумний, освічений дуже, з широким світоглядом, доброзичливий, не дарма він був онуком філософа Шиллінга». Про В. Гренера П. Скоропадський зауважив: «На мене цей генерал справив добре враження. Спокійний, врівноважений, чесний, без бажання скористатися й урвати за будь-що»¹¹. Поза сумнівом, у цих кваліфікаціях є певна доля ідеалізації. Тим більше, що Ейхгорн загинув на українській землі в результаті теракту російських есерів. А з Гренером П. Скоропадський підтримував дружні стосунки й в еміграції.

Гетьман володів інформацією про керівних військовиків німецького штабу, з якими доводилося співпрацювати. Зокрема, про капітана Альвенслебена він писав, що той походив з аристократичної пруської родини, був досить незалежним і тримав себе так, щоб думали «він є дійсним виразником ледве не поглядів самого імператора»¹². Не випадково цьому офіцерові доручили супроводжувати П. Скоропадського під час офіційного візиту до Німеччини у вересні 1918 р. Безперечно, якби майор Гассе був справді рідним братом імператриці, колишній флігель-ад'ютант царя знав би про це. У той же час місце та роль майора в німецькому штабному істеблішменті, його поведінка щодо українських посадовців створювала середовище для підтримання легенди про належність останнього до імператорської родини. Тим більше, що про візити герцога до Росії в дореволюційний час часто писали в пресі. Так, 2 березня 1908 р. телеграфні агентства повідомили, що в Царське село прибув августійший брат цариці Олександри Федорівни великий герцог Ернст-Людвіг Гессенський з дружиною великою герцогинею Елеонорою. Його зустрічали цар, великі князі Михайло Олександрович і Микола Миколайович, міністри, царська свита і вищі придворні чини¹³.

Про політичну вагу майора Гассе в українських справах є чимало свідчень. Зокрема, керівник Українського телеграфного агентства (УТА) Д. Дон-

цов передав атмосферу вечери у гетьмана на початку червня 1918 р. Тоді майор сидів поруч із П. Скоропадським. Коли зайшла мова про роботу агентства, то Гассе «безцеремонно інтерпелював мене з приводу «тенденційності» УТА». Зокрема, він був незадоволений тим, що подаються відомості про «розрухи» в провінції¹⁴.

Та обставина, що саме Гассе вів переговори з лідером російської кадетської партії П. Мілюковим, серйозно підносила значущість цього майора в очах гетьманських урядовців-кадетів. Мілюков записав зміст їхньої розмови, стрижневою лінією якої було відновлення за допомогою Німеччини монархічного ладу в Росії. З цими записами він ознайомив лідерів київських кадетів – Д. Григоровича-Барського, М. Василенка, В. Вернадського та ін.¹⁵

Природно, що начальник розвідувального відділу Оберкомандо підтримував широкі контакти з провідними урядовцями гетьманату, виходячи з професійної необхідності. Очевидно, складені ним аналітичні записки щодо політичного становища в Україні, його оцінки її вищого державно-політичного керівництва вже ніколи не стануть надбанням німецьких чи зарубіжних дослідників. Отже й не розширять наші знання про саму постать майора Гассе.

За свідченням доктора П. Ліба, 14 квітня 1945 р. в результаті нальоту британської авіації на Потсдам було знищено військовий архів. Майже всі матеріали колишньої пруської армії згоріли. «Тож більшість документів про окупацію України 1918 р. слід вважати втраченими» – вказав німецький історик¹⁶. На щастя, архівні документи зовнішньополітичного відомства Німеччини, в тому числі й конфіденційне листування з посольством у Києві, збереглися. Якимось чином їхні копії стали надбанням головної редакції (М. Горький, І. Мінц, Є. Городецький) книги «История гражданской войны» і були опубліковані упродовж 1936–1942 рр. у низці радянських документальних видань¹⁷. Вони відобразили невідомі «східної» політики рейху, суттєві відмінності в підходах до її реалізації між військовими і дипломатами. Німецькому послу А. Мумму в Києві тривалий час вдавалося згладжувати ці розходження. Однак поразка Німеччини у Світовій війні, створення нового німецького уряду призвели до падіння впливу військових. Ця ситуація відбилася й на долі чільних працівників штабу Оберкомандо, в т. ч. й майора Гассе.

Уже 10 жовтня 1918 р. щойно призначений міністр закордонних справ В. Зольф надіслав німецькому послу в Києві шифрограму з викла-

дом нової політичної лінії щодо України. Остання мала поки що зберігатися як самостійна держава. Великооруські елементи і агентів Антанти необхідно було видворити з України. Гетьманові належало подовжувати курс на українізацію, спираючись на Український Національний Союз, який мав стати національними зборами, тобто парламентом України¹⁸. Така конкретизація завдань пояснювалася суттєвим впливом лідерів УНС на німецьких лівих. 9 жовтня 1918 р. С. Єфремов, А. Ніковський та А. Марголін надіслали телеграму депутатам рейхстагу Гаазе, Готхейну та д-ру Давіду з проханням через МЗС вплинути на орієнтацію Німеччини в українському питанні. Вони кваліфікували майорів Гасце та Яроша як провідників протиукраїнської політики. Тому зовсім не випадково у директивах В. Зольфа містилася вказівка на те, що для реалізації цих заходів у Київ прибуде група чиновників на чолі з депутатом А. Зюдекумом, а «пани Гасце і Ярош будуть на цей час *ad adiendum verbum* (для особистого звіту) відкликані в Берлін».

Через відсутність посла Мумма в Києві та хворобу радника Берхема реагувати на цю доволі скороспілу програму МЗС довелося генконсулу у місті генералові Е. Тіллю. Слід відзначити, що він виявив власну самостійну позицію не погоджуватись із багатьма положеннями директив МЗС. Зокрема, ним вказувалося на утопічність видалення з України всіх монархістів, оскільки серед них багато українських громадян. Сумнівним він назвав й драконівські методи щодо агентів Антанти, яких ще треба виявити. Приїзд у Київ доктора А. Зюдекума дипломатично визнавався «не зовсім зручним», оскільки гетьман особисто підтримує контакти з УНС. Суттєві заперечення зустріли й наміри відкликання Гасце та Яроша. Е. Тіль писав із цього приводу: «Хоч нам відомо, що майори Гасце і Ярош – це «*betes noires*» (ненависна людина) для місцевих націоналістичних кіл, ми б не підтримували їх раптового відкликання». Консул пояснював це тим, що Гасце щойно повернувся з Німеччини, а Ярош права рука генерала Гренера і той так просто не змириться, не зробивши з цього факту небажаних висновків. Він пропонував передати ведення політичної пропаганди посольству, відсторонивши у такий спосіб офіцера зв'язку (тобто Гасце), інформація якого не підлягає контролю посольства¹⁹.

План В. Зольфа щодо Гасце і Яроша не реалізувався. Обидва офіцери залишилися в Києві, а майор Ярош, після відкликання Гренера у кінці жовтня 1918 р. р. до Берліна, якийсь час виконував обов'язки начальника штабу Оберкомандо.

Одним із переконливих аргументів на користь того, що майор Гасце аж ніяк не великий герцог Гессенський, є його пасивна участь у заходах київських монархістів по врятуванню царської сім'ї. Природно, що якби Гасце був ним, то він би опікувався цією гострою проблемою насамперед, адже йшлося про долю його рідної сестри. Жодного свідчення про якісь дієві кроки майора Гасце у цій справі виявити не вдалося.

Один із російських монархістів, заступник директора департаменту Державної варти Української Держави М. Тальберг свідчив, що за завданням однієї з монархічних організацій він намагався отримати аудієнцію в справі безпеки царської сім'ї у німецького посла в Москві В. Мірбаха. Однак йому вдалося поспілкуватися лише з його секретарем. Переїхавши в Київ, він подав завідувачу політичного відділу штабу окупаційних військ в Україні майору Гасце спеціальну доповідну записку з питання врятування від більшовиків царської родини, але той відповів, що задоволення цього прохання залежить від В. Мірбаха²⁰.

Проте активну діяльність у цьому питанні розгорнув капітан Костянтин фон Альвенслебен. За свідченням члена таємної монархічної організації у Києві генерал-лейтенанта князя О. Долгорукого, на початку липня 1918 р. з ініціативи Альвенслебена на квартирі лідера київських монархістів Ф. Безака відбулося засідання, присвячене врятуванню царської сім'ї. Ф. Безак і О. Долгорукий дали 30 тис. крб. на поїздки трьох пар російських офіцерів з німецькими паспортами до Москви, Котельнича та Єкатеринбурга. Правда, при цьому вони висловили певні сумніви щодо реальності такого задуму, однак капітан Альвенслебен просив їх покласти на німців. Крім того, він попередив, що між 16 і 20 липня будуть поширюватися чутки чи повідомлення про вбивство царя. Проте вірити в них не слід, оскільки вони будуть фальшивими. З огляду на цю інформацію Олена Безак терміново виїхала в Крим і попередила царицю-матір про можливі сумні повідомлення. Така інформація дійсно з'явилася. У Києві відслужили панахиду за загиблим царем, а спростування про його смерть так й не надходило. Окрему панахиду відправлено в церкві гетьманського палацу. Присутні звернули увагу на щирі сльози капітана Альвенслебена. Якийсь час він уникав зустрічі з О. Долгоруковим, а згодом визнав, що німецький план врятування царської сім'ї зірвався²¹.

Для з'ясування питання, чи справді служив великий герцог Гессенський в штабі Оберкомандо у Києві, надзвичайно важливі свідчення іншого російського монархіста, людини безмежно від-

даної цареві – корнета С. Маркова. Цей молодий (23 роки) офіцер за завданням фрейліни цариці А. Вирубової навесні 1918 р. здійснив поїздку до Тобольська, де утримувалися члени царської родини. У липні-серпні він намагався з'ясувати долю царської сім'ї у німецькому генеральному консульстві у Петрограді. 6 серпня дипломатичними каналами С. Марков надіслав листа великому герцогу Ернсту-Людвігу в Дармштадт. Він описував свою подорож у Тобольськ, становище царської сім'ї, вмовляв «врятувати Їх», вважаючи єдиним способом – вивезення німцями членів царської родини в одну з нейтральних країн або окупований німцями Крим.

Уже перебуваючи у Києві, С. Марков отримав 9 вересня 1918 р. телеграму німецькою мовою з дармштадської резиденції герцога: «Пан Магнер з Москви вийде з Вами на зв'язок. Ернст Людвіг В. герцог Гессенський»²². Отже, цілком очевидно, що влітку і восени цього року великий герцог перебував у Німеччині і аж ніяк не в Києві. У цей же час він вживав енергійних заходів до врятування сім'ї сестри. Зокрема, звернувся в радянське посольство в Берліні з обіцянками відвернути можливий наступ німецьких військ на Москву, а також анулювати контрибуцію, накладену на Радянську Росію за Брестським мирним договором, в обмін на відправлення царської сім'ї в Німеччину. Відомо також, що герцог листом повідомив іншу сестру маркізу Мілфорд-Хевен, що Олександра Федорівна жива.

С. Марков у січні 1919 р. відвідав великого герцога у Дармштадті. З'ясувалося, що останні відомості про те, що російська цариця жива він отримав ще у жовтні 1918 р. перед революцією у Німеччині. Помер Е.-Л. Гессенський у 1937 р.

Що ж до майора Гассе, то це цілком реальний кадровий військовий розвідник. Керівник австрійської спецслужби полковник М. Ронге у мемуарах «Розвідка і контрозвідка» писав, що на початку війни німцями до Відня був відряджений штабс-капітан Гассе, який згодом був відряджений у розвідувальний відділ штабу головного німецького командування. Австрійці в свою чергу відрядили в Берлін у відділ III -б штабс-капітана фон Фляйшмана, який у 1918 р. став представником австрійського генштабу при німецькому командуванні. Обоє розвідників доля звела вже в чині майорів у Києві²³.

Найявні й документальні підтвердження того, що після переїзду на постійне проживання в Берлін П. Скоропадський активно спілкувався з колишніми військовими із штабу Оберкомандо. За інформацією посольства УНР у Німеччині –

це «Альвенслебен та майор Гассе, колишній начальник німецької контрозвідки в Києві»²⁴.

Отже, поширене останнім часом російськими істориками твердження про те, що начальник розвідувального відділу штабу командування окупаційних німецьких військ в Україні майор Гассе і великий герцог Ернст-Людвіг Гессенський одна й та ж особа є тривіальною реанімацією старого міфу, який коріннями сягає німецько-австрійської окупації українських земель у 1918 р. На наш погляд, це стало можливим у контексті посиленої уваги в Росії до постаті останнього імператора, долі царської родини та монархічного руху.

¹ Кожинов В. Россия. Век XX. – Кн. 1 (1901–1939). – Ч. 1 – М., 2002. – С. 92; <http://Kozhinov.voskres.ru/cher-sot/3.html>.

² Див. Родина. – 2007. – № 7. – С. 82.

³ http://www.rusk.ru/monitoring_smi/2008/12/22/kavaler-gard_imperatricy/

⁴ Думова Н. Г. Кадетская контрреволюция и её разгром (октябрь 1917 – 1920). – М., 1982. – С. 117.

⁵ Панакин Г. Українська Народна Громада і Павло Скоропадський навесні 1918 р. // Наукові записки ІІІІЕНД. – 2008. – Вип. 39. – С. 135.

⁶ Вернадский В. Дневники 1917–1921 гг. – К., 1994. – С. 106.

⁷ Там само. – С. 108.

⁸ Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 140

⁹ Там само. – С. 141.

¹⁰ Пученков А. Переворот в цирке. Страстная неделя Павла Скоропадского // Родина. – 2007. – № 7. – С. 82.

¹¹ Скоропадський П. Спогади... – С. 148, 171.

¹² Там само. – С. 147.

¹³ Газетные старости. – 1908. – 22 марта.

¹⁴ Донцов Д. Рік 1918. Київ. – К., 2002. – С. 45, 65.

¹⁵ Вернадский В. Дневники... – С. 110.

¹⁶ Окупація України 1918 року: історичний контекст – стан дослідження, економічні та соціальні наслідки. (Матеріали міжнародної наукової конференції). Упорядники Вольфрам Дорнік, Стефан Карнер; переклад з нім. мови Миколи Кушніра. – Чернівці, 2009. – С. 111.

¹⁷ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – М., 1936; Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. – К., 1938; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – М., 1942.

¹⁸ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов)... – С. 136.

¹⁹ Там само. – С. 137–138.

²⁰ Российский архив. Том VIII. – Париж, 1920–1922. – С. 296–297.

²¹ http://www.rusk.ru/monitoring_smi/2008/12/22/kavaler-gard_imperatricy/

²² Предварительное следствие 1919–1922 гг. – М., 1998. – С. 312–316.

²³ http://militera.lib.ru/other/ronge_m/11.html.

²⁴ Осташко Т. Українські монархічні сили в еміграції на початку 20-х років (за даними дипломатичної служби УНР) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К., 2008. – Вип. 9. – С. 132.

УДК 930.253:929(477.74)(092)

Томазов Валерій

**ПАНТЕЛІЙ АМВРОСІЙОВИЧ МАВРОГОРДАТО ТА ЙОГО РОДИНА:
ДО ІСТОРІЇ РОДУ МАВРОГОРДАТО НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
(генеалогічний нарис)**

У статті на основі документів з українських та російських архівосховищ реконструюється генеалогія та біографії представників однієї з гілок відомого грецького купецького роду Маврогордато – гілки Вітелла. Понад сто років, разом з іншими вихідцями з острова Хіос в Егейському морі, вони відігравали значну роль у російській і світовій торгівлі та житті Одеси.

Ключові слова: Маврогордато, Хіос, рід, купець, гільдія, Одеса, Миколаїв, благодійництво, торгівля, спадковий почесний громадянин.

В статье на основании документов из украинских и российских архивохранилищ реконструируется генеалогия и биографии представителей одной из ветвей известного греческого купеческого рода Маврогордато – ветвь Вителла. На протяжении более чем ста лет, вместе с другими выходцами с острова Хиос в Эгейском море, они играли значительную роль в российской и мировой торговле и жизни Одессы.

Ключевые слова: Маврогордато, Хиос, род, купец, гильдия, Одесса, Николаев, благотворительность, торговля, потомственный почетный гражданин.

The genealogy and the biographies of the representatives of one of the branches of famous Greek trade kin Mavrogordato – branch Vitella – has been reconstructed in the article on Ukrainian and Russian archival documents. During above 100 years they played important role in the Russian and world trade and Odessa's life together with other tradesmen from the island Chios in Aegean Sea.

Key words: Mavrogordato, the Chios, kin, tradesman, guild, Odessa, Mykolaiv, charity, trade, honorary citizen by birth.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. серед численних грецьких купців, що оселилися в чорноморських і азовських портах Російської імперії, було й кілька родин, які належали до різних гілок впливового і заможного роду Маврогордато*. Гілка Лакана облаштувалася в Одесі, гілка Нікола – в Таганрозі, Одесі, Ростові-на-Дону та Миколаєві, гілка Скарлаті – в Таганрозі та Ростові-на-Дону. Родові фірми Маврогордато, що мали відділення в багатьох країнах світу, користувалися значним авторитетом у міжнародних торговельних і фінансових колах. Разом з іншими родинами, що походили з острова Хіос в Егейському морі, – Родоканакі, Севастопуло, Скараманга, Раллі, Петрококкіно, Аверіно – Маврогордато створили закритий клан, пов'язаний не тільки діловими відносинами, а й спорідненням. Проте до кінця XIX ст. усередині цієї унікальної етносоціальної групи відбувся складні процеси: ліквідація сімейних торговельних домів, зміна діяльності, національна асиміляція, соціальна і культурна інтеграція в нове суспільство.

На початку XIX ст. в Одесу прибув турецький підданий Пантелій Амвросійович Маврогордато, який, ймовірно, був онуком Стефана Маврогордато (бл. 1740, Хіос – ?), та праправнуком Пантелія Маврогордато (1649, Хіос – ?),

* У документах також є написання «Маврокордато», але у статті прізвище подано виключно в його історично вірній формі.

засновником гілки Вітелла¹. У родовідній книзі хіоських родів, виданій 1955 р. Філіпом Аргенті в Лондоні, про Пантелія Амвросійовича та його потомство немає жодних згадок².

На жаль, в українських і російських архівах збереглося обмаль фактів про засновника цієї гілки Маврогордато. Відомо, що 1820 р. за пропозицією одеського градоначальника, Пантелія Амвросійовича записали в одеські міщани³. 11 квітня 1841 р. йому Одеське повітове казначейство видало свідоцтво на право торгівлі як іноземцю, який заявив «один капітал» і сплатив гільдійські повинності у розмірі 66 крб. по 3-й гільдії купецтва⁴. 1844 р. він продовжував торгувати за свідоцтвом одеського купця 3-ї гільдії та оголосив на 1845 р. капітал у 2 тис. 400 крб.⁵ У 1860-х рр. грецький підданий П. А. Маврогордато був уже купцем 2-ї гільдії м. Одеси⁶.

Двоюрідним братом Пантелію Амвросійовичу Маврогордато доводився Євстратій Лаврентійович Петрококкіно, котрий також належав до хіоської аристократії. 11 листопада 1848 р. в Одеську міську думу було подано клопотання купця Пантелія Маврогордато, який торгував в Одесі за свідоцтвом 3-ї гільдії, про видачу його двоюрідному брату Євстратію Лаврентійовичу Петрококкіно, котрий знаходиться в м. Смірна, свідоцтва про прийняття його батьком Лоїзо Пет-

рококкіно російського підданства та долучення останнього до одеського міщанства⁷. Окрім родинних зв'язків, Пантелій Маврогордато і родина Петрококкіно мали ділові стосунки. Вони володіли спільним торговельним домом «Маврогордато, Петрококкіно і К^о», що здійснював експортно-імпортні операції у Середземномор'ї. Так, за 1836 р. фірма завантажила сім кораблів із пшеницею до Константинополя, п'ять – до Ліворно, один – до Трієста та два – до Марселя, а прийняла один корабель із Трієста, завантажений камінням-бруківкою, та один – із Марселя, з кавою⁸. Тому не дивно, що П. А. Маврогордато був серед 38 найвпливовіших купців Одеси, які виступили поручителями Лаврентія Євстратійовича Петрококкіно та підписалися на його приймальному свідоцтві в число одеських купців 3-ї гільдії⁹. 22 листопада 1848 р. Пантелій Маврогордато сплатив 57 крб. 23 коп. сріблом у рахунок погашення суми податків і повинностей померлого Лаврентія Петрококкіно, оскільки син покійного – одеський міщанин Євстратій Петрококкіно, імовірно, не мав достатнього капіталу¹⁰.

Помер Пантелій Амвросійович 27 березня 1871 р. в Одесі у віці 75 років, з чого можна зробити висновок, що народився він близько 1795 р.¹¹

8 січня 1831 р. П. А. Маврогордато вінчався в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві з Катериною Михайлівною Вуро, дочкою іноземного грека. Поручителями при вінчанні були: одеський 3-ї гільдії купець Костянтин Дела і турецький підданий Михайло Морфопуло¹². Шлюб Пантелія Маврогордато був укладений відповідно до родових традицій, оскільки наречена походила із старовинного хіоського роду, спорідненого і посвояченого з родом нареченого.

Від цього шлюбу, згідно з архівними джерелами, з'явилося на світ четверо дітей: три дочки і син. Старша з дочок – Харіклія Пантеліївна – народилася в Одесі близько 1832 р. 9 вересня 1849 р. вона в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві вінчалася з грецьким підданим керченикальським 1-ї гільдії іноземним гостем Матвієм Івановичем Паремблі, котрий був родичем хіоських родів Агеласто, Петрококкіно, Маврогордато, Раллі та ін. Тому не дивно, що поручителями молодих стали одеські купці, всі вихідці з острова Хіос – Олександр Михайлович Раллі, батько нареченої Пантелій Амвросійович Маврогордато і Павло Мілійович Цицині¹³. Матвій, мабуть, був сином Івана Паремблі та Аргіро Даміано і народився на Хіосі близько 1800 р. Його рідна сестра Деспіна (25 грудня

1802, Хіос – 30 жовтня 1883, Марсель) була дружиною Георгія Євстратійовича Петрококкіно (6 січня 1795, Хіос – 30 березня 1878, Марсель)¹⁴, старшого брата відомого одеського купця Михайла Євстратійовича Петрококкіно (26 грудня 1800, Хіос – 7 вересня 1879, Одеса)¹⁵. З часом Матвій записався в бердянські іноземні гості 1-ї гільдії, а від шлюбу з Харіклією Пантеліївною мав, принаймні, трьох нащадків: Олену, що народилася в Одесі 20 травня 1858 р., охрещена в одеській Свято-Троїцькій церкві 21 червня того ж року; Івана, що народився в Одесі 24 серпня 1861 р., охрещений 28 вересня 1861 р. в Свято-Троїцькій церкві, та Ганну, що народилася в Одесі 24 липня 1868 р., охрещена в тій же церкві 29 липня 1868 р. Хрещеними батьками дітей, окрім зятя Харіклії Пантеліївни – Олександра Савовича Латрі, були представники відомих одеських купецьких родів хіоського походження – дружина комерції радника Федора Павловича Родоканакі Оріетта Фомівна, народ. Галаті; спадковий почесний громадянин Іван Степанович Раллі і одеський 1-ї гільдії купець Марко Євстратійович Севастопуло¹⁶, одружений з Ерато Матвіївною Маврогордато з гілки Лакана¹⁷.

Друга з дочок Пантелія і Катерини Маврогордато – Ерато Пантеліївна – народилася в Одесі близько 1838 р. 26 жовтня 1866 р. вона в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві вінчалася з Дмитром Костянтинівичем Сперанца. Поручителями при їхньому одруженні були: батько нареченого – одеський 2-ї гільдії купець Костянтин Васильович Сперанца і зять нареченої – грецький підданий (так у документі, хоча в метричному записі про власне вінчання двома місяцями раніше він названий австрійським підданим) Олександр Савович Латрі, батько нареченої – Пантелій Амвросійович Маврогордато і, мабуть, двоюрідний дядько нареченої – грецький підданий Лука Пантелійович Маврогордато¹⁸. Дмитро Костянтинівич народився в Одесі 6 січня 1835 р. і був охрещений в Свято-Троїцькій церкві 8 січня того ж року. Його батько – турецький підданий, з часом одеський купець 2-ї гільдії Костянтин Васильович Сперанца, а мати – Марія Дмитрівна, яка належала, ймовірно, до родини турецьких підданих Стойко¹⁹. Помер Дмитро Сперанца в Одесі 17 квітня 1878 р. у віці 43 років²⁰, а його дружина Ерато Пантеліївна – 22 жовтня 1887 р. у віці 45 років і була похована в Одесі^{21*}.

* Треба відзначити, що вік, зазначений у запису про смерть, нерідко не відповідає метричному запису про народження.

Молодша з дочок подружжя Маврогордато – Калліопа Пантеліївна – народилася в Одесі 7 січня 1840 р., а охрещена в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 12 січня 1840 р. Хрещеними батьками дівчинки були, ймовірно, дядько новонародженої – турецький підданий Костянтин Амвросійович Маврогордато і Віра Костянтинівна, дружина турецького підданого Луки Пантелійовича Маврогордато²². 23 серпня 1866 р. вона вінчалася в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві з Олександром Савовичем (Савелійовичем) Латрі, австрійським підданим. Свідками таїнства були: брат нареченого – доктор Пелопід Савелійович Латрі, зять нареченої – одеський купецький син Дмитро Костянтинович Сперанца і батько нареченої – одеський 2-ї гільдії купець Пантелій Амвросійович Маврогордато²³. У подружжя Латрі народилося четверо дітей: три дочки і син. Син Сава народився близько 1870 р. в Одесі, а 20 грудня 1892 р. у віці 22 років помер і був похований на Старому міському кладовищі²⁴. Старша з дочок – Софія – з'явилася на світ в Одесі 2 серпня 1867 р., а 17 серпня охрещена в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві. Катерина Латрі народилася 8 квітня 1869 р. в Одесі і охрещена 10 квітня в тій же церкві. Молодша з сестер – Ерато – народилася в Одесі 18 жовтня 1871 р. та охрещена 28 листопада того ж року в Свято-Троїцькій церкві. Хрещеними сестер Латрі були: їхня тітка – Ерато Пантеліївна Сперанца, народ. Маврогордато, дядько – грецький підданий Леонід Савович Латрі і одеський 1-ї гільдії купець Георгій Еммануїлович Вуцина²⁵. Олександр Савович народився близько 1825 р., а помер 19 квітня 1894 р. у віці 68 років і похований на Старому міському кладовищі²⁶, а його дружина – Калліопа Пантеліївна – померла 15 липня 1908 р. у віці 68 років і похована на 2-му міському кладовищі²⁷.

Сімейство Латрі залишило помітний слід у російській культурі. Рідний брат Олександра Савовича (Савелійовича) – Пелопід Савелійович Латрі (1844–?), відомий одеський лікар, ординатор Маріїнського відділення при Одеській міській лікарні і лікар Одеського комерційного училища, 15 травня 1874 р. в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві вінчався з вдовою титульного радника Оленою Іванівною Пако (1849–?), народ. Айвазовською, старшою дочкою видатного російського художника-мариніста Івана Костянтиновича Айвазовського²⁸. Їхній син Михайло Пелопідович народився в Одесі 19 жовтня 1875 р., а охрещений 8 листопада 1875 р. в одеській грецькій Свято-Троїцькій

церкві. Хрещеними його були: дядько – грецький підданий Георгій Савович Латрі та тітка – Олександра Іванівна Айвазовська, дружина поручика Михайла Лампсі²⁹. Цей хлопчик став згодом відомим російським художником³⁰.

Єдиний з синів Пантелія Амвросійовича і Катерини Михайлівни Маврогордато – Амвросій Пантелійович (Пантелеймонович) – народився в Одесі 5 вересня 1835 р., а охрещений в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 8 вересня того ж року. Хрещеними хлопчика були: дядько немовляти – іноземний грек Костянтин Амвросійович Маврогордато і, ймовірно, бабуся новонародженого – Фатула Євстратіївна Вуро, іноземна греккиня, вдова³¹.

Амвросій Пантелійович у різний час перебував в 1-й і 2-й купецьких гільдіях м. Миколаєва і зберігав грецьке підданство. 3 травня 1895 р. він подав клопотання на ім'я імператора Миколи II про надання йому з родиною спадкового почесного громадянства і видачу про те відповідної грамоти, а членам родини – свідоцтв. На це звання Амвросій Пантелійович претендував на підставі пункту 6-го статті 505-ї «Зведення законів Російської імперії», згідно з яким купцям обох гільдій (на той час існувало вже тільки дві гільдії в російському купецтві: перша і друга, третя була скасована. – *В. Т.*), що придбали в західних губерніях Російської імперії маєтки, оцінені не нижче, ніж в 30 тис. крб., з оплатою боргів, які малися по них, можуть претендувати на отримання спадкового почесного громадянства³². Це пояснювалося тим, що розорена, у тому числі і завдяки певній політиці російської влади, польська шляхта не могла забезпечити нормального господарського розвитку регіону.

Такий маєток у с. Овсяниках Балтського повіту Подільської губернії, загальною площею 997 десятини 837 сажнів землі, було придбано Амвросієм Пантелійовичем за 42 тис. 600 крб., з них 24 тис. 301 крб. були переведені в рахунок боргу в Київській земельний банк³³.

Указом Урядового Сенату від 28 грудня 1895 р. клопотання А. П. Маврогордато було задоволено³⁴.

Разом з Амвросієм Пантелійовичем почесне громадянство отримала і його дружина – Олександра Іванівна. У метричній книзі грецької церкви св. Миколи м. Миколаєва зберігся запис про вінчання 20 лютого 1891 р. грецького підданого Амвросія Пантелеймоновича Маврогордато, православного, першим шлюбом, 53 років, із миколаївською 2-ї гільдії купчихою Олександрою Іванівною Мар'єнко, православною, другим шлюбом, 37 років. Поручителями

при одруженні були: грецький консул Георгій Пантелеймонович Зігомала, грецький підданий Ісократ Пантелеймонович Массатуї, капітан корпусу флотських штурманів Михайло Петрович Присека і австрійський підданий, племінник Амвросія Сава Олександрович Латрі³⁵.

При розгляді офіційних документів історія цього шлюбу видається вкрай дивною. Олександра Іванівна Маврогордато народилася 8 лютого 1854 р., а 28 лютого того ж року була охрещена в грецькій церкві св. Миколи м. Миколаєва. Її батьком був дворянин Іван Юхимович Боссе, лютеранського віросповідання, а мати, законна дружина дворянина Боссе – Олександра Максимівна, православного віросповідання. Можливо, Олександра Максимівна була грекинею, оскільки церква, в якій хрестили дочку, була грецькою. Хоча потрібно відзначити, що в грецьких церквах в Російській імперії нерідко здійснювали обряди й представники інших національностей православного віросповідання. Хрещеними батьками дівчинки були: капітан 1-го рангу Іван Павлович Манчирі (?) і дочка лікаря Севастяна Петрушевського дівиця Марія³⁶.

Юною Олександра Іванівна Боссе вийшла заміж за міщанина позаштатного міста Богатий Обоянського повіту Курської губернії Івана Федоровича Мар'єнка, що викликає здивування: дворянська дочка виходить за міщанина достатньо віддаленої від м. Миколаєва губернії. У них 28 червня 1870 р. народився син Петро, 5 липня того ж року охрещений у миколаївському соборі Різдва Богородиці. А хрещеними хлопчика стали грецький підданий Амвросій Пантелеймонович Маврогордато (sic!) і купця Тимофія Сорокіна дружина Олександра Якимівна³⁷. Поява Амвросія Пантелійовича серед хрещених батьків є, очевидно, не випадковою. З документів невідомо, яка була подальша доля Івана Федоровича Мар'єнка, проте ще до другого заміжжя Олександра Іванівна та її син Петро були приписані до 2-ї гільдії купецтва м. Миколаєва, для чого потрібний був значний капітал. 2 жовтня 1891 р. Амвросій Пантелійович подав клопотання до Херсонського окружного суду про усиновлення сина Олександри Іванівни Петра Мар'єнка, причому з наданням прізвища і по батькові прийомного батька. Прохання задовольнили 11 жовтня того ж року³⁸. Потрібно звернути увагу на такі факти: 1) Петро в цей час уже цілком доросла людина, йому 21 рік, і навряд це усиновлення було таке вже необхідне пасинку; 2) процес усиновлення починається відразу ж після одруження з Олександрою Іванівною;

3) усиновлення відбувалося з наданням майнових та соціальних прав вiтчима. З цього випливає висновок, що Петро був позашлюбним сином Амвросія Пантелійовича і Олександри Іванівни, але через якісь міркування А. П. Маврогордато не міг свого часу повінчатися з дівицею Боссе. Шлюб же Олександри Іванівни з Іваном Федоровичем Мар'єнком був фіктивним.

Помер Амвросій Пантелійович в Одесі 23 грудня 1909 р. у віці 68 років, а похований 29 грудня на Старому міському кладовищі³⁹.

Петро Амвросійович Маврогордато – надзвичайно цікава особа: член ради і правління Одеського грецького благодійного товариства⁴⁰ і Одеського товариства історії і старожитностей⁴¹. Будучи археологом-аматором, власним коштом здійснював розкопки античних поселень на острові Березань, в Ольвії і Тірі, готських поховань у Гурзуфі. Значну частину виявлених ним археологічних предметів подарував різним науковим установам. Так, 1902 р. він передав у дарунок Ермітажу колекцію античних експонатів із розкопок стародавнього ольвійського городища⁴². Унікальною була і його власна колекція, зокрема, він був власником теракотової маски Діонісія-винограда, виявленої, вірогідно, при розкопках Пантікапея. 1901 р. колекціонер продав її віце-президенту Одеського товариства історії та старожитностей О. Л. Бергс-Делягарду, котрий подарував цей неоціненний експонат Одеському археологічному музею⁴³. 1905 р. Петро Амвросійович в Берліні, де переважно жив у той час, заснував власний музей. Пристрасний колекціонер-філателіст, власник прекрасного зібрання українських марок, П. А. Маврогордато 1920 р. став одним із фундаторів Спільки філателістів України (Берлін), а з 1931 р. – її почесним головою. За відомостями, поданими в «Енциклопедії українознавства», помер Петро Амвросійович у 1946 р.⁴⁴ Німецькі ж джерела інформують, що він помер 29 березня 1948 р. у містечку Ремхільд, де знаходився його маєток. Частина його колекції нині експонується у замку Глюксбург та музеї іграшок у Зоннеберзі⁴⁵. Наприкінці 1890-х років він одружувався⁴⁶. Дружина його – Ерато Олександрівна Маврогордато, грекиня за походженням – була відомою одеською художницею-пейзажисткою⁴⁷. Про нащадків Петра Амвросійовича і Ерато Олександрівни нічого невідомо.

Що ж до майнового становища родини, то, крім уже згаданого маєтку в Подільській губернії, з документів відомо, принаймні, про два власні будинки: в Одесі по вулиці Маразліївській, 6⁴⁸

і в Миколаєві по вулиці Потьомкінській⁴⁹. Родині також належав хутір Пантеліївка (пізніше – Маврокордато), що знаходився на одеській міській землі при Хаджибейському лимані. Частина земель було куплено ще Пантелієм Амвросійовичем Маврогордато, на честь якого хутір і одержав свою першу назву. Проте 26 жовтня 1872 р., імовірно, через розподіл спадщини після смерті Пантелія Амвросійовича ці землі було виставлено на публічні торги і придбано Амвросієм Пантелійовичем. 1873 р. А. П. Маврогордато купив у спадкового почесного громадянина м. Одеси Миколи Опанасовича Моццо ділянку незабудованої землі, суміжну з вже придбаними ним землями. 1901 р. придбав ще земельні ділянки. В результаті утворився хутір, загальною площею 246 тис. 540 квадратних сажнів. 1901 р. володіння було поділено на 128 ділянок та підготовлено до розпродажу. 10 листопада 1907 р. Петро Амвросійович за дорученням батька продав одну з ділянок землі, з деревами і будовами, площею в 1200 квадратних сажнів за шість тис. крб. 26 березня 1908 р. сам Амвросій Пантелійович продав ще одну ділянку незабудованої землі при Хаджибейському лимані площею 1884 квадратних сажнів за 600 крб.: 24 березня того ж року Амвросій Маврогордато продав 2230 квадратних сажнів землі із свого володіння за 2000 крб.⁵⁰ Спекуляції земельними ділянками, та ще й розташованими в такому місці, безперечно, приносили значний прибуток.

У цей же час в Одесі приживала й родина Костянтина Амвросійовича Маврогордато, мабуть, рідного брата Пантелія Амвросійовича. Костянтин Маврогордато мав спочатку турецьке підданство, а потім – грецьке. 6 січня 1819 р. одеський градоначальник граф О. Ф. Ланжерон клопотався про включення Костянтина Амвросійовича до 1-ї гільдії купецтва м. Одеси⁵¹. Ймовірно, донього потрібновіднести інформацію: грецький підданий Костянтин Маврогордато помер в Одесі 23 вересня 1852 р. у віці 62 років⁵². Одружений Костянтин був з Марієттою (Маргетою) Казіївною. У Костянтина і Марієтти Маврогордато було три дочки і син.

Старша з дочок – Олена Костянтинівна – народилася близько 1822 р., а 22 серпня 1843 р. вінчалася в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві з одеським 2-ї гільдії купцем Антоном Михайловичем Пітако (Піттако) (бл. 1809 – ?). Поручителями молодих були: брат нареченого – грецький підданий Дмитро Михайлович Пітако і дядько нареченої – грецький підданий Лука Маврогордато⁵³. Антон Михайлович не

був чужою людиною для клану Маврогордато-Петрококкіно. Він був довіреною особою вже згаданого Лаврентія Євстратійовича Петрококкіно, дядька свого майбутнього тестя⁵⁴. Соціальне становище Антона Михайловича змінювалося: якщо у 1830-і роки він числився серед одеських купців 1-ї гільдії, то спочатку 1840-х – вже записаний у 2-у гільдію, а через кілька років – тільки в 3-ю. Від шлюбу з Оленою Костянтинівною у Антона Пітако з'явилося два сини і чотири дочки. Усі вони народилися в Одесі та були охрещені в грецькій Свято-Троїцькій церкві: Михайло народився 4 квітня 1846 р. (охрещений 11 травня 1846 р.), Костянтин – 21 грудня 1850 р. (охрещений 3 березня 1851 р.), Марія – 6 грудня 1844 р. (охрещена 11 грудня 1844 р.), Вікторія – 2 лютого 1848 р. (охрещена 18 квітня 1848 р.), Олена – 14 травня 1849 р. (охрещена 16 липня 1849 р.), Емілія – 4 квітня 1852 р. (охрещена 24 травня 1852 р.). Хрещеними батьками дітей були як близькі родичі: дружина дядька Олени Костянтинівни Луки Пантелійовича Маврогордато – Віра Костянтинівна і дружина іншого дядька – Пантелія Амвросійовича Маврогордато – Катерина Михайлівна, так і ділові партнери: одеський 1-ї гільдії купець Павло Іракліді і грецький підданий Георгій Іракліді, одеський 3-ї гільдії купець Павло Фотійович Омїро, дочка одеського купця Олена Михайлівна Міліоті і австрійський підданий Олександр Георгійович Дукович⁵⁵. При цьому, деякі з них, наприклад Павло Омїро, були пов'язані з Маврогордато родичанням.

Друга дочка Костянтина і Марієтти Маврогордато – Марія – народилася в Одесі і 15 грудня 1828 р. охрещена в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві. Її хрещеною матір'ю стала Лукія Раллі, народ. Сторні, дружина данського підданого Івана Степановича Раллі⁵⁶, вихідця з острова Хіос, пізніше – російського підданого, одеського 1-ї гільдії купця і спадкового почесного громадянина⁵⁷.

Харіклія Костянтинівна, молодша з сестер, народилася в Одесі 24 січня 1834 р., а охрещена в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 25 січня того ж року. Хрещеними батьками немовляти були: імовірно, дядько Донаній (?) Амвросійович Маврогордато і Віра Костянтинівна Маврогордато, дружина дядька – турецького підданого Луки Пантелійовича Маврогордато⁵⁸.

Єдиний син Костянтина Амвросійовича і Марієтти Казіївни – Стефан – народився в Одесі і охрещений 12 січня 1825 р. в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві. Хрещеним хлопчика став Іван Маврогордато, іноземний грек⁵⁹.

Відомо, що Степану (Стефану) Костянтиновичу Маврогордато належав прибутковий будинок в Одесі по вулиці Мало-Арнаутській, 19, який складався з двох споруд, у першій – три квартири, у другій – чотири. В одній з них мешкала і родина Маврогордато. На момент Першого Всеросійського перепису 1897 р. вона складалася: із господаря – самого Степана Костянтиновича, 70 років, неодруженого, грецького підданого, уродженця Одеси; його сестри – Харіклії (у документі – Харітіна) Костянтинівни Капітанакі, 62 років, вдови, купчихи, уродженки Одеси; племінників – Костянтина Лукича Скараманга, 35 років, неодруженого, грецького підданого, уродженця Одеси, Петра Лукича Скараманга, 33 років, неодруженого, грецького підданого, уродженця о. Сіра, Греція, Марії Луківни Скараманга, 34 років, дівиці, грецької підданої, уродженки о. Сіра, Греція⁶⁰.

Сестра Степана – грецька піддана Марія Скараманга – померла 12 квітня 1885 р. у віці 54 роки в Одесі, а її чоловік – грецький підданий Лука Петрович Скараманга – в Одесі ж 3 лютого 1881 р. у віці 78 років⁶¹.

У подружжя Скараманга була також дочка Євгенія Луківна Скараманга, яка народилася, мабуть, в Одесі близько 1866 р., а 5 вересня 1886 р. в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві вінчалася з грецьким підданим Георгієм Костянтиновичем Стеріо. Поручителями при цьому були грецькі піддані: дядько жениха – Микола Георгійович Юрга, брат нареченого – Дмитро Костянтинович Стеріо, брат нареченої – Стефан Костянтинович Маврогордато і одеський міщанин Георгій Пасхалійович Кріона, представник відомого одеського купецького дому⁶². Наречений народився в Одесі 23 вересня 1854 р., охрещений в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 12 листопада 1854 р.⁶³ Його батько – грецький підданий Костянтин Опанасович Стеріо, а мати – грецька піддана Домна Георгіївна Юрга (Гіорга) – належали до старовинної і впливової одеської купецької родини⁶⁴. Обидві дочки Георгія Костянтиновича і Євгенії Костянтинівни Стеріо народилися в Одесі і були охрещені в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві: Марія – 17 серпня 1887 р. (охрещена 24 вересня 1887 р.), а Ольга – 31 травня 1891 р. (охрещена 13 червня 1891 р.). Хрещеними дівчаток були: дядько Стефан Костянтинович Маврогордато, двоюрідна тітка Ерато Пантеліївна Сперанца, народ. Маврогордато, вже згаданий одеський міщанин Георгій Пасхалійович Кріона і дочка грецького підданого Афіна Миколаївна Кипрі-

аді⁶⁵. Єдиний син – Дмитро Георгійович – народився в Одесі 11 квітня 1892 р. і охрещений 23 травня 1893 р. в Свято-Троїцькій церкві. Прийняли немовля у купелі румунський підданий Одісей Федорович Тахинджі і дочка турецького підданого Олена Костянтинівна Синадіно⁶⁶, представники споріднених з хіосцями сімей. Проте 20 січня 1895 р. у віці 1 року і 9 місяців хлопчик помер і був похований на 2-му одеському міському кладовищі⁶⁷. Трохи раніше – 1 грудня 1894 р. – у віці 40 років помер і сам Георгій Костянтинович Стеріо. Останній свій притулок він знайшов на одеському Новому кладовищі⁶⁸.

Рано помер і брат Євгенії Костянтинівни Стеріо – грецький підданий Петро Лукич Скараманга: 1 лютого 1907 р. у віці 36 років і був похований на 2-му одеському міському кладовищі⁶⁹.

Що ж стосується Харіклії Костянтинівни Капітанакі (Капетанакі), то вона була дружиною аптекарського помічника Дмитра Костянтиновича Капетанакі, котрий народився близько 1826 р., мабуть, у сім'ї одеського купця турецького підданого Костянтина Миколайовича Капетанакі і його дружини Марії Євстафіївни⁷⁰. Родина Капетанакі була тісно пов'язана з хіоськими родами, зокрема з Маврогордато⁷¹, до того ж брат Дмитра – провізор Георгій Костянтинович Капетанакі – був посвоячений з одеськими грецькими сім'ями Калафаті, Мімі, Герецькими, що склали родинне коло відомого одеського купця Михайла Євстафійовича Петрококкіно⁷². Дмитро Костянтинович Капетанакі помер в Одесі 28 березня 1871 р. у віці 45 років⁷³, а його дружина – 26 листопада 1904 р. у віці 60 років і упокоїлася на 2-му одеському міському кладовищі⁷⁴. Нашадків вони не мали.

Сам Степан Костянтинович Маврогордато помер в Одесі 27 березня 1899 р. у віці 75 років, а 29 березня був похований на 2-му міському кладовищі⁷⁵.

Лука Пантелійович Маврогордато, який неодноразово був хрещеним батьком і свідком вінчань у згаданих нами родинах, ймовірно, доводився двоюрідним братом Пантелію і Костянтину Амвросійовичам Маврогордато. Він народився близько 1797 р. і помер в Одесі 3 червня 1871 р. у віці 74 роки⁷⁶. Імовірно, до нього потрібно віднести інформацію, датовану 1825 р.: Лука Маврогордато, турецький підданий, купець 3-ї гільдії м. Одеси⁷⁷. Очевидно, Віра Костянтинівна Маврогордато, яка народилася близько 1815 р. і померла в Одесі 10 листопада 1891 р. у віці 76 років, а похована 10 листопада 1891 р. на Новому міському кладовищі, була його дру-

жиною⁷⁸. Невідомо, чи було у них потомство. У метричних книгах одеської грецької Свято-Троїцької церкви віднаходимо імена Матвія Лукича Маврогордато, який був свідком при вінчанні Євстратія Дмитровича Петрококкіно і Міміни Дмитрівни Цицині⁷⁹, та Миколи Лукича Маврогордато, котрий був хрещеним батьком Дмитра Петрококкіно, сина Євстратія Дмитровича і Міміни Дмитрівни Петрококкіно⁸⁰. Можливо, це є сини Луки Пантелійовича та Віри Костянтинівни, тим більше, що Віра Костянтинівна була хрещеною матір'ю Дмитра Михайловича Петрококкіно, сина Михайла Євстратійовича і Марії Спиридонівни Михаліца⁸¹, а Лука Пантелійович – свідком при вінчанні сестри Марії Спиридонівни Петрококкіно – Софії Михаліца з Дмитром Миколайовичем Николаїді⁸².

До гілки Вітелла, ймовірно, належав і Костянтин Маврогордато, іноземний грек, член Одеського для іноземних громадян магістрату, що залишив свій автограф на одному з рішень магістрату від 29 квітня 1798 р. Підписався він як «Константино Аверіно Маврокордато», з чого ми можемо зробити припущення, що, очевидно, його мати належала до відомого хіоському роду Аверіно⁸³. Степан Костянтинівч Маврогордато, згадуваний у документах, мабуть, був сином названого вище Костянтина. 1838 р. «син іноземного грека Костянтина Маврокордато» купив у одеського купця Анзельма Зінковича місце, що «знаходилося в 2-й частині міста Одеси в VII кварталі під № 94 і 93»⁸⁴. Можливо, що він одна особа із Степаном Маврогордато, купцем 3-ї гільдії м. Одеси, згаданим у 1825 р.⁸⁵ На жаль, поки що ми не маємо в своєму розпорядженні детальнішої інформації про цих осіб.

Розглянуті нами документи свідчать, що соціальне і економічне становище різних гілок роду Маврогордато в Російській імперії істотно відрізнялося. Досліджувана нами гілка Вітелла і за статками, і за своїм впливом значно поступалася гілкам Никола і Лакана⁸⁶. При цьому сім'я Пантелія Амвросійовича була заможнішою, від родини Костянтина Амвросійовича. Слід відзначити і таку закономірність: багатші і впливовіші родини швидше інтегрувалися в нове соціальне і національне середовище – уклали міжнаціональні шлюби, приймали російське підданство, вступали на російську державну службу, клопоталися про спадкове почесне громадянство і дворянство.

¹ *Argenti P.* Libro d'oro de la noblesse de Chio: 2 vol. – London, 1955. – V. 2. – P. 79–80.

² *Ibid.* – P. 77–99.

³ Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.), ф. 4, оп. 1а, спр. 526.

⁴ Там само, ф. 32, оп. 1, спр. 383, арк. 24 зв.

⁵ Там само, ф. 4, оп. 20, спр. 307, арк. 52 зв., 254.

⁶ Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви / Авторы-сост.: Л. Г. Белоусова, Т. Е. Волкова, Г. Л. Малинова, В. В. Харковенко. – Одесса, 2004. – Ч. III: 1853–1874. – С. 120–123.

⁷ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 12, спр. 512, арк. 19–19 зв., 22.

⁸ Одесский вестник. – 1836. – № 25; № 26; № 44; № 45; № 48; № 58; № 59; № 60; № 68; № 76; № 79; № 85; № 88; № 89; № 90; № 92; № 98; № 102.

⁹ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 12, спр. 512, арк. 3–3 зв.

¹⁰ Там само, арк. 21.

¹¹ Греки Одессы... – Ч. III: 1853–1874. – С. 122–123.

¹² Там само. – 2000. – Ч. I: 1800–1831. – С. 158–159.

¹³ Там само. – 2002. – Ч. II: 1834–1852. – С. 174–175, 228–229.

¹⁴ *Argenti P.* Op. cit. – V. 2. – P. 124.

¹⁵ Μπελοουσοβα Α. Το γένος των Πετροκοκκινών: περίοδος της Οδησσοῦ 19ος – 20ου αιώνα. – Χίος, 2007. – Σ. 290.

¹⁶ Греки Одессы... – Ч. III: 1853–1874. – С. 160–161.

¹⁷ *Томазов В.* Матвій Федорович Маврогордато: меценатська діяльність // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 52.

¹⁸ Греки Одессы... – Ч. III: 1853–1874. – С. 120–121, 196–197.

¹⁹ Там само. – Ч. II: 1834–1852. – С. 290–291.

²⁰ Там само. – 2005. – Ч. IV: 1875–1891. – С. 238–239.

²¹ Там само. – С. 236–237.

²² Там само. – Ч. II: 1834–1852. – С. 172–173.

²³ Там само. – Ч. III: 1853–1874. – С. 114–115, 122–123.

²⁴ Там само. – 2006 – Ч. V: 1802, 1892–1906. – С. 158–159.

²⁵ Там само. – Ч. III: 1853–1874. – С. 114–115.

²⁶ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 268, арк. 69 зв.–70.

²⁷ Греки Одессы... – 2009. – Ч. VI: 1853–1874. – С. 160–161.

²⁸ Там само. – Ч. III: 1853–1874. – С. 114–115, 150–151.

²⁹ Там само. – Ч. IV: 1875–1891. – С. 144–145.

³⁰ Детальніше про життя М. П. Латрі див.: Кириак Костанди и художники-греки в Одессе. Конец XIX – начало XX веков / О. М. Барковская, Л. А. Еремина, Т. В. Щурова. – Одесса, 2002. – С. 185–190.

³¹ Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 1343, оп. 40, спр. 3106 а, арк. 4; Греки Одессы... – Ч. II: 1834–1852. – С. 172–173.

³² РДІА, ф. 1343, оп. 40, спр. 3106 а, арк. 1–2.

³³ Там само.

³⁴ Там само, арк. 13–24.

³⁵ Там само, арк. 11.

³⁶ Там само, арк. 10.

³⁷ Там само, арк. 8.

³⁸ Там само., арк. 6–7.

- ³⁹ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 774, арк. 62 зв. – 63.
- ⁴⁰ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 г. – Одесса, 1900. – С. 266–267; Держархів Одеської обл., ф. 765, оп. 1, спр. 10, арк. 280–280 зв.
- ⁴¹ Адрес календарь Одесского градоначальника на 1901 г. ... – С. 267.
- ⁴² РДА, ф. 472, оп. 43, спр. 110, арк. 11.
- ⁴³ Хамула Д. В. Образ Диониса-винограда в античной коропластике // http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhDADM/2008-8/08kdvdas.pdf
- ⁴⁴ Маврогордато Петро // Енциклопедія українознавства: В 11-и т. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1426.
- ⁴⁵ Peter Mavrogordato // <http://partners.academic.ru/dis.nst/dewiki/1108958>
- ⁴⁶ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 467, арк. 24 зв.–25.
- ⁴⁷ Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська. – К., 1993. – С. 41.
- ⁴⁸ Держархів Одеської обл., ф. 35, оп. 1, спр. 27033, арк. 7.
- ⁴⁹ РДА, ф. 1343, оп. 40, спр. 3106 а, арк. 1.
- ⁵⁰ Держархів Одеської обл., ф. 35, оп. 1, спр. 25964, 27033, 28041.
- ⁵¹ Там само, ф. 4, оп. 1 а, спр. 394 а.
- ⁵² Греки Одессы ... – Ч. II: 1834–1852. – С. 172–173.
- ⁵³ Там само. – С. 172–173, 242–243.
- ⁵⁴ Μπελοουσοβα Α. Op. cit. – Σ. 74.
- ⁵⁵ Греки Одессы ... – Ч. II: 1834–1852. – С. 242–243.
- ⁵⁶ Там само. – Ч. I: 1800–1831. – С. 156–157.
- ⁵⁷ РДА, ф. 1343, оп. 39, спр. 4022, арк. 2, 11 зв.–12.
- ⁵⁸ Греки Одессы ... – Ч. II: 1834–1852. – С. 174–175.
- ⁵⁹ Там само. – Ч. I: 1800–1831. – С. 156–157.
- ⁶⁰ Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 8, спр. 1221, арк. 11–11 зв.
- ⁶¹ Греки Одессы ... – Ч. IV: 1875–1891. – С. 230–231.
- ⁶² Там само. – С. 230–231, 246–247.
- ⁶³ Там само. – Ч. III: 1853–1874. – С. 202–203.
- ⁶⁴ Там само. – Ч. II: 1834–1852. – С. 298–299, 60–61.
- ⁶⁵ Там само. – Ч. IV: 1875–1891. – С. 246–247.
- ⁶⁶ Там само. – Ч. V: 1802, 1892–1906. – С. 262–263.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Там само. – Ч. VI: 1907–1920. – С. 264–265.
- ⁷⁰ Там само. – Ч. I: 1800–1831. – С. 104–105.
- ⁷¹ Argenti P. Op. cit. – V. 2. – P. 90.
- ⁷² Μπελοουσοβα Α. Op. cit. – Σ. 59–61.
- ⁷³ Греки Одессы... – Ч. III: 1853–1874. – С. 80–81.
- ⁷⁴ Там само. – Ч. V: 1802, 1892–1906. – С. 114–115.
- ⁷⁵ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 437, арк. 63 зв.–64.
- ⁷⁶ Греки Одессы... – Ч. III: 1853–1874. – С. 122–123.
- ⁷⁷ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 190, спр. 96, арк. 154–160.
- ⁷⁸ Там само, ф. 37, оп. 13, спр. 190, арк. 208 зв.–209.
- ⁷⁹ Греки Одессы ... – Ч. II: 1834–1852. – С. 240–241.
- ⁸⁰ Там само.
- ⁸¹ Там само.
- ⁸² Там само. – С. 196–197, 206–207.
- ⁸³ Держархів Одеської обл., ф. 17, оп. 1, спр. 57, арк. 259–259 зв.
- ⁸⁴ Там само, спр. 88, арк. 155–158 зв.
- ⁸⁵ Там само, ф. 1, оп. 190, спр. 96, арк. 204.
- ⁸⁶ Томазов В. Матвій Феодорович Маврогордато: меценатська діяльність ...; *Він же*. Рід Маврогордато (гілка Нікола) на Півдні Російської імперії: історико-просопографічне дослідження // Укр. іст. журнал. – 2010. – № 2. – С. 235–245.

УДК [930.1+94(438+474.5)]«13»

Гриневиц Тарас

КРЕВСЬКА УНІЯ В ДИСКУСІЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ МІЖВОЄННОГО ЧАСУ

У статті проаналізовано погляди польських істориків міжвоєнного періоду на Кревську унію польської та литовської держав 1385 р., перебіг дискусії щодо питань причин унії, умов її укладення, впливу на українські землі та наслідки для долі Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Виявлено еволюцію поглядів на унію серед польських науковців та її зумовленість суспільно-політичними реаліями II Речі Посполитої.

Ключові слова: унія, Велике князівство Литовське, Королівство Польське, приєднання, інкорпорація.

В статті проаналізовані погляди польських істориків міжвоєнного періоду на Кревскую унию польско-го и литовского государства 1385 г., ход дискуссии по вопросам причин унии, условий её заключения, влияния на украинские земли и последствия для судьбы Великого княжества Литовского и Королевства Польского. Выведена эволюция взглядов на унию в среде польских ученых, ее обусловленность общественно-политическими реалиями II Речи Посполитой.

Ключевые слова: уния, Великое княжество Литовское, Королевство Польское, присоединение, инкорпорация.

The article analyzes the views of Polish historians of the interwar period in Krewa union of the Polish and Lithuanian State in 1385. We study the debate on the causes of union, the conditions of its conclusion, the impact on Ukrainian territory and the implications for the fate of the Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland. It was found the evolution of views on union among Polish scientists, its conditionality of social and political realities of interwar Poland.

Key words: union, The Grand Duchy of Lithuania, Kingdom of Poland, accession, incorporation.

© Гриневиц Тарас, 2010

Для міжвоєнної польської історичної науки однією з найбільш обговорюваних була проблема унії Великого князівства Литовського та Королівства Польського. В її центрі перебувала Кревська унія як акт, що став основою тривалого процесу об'єднання цих держав. Інтерес до неї значною мірою посилювався популярністю серед польських інтелектуалів першої третини ХХ ст. так званої «Ягеллонської ідеї» з її вихідною тезою про побудову на Центрально- та Східноєвропейських просторах багатонаціональної держави на чолі з польським народом на засадах верховенства права, демократії, братерства та спільного устремління до цивілізаційного прогресу. Польські мислителі, апелюючи до ідеалізованої «держави загального благополуччя та злагоди» епохи панування династії Ягеллонів, закликали до її відродження у міжвоєнний час.

У свою чергу, й українські історики, як одні з чільних ідеологів національного руху, велику увагу приділяли проблемам польсько-литовських уній. Адже з їхнім періодом дослідники пов'язували зламні події завершення давньоруської епохи та остаточне виокремлення українського народу зі східнослов'янської етнічної спільноти. Проте з іншого боку, саму унію останні здебільшого розглядали як акт поневолення українського народу, що перервав процес його державного будівництва та самостійного політичного і культурного життя. Українські історики розглядали Велике князівство Литовське як продовжувача історичної традиції Київської Русі і наголошували на повній культурній домінації руського елементу в усіх сферах його життя. Тому вони часто не шкодували темних фарб у змалюванні процесу приєднання литовсько-руської держави до Польщі та вважали Кревську унію «засудженням на смерть повного життя політичного організму»¹.

З інших позицій до висвітлення польсько-литовських унійних процесів підходили польські історики. Попри їх значний інтерес до окресленої проблематики у зв'язку з політичними проектами відновлення польської державності у вигляді нового федеративного утворення на базі народів колишньої І Речі Посполитої, дослідження по-жвавлювались також і як реакція на праці українських науковців. Тому проблема унійних процесів викликала значну кількість досліджень як у польській, так і в українській історичній науці, що в свою чергу викликали гарячі дискусії між представниками обох національних історичних шкіл.

Важливою проблемою для дослідників процесу об'єднання Великого князівства Литовського та Польського Королівства було з'ясування причин укладення унії 1385 р. Для О. Халецького найважливішою спонукою їхнього поєднання була необхідність урегулювання суперництва за руські землі. На думку дослідника, саме ця обставина передусім з'явилася у мотивації польських політичних еліт при зміні курсу на зближення з Литвою. Як один із можливих проєктів такого вирішення проблеми розглядалася ідея одруження однієї з дочок Казимира III з одним із князів Коріатовичів, який мав би отримати в спадок трон Польщі².

У польській науці започатковано дискусію щодо питання про польську чи литовську ініціативу укладення шлюбу Ягайла та Ядвіги і, відповідно – унії Литви та Польщі. Думку щодо польської ініціативи в польській історіографії другої половини ХІХ ст. відстоювали Ю. Шуйський³ та С. Смолька⁴. З молодшого ж покоління істориків її підтримував О. Халецький, котрий вказував, що ідея шлюбу зародилася у малопольських панів ще на Серадзькому з'їзді в березні 1383 р.⁵ Слід відзначити, що про польську ініціативу у зближенні з Литвою писав у своїх працях і М. Грушевський⁶.

Натомість прихильником литовської ініціативи був Л. Колянковський⁷. Історик припускав, що ідея об'єднання Литви та Польщі могла з'явитись у брата Ягайла Скиргайла, котрий ще в 1380 р. здійснив подорож в Угорщину і встановив зв'язки з польськими та угорськими політичними колами. Подібно й Г. Пашкевич вважав, що активними ініціаторами та посередниками на початковому етапі переговорів були князі Коріатовичі⁸. С. Закшевський же вказував, що плани унії й одруження Ягайла та Ядвіги могли зродитись лише в середовищі угорських політиків, котрі оточували матір Ядвіги Єлизавету Боснійку. Угорці, на відміну від поляків, були позбавлені емоцій та упереджень і діяли лише згідно з тверезим політичним розрахунком інтересів своєї династії⁹. Треба згадати, що проти таких ідей виступав М. Грушевський, який писав про факти домовленостей між Єлизаветою Боснійкою та Леопольдом Австрійським (батьком Вільгельма) – попереднього претендента на руку Ядвіги¹⁰.

Г. Пашкевич, спираючись на думку хроніста Яна Длугоша, переконував, що шлюб Ядвіги і Ягайла слід віднести до категорії заходів, мотивами здійснення яких було забезпечення мирних відносин між Литвою і Польщею, а також безпеки східних кордонів держави від нападів татар¹¹.

Для польської сторони важливою умовою було повернення численних полонених поляків, яких захопили литовці у своїх набігах на Польщу. Натомість для Литви першочерговим мотивом було здобуття потужного союзника у боротьбі з Тевтонським Орденем¹².

М. Бобжинський основну причину унії вбачав у загрозі експансії на польські землі з боку тевтонських рицарів, найбільш реальним же союзником проти них могла бути тільки Литва. Вчений вважав, що краківські політики схилилися до поглиблення зв'язків з українськими землями, йдучи за традиціями політики Казимира Великого, щоб відкрити собі доступ до теренів південної Русі, «куди віддавна цілу працю держави і суспільства бажали скерувати»¹³. На думку М. Бобжинського, інша важлива мотивація польської сторони пояснювалася відсутністю сильних володарів на троні протягом періоду її територіальної роздробленості. Натомість Литва «могла вважатися щасливою, маючи цілий ряд справжніх великих героїчних князів»¹⁴, які могли тепер проявити свої таланти і на службі Польщі. Відзначимо, що остання теза М. Бобжинського виводилася з його власної концепції про «відсутність особистостей» («brak charakterów») біля польського політичного керма, що, зрештою, й призвело до втрати незалежності.

В. Собеський заявив, що основною причиною унії була потреба простору для колонізації, якого прагнув польський народ¹⁵. На його думку, втративши вихід до Балтійського моря, Польща намагалась здобути для себе нові землі через спроби укладення уній з Чехією та Угорщиною. Проте найбільш реальним та перспективним було територіальне розширення на Схід, котре й було реалізовано в унії з Великим князівством Литовським.

Я. Домбровський вказував, що для Польщі унія давала неоціненні можливості не лише для реалізації своїх претензій щодо українських земель, а й «відкривала такі перспективи імперіальної потуги та експансії на схід, про які до того часу не можна було й мріяти». Однак, особливої ваги дослідник надавав користі, яку отримувала від такого союзу Литва. На його думку, литовська держава могла вижити у важкій боротьбі з Тевтонським Орденем лише завдяки приєднанню її до західного католицького світу. Останнє також мало бути дієвим засобом і для припинення асиміляції литовців у руському середовищі. Я. Домбровський передбачав можливий розкол між поганською Литвою та православною Руссю, що вже скоро могла перестати толерувати навіть

номінальну зверхність язичникам. Ці тенденції заохочувалися московськими Рюриковичами, які оголосили себе претендентами на усі землі давньої Русі¹⁶.

Такі акценти дослідників на добровільності та взаємовигідності укладення унії для польської та литовської держав були зумовлені популярністю в польських інтелектуальних колах першої третини ХХ ст. постулатів «ягеллонської ідеї». З нею вчені пов'язували концепції побудови на просторах Центральної та Східної Європи держави міжнаціональної злагоди та братерства, в котрій різні народи співпрацюють задля спільного цивілізаційного поступу. Апелюючи до такої ідеалізованої держави Ягеллонів, учені та політики конструювали моделі побудови нової федералістичної держави з народів, що входили у І Річ Посполиту.

Багато уваги польські дослідники присвятили обговоренню форми об'єднання Великого князівства Литовського та Королівства Польського. З'ясування статусу та умов, на яких входили у союз обидві держави, мало для польських істориків велике значення у розумінні всього процесу єднання народів. Ф. Конечний у праці «Вітовт і Ягайло» вказував, що згідно з актом Кревської унії Велике князівство Литовське було включено до складу Королівства Польського з усіма його землями. Так було розірвано ленний зв'язок між великим князем і підлеглими йому князями, що тепер мали записатися на вірність безпосередньо польській короні. Не мав також існувати великий князь, роль якого відтепер виконував польський король. Саме ж Велике князівство Литовське зникало як держава¹⁷.

Дослідники по-різному тлумачили термін «applicare», в якому визначалась уся суть нової системи взаємин між Литвою та Польщею. С. Кутшеба зазначив, що це поняття не мало точно означеного правового змісту¹⁸. Він також вважав, що Кревський акт взагалі не можна розглядати як унію, оскільки в ній зобов'язання повинні були брати на себе обидві сторони, тоді як у даному випадку їх брав на себе Ягайло¹⁹. Ще в ХІХ ст. І. Данілович тлумачив поняття «applicare» як «з'єднати». Натомість А. Левицький, С. Смолька, В. Собеський²⁰, М. Бобжинський²¹ – «приєднати». У пізнішій же історіографії дослідники частіше схилилися до таких його тлумачень: «включити» і «приєднати». У цій складній ситуації О. Бальцер висловив думку про необхідність обережності у формулюванні цілих концепцій на єдиному технічному терміні. Дослідник слушно вказував на недостатню роз-

робленість середньовічної урядової мови, коли терміни «мали настільки широку сферу визначень, що в них можна вкласти значення вельми відмінні»²².

У польській міжвоєнній історіографії найпопулярнішою була теза про «включення», «приєднання» («wcielenie») литовської держави до Королівства Польського актом Кревської унії, через що припинилося окреме державне існування Великого князівства Литовського. Такі погляди зокрема підтримували О. Бальцер²³, О. Халецький²⁴, Л. Колянковський²⁵, С. Зайончковський²⁶, Я. Домбровський²⁷. С. Кутшеба вважав, що територія Великого князівства Литовського мала бути включеною до складу Королівства Польського як володіння «правлячої там династії» – отже нащадків Ягайла та Ядвіги, подібно, як це раніше відбулось у випадку з Червоною Руссю²⁸. Для реалізації цього непотрібно було міняти устрій самих литовських та руських земель.

О. Халецький, схилившись до думки про інкорпорацію Великого князівства Литовського, вважав, що Кревський договір був лише вступним документом, який формально ще не проводив політичних перетворень. Сама ж постанова «приєднання», як вважав дослідник, була «сформульована так загально та лаконічно, що можливі були різноманітні її інтерпретації»²⁹. Осмислюючи цю проблему, С. Закшевський зазначив, що теорії про інкорпорацію Великого князівства Литовського базуються лише на формальній стороні трактатів з їх дослівним трактуванням, що яскраво суперечить фактам, згідно з якими литовська держава ніколи не переставала існувати. Це було спричинено «нечіткістю положень, що взагалі були зайвими з огляду на те, що на чолі обох держав стояв один володар, що регулював їхні відносини в силу своєї влади»³⁰.

Слід згадати, що до подібних висновків доходили й українські вчені. Так, М. Грушевський вважав, що пункт про інкорпорацію земель Великого князівства Литовського до складу Корони як простих її провінцій був продиктований польською стороною послам Ягайла у Креві. Вирішуючи проблему нечіткого формулювання позицій договору, історик намагався встановити їх розуміння поляками на основі змісту присяжних грамот удільних литовських князів, виданих Короні та королівській парі Ягайла та Ядвіги. З іншого боку, вчений вказував на можливе нерозуміння литовською стороною всієї глибини своїх зобов'язань перед Польщею³¹.

Треба відзначити, що польські дослідники у міжвоєнний час розглядали Кревську унію як початкову та невід'ємну частину усього процесу Ягеллонської унії, що завершився Люблінською унією. Схилившись до тлумачення поняття «ар-рісіаге» як «включення» та «приєднання», вони наголошували на поступовій заміні ідеї інкорпорації Великого князівства Литовського ідеєю його об'єднання з Польщею. На їхню думку, народи та політичні еліти обох держав протягом двох століть зазнали значних взаємовпливів та дійшли до розуміння необхідності саме рівноправного братерського об'єднання, що врешті й було реалізовано у 1569 р.

Польські учені, усвідомлюючи складність розв'язання питання інкорпорації литовської держави, спираючись лише на текст Кревського договору і один термін з нечітким значенням, визнавали, що королеві необхідно було врегулювати процедуру об'єднання обох держав іншими документами. Можливість їх існування дослідив Ян Адамус. Він вказав, що відразу ж після укладення Кревської унії цей акт визначав приєднання Великого князівства Литовського до складу Корони. Проте на підставі того, що ніколи ніхто з королів на такий документ не посилався, дослідник зробив висновок, що його й не існувало, оскільки здійснити акт такої ваги було неможливо лише шляхом видання окремого розпорядження³².

Г. Пашкевич також не віднайшов такого документа. Він вважав, що документами, які *de facto* включили литовську державу до складу Королівства Польського були акти складення князями-Гедиміновичами омажу перед Короною. Вчений дійшов висновку, що в такий спосіб Ягайло хотів оминати видання єдиного документа інкорпорації і «замість себе підставити цілу громаду Гедиміновичів»³³ на випадок розриву з Польщею. Так низка окремих договорів лише частково проводив інкорпорацію і не доводила її до остаточного завершення. Вчений також припускав, що деякі князі могли і не присягнути на вірність Польщі. Це, на думку дослідника, було зумовлено взаємною недовірою сторін і обережністю польської сторони у поглибленні династичного зв'язку.

Відзначимо, що в українській історичній науці М. Грушевський відстоював думку, згідно з якою саме польська сторона була ініціатором приведення до присяги литовських князів та включення у грамоти пункту васальної вірності Польській Короні. Самі ж князі, вважав вчений, «не здавали собі ясно справи з своїх відносин до

Корони і з цього скасування Великого князівства Литовського, котре в цих грамотах містилося»³⁴.

Г. Пашкевич, на відміну від інших польських істориків, вважав, що ідея інкорпорації походила саме від Ягайла. На його думку, великий князь виходив тут із розрахунків оборони литовської держави і хотів залучити до цього поляків. «Ягайло, – писав він, – хотів виробити у своїх нових підданих переконання, що воюючи над Німаном, Двіною чи Дніпром вони обороняють Польщу»³⁵. Лише через створення єдиної держави можна було залучити польські війська до боротьби з Орденем, татарами та Москвою. Самі ж поляки із настороженістю приймали ідею інкорпорації, розуміючи вагомість своїх зобов'язань внаслідок її проведення. Тому факт відсутності єдиного документа інкорпорації було прийнято з польської сторони байдуже³⁶. Саме «через вагання, взаємну недовіру і бажання одностороннього використання другої сторони для власних цілей, була викликана половинчастість вирішення таких найважливіших справ, як проблема інкорпорації та юридичне становище Ягайла в Польщі»³⁷. Слід зазначити, що український історик Д. Дорошенко також відзначав половинчастість у реалізації Кревського договору через незадоволення литовського та руського населення його умовами. Їхній опір, на думку вченого, звів Кревський акт до статусу персональної унії³⁸.

Г. Пашкевич вважав, що «гіпотези про ліквідацію, розчинення державної окремішності Литви в 1386 р. вражають легковажним підходом до реальності»³⁹. Насправді *de facto* литовська держава не переставала існувати і після 1386 р., що було зумовлене глибокими державницькими традиціями і національною гордістю литовців. Це зокрема проявилось у титулі Ягайла «*supremus princeps Lithuaniae, heres et dominus Russiae*», що було дотриманням давньої традиції. Іншим прикладом було правління Скиргайла у Великому князівстві Литовському, котрий від імені брата Ягайла зосередив у своїх руках усю повноту влади великого князя⁴⁰. О. Халецький, відзначаючи, що Скиргайла часто титулювали «великим князем», все ж вважав його «генеральним старостою» Ягайла у Литві, що ніяк не порушувало акту інкорпорації⁴¹. М. Бобжинський твердив, що Ягайло визначив Скиргайла своїм заступником з титулом великого князя, щоб дотримуватись усталених традицій власного політичного устрою на литовсько-руських землях та влади там князів-Гедиміновичів, що зберігали свої спадкові права⁴². Натомість С. Кутшеба схилився до інтерпретації його титулу (*principalis dux*) лише як замісника

Ягайла, а вживання ним титулу «великого князя» вважав самовільним піднесенням особистого престижу князя⁴³.

Інша проблема унійного договору, що жваво обговорювалася дослідниками, стосувалася питання про спадковість чи тільки пожиттєвість володіння Ягайлом короною Польщі. Спосіб його вирішення лежав в основі іншої проблеми – можливості польською стороною в одноосібному порядку розірвати унію, тоді як Литва – за угодою «навечно приєднана», не мала права вирішувати свою долю самостійно. Польща, твердив Ф. Конечний, «може зректись своїх прав щодо Литви, але ніколи Литва сама не може від'єднатися від Корони»⁴⁴. І якщо йти за буквою кревського трактату – коли б Ягайло перестав бути польським королем, він переставав бути й володарем Литви, включеної в Корону.

На думку С. Смольки, Кревська унія 1385 р. мала для Литви не стільки значення для її боротьби з Тевтонським орденом, скільки була вирішальною в її відносинах з Руссю. На його переконання, через поєднання із католицькою Польщею, великі князі втратили можливість повністю об'єднати під своєю зверхністю усі руські землі⁴⁵. Подібно й Ф. Папе зазначив, що через залучення Литви до західної цивілізації, литовські князі відійшли від планів приєднання нових руських територій та боротьби з Москвою за статус «государя всія Русі». Тепер головним завданням стало не розширення кордонів на Схід, а праця по перетворенню вже здобутих східноєвропейських теренів у дусі західноєвропейських політичних та культурних традицій⁴⁶.

На думку О. Халецького, Кревська угода внесла суттєві корективи у взаємини між Руссю, Литвою та Польщею. Він вважав, що внаслідок переходу Ягайла на польський трон автоматично руйнувалися династичні зв'язки руських земель із Литвою. Кревській акт, на його думку, приєднував «Литву і Русь», а не цілість «Великого князівства», що засвідчує їх існування як окремих, відмінних у політичному устрої частин⁴⁷. На відміну від «Литви», що була під безпосередньою владою Ольгерда і Кейстута, та їхніх нащадків – Ягайла та Скиргайла, землі Русі мали інший устрій⁴⁸. На чолі кожної з руських земель стояв князь, спочатку з місцевої династії, а пізніше – замінений на представника роду Гедиміна. Самостійність і сила руських удільних князів значною мірою базувалася на традиції існування власної державності в кожному окремому князівстві.

З укладенням Кревської угоди постало питання процедури входження руських земель до складу Корони. Найбільш реальним вбачався варіант безпосереднього включення Русі до Корони, оскільки вона була підпорядкована особі великого князя, що ставав польським королем, а не була безпосередньою частиною Великого князівства Литовського як політично-адміністративної одиниці. В такий спосіб, як наголошував О. Халецький, могла постати унія трьох народів – поляків, литовців та русинів⁴⁹. Це навіть оформилось в особливу «триалістичну концепцію держави Ягайла»⁵⁰.

Інший важливий пункт Кревського договору, на який польські дослідники звертали багато уваги, торкався положення про прийняття католицтва. Згідно з ним усі мешканці «справжньої Литви» мали сповідувати католицьку віру – ані князь, ані простолюдин не мали належати до поганства чи православ'я. Православним натомість дозволялося вільно сповідувати і поширювати свою віру на землях литовської Русі. Також і князі з роду Гедиміновичів, що перейшли у православ'я, надалі могли бути православними і зберігати свої руські уділи. Натомість у Литві православні Гедиміновичі втрачали свої уділи. На думку Ф. Конечного, це було ударом по православних представниках роду, які, втративши свої литовські уділи, значно послаблювали політичні впливи і можливі претензії на верховну владу, будучи усунуті на руську периферію. Такий удар у першу чергу був спрямований проти православного Вітовта як головного претендента на верховну владу. Втім, прагматичний розрахунок перед загрозою втрати литовських волостей підштовхнув останнього до переходу в католицтво⁵¹. З іншого боку, Ф. Конечний висловлював припущення, що Вітовт ніколи не відвертався від східного християнства і виступав у своїх відносинах із руським населенням як православний. Про це, на його думку, свідчило вживання князем у документах імені Олександр, під яким він був охрещений в 1380 р., а не нового католицького імені Віганд⁵². Г. Пашкевич припускав, що окрім прагматичних розрахунків Вітовта, його перехід у католицтво мав «глибші мотиви, що цілком виявились у його пізнішому правлінні – турбота про збереження етнічної ідентичності Литви у стосунку до Русі»⁵³. Адже, на думку вченого, литовський народ перебував під загрозою розчинення в руській православній масі.

Г. Пашкевич також вважав, що Ягайло не вирізнявся особливою наполегливістю в питан-

ні навернення литовців у католицтво. Як не дивно, в оточенні Ягайла головну роль почали відігравати не його брати-католики, а православні князі Скиргайло троцький, Володимир київський, Корибут новгородський⁵⁴. Осмислюючи цю проблему, О. Халецький вказував, що зі встановленням свободи віросповідання для православних на руських землях було пов'язане «збереження традиційної автономії» для цих країв. Залежність же їх, на думку дослідника, мала виявитись у присязі удільних князів на вірність польському королю та королеві⁵⁵.

Одним із найважливіших наслідків Кревської унії Г. Пашкевич вважав зміну в становищі литовських князів. На його думку, їхній правовий статус значно погіршувався і відходив від принципів солідарного правління усіх представників роду Гедиміна. Втім, це значно зміцнювало позицію великого князя і зменшувало можливість вступу когось із князів на шлях боротьби за верховну владу⁵⁶.

О. Халецький також відзначив тенденцію до зміни політики Ягайла щодо удільних південно-руських князівств. На його думку, Русь мала складатись із рівнозначних ленних володінь, що виявилось у звільненні низки дрібних волинських князів з-під зверхності Федора Любартовича як спадкового найпотужнішого князя та сеньйора на Волині⁵⁷. Вібулися також і певні зміни в територіальній належності руських земель, зокрема, спірних між Литвою та Польщею теренів давнього спадку після Болеслава-Юрія Тройденевича, чого особливо домагалися польські пани. Так, в 1388 р. відібрана у Федора Любартовича луцька земля була віддана під безпосереднє управління польських коронних старостів, а в 1392 р. вона отримала такі ж привілеї як і львівська земля, що забезпечувало тісний зв'язок їх як за часів Романовичів, але вже під зверхністю польських королів⁵⁸.

Важливі спостереження щодо оцінок Кревської унії в різних національних історіографіях висловив Л. Колянковський. Учений зазначав, що як російська, так і українська історична наука в особі В. Антоновича та М. Грушевського, трактували Кревській договір як «раптовий і штучний кінець литовської держави, що чудово розвивалась, і вважали його справжньою історичною катастрофою її державності»⁵⁹. Такі погляди, вказував він, були зумовлені трактуванням українськими та російськими істориками Великого князівства Литовського як продовжувача історичної та культурної традиції Київської Русі. Тому оцінки української

науки «виникали із руської, а не тодішньої литовської державної потреби». Дослідник вважав, що литовському народу, про інтереси якого передусім і дбав Ягайло, необхідно було забезпечитись від нищівної експансії Тевтонського Ордену та асиміляції в масі руського населення. Тому лише поляки могли надати литовцям військову допомогу у боротьбі з хрестоносцями, а запозичена з Польщі латинська культура створила альтернативу русько-православним цивілізаційним впливам.

До подібних висновків доходив і Я. Фіялек, котрий вважав, що із наверненням у католицизм, литовський народ зміг зберегти свою народну мову. На його думку, католицька церква намагалась промовляти до широких мас народу рідною їм мовою і таким способом плекала традицію вживання литовської мови, що й вберегло її від зникнення⁶⁰. В такому ж дусі писав Я. Якубовський: «із наверненням у католицизм литовський народ почав розвивати самостійну культуру у колі цінностей західної цивілізації». Так, саме через зв'язки з Польщею сформувалась особлива «польсько-білоруська», як називав її дослідник, мова, на якій почала розвиватись багата литовська літературна традиція. Особливу увагу вчений надавав розвитку литовської історіографічної традиції, започаткованої за панування Вітовта. У ній Я. Якубовський вбачав приклад формування власної литовської культури, що чітко усвідомлювала свою етнічну ідентичність та переймала інтелектуальні практики Заходу, з іншого боку – яскраво відрізнялась від руської культурної традиції⁶¹.

Отже, проблема генези та реалізації ідеї Кревської унії посідала вагоме місце серед зацікавлень польських істориків у міжвоєнний час. При дослідженні її вчені особливий акцент робили на добровільному взаємовигідному характері об'єднання польського та литовського народів. На таку пояснювальну модель помітно вплинули відроджені у міжвоєнний час цінності «Ягеллонської ідеї», що своїм осердям мала міфологізовані уявлення про польсько-литовську державу династії Ягеллонів як об'єднання на засадах міжнаціональної злагоди та братерства, верховенства права і демократії. Підносячи жертвність польського народу, вказувалося, що Кревська унія значно сприяла цивілізаційному поступу всіх етносів східноєвропейського регіону, передусім, литовців та українців. Останнє було покликано слугувати ідеологічним підґрунтям для відродження у міжвоєнний час ідеї про цивілізаційну місію Польщі як «опікунки» своїх

«менших» сусідів та заборона християнського Заходу перед комунізованою більшовицькою Росією. В цьому відверто проглядалися амбіції молодій польській державі знайти себе в нових геополітичних реаліях міжвоєнної Європи, заявивши свої права на регіональне лідерство.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4: XIV–XVI віки. Відносини політичні. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 137.

² Halecki O. Dzieje Unii Jagiellońskiej. – Kraków, 1919. – Т. I. – С. 84–93.

³ Szujski J. Ludwik węgierski i bezkrólewie po jego śmierci. – Warszawa, 1882. – С. 167–168.

⁴ Smolka S. Rok 1386. W pięciowiekową rocznicę. – Kraków, 1886. – С. 94.

⁵ Halecki O. Dzieje Unii Jagiellońskiej... – С. 96.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси... – С. 126–127.

⁷ Kolankowski L. Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellonów. – Warszawa: Skład Główny: Kasa im. Mianowskiego, 1930. – Т. I: 1377–1499. – С. 268.

⁸ Paszkiewicz H. O genezie i wartości Krewa. – Warszawa, 1938. – С. 205–207.

⁹ Zakrzewski S. Zagadnienia historyczne. – Т. 2. – Львів: Wydawnictwo Zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1936. – С. 190.

¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси... – С. 131.

¹¹ Paszkiewicz H. O genezie i wartości Krewa... – С. 216–217.

¹² Ibid. – С. 231.

¹³ Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. – Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1927. – Т. I. – С. 201.

¹⁴ Ibid. – С. 204.

¹⁵ Sobieski W. Dzieje Polski. – Т. I: Do roku 1696. – Warszawa: Wydawnictwo Zorza, 1938. – С. 113.

¹⁶ Dąbrowski J. Dzieje Polski średniowiecznej. – Kraków: Universitas, 1995. – Т. 2: Od roku 1333 do 1506. – С. 219–221.

¹⁷ Koneczny F. Jagiełło i Witold. – Львів: Nakładem autora, 1893. – Cz. I: Podczas Unii Krewskiej (1382–1392). – С. 33.

¹⁸ Kutrzeba S. Dyskusja nad referatem St. Zakrzewskiego // Pamiętniki V Powszechnego Zjazdu Historyków polskich w Warszawie. – Львів: Nakładem Polskiego Towarzystwa Historycznego, 1931. – Cz. II: Protokoły. – С. 73.

¹⁹ Kutrzeba S. Unia Polski z Litwą // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. – Kraków, 1914. – С. 458.

²⁰ Sobieski W. Dzieje Polski... – С. 114.

²¹ Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie... – С. 208.

²² Balzer O. Stosunek Litwy do Polski // Pisma pośmiertne. – 1937. – Т. III. – С. 253.

²³ Balzer O. Istota prawna zależności książąt litewsko-ruskich w dobie 1386–1398. – Львів, 1921. – С. 202.

²⁴ Halecki O. Wcielenie i wznowienie państwa litewskiego przez Polskę // Przegląd historyczny. – 1917–1918. – Т. I. – С. 17.

²⁵ Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów... – С. 33–34.

²⁶ Zajączkowski S. Witold, wielki książę litewski // Ateneum Wileńskie. – 1930. – Т. VIII. – С. 458.

- ²⁷ *Dąbrowski J.* Dzieje Polski średniowiecznej... – S. 234.
²⁸ *Kutrzeba S.* Unia Polski z Litwą... – S. 479–481.
²⁹ *Halecki O.* Dzieje Unii Jagiellońskiej... – S. 115.
³⁰ *Zakrzewski S.* Zagadnienia historyczne... – S.192.
³¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси... – С.130.
³² *Adamus J.* Państwo litewskie w latach 1386–1398 // Księga pamiątkowa ku uczczeniu 400 rocznicy wydania I Statutu Litewskiego. – Wilno, 1935. – S. 13–17.
³³ *Paszkievicz H.* O genezie i wartości Krewa... – S. 249–250.
³⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси... – С. 135.
³⁵ *Paszkievicz H.* O genezie i wartości Krewa... – S. 258.
³⁶ *Ibid.* – S. 259.
³⁷ *Ibid.* – S. 260.
³⁸ *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – С. 109.
³⁹ *Paszkievicz H.* O genezie i wartości Krewa... – S. 252.
⁴⁰ *Ibid.* – S. 254–256.
⁴¹ *Halecki O.* Dzieje unii Jagiellońskiej... – S. 122.
⁴² *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie... – S. 208.
⁴³ *Kutrzeba S.* Unia Polski z Litwą... – S. 475.
⁴⁴ *Koneczny F.* Jagiełło i Witold... – S. 34.
⁴⁵ *Smolka S.* Rok 1386... – S. 96–97.
⁴⁶ *Papee F.* Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. – T. I: Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1903. – S. 34–35.
⁴⁷ *Halecki O.* Wcielenie i wznowienie państwa litewskiego przez Polskę... – S. 6–7.
⁴⁸ *Ibid.* – S. 10.
⁴⁹ *Ibid.* – S. 14–15.
⁵⁰ *Halecki O.* Dzieje Unii Jagiellońskiej... – S. 123.
⁵¹ *Koneczny F.* Jagiełło i Witold... – S. 36–37.
⁵² *Koneczny F.* Vitoldiana. – Wilno: Zakłady graficzne «Znicz» w Wilnie, 1931. – S. 2.
⁵³ *Paszkievicz H.* O genezie i wartości Krewa... – S. 170.
⁵⁴ *Ibid.* – S. 223–224.
⁵⁵ *Halecki O.* Historia Polski. – Lublin, 1992. – S. 72.
⁵⁶ *Paszkievicz H.* O genezie i wartości Krewa... – S. 257.
⁵⁷ *Halecki O.* Dzieje Unii Jagiellońskiej... – S. 124–125.
⁵⁸ *Ibid.* – S. 137.
⁵⁹ *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów... – S. 36.
⁶⁰ *Fijałek J.* Kościół Rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcianienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu po koniec Rzeczypospolitej // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. – Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków: Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1914. – S. 332–333.
⁶¹ *Jakubowski J.* Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską. – Warszawa, 1912. – S. 15–22.

УДК 94(477)+342.1(476)-054.57

Лин Дмитрий, Лебедева Валентина

СОЦИО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ УКРАИНСКОГО МЕНЬШИНСТВА В СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ БЕЛАРУСИ

У статті комплексно розглянуто проблеми відтворення українського населення, яке проживає на території Республіки Білорусь. Проаналізовано динаміку чисельності українців, особливості їхнього регіонального розселення по території країни, вікову і соціально-економічну структури, питання народжуваності, укладання шлюбів, смертності тощо.

Ключові слова: українці, національні меншини, перепис населення, соціо-демографічний аналіз.

В статье комплексно рассмотрено проблемы воспроизведения украинского населения, которое проживает на территории Республики Беларусь. Проанализированы динамика численности украинцев, особенности их расселения по регионам страны, возрастная и социально-экономическая структуры, вопросы рождаемости, заключения браков, смертности, культурного развития и т. д.

Ключевые слова: украинцы, национальные меньшинства, перепись населения, соціо-демографический анализ.

The article deals with the problems of reconstruction of the Ukrainian population living in the territory of the Republic of Belarus. There is analyzed the dynamics of number of Ukrainian, features of their regional settlement on the territory of the country, age and socio-economic structure, the matters of birth, mortality and so on.

Key words: Ukrainians, national minorities, population census, socio-demographic analysis.

Общая характеристика представителей украинской национальности, проживающих на территории Беларуси. По данным переписи населения 1999 г. примерно пятую часть жителей Беларуси (18,78 %) составляли представители некоренной национальности. Из них к статистически значимым можно отнести только четыре: русских, поляков, украинцев и евреев¹. Отметим, что в 1959 г. долевые численности этих нацио-

нальностей в общем составе населения республики составляли: русские – 8,19 %, поляки – 6,69 %, евреи – 1,86 % и украинцы – 1,65 %. Далее с большим отставанием по уровню численности следовали татары (0,11 %) и литовцы (0,10 %). В последующий период численность русских и украинцев неуклонно росла и по дан-

© *Лин Дмитрий, Лебедева Валентина, 2010*

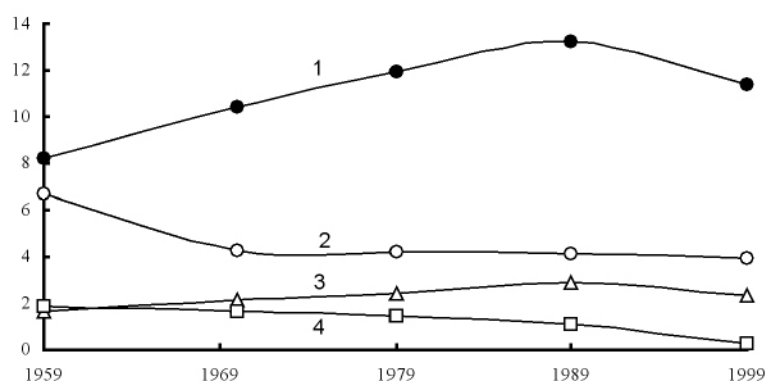

Рисунок 1 – Динамика долевой численности (%) русских (1), поляков (2), украинцев (3) и евреев (4) в составе населения Республики Беларусь

Таблица 1. Долевая численность возрастных групп 0–9 и 20–29 лет в общем составе национальностей, проживающих в Беларуси, а также образующих их городских и сельских жителей (долевою численность определяли в процентах по отношению к соответствующей численности населения данной национальности).

Возрастные группы, лет	0–9	20–29	0–9	20–29	0–9	20–29
Состав населения Национальность	Все население		Городские жители		Сельские жители	
белорусы	12,1	14,1	12,4	15,7	11,6	10,8
русские	7,5	13,6	7,3	13,8	8,6	12,5
поляки	9,6	12,8	10,0	14,9	9,1	10,3
украинцы	4,6	12,1	3,9	11,9	7,2	12,8
евреи	2,6	6,1	2,6	6,1	*	*
татары	4,5	10,3	4,1	10,3	6,2	10,5
литовцы	7,0	13,2	6,1	14,9	8,1	11,2

* численность сельских жителей незначительна

ным последней общесоюзной переписи (1989 г.) составляла соответственно 13,22 и 2,87 %. С приобретением Беларусью статуса независимого государства обозначился системный спад показателя численности этих национальностей (рис. 1, кривые 1, 3). Для поляков и евреев снижение долевой численности в составе населения республики происходило непрерывно уже после переписи 1959 г. (рис. 1, кривые 2, 4). На современном этапе спад численности характерен для всех неосновных национальностей Беларуси (исключая армян и азербайджанцев в 1990-е годы).

Перепись 1999 г. (в дальнейшем будут использоваться только результаты этой переписи) зафиксировала в Беларуси больше 237 тыс. украинцев – около 2,4 % от общего числа жителей республики. Из всех украинцев менее четверти их (22,0 %) проживало в сельской местности, остальные – в городских поселениях. Степень урбанизации украинцев (отношение числа горожан к числу сельских жителей) на момент проведения переписи составляла 3,54. Из других национальностей более низкий уровень урба-

низации на тот момент имели: белорусы – 2,07 и поляки – 1,19.

Украинцы относительно равномерно распределены по регионам Беларуси, хотя несколько выделяются граничащие с Украиной Брестская и Гомельская области, в которых численность украинцев более высока (соответственно 3,8 и 3,3 % в составе населения регионов). В столице Беларуси Минске долевая численность украинцев наиболее близка к среднереспубликанскому показателю – 2,4 %. Меньше всего украинцев проживает в Витебской области – 1,5 % (0,42 от среднего показателя по республике).

Возрастная структура украинской национальности в целом повторяет демографические волны, характерные для всего населения республики. Главной особенностью украинского населения является относительно низкая доля молодых поколений по сравнению со структурой белорусской национальности. Так, доля украинцев, имеющих возраст старше 30 лет, составляет 75,2 % от их общей численности в республике (у белорусов соответствующий показатель составляет

56,6 %) , то есть, они выглядят более стареющей национальностью в сравнении с титульной нацией – белорусами.

В табл. 1 сопоставляются доли населения, входящего в две возрастные группы для основных национальных меньшинств Беларуси: 0–9 лет (условно «группа детей») и 20–29 лет (условно «родительская группа»).

Как видно из таблицы, «родительские» группы всех национальностей имеют более высокую долевую численность по сравнению с группами «детей». «Родительские» группы содержат свыше 10 % от общей численности населения соответствующей национальности. Исключение составляют только евреи, «родительская» группа которых достигает 6,1 %. Малая доля евреев в этих возрастах объясняется их массовой эмиграцией в 1980–1990-е годы. В целом спад показателя долевой численности является наиболее интенсивным для неосновных национальностей и менее интенсивен для белорусов. Так, в украинцев при доле возрастной группы 20–29 лет 12,1 %, доля группы 0–9 лет составляет всего 4,6 %. У белорусов соответствующие показатели составили: 14,1 и 12,1 %. Такое различие в уровнях долевых численностей «родителей» и «детей» нельзя объяснить общим снижением интенсивности рождаемости, так как фактор национальности достаточно слабо сказывается на репродуктивном процессе.

Спад показателя долевой численности в младших поколениях неосновных национальностей объясняется нарастающим процессом белорусской самоидентификации, когда дети определяются как представители титульной национальности страны. Дело в том, что в Беларуси национальные меньшинства, как правило, не проживают компактно, а также достаточно высокий показатель смешанных браков. У таких браках с участием белорусов дети в основном и унаследуют эту национальность. Таким образом, есть основания говорить об ассимиляции неосновных национальностей белорусской. Этот процесс достаточно четко обозначился в младшей возрастной группе и очевидно он, в первую очередь, связан с переходом Беларуси в статус независимого государства. Переписи 1989 г. и 1999 г. убедительно свидетельствуют, что в общем составе населения республики происходит постепенное увеличение доли белорусов за счет соответствующего снижения доли неосновных национальностей. Так, за указанный период процент белорусов в общей численности населения республики увеличился с 77,9 до 81,2 %. В то же

время произошло снижение доли представителей других национальностей: русских – с 13,2 до 11,4 %, поляков – с 4,1 до 3,9 %, украинцев – с 2,9 до 2,4 %. Следует заметить, что в сельской местности доля украинцев в младшей возрастной группе снижается медленнее (с 12,8 % у «родителей» до 7,2 % у «детей»), чем в городских поселениях (соответственно, с 11,9 до 3,9 %) . Процесс интенсивной убыли доли неосновных национальностей в младших возрастах в основном вызван «перекачкой» или «вымыванием» представителей неосновных национальностей в единую национальность – белорус².

При компактном проживании населения процесс «перекачки» протекает медленнее. Примером являются поляки Гродненщины³. По данным переписи 1999 г. здесь проживало 74,3 % всех поляков Беларуси. В этих условиях шире возможности формирования однонациональных браков, в которых дети унаследуют национальность родителей. Как следствие процесс ассимиляции польского меньшинства в этом регионе протекает гораздо медленнее, чем при рассредоточенном характере их расселения. Исследования показали⁴, что при переходе от «родительской» группы к группе «детей» доля поляков в Гродненской области снижается менее интенсивно (с 13,3 до 11,0 %) , чем, например, в Гомельской области (с 11,2 до 3,4%), где жители данной национальности являются малочисленными. На Гродненщине также менее интенсивно ассимилируются татары и литовцы, доля которых в области намного превышает среднереспубликанский уровень и для которых характерно компактное проживание.

Различие в возрастных структурах национальностей сказывается на их распределении по экономическим группам. Долевая численность контингента младше трудоспособного возраста (в дальнейшем контингент младше ТВ) у неосновных национальностей существенно ниже, чем у белорусов и в этом также выражено проявляется ассимиляция национальностей в младших возрастах. По данным переписи 1999 г. контингент младше ТВ у украинцев составлял 9,7 % (меньше только у литовцев – 9,5 % и евреев – 5,8 %). В то же время белорусы уступали неосновным национальностям в доле населения, находящегося в трудоспособном возрасте (контингент ТВ). Исключение составляли евреи, у которых при самой низкой доле контингента ТВ (46,1 %) доля контингента младше ТВ составляет 5,8 %. Естественно, что в общем составе еврейской национальности самой высокой остается доля старшей экономической группы (контингент старше

ТВ) – пенсионеров (48,1 %). Такой разбаланс структуры экономических групп у евреев образовался из-за массового оттока из страны младших и средних по возрасту поколений евреев.

В сравнении с другими национальностями в украинцев доля контингента ТВ являлась самой высокой (66,0 %), а среди регионов по этому показателю лидирует Брестская область (68,2 %), в которой их проживает наиболее высокий процент (3,8 %). Данные о численной структуре экономических групп национальностей приведены в табл. 2.

Таблица 2. Распределение представителей национальностей по экономическим группам (процент от общей численности населения соответствующей национальности)

Национальность	Экономические группы		
	Контингент младше ТВ	Контингент ТВ	Контингент старше ТВ
белорусы	22,7	56,2	21,1
русские	15,2	63,4	21,4
поляки	17,1	54,7	28,2
украинцы	9,7	66,0	24,3
евреи	5,8	46,1	48,1
татары	9,5	63,9	28,6
поляки	12,5	59,8	27,7

телем соотношения полов среди долгожителей (отношение числа мужчин к числу женщин). Если среди всех долгожителей республики это соотношение составляло всего 0,12, то у поляков оно было в два раза выше – 0,25. После 1999 г. численность долгожителей в республике уменьшилась: на начало 2008 г. их насчитывалось 693. В качестве лидера по числу долгожителей выдвинулась Гродненская область (до 1999 г. таким лидером была Витебская область).

Образовательная структура украинской национальности. Результаты переписи 1999 г. дают возможность анализа образовательной структуры национальностей по возрастным группам. В предшествующих переписях лица, входившие в ту или иную образовательную группу, не разделялись по возрасту и это создавало серьезные ограничения при анализе динамики образовательной структуры.

Программа переписи 1999 г. расширила изучаемый спектр образовательных статусов: были получены данные по возрастному распределению населения в трех образовательных группах – лица без образования, лица с общим средним образованием, а также имеющие профессиональное образование. В свою очередь, группа с про-

фессиональным образованием разбивалась на три подгруппы: с высшим, средним общим и начальным профессиональным образованием (уровень ПТУ и т.п.). На три подгруппы разбивалось также население, имеющее общее образование: со средним, базовым и начальным. Таким образом, по переписи 1999 г. образовательный спектр включал в себя семь образовательных статусов: по три статуса профессионального и общего образования и один объединял население, не имеющее никакого образования.

В дальнейшем при представлении показателя уровня образования будем использовать долю населения (выражается в промилле), входящего в исследуемую возрастную группу и имеющего данный вид образования. При представлении возрастной образовательной структуры будет использоваться не только шкала возраста, но и связанная с ней шкала «времени рождения поколений», то есть каждое поколение можно характеризовать не только с возрастными параметрами, но и с позиции времени, когда они родились. Например, представители возрастной группы 15–19 лет родились в период с 1979 г. по 1983 г., возрастной группы 50–54 года – в период с 1944 г. по 1948 г., жители старше 70 лет родились раньше 1928 г. Если шка-

лу времени рождения поколений брать в качестве основной, то есть на графиках зависимости время будет нарастать, то шкала возрастов будет обратной – убывающей. Использование двух шкал – времени и возраста открывает возможность более явно связать динамику образования поколений с историческим временем.

На рисунке 2 представлены зависимости от времени рождения поколений долевой численности лиц, не имеющих никакого образования в составе украинцев и белорусов, проживающих на территории Беларуси. Как видно, доля такого населения очень резко убывает во временном аспекте. В поколениях белорусов и украинцев, рожденных до 1928 г. (возраст старше 70 лет), доли не получивших в свое время никакого образования, составили 77,4 и 31,6%, соответственно. Очевидно, что причиной для этого поколения не могут быть только годы Великой Отечественной войны, которые помешали получить хотя бы начальное общее образование. Вероятно, что основное влияние на указанные выше показатели оказали наиболее старые поколения данной возрастной группы: они родились еще в то время, когда отсутствие даже начального образования было скорее правилом, чем исключением.

На рисунке 3 для разных национальностей сопоставлены долевые численности населения, входящего в возрастную группу старше 70 лет и не имеющего никакого образования.

Как видно из диаграммы, в рассматриваемой возрастной группе белорусы в сравнении с другими национальностями имеют наиболее высокую долю лиц без образования. Это относится не только ко всей республике в целом, но и ее регионам (на рисунке 3 представлены также данные по Гомельской и Брестской областям). Вслед за белорусами в порядке убывания показателя идут поляки, украинцы, русские и евреи. Обращает внимание тот факт, что в Брестской области доля лиц, не имеющих никакого образования, во всех указанных национальных группах, значительно выше, чем в Гомельской области, а также в среднем по республике. Поскольку речь идет о самых старых поколениях, участвовавших в переписи 1999 г., то, очевидно, что неполучение частью из них никакого образования связано с условиями жизни в довоенный период. Как известно, в межвоенный период вся территория нынешней Брестской области входила в состав Польши. Результаты исследований убедительно показывают, что в то время получить даже начальное об-

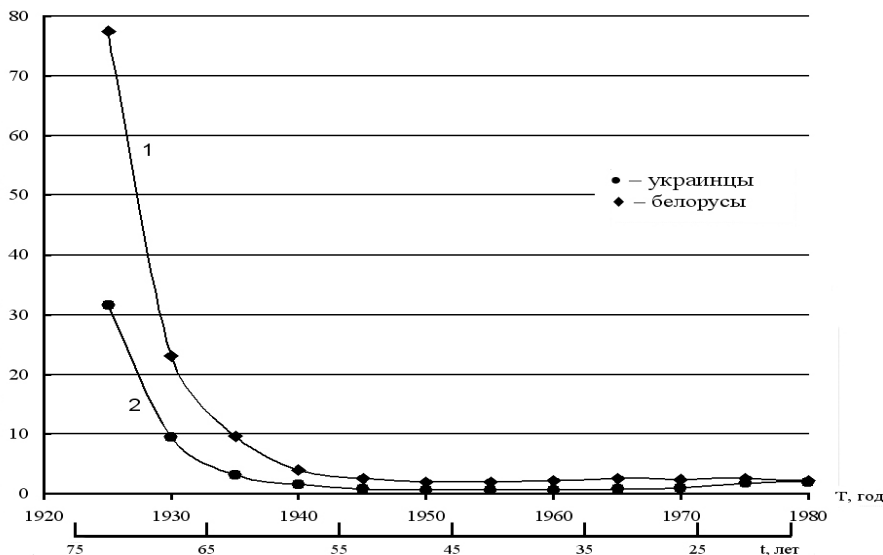

Рисунок 2. Зависимость от даты рождения поколений – T (возраста – t) долевой численности (%) лиц, не имеющих никакого образования, в составе белорусов (1) и украинцев (2), проживавших на территории Беларуси (перепись 1999 г.).

разование в Польше было значительно труднее, чем в Советской Беларуси.

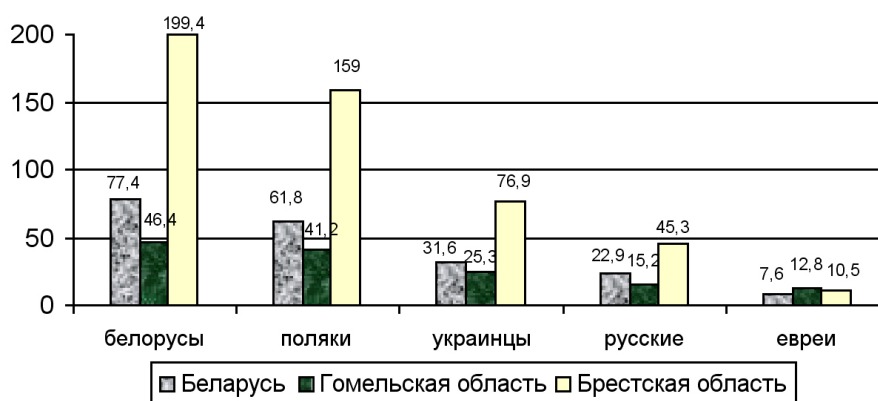
Вторая мировая война явно помешала получению образования населению, входившему в две старшие возрастные группы – старше 70 лет и группа 65–69 лет. Поколения старше 70 лет до начала войны могли, по меньшей мере, получить начальное образование, а дальнейшая учеба их была прервана войной. Поколения второй из

рассматриваемых возрастных групп (65–69 лет, родившиеся в 1929–1933 годах), находясь на оккупированной фашистами территории, не могли продолжать свое обучение в школе, то есть для них война сдвинула на более поздний срок получение начального образования. Только после освобождения Беларуси от оккупантов они смогли продолжить обучение и с опозданием закончили свой начальный образовательный этап.

Рисунок 3. Долевая численность (%) населения разных национальностей в возрасте старше 70 лет, не имеющего никакого образования и проживающего на территории Беларуси (1), Гомельской (2) и Брестской (3) областей (перепись 1999 г.).

Однако после этого многие из них в связи с тяжелыми условиями послевоенной жизни были вынуждены оставить учебу и начать работать. Поэтому для значительной части этих сверстников образовательный процесс закончился получением начального образования.

Для следующей возрастной группы (возраст 60–64 года, родившиеся с 1934 г. по 1938 г.) война в меньшей степени помешала образовательному процессу. При этом родившиеся в 1934–1935 гг. были вынуждены начать свое обучение на один-два года позже положенного срока, остальные же дети из этой возрастной группы пошли в школу своевременно. Исследования показали, что для возрастных групп старше 70 лет и 65–69 лет доли получивших начальное образование близки, хотя в национальном аспекте различие между этими уровнями является значительным. Так, в возрастном диапазоне старше 65 лет начальное образование имели 573–602 % белорусов и 302–328 % украинцев (первое значение показателя относится к группе старше 70 лет, второе – к группе 65–69 лет).

Далее остановимся на возрастной структуре уровней профессионального и общего образования украинцев. Оба вида образования в данном случае рассматриваются в двух блоках, то есть без разделения на составляющие их виды образования. Уровень образования по каждому из блоков будем также выражать показателем долевой численности населения (в промилле). Сумма показателей по двум блокам образования будет меньше 1000 % на долевую численность лиц, не имеющих никакого образования.

Человек, попадающий на верхние ступени образовательной структуры последовательно получает несколько видов образования: начальное общее, затем базовое общее, а после окончания школы – среднее общее образование. Заканчивая вуз, он уже становится специалистом с высшим профессиональным образованием. В соответ-

ствии с программой переписи именно этот образовательный статус рассматривается для данного человека как окончательный. Для молодых людей, которые не закончили свое продвижение по выбранным ступеням образовательной структуры, перепись, естественно, зафиксирует промежуточный вид образования. Понятно, что после проведения переписи, они уйдут с этой ступени образовательной иерархии и достигнут более высокого образовательного статуса. Поэтому, рассматривая возрастную структуру образовательных уровней, следует учитывать, что в области младших возрастов она не является установившейся, а в области старших возрастов ее как раз можно рассматривать как установившуюся или окончательную (т.е. в ходе последующей жизни этих поколений их образовательный статус практически меняться не будет). Можно допустить, что граница, разделяющая переменную или не установившуюся часть возрастной структуры видов образования, от той части, которая во времени будет оставаться постоянной, составляет 30 лет. Примерно к этому возрасту человек выходит на высшую для себя ступень образовательной структуры. Поэтому в дальнейшем мы будем представлять возрастную структуру образования для возрастов старше 30 лет.

На рисунке 4 приведена возрастная структура образовательных уровней в блоках общего и профессионального видов образования украинцев (для сравнения приведены соответствующие данные и для белорусов). Как видно с уменьшением возраста поколений, то есть со временем происходит снижение суммарного уровня общего образования и соответствующее увеличение суммарного уровня профессионального образования. Этой тенденции следуют обе национальности, хотя в среде белорусов общий уровень профессионального образования растет быстрее. Так, при переходе от возрастной группы 65–69 лет к группе 30–34 года, то есть за 35 лет долевая чис-

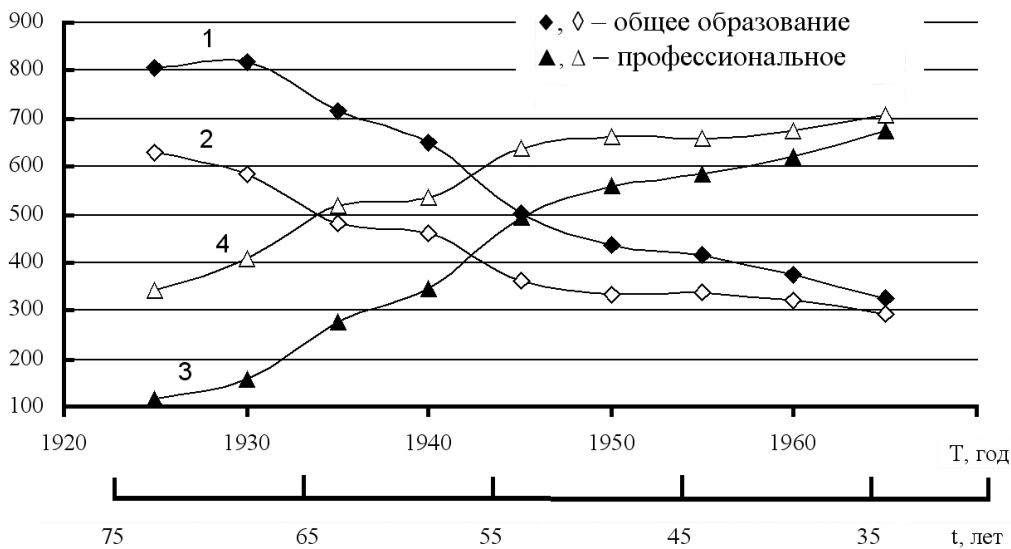

Рисунок 4. Возрастная структура образовательных уровней (%) в блоках общего (1, 2) и профессионального (3, 4) образования белорусов (1, 3) и украинцев (2, 4), проживающих в Беларуси (перепись 1999 г.).

ленность украинцев, имеющих один из видов профессионального образования, выросла с 406 до 706 %. Для белорусов соответствующие значения показателя составили 157 и 673 %. Таким образом, имея в прошлом более низкий уровень профессионального образования, белорусы высокими темпами ликвидируют свое отставание от украинцев.

Теперь данные по образовательным уровням в блоках общего и профессионального образования украинцев разобьем на их составляющие. На рисунке 5а приведены соответствующие зависимости для начального, базового и среднего общего образования, а на рисунке 5б – зависимости для начального, среднего и высшего профессионального образования.

Следует сразу отметить, что в двух группах старшего возраста (65–69 и старше 70 лет) показатели уровней соответствующих видов образования являются достаточно близкими. Так, они составили: 302 и 328 % для начального, 154 и 167 % – базового и 128 и 132 % – среднего общего образования; 34 и 29 % для начального, 181 и 70 % – среднего и 191 и 142 % – высшего профессионального образования. Такая близость показателей объясняется последствиями войны, которые наиболее сильно отразились на возможностях получения образования этими поколениями населения.

При переходе от старших поколений к младшим показатели образовательных уровней существенно меняются. В сфере общего образования эти изменения проявились: в резком снижении до крайне низких значений уровней начального и базового образования и в экстремальной зависимости (через максимум) уровня среднего образования (рис. 5, кривые 1–3).

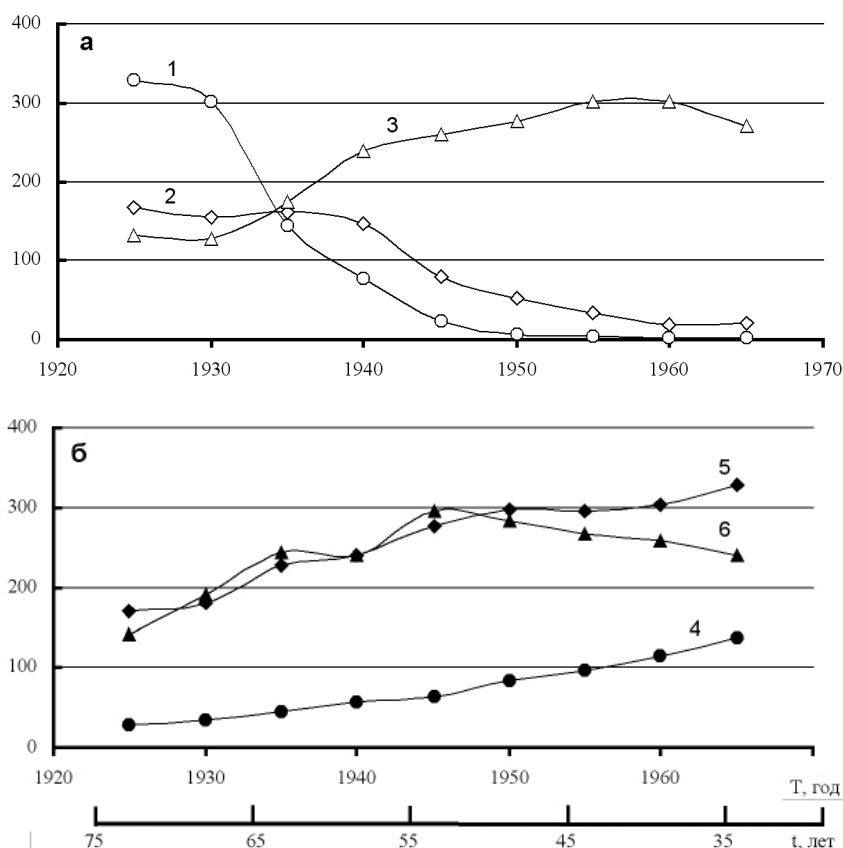
В сфере профессионального образования динамика уровней начального и среднего образования является нарастающей, а показатель высшего образования проходит через максимум (рис. 5, кривые 4–6).

Из данных, представленных на рисунке 5 (кривая 1), видно, что начальное образование как конечная ступень образовательной структуры, по существу, исчезло. В составе групп населения, родившихся в 1964–1968 гг. (возраст 40–44 года) доля украинцев, имеющих этот вид образования, составила только 3 %. Спад уровня начального общего образования на первых порах происходил при стабильных значениях показателя базового общего образования и росте уровней остальных четырех видов образования (рис. 5). Доля украинцев, имеющих базовое общее образование, интенсивно снижается, начиная с возрастной группы 55–59 лет (родившиеся в 1939–1943 гг.). Для последующих поколений уровень этого вида образования постепенно снижается и для возрастной группы 30–34 года он составил всего 20 %. Показатель уровня среднего образования со временем проходит через максимум и максимальная доля украинцев (301 %), которые имели этот вид образования, соответствует возрасту 40–44 года (родившиеся в 1954–1958 г.). Далее для более молодых поколений началось снижение показателя (для возрастной группы 30–34 года уже 270 %), то есть доля населения, для которого среднее общее образование является окончательным, постепенно снижается во времени.

Обобщая полученные данные можно заметить, что общее образование во всех его видах носит промежуточный характер, а на первый план выдвинулась профессиональная подготовка специалистов.

Рисунок 5. Возрастная структура образовательных уровней (%) начального (1), базового (2) и среднего (3) видов общего образования, а также начального (4), среднего (5) и высшего (6) видов профессионального образования украинцев, проживавших в Беларуси (перепись 1999 г.).

По данным переписи 1999 г. уровни начального, среднего и высшего профессионального образования в возрастной группе 30–34 года составили: 137, 329 и 241 % соответственно. Обращает на себя внимание тот факт, что украинцы постепенно снижают свой интерес к высшему профессиональному образованию, что выражено в спаде его уровня в последних поколениях.

Остановимся на распределении образовательных уровней в разрезе национальностей. Вначале рассмотрим распределение долевых численностей национальностей по разным образовательным статусам в двух возрастных группах: 30–34 года и старше 70 лет. Такие данные приводятся в табл. 3.

Для обеих возрастных групп общим является то, что показатели уровней образования являются установившимися, то есть, по существу, предельными. Различаются группы тем, что в старшей возрастной группе показатели установились, по меньшей мере, за 40 лет до проведения переписи 1999 г.

Сопоставление данных, представленных в таблице 3, показывает, что поляки и евреи находятся на противоположных полюсах образовательной системы. В старшей возрастной группе евреи, по сравнению с другими национальностями, имеют более высокий уровень образования в двух

самых престижных образовательных статусах: высшем профессиональном и среднем общем образовании. Поляки в старшей возрастной группе уступают другим национальностям во всех образовательных номинациях, кроме начального общего образования.

При переходе в возрастную группу 30–34 года абсолютные значения показателей в уровнях образования национальностей меняются. Поляки в максимальной степени сблизилась с белорусами, но в рейтинговой оценке суммарного образовательного уровня они остаются максимально удаленными от евреев. В данной возрастной группе поляки вышли или максимально приблизились к лидирующему положению в пяти образовательных статусах: среднее и начальное профессиональное образование и все виды общего образования. Зато они уступают другим национальностям и максимально уступают евреям в самой высокой ступени образовательной системы – высшем профессиональном образовании. Долевая численность евреев, имеющих высшее образование, превышает половину населения (506 %), в то время как у поляков она менее одной шестой (150 %). Можно сказать, что отставание поляков в образовательной сфере продолжает носить хронический характер.

Таблица 3. Распределение долевых численностей (%) национальностей по образовательным статусам (перепись 1999 г.)

Возрастная группа, лет	Национальность	Вид образования					
		профессиональное			общее		
		высшее	среднее	начальное	среднее	базовое	начальное
Возраст старше 70 лет	белорусы	39	67	11	63	140	602
	русские	166	198	33	155	159	266
	поляки	9	18	4	30	81	797
	украинцы	142	170	29	132	167	328
	евреи	319	195	27	184	138	129
Возраст 30-34 года	белорусы	184	332	157	295	25	4
	русские	305	327	130	218	17	3
	поляки	150	359	143	316	25	4
	украинцы	241	329	137	270	20	3
	евреи	506	250	91	137	10	4

На рисунке 6 для национальностей представлены зависимости рейтингового показателя уровня высшего профессионального образования от времени рождения поколений (рейтинговый показатель определяли для отдельных возрастных групп как частное от деления значения уровня высшего профессионального образования для данной национальности на соответствующее значение уровня образования для евреев).

В сравнении с другими национальностями у евреев доля населения, имеющего высшее образование, является наиболее высокой на всех участках возрастной шкалы (рис. 6, кривая 1). Поэтому значение рейтингового показателя для других национальностей во всех возрастах остается ниже единицы. Наиболее низкое оно у по-

ляков. Для старшей возрастной группы поляков (больше 70 лет) их рейтинг составил 0,03 – доля поляков с высшим образованием была более чем в 30 раз ниже соответствующей доли евреев. Со временем произошел рост рейтингового показателя высшего образования до значений: 0,30 (поляки), 0,36 (белорусы), 0,61 (украинцы) и 0,74 (русские). Далее во времени наступила либо стабилизация показателя на достигнутом уровне (белорусы, поляки, рис. 6, кривые 2, 4), либо его спад (русские, украинцы, рис. 6, кривые 3, 5). Максимальное сближение рейтинга национальностей наблюдается для возрастной группы 50–54 года (родившиеся в период с 1944 г. по 1948 г.

Таким образом, представленные данные свидетельствуют о том, что в образовательном рей-

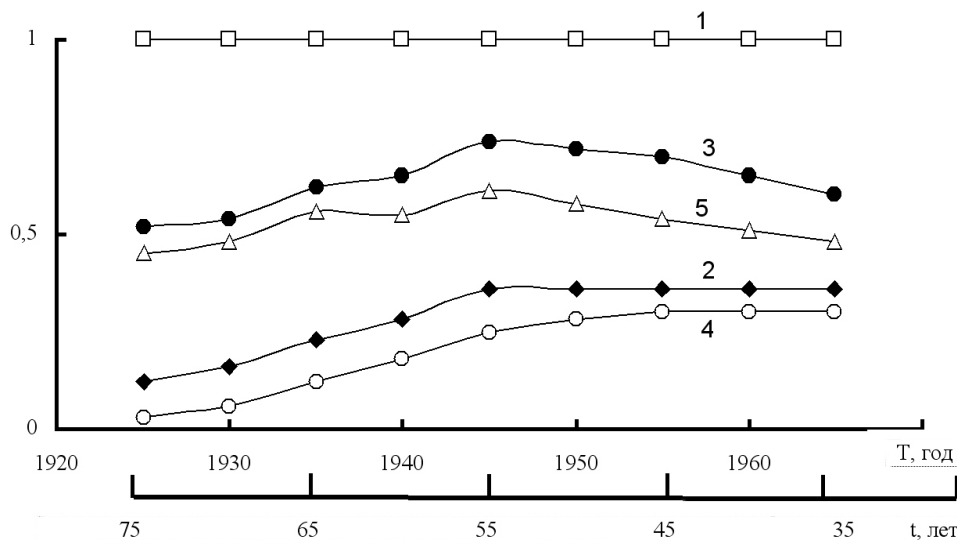

Рисунок 6. Зависимость от даты рождения поколений (обратная шкала возрастов) рейтингового показателя уровня высшего образования для евреев (1), белорусов (2), русских (3), поляков (4) и украинцев (5), проживающих на территории Беларуси (перепись 1999 г.).

тингі українці займають проміжне місце по порівнянню з іншими національностями. Со часом освітні рівні національностей зближуються.

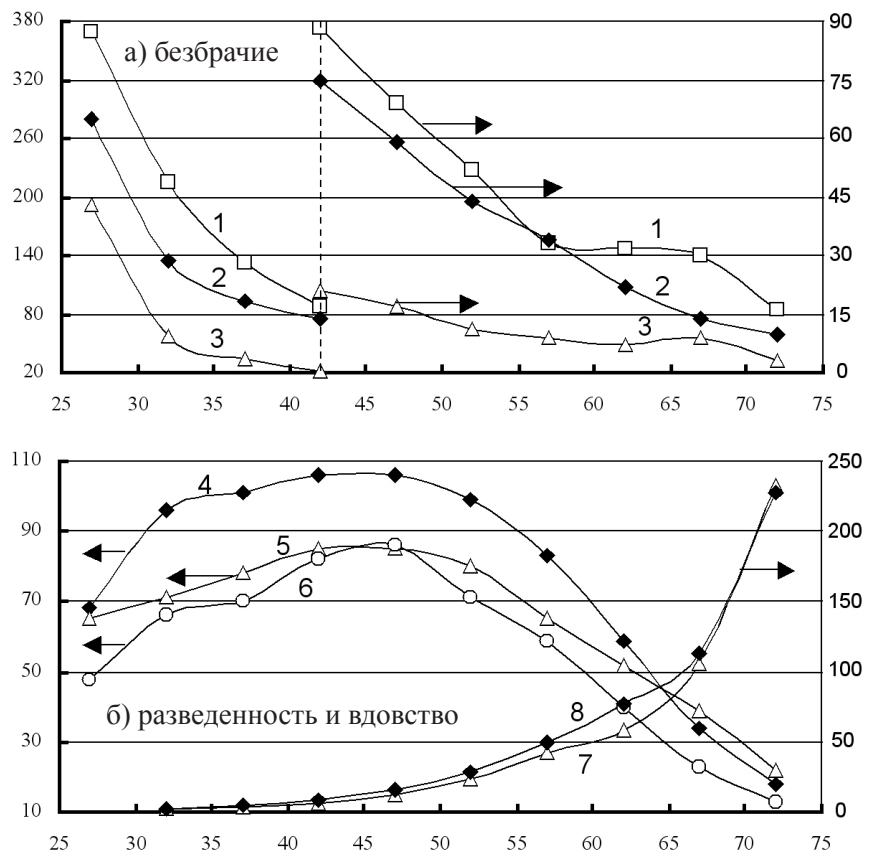
Брачна структура і репродуктивне поведіння українського меншинства. Для кожного реального покоління жителів показателі брачної структури змінюються з віком. С його збільшенням зменшується частка осіб, які ніколи не були в шлюбі (безбраччя), збільшується частка вдових, розведених і розведених. Тому очевидно, що показателі брачного стану, визначені для всього масиву населення, будуть залежати від його вікової структури. Якщо в складі населення багато старих людей, то для такого населення будуть характерні: високі рівні вдовства і розведеної, а також відносно низькі рівні шлюбності і безбраччя. Якщо, навпаки, в складі населення високою є частка молодих людей, то його шлюбна структура буде мати протилежні ознаки: низький рівень прерваної шлюбності (сумарно вдовство і розведеної), відносно високі рівні шлюбності і безбраччя. В даній схемі передбачається постійність шлюбного поведіння в часі: кожне нове покоління повторює поведінку попередніх. Однак це да-

леко не так. В останні роки зміни в шлюбній сфері протікають настільки інтенсивно, що в суспільному і науковому дискусії сформувалося думка про кризовий стан шлюбного поведіння. Роль національного фактора в формуванні шлюбної структури більш коректно вивчати для поколінь, які мають один і той же вік. Таку можливість представляють тільки результати переписи 1999 г.

Розглянемо картину вікового розподілу показателів шлюбної структури в національних групах населення Білорусі. Почнемо з шлюбних статусів, які стосуються до шлюбного стану осіб.

На малюнку 7 наведено вікові залежності показателя безбраччя (частка осіб в промілі, які ніколи не були в шлюбі) для чоловіків в складі євреїв, українців і білорусів. Як видно, вплив національності на рівень безбраччя проявляється аж до найстаріших віків. Українці порівняно з іншими національностями найбільш активно беруть участь в формуванні шлюбних зв'язків і тому мають найнижчий рівень безбраччя (рис. 7, крива 3). В цьому відношенні від них найбільш сильно відрізняються євреї, у яких значення показателя безбраччя є найбільшим (рис. 7, кри-

Рисунок 7. Чоловіки. Вікова залежність показателів (%) безбраччя (1–3), розведеної (4–6) і вдовства (7, 8) в складі чоловіків – українців (3, 5, 7), білорусів (2, 4, 8), євреїв (1) і поляків (6), які проживають в Білорусі.

вая 1). С возрастом разность в уровнях безбрачия у евреев и украинцев сокращается до ничтожно малых значений. Так, если в возрастной группе 30–34 года эта разность составляет 158 %, то в группе старше 70 лет она равняется всего 13 %. Мужчины-белорусы (как русские и поляки, данные по которым не приведены на рисунке) по уровню безбрачия занимают промежуточное положение между евреями и украинцами (рис. 7, кривая 2).

В женских группах национальностей возрастная динамика показателя безбрачия во многом является схожей с динамикой данного показателя для мужчин (рис. 8, кривые 1–3). Также самые высокие и низкие долевые численности лиц, никогда не состоявших в браке характерны соответственно для евреек и украинок (рис. 8, кривые 1, 3). Женщины-белоруски, как и мужчины, по уровню показателя занимают промежуточное положение (рис. 8, кривая 2). Обращает на себя внимание увеличение показателя безбрачия в возрастном диапазоне старше 65 лет (рис. 8, кривые 2, 3). Этот рост обусловлен последствиями войны: многие женщины старших возрастов не смогли выйти за-

муж из-за нехватки мужчин, то есть их безбрачие является вынужденным. В свою очередь, нехватка мужчин в старших возрастах свела до минимума мужское безбрачие (рис. 7, кривые 1–3).

Возрастная зависимость показателя разведенности (доля лиц в промилле, которые являются разведенными или разошедшимися) проходит через максимум, положение которого соответствует интервалу возрастов 40–49 лет. На рисунке 7, 8 (кривые 4–6) представлены соответствующие данные для мужчин и женщин украинской, белорусской и польской национальностей. Поляки имеют самый низкий уровень разведенности (рис. 7, 8, кривые 6). В этом явно проявляется влияние костела, стремящегося к сохранению брачных союзов.

Показатель разведенности является кумулятивной (накопительной) характеристикой процесса. В младших возрастах с появлением браков незамедлительно появляются и разводы, количество которых постепенно увеличивается во времени. Для каждого реального поколения уровень разведенности достигает своего предельного значения. Спад показателя разведенности, наблю-

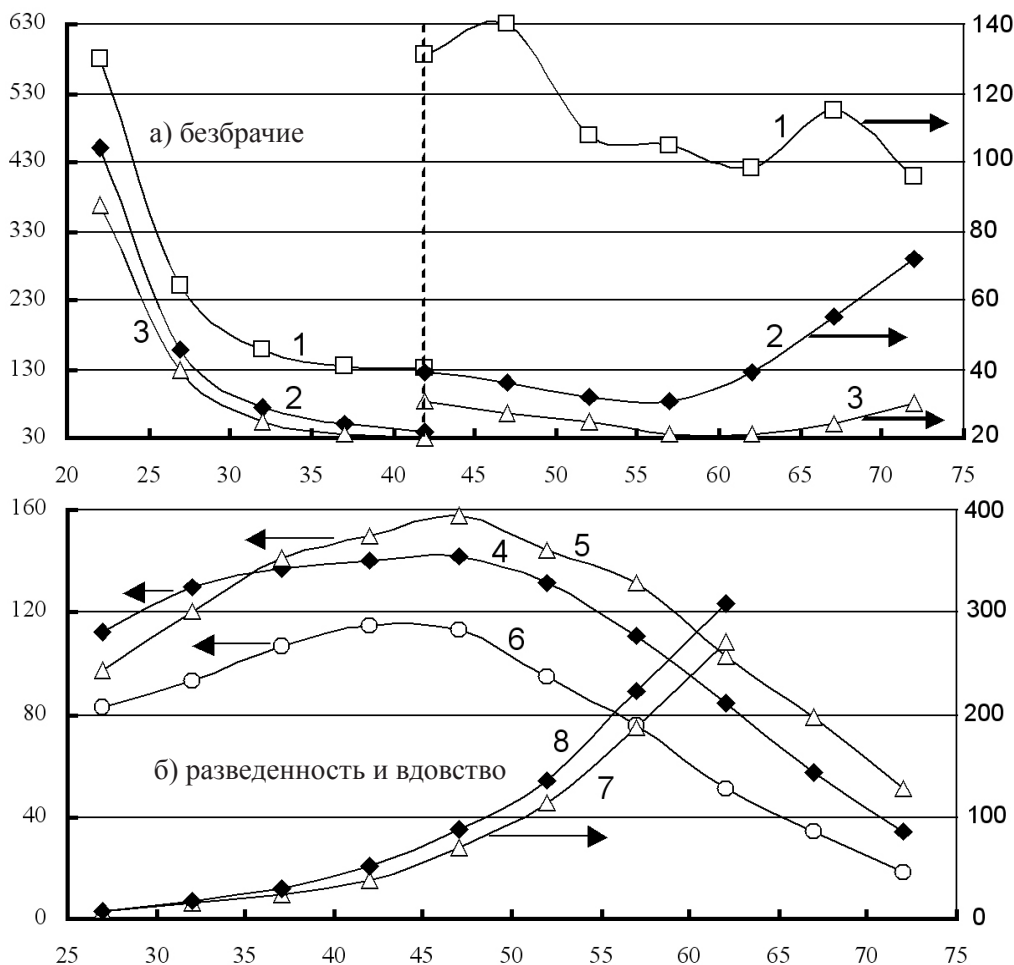

Рисунок 8. Женщины. Возрастная зависимость показателей (%) безбрачия (1–3), разведенности (4–6) и вдовства (7, 8) в составе женщин – украинок (3, 5, 7), белорусок (2, 4, 8), евреек (1) и поляк (6), проживающих в Беларуси.

даемый в старших возрастах, выражает собой общую тенденцию увеличения числа разводов во времени (рис. 7, 8, кривые 4–6). Раньше, когда разводы были достаточно редким явлением, предельный уровень разведенности в реальном поколении был низок. Со временем отношение в обществе к разводам становилось более терпимым, а законодательство в этой области – менее жестким. В результате предельный уровень разведенности в реальных поколениях стал нарастать. Эта тенденция проявляется в увеличении показателя разведенности, если следовать от самых старших поколений к младшим (до достижения максимума на зависимостях 4–6 рис. 7, 8). На возрастном участке зависимости, лежащем левее максимума, предельные значения показателя разведенности еще не достигнуты, то есть они являются временными или неустановившимися.

Из данных, представленных на рисунке 7, видно, что браки с мужчинами-украинцами являются достаточно устойчивыми и в этом отношении они близки к полякам (кривые 5, 6). Женщины-украинки по уровню разведенности более близки к белорускам, является ощутимым их различие с поляками. Высокий уровень разведенности характерен для обоих полов русской национальности (на рисунке 7, 8 эти данные не приводятся).

Показатель вдовства (доля лиц в промилле, которые потеряли супруга в результате его смерти) с возрастом нарастает, при этом доля женщин-вдов увеличивается быстрее (рис. 7, 8, кривые 7, 8). Последнее объясняется более высокой интенсивностью смертности мужчин и поэтому женщины чаще становятся вдовами. Кроме того, вдовым мужчинам легче вступить в повторный брак и тогда они покидают категорию вдовых. Заметный уровень вдовства у женщин фиксируется, начиная с возрастной группы 25–29 лет, у мужчин примерно на 10 лет позже.

На начальном участке возрастных зависимостей показателя вдовства различие между национальностями практически не заметно, так как появление вдовых носит в основном случайный характер. Явное расхождение зависимостей обнаруживается в области средних возрастов. Из представленных на рисунке 7, 8 (кривые 7, 8) данных видно, что в средних возрастах уровень вдовства у белорусов (мужчины и женщины) выше, чем у украинцев. Наиболее низкое значение показателя вдовства характерно для евреев, особенно для женской составляющей этой национальности.

До сих пор мы рассматривали возрастную динамику статусов, относящихся к внебрачному

состоянию индивидов. На рисунке 9 приведены соответствующие данные для показателя брачности (доля лиц в промилле, состоящих в браке) для трех национальностей: украинцы, белорусы и евреи. Зависимости имеют максимум, форма которого очень резко отличается для мужчин и женщин. У мужчин область наибольших значений показателя брачности занимает широкий интервал возрастов (рис. 9 а), в то время как у женщин максимум проявляется достаточно резко и занимает узкий возрастной диапазон (рис. 9 б).

На начальном участке зависимостей увеличение показателя брачности обусловлено тем, что молодые поколения вступают в активный брачный возраст, идет быстрое образование брачных союзов. На этой стадии доли вдовых и разведенных крайне низки и существенно не сказываются на уровне брачности. По мере нарастания в возрастах показателей разведенности и вдовства (прерванная брачность) уровень брачности начинает снижаться. Показатель прерванной брачности растет быстрее у женщин и поэтому спад уровня брачности на зависимостях проявляется более рельефно.

Из представленных на рисунке 9 данных видно, что уровни брачности для трех национальностей достаточно четко различаются. В порядке убывания показателя идут: украинцы, белорусы и евреи. В такой же последовательности возрастает уровень безбрачия (рис. 7, 8, кривые 1–3). Поэтому можно считать, что значения показателей разведенности и вдовства не изменяют рейтингового положения этих национальностей в ряду показателя брачности.

Высокая брачная активность украинцев, особенно его мужской составляющей, наиболее резко проявляется в брачной структуре территориальных (город, село) групп населения. Из-за неравномерной внутренней миграции полов возникает деформация половозрастной структуры в составе городских и сельских жителей⁵. Образование избытка мужчин в селе ограничивает их возможности вступления в брак и, наоборот, расширяет такие возможности для женщин. В городе складывается обратная картина. Поэтому можно ожидать, что в сельской местности уровень брачности мужчин с возрастом будет увеличиваться медленнее, чем в городе. Такое предположение действительно подтверждается для белорусов и совершенно не выполняется для украинцев (рис. 10).

Данные, представленные на рисунке 10, свидетельствуют о том, что в составе мужчин-белорусов уровень брачности в селе ниже, чем в го-

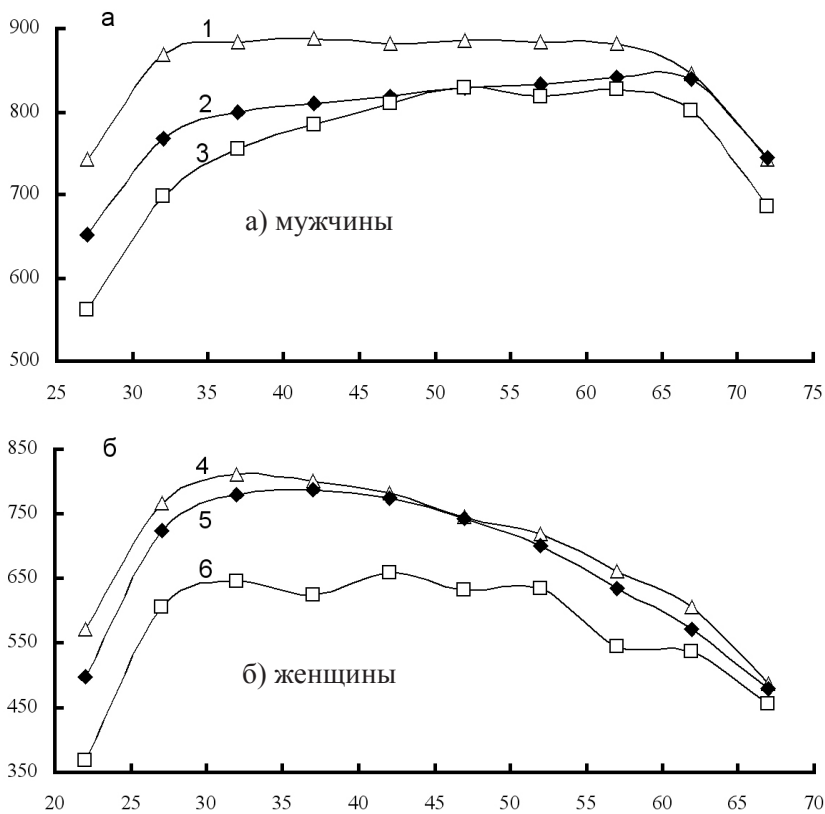

Рисунок 9. Возрастная зависимость показателя (%) брачности в составе украинцев (1, 4), белорусов (2, 5) и евреев (3, 6), проживающих на территории Беларуси

роде (кривые 1, 2). В этом явно сказывается разбаланс половой структуры населения. Однако данное обстоятельство совершенно не отражается на брачном поведении украинцев: уровень их брачности на селе оказывается выше, чем в городе (рис. 10, кривые 3, 4). Рассмотрим более подробно, в какой же мере фактор национальности отражается на брачной структуре жителей села и города.

Используя данные по брачной структуре территориальных групп населения Беларуси, нами рассчитывался коэффициент территориальной дифференциации брачности для четырех национальностей – белорусов, русских, поляков и украинцев. Евреи были исключены из рассмотрения, так как в сельской местности проживает незначительное количество их. Численно этот коэффициент равен разности показателей брачности для сельских и городских однополых (мужчины или женщины) контингентов населения одной национальности, входящих в единую возрастную группу. Другими словами, для каждой возрастной группы одного пола и национальности мы находили разность между значениями показателя брачности в селе и в городе. Если коэффициент положительный, то это говорит о том, что уровень брачности в соответствующей возрастной группе данной национальности и пола в сельской местности выше, чем в городской.

Если он отрицательный, то, наоборот, показатель брачности в селе уступает показателю в городе.

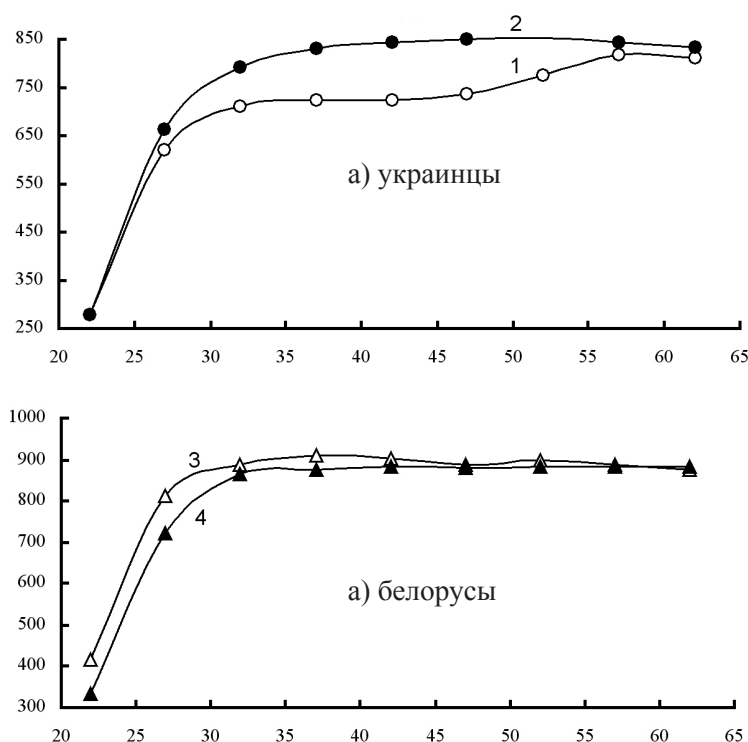
Значение коэффициента территориальной дифференциации брачности в основном определяется различием городской и сельской местностей в двух аспектах: менталитете населения и половозрастной структуре.

Браки в селе традиционно являются более ранними, здесь меньше разводов и с этих позиций можно ожидать, что в сельской местности уровень брачности для полов будет выше (соответственно коэффициент территориальной дифференциации положительный). С другой стороны, деформация половозрастной структуры, вызванная неравномерной миграцией, привела к образованию избытка мужчин в селе и их недостатку в городе. Это обстоятельство в сельской местности должно замедлять рост брачности у мужчин и способствовать росту брачности у женщин. Таким образом, оба фактора: сельский менталитет и деформация половозрастной структуры для женщин действуют согласованно и поэтому должны способствовать ускоренному росту брачности в селе. Наоборот, уровень брачности у женщин в городе должен быть заведомо ниже, чем в селе. Для сельских мужчин действие этих факторов является противоположным и поэтому уровень брачности в селе может быть как выше, так и ниже уровня брачности в городе.

Рисунок 10. Возрастная зависимость показателя (%) брачности в составе мужчин: белорусов (1, 2) и украинцев (3, 4), проживающих в городской (2, 4) и сельской (1, 3) местностях Беларуси.

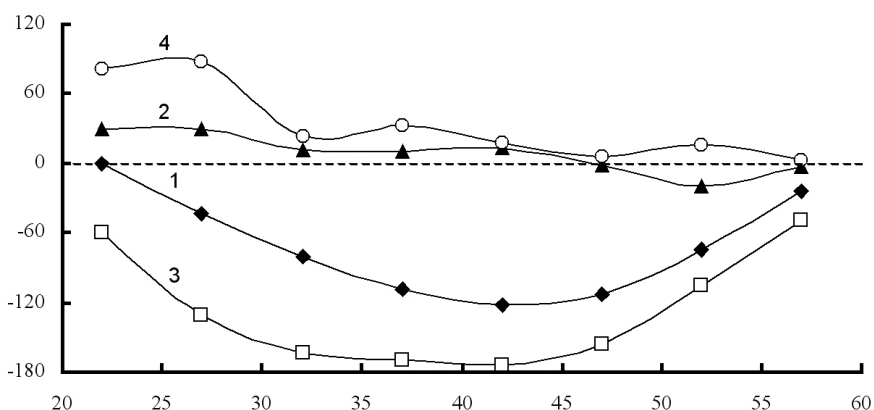
На рисунке 11, 12 приведены возрастные зависимости коэффициента территориальной дифференциации брачности для различных национальностей. В зависимости от знака коэффициента у мужчин происходит разделение национальностей на две группы. У украинцев и русских коэффициент территориальной дифференциации брачности в основном является положительным (рис. 11, кривые 2, 4), то есть для этих национальностей показатель брачности в селе выше, чем в городе.

Очевидно, что независимо от избытка мужчин в селе молодые украинцы и русские являются наиболее привлекательными в качестве брачных партнеров для сельских девушек. Это нельзя сказать о молодых белорусах и поляках, которые, по всей видимости, на брачном рынке испытывают действие пресса перекоса половозрастной струк-

туры. У этих национальностей коэффициент территориальной дифференциации брачности является отрицательным (рис. 11, кривые 1, 3).

Высокая конкурентоспособность на брачном рынке украинцев может быть объяснена, на наш взгляд, этнопсихологическими причинами. По сравнению с коренным белорусским этносом украинцы наделены большей коммуникабельностью, они более деятельные, целеустремленные, практичные и хозяйственные. Эти качества они стремятся реализовать и в брачных отношениях, в результате чего семья для них выступает в качестве немаловажной жизненной ценности и средства самореализации. Именно эти характеристики оказываются предпочтительными при ограниченном брачном выборе, в том числе и в иноэтничной среде.

Рисунок 11. Мужчины. Возрастная зависимость коэффициента (%) территориальной дифференциации брачности мужчин в составе белорусов (1), русских (2), поляков (3) и украинцев (4), проживающих на территории Беларуси.

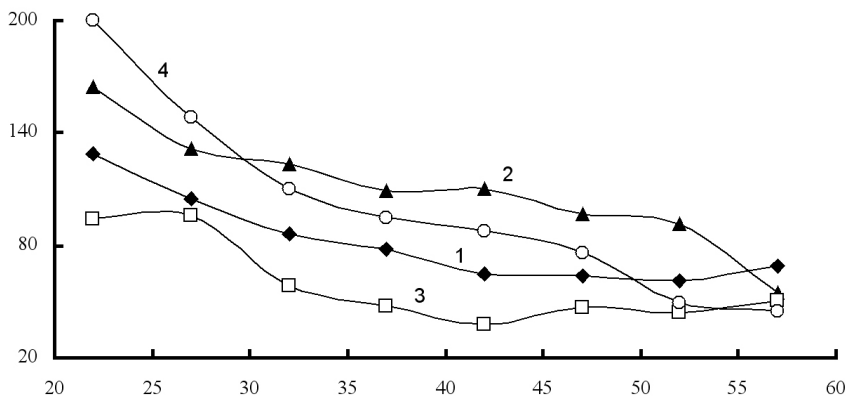

Рисунок 12. Жінчини. Возрастная зависимость коэффициента (%) территориальной дифференциации брачности женщин в составе белорусов (1), русских (2), поляков (3) и украинцев (4), проживающих на территории Беларуси.

У жінок всіх чотирьох національностей рівень брачності в селі вище, ніж в місті (рис. 12), тобто знак коефіцієнта в усьому інтервалі вікстів являється позитивним.

Вместе с тем различное положение кривых и здесь указывают на роль национального фактора. На возрастном участке наиболее активного брачного возраста (до 30 лет) значение коэффициента территориальной дифференциации брачности убывает в следующем ряду национальностей: украинки, русские, белоруски и польки. Высокое место украинок в этом ряду в основном обеспечивается самым высоким среди других национальностей уровнем их брачности в селе. У поляк обратная ситуация. Они имеют самый высокий уровень брачности в городской местности, то есть в условиях дефицита мужчин их поведение на брачном рынке является наиболее оптимальным. В итоге, при среднем уровне брачности в селе польки имеют самый низкий коэффициент территориальной дифференциации брачности. В условиях города русские среди других национальностей имеют самый низкий показатель брачности и во многом за счет высокой доли разводов. В результате при среднем показателе брачности в селе у русских значение территориальной разности уровней брачности оказалось достаточно высоким и они по этому показателю идут после украинок (рис. 12, кривая 2).

Теперь сопоставим уровень брачности полов в национальных группах населения, проживающих на одной территории (село, город). По аналогии введем коэффициент половой дифференциации брачности. Данный коэффициент рассчитывается для каждой национальности и равен разности показателей брачности женщин и мужчин, проживающих на одной территории и входящих в единую возрастную группу.

У жінок брачна активність проявляється раніше, ніж у чоловіків. По тому рівень брачності жінок в молодших віках вище. Зато

со временем из-за более высокой доли разведенных и вдовых женщин достигнутый показатель брачности у них быстро снижается. Отсюда возрастная зависимость коэффициента половой дифференциации брачности имеет убывающий характер.

На рисунке 13, 14 приведены зависимости от возраста коэффициента половой дифференциации брачности в городской и сельской местностях Беларуси. Зависимости, как и в предыдущем случае, относятся к четырем национальностям: белорусы, русские, поляки и украинцы.

Для городских жителей ход зависимостей коэффициента половой дифференциации брачности в меньшей степени испытывает влияние фактора национальности. Для всех четырех национальностей коэффициент меняет свой знак (уровень брачности мужчин становится выше, чем у женщин) при переходе через возрастную рубеж 25–30 лет (рис. 13). Брачное поведение в городской среде в большей мере утрачивает традиционную модель и отсюда – близость в значениях коэффициентов для различных национальностей. Несколько другой вид зависимостей коэффициента от возраста обнаруживается при переходе к сельскому населению (рис. 14). Здесь возраст, при котором коэффициент обращается в нуль (равенство показателей брачности у женщин и мужчин) существенно различается у разных национальностей. В украинцев он находится в диапазоне 30–34 года, у русских – 35–39 лет, а у поляков и белорусов – 45–49 лет (рис. 14). А ведь все национальности проживают в одинаковых условиях деформирования половозрастной структуры. Этот результат еще раз подтверждает наибольшую предпочтительность в сельских браках украинцев и русских, о которой говорилось выше.

Различие между значениями коэффициентов половой дифференциации брачности в городской и сельской местностях, главным образом,

обусловлены возникновением дисбаланса полов на этих территориях. Можно считать, что если бы половозрастные структуры в территориальных группах не были деформированными, то разность между указанными коэффициентами была бы минимальной. В связи с этим разность между коэффициентами половой дифференциации брачности, определенными для села и города, могла бы характеризовать степень разбаланса брачной структуры в связи с деформацией половозрастной структуры. Поэтому нами предлагается ввести новый коэффициент – коэффициент разбаланса брачной структуры в национальных группах населения. Численно этот коэффициент равен разности между значениями коэффициентов половой дифференциации, определенными

ми для села и города. Коэффициент разбаланса определяется для каждой национальности и является комплексным показателем, включающим в себя четыре показателя брачности: для мужчин и женщин, проживающих в селе и в городе. Если раньше мы имели дело с четырьмя возрастными зависимостями показателей брачности для отдельной национальности, то на основе коэффициента разбаланса брачной структуры, все сводится только к одной зависимости. Чем больше эта зависимость будет отклоняться от нулевого уровня, тем в большей степени разбалансирована возрастная структура брачности в территориальных группах населения.

На рисунке 15 приведены возрастные зависимости коэффициента разбаланса брачной струк-

Рисунок 13. Возрастная зависимость коэффициента (%) половой дифференциации брачности белорусов (1), русских (2), поляков (3) и украинцев (4), проживающих в городской местности Беларуси.

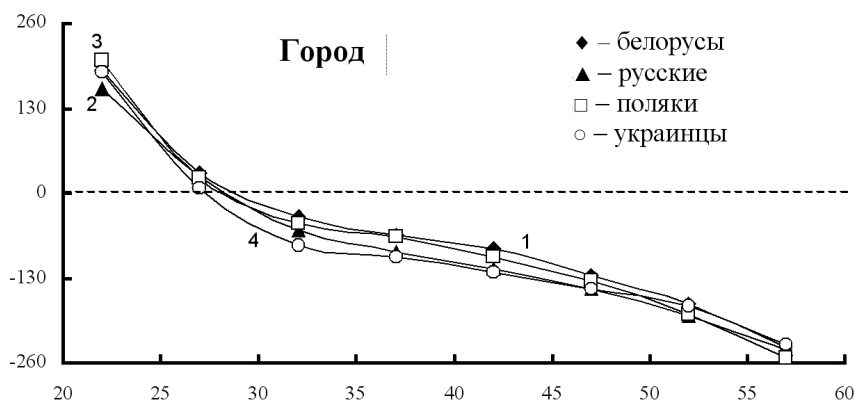
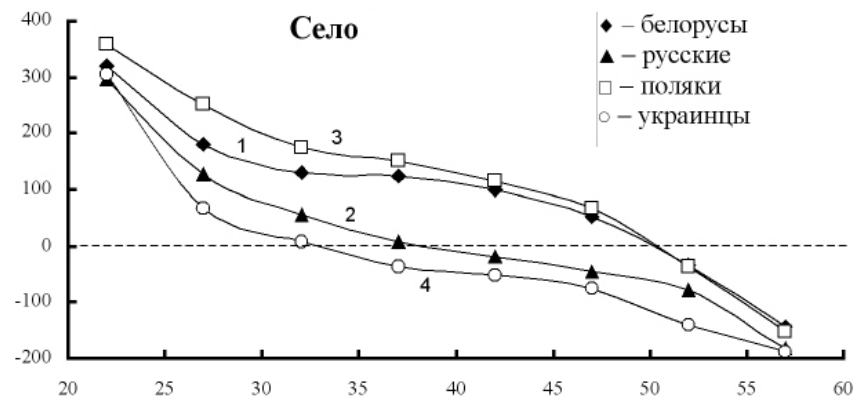

Рисунок 14. Возрастная зависимость коэффициента (%) половой дифференциации брачности белорусов (1), русских (2), поляков (3) и украинцев (4), проживающих в сельской местности Беларуси.

туры для четырех национальностей: белорусы, русские, поляки и украинцы. Как видно, переход к коэффициенту разбаланса помог четко разделить национальности по шкале разбалансировки брачной структуры.

Менее всего разбалансированной оказалась структура украинской национальности (рис. 15, кривая 4). Далее по степени нарастания поражения брачной структуры идут русские, белорусы и поляки. Значения коэффициента разбаланса структуры для национальностей наиболее силь-

но отличаются в возрастном диапазоне 25–45 года. Именно в этих возрастах половозрастная структура в территориальных группах населения деформирована в наибольшей степени. В возрастном диапазоне старше 60 лет различия в брачной структуре национальностей становятся минимальными (рис. 15).

Таким образом, введение коэффициента разбаланса брачной структуры открыло возможность ранжировать национальности по степени поражаемости их структур в территориальных

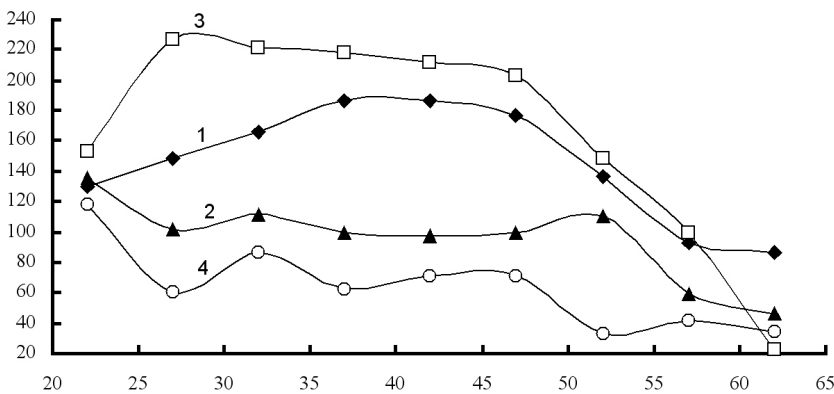

Рисунок 15. Возрастная зависимость коэффициента (%) разбаланса брачной структуры белорусов (1), русских (2), поляков (3) и украинцев (4), проживающих на территории Беларуси.

ки в рейтинговом ряду детности объясняются неравномерным для национальностей распределением женщин по числу рожденных ими детей. Значения ОКД ниже соответствующих значений СКД, так как при нахождении ОКД знаменатель дроби увеличивается на число женщин, которые не имели детей. Чем выше число этих женщин, тем ниже по сравнению с СКД будет значение ОКД. На диаграмме 16б приведено распределение женщин контингента В по числу рожденных ими детей (распределение женщин выражали в промилле – долевая численность женщин, не родивших соответственно ни одного ребенка и родивших одного, двух, трех и более детей). В составе русских доля женщин, не родивших ни одного ребенка, оказалась самой низкой – 62 %.

Далее по степени нарастания показателя идут украинки (68 %), белоруски (100 %) и польки (137 %). В таком различии показателя бездетности проявляются последствия ВОВ, в результате которой уровень брачности поляков и белорусок оказался более низким, чем у русских и украинок. Чем выше показатель бездетности женщин, тем больше и разница в значениях СКД и ОКД: 0,408 (польки), 0,302 (белоруски), 0,199 (украинки) и 0,173 (русские). Поэтому, говоря об уровне детности той или иной группы населения, более правильно указывать значения СКД и отдельно приводить долю женщин, не родивших ни одного ребенка.

Рейтинг детности для национальных групп, определяемый по значениям СКД, согласуется

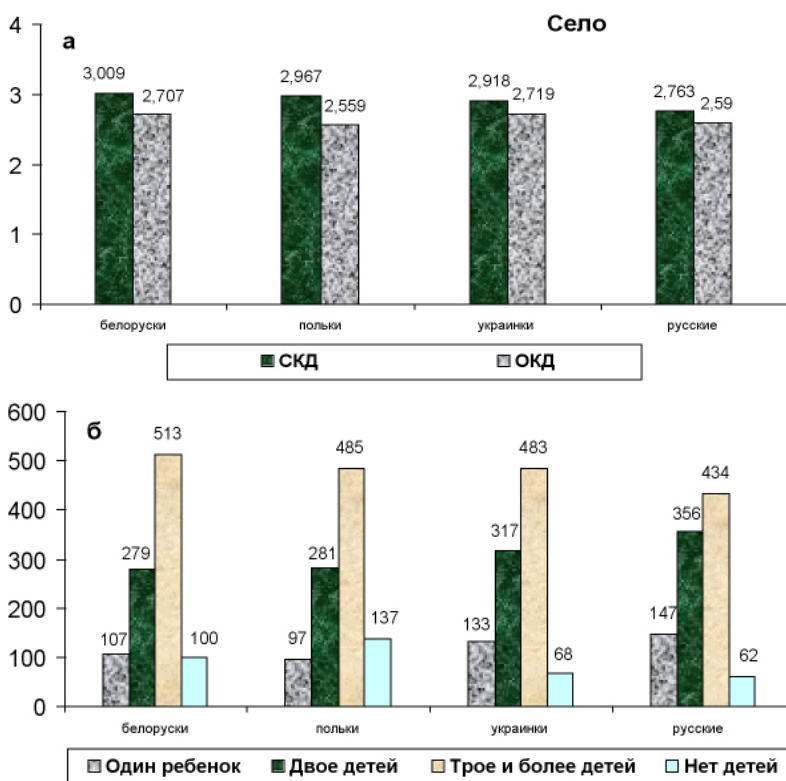

Рисунок 16. Диаграмма значений СКД и ОКД (а), а также долевого распределения женщин по числу рожденных ими детей (б) для национальных групп женщин контингента В, проживающих в сельской местности Беларуси.

с рейтингом, составленным по долевым численности женщин, родивших трех и более детей. Так, доля таких женщин (рис. 16б) убывает в следующей последовательности: 513 % (белоруски), 485 % (польки), 483 % (украинки) и 434 % (русские). В таком же ряду убывает и СКД.

На рисунке 17 для национальных групп женщин контингента В, проживающих в городской местности, приведены диаграммы значений СКД и ОКД, а также распределения долевых численностей женщин по числу рожденных ими детей.

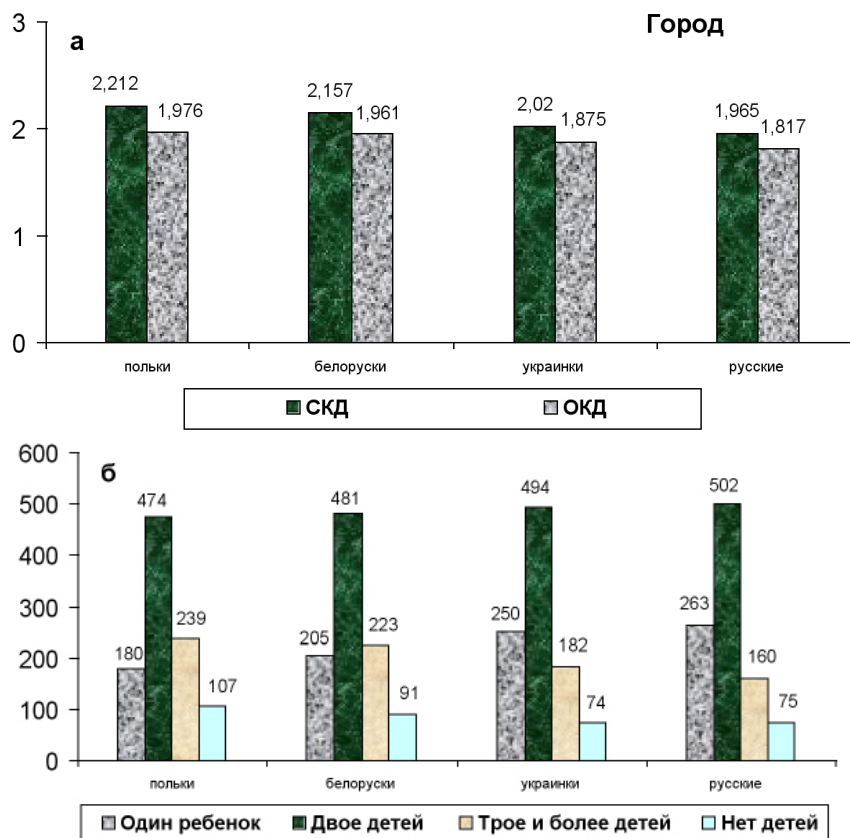
При переходе от сельской местности к городской уровень детности снижается, но это снижение происходит неравномерно для национальностей. В меньшей степени СКД снижается для поляков (только на 0,755), в большей – для украинок (на 0,898). Можно сказать так, что польки, оказавшись в городской среде, не в такой мере как другие национальности перестраивают себя на новые нормы репродуктивного поведения, присущие для этой местности. В результате расположение национальностей в рейтинговом ряду детности меняется. На первое место по уровню детности выходят уже польки, затем идут белоруски, украинки и русские (оценка по СКД).

Для городских жителей рейтинговый ряд уровня детности не меняется при переходе от СКД к ОКД, происходит только сближение численных

значений показателя (рис. 17 а). В связи с этим обратимся к значениям долевых численностей женщин, которые не родили ни одного ребенка (рис. 17 б). Здесь по-прежнему уровень бездетности у поляков и белорусок выше, чем у русских и украинок. Этот факт как и в сельской местности объясняется последствиями ВОВ. Обращает внимание то, что значения показателей бездетности для городской местности находятся в более узком диапазоне. Так, если в селе разность между максимальным (польки) и минимальным (русские) показателями бездетности составляла 75 %, то в городе эта величина равняется только 33 %. Благодаря близости значений показателей бездетности рейтинговое положение национальностей при переходе от СКД к ОКД не изменилось.

Как и для сельских жителей, рейтинговый ряд детности, установленный в соответствии со значениями СКД для городских жителей, совпадает с убывающей последовательностью долевой численности женщин, родивших трех и более детей (239 % у поляков, 223 % у белорусок, 182 % у украинок и 160 % у русских). Отсюда рейтинговые положения национальностей в ряду детности можно достаточно точно определять по долевым численности женщин, реализующих среднее и многодетное поведение.

Рисунок 17. Диаграмма СКД и ОКД (а), а также долевого распределения женщин по числу рожденных ими детей (б) в национальных группах женщин контингента В, проживающих в городской местности Беларуси.

Обратимся теперь к данным по уровню рождаемости женщин, образующих контингент А – женщины, имеющие возраст в диапазоне 15–49 лет. Если данные для контингента В характеризуют исчерпанную рождаемость, то для контингента А это промежуточный или текущий уровень рождаемости. Многие женщины из этого контингента еще продолжают свое участие в воспроизводительном процессе, среди них еще высоким является уровень бездетности. В то же время женщины, входящие в контингент А, уже следуют новым нормам репродуктивного поведения, главным проявлением которого является снижение уровня детности. Поэтому сопоставляя национальные контингенты мы можем на качественном уровне оценить динамику воспроизводительного процесса.

Сопоставление показателей рождаемости в контингентах А и В, относящихся к территориальным группам населения, помогает выявить влияние деформации половозрастной структуры. Для контингента В, включающего в себя старшее поколение, деформирование половозрастной структуры проявилось главным образом в снижении показателя соотношения полов в составе поколений, жизненный период которых оказался связан со Второй мировой войной. Здесь деформирование структуры было однонаправленным

для территориальных групп населения – снижение показателя происходило как в селе, так и в городе. Правда, в селе оно было более глубоким, чем в городе.

Контингент А в основном испытал другой вид деформирования структуры. Здесь вследствие разноресурсной миграции полов из села между территориальными группами населения возник дисбаланс в соотношении полов. Образовалось разнонаправленное деформирование – в городе показатель соотношения полов уменьшился, а в селе он, наоборот, увеличился. Этот вид деформирования практически не затронул контингент В. Деформирование половозрастной структуры проявляется, например, в различиях долевой численности женщин, не родивших ни одного ребенка. На диаграмме (рис. 18) приведены такие данные для территориальных групп контингентов А и В, проживающих в Беларуси.

Как видно, для контингента А доля женщин, не участвовавших в рождении детей, в селе ниже. В городе явно проявляется нехватка мужчин и это выражается в более высоком уровне бездетности женщин. В составе сельского контингента В доля бездетных полек и белорусок, наоборот, выше, чем в составе городского. Уже отмечалось, что последствия войны, проявившиеся в нехватке мужчин для образования брачных союзов,

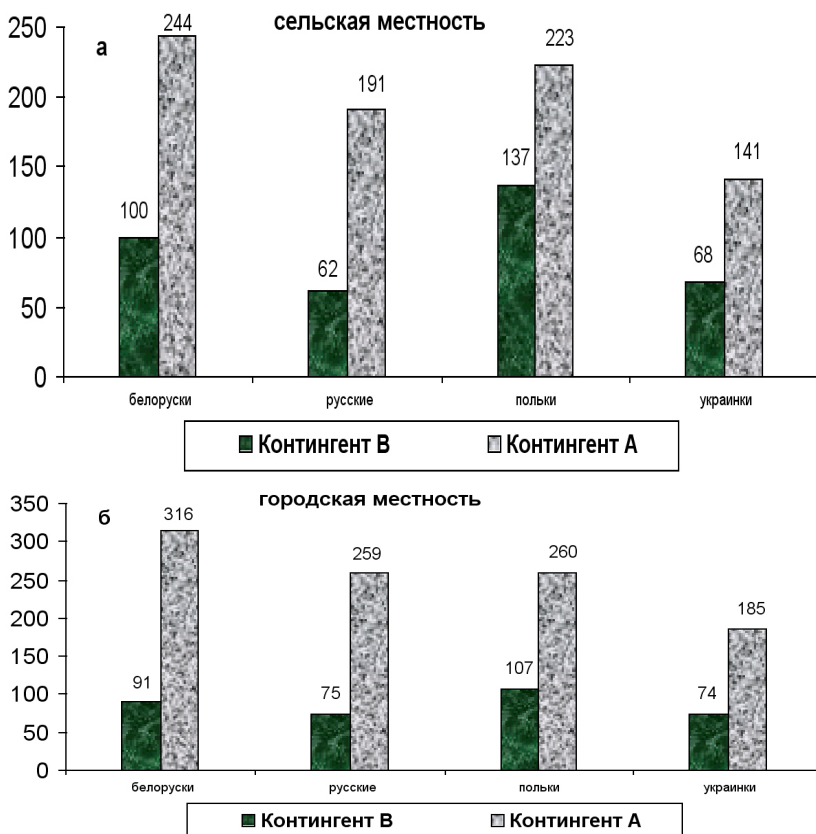

Рисунок 18. Диаграмма долевой численности женщин (%), не родивших ни одного ребенка, в национальных группах контингентов В и А, проживающих в Беларуси.

наиболее сильно отразились именно на этих национальностях.

Таким образом, по данным переписи 1999 г. исчерпанная рождаемость, характеризуемая специальным коэффициентом детности, убывает в ряду национальностей: белоруски, польки, украинки и русские. В этой же последовательности снижается долевая численность женщин, родивших трех и более детей.

Различие национальностей в уровне брачности проявляется в доле численности женщин, не родивших ни одного ребенка. Последствия войны, которые в наибольшей степени снизили брачность поляков и белорусок, привели также к тому, что у этих национальностей более высоким оказался и уровень бездетности. Женщины-украинки, входящие в контингент А, независимо от места проживания имеют наиболее низкий уровень бездетности и это несомненно объясняется их высокой брачной активностью. В то же время уровень детности среди украинок не является самым высоким.

Таким образом, составляя менее двух процентов в населении Беларуси и ощущая в младших возрастах ассимиляционное воздействие, украинки сохраняют отчетливую социо-демографическую узнаваемость. Отметим, однако, что проведенный нами анализ носит ретроспектив-

ный характер, так как его источниковую базу составила перепись уже десятилетней давности. Полученные результаты, тем не менее, не теряют своей научной актуальности, ибо составляют основание для отслеживания динамики отмеченных характеристик в десятилетнем интервале в свете проведенной в Республике Беларусь в октябре 2009 г. очередной переписи населения.

¹ Национальный состав населения Республики Беларусь, его демографические характеристики и образовательный уровень: статистический сборник. – Т. 2. – Мн.: Министерство статистики и анализа Республики Беларусь, 2001. – 498 с.

² Лин Д. Г. Демографическая узнаваемость отдельных национальностей в составе населения Беларуси // Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы: Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Гомель, 9–10 кастрычніка 2008 г. / Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2008. – С. 342.

³ Лин Д. Г. Структурные особенности национального состава населения Гродненской области // Гродна і гродзенцы: дзевяць стагоддзяў гісторыі (да 880-годдзя горада): Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Гродна, 10–11 красавіка 2008 г. / Гродна: ГрДУ, 2008. – С. 356.

⁴ Там же. – С. 358.

⁵ Предыбайло С. Д. Деформирование структуры сельского населения Беларуси и его социальные последствия: монография / С. Д. Предыбайло; под ред. А. А. Ракова. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2007. – 160 с.

УДК 001.4:025.4.036

Стрішенець Надія

«ХАЙДЕГГЕР ЧИ ГАЙДЕГГЕР» АБО ПОНЯТТЯ АВТОРИТЕТНОГО КОНТРОЛЮ

Розглянуто зміст понять «авторитетна робота», «авторитетний контроль», «авторитетний запис» у американському бібліотекознавстві, подано їх визначення та тлумачення основними оригінальними науковими джерелами.

Ключові слова: авторитетна робота, авторитетний контроль, авторитетний запис, зарубіжне бібліотекознавство.

Рассмотрены содержание понятий «авторитетная работа», «авторитетный контроль», «авторитетная запись» в американском библиотековедении. Приводятся их определения и трактование в оригинальной научной литературе.

Ключевые слова: авторитетная работа, авторитетный контроль, авторитетная запись, зарубежное библиотековедение.

In the focus of this article are the concepts of «authority work», «authority control», «authority record» in American library science. Their definition and interpretation by original LIS sources are provided.

Key words: authority work, authority control, authority record, foreign library science.

Разом із комп'ютерними технологіями на початку 1990-х рр. до української фахової бібліотечно-інформаційної та архівної лексики прийшли нові поняття та терміни. Серед них були як невідомі раніше терміни, породжені Інтернетом,

так і ті, що вже існували у тому чи іншому вигляді, але не мали своєї спеціальної назви або набули нових рис у електронному середовищі. До таких належать і поняття, пов'язані зі встановленням та

© Стрішенець Надія, 2010

послідовним дотриманням єдиної уніфікованої форми написання заголовка бібліографічного чи архівного описання, а у бібліотеках й інших точок доступу до нього – предметних рубрик, назв серій тощо.

В українських карткових бібліотечних та архівних каталогах й раніше відстежувалися різні форми написання прізвищ авторів та фондоутворювачів, їхніх псевдонімів і робилися посилання від них до прізвищ, що визначалися як основні, або до загальноновизнаних псевдонімів, яким є, приміром, псевдонім «Леся Українка». Велися і службові картотеки назв колективних авторів, де відстежувалися усі зміни, що відбувалися з назвою. Втім спеціальних термінів, які б відображали ці процеси роботи, практично не існувало.

Упровадження комп'ютерних технологій сприяло запозиченню з англійської мови українською архівною і особливо бібліотечно-інформаційною галуззю групи понять на позначення цієї діяльності. Так у американському бібліотекознавстві до змісту поняття каталогізація, окрім створення бібліографічного опису, предметного аналізу (subject analysis)¹, який означає розкриття змісту документа за допомогою предметних рубрик та індексів класифікації, входять і такі поняття як authority work, тобто робота зі встановлення стандартизованих, уніфікованих, послідовних форм заголовків* бібліографічного опису (прізвищ авторів або назв колективних авторів, назв творів, а також географічних назв, предметних рубрик, серій), та authority control – послідовне їх використання та підтримання.

Англійською мовою authority означає «повноваження, влада, вплив, авторитетне твердження, авторитетне джерело». Отже, обрана форма прізвища, назви колективного автора, назви твору, предметної рубрики тощо, якщо вона супроводжується означенням authority, означає, що ця форма наділена якимись повноваженнями, владою, є головною. Наприклад, authority name – авторитетна форма прізвища, тобто основна форма прізвища, за якою автора треба шукати у каталозі, яка обирається для заголовка бібліографічного чи архівного опису. Так, книги видатного ук-

* У контексті онлайнного каталога точніше буде не заголовків, а точок доступу. Адже на відміну від друкованого чи карткового каталога в онлайнному немає потреби виносити елемент бібліографічного опису у заголовок опису, щоб він став пошуковим. Наприклад, предметні рубрики, назви серій займають своє місце у структурі бібліографічного запису, але також є пошуковими і підлягають авторитетному контролю.

раїнського бібліографа Ю. О. Меженка виходили під прізвищами Іванов-Меженко, Меженко (Іванов), Меженко. У каталозі вони, очевидно, будуть зібрані під найбільш вживаною формою – Меженко.

Для українських реалій, для вітчизняних онлайнних каталогів означені поняття є скоріше теоретичними, ніж практичними. Серйозних здобутків у цій галузі на зразок загальнонаціонального авторитетного файлу Бібліотеки Конгресу США (Name Authority File, скороч. NAF), про який йтиметься пізніше, немає у жодній, навіть найбільшій бібліотеці України. Відсутній відповідно і загальноприйнятий та широкоживаний відповідник до терміна authority work. Напрошується буквализм – авторитетна робота. Втім ні загальноприйнятим, ні тим більше широкоживаним його назвати ніхто не наважиться. Тому й переклад його подається і тут, і у словнику² цілим пояснювальним реченням – «робота зі встановлення авторитетної (уніфікованої) форми прізвища, назви колективного автора, серії і т. п.». До терміна авторитетний у даному контексті пропонується синонім уніфікований, як більш звичний, зрозуміліший. У певних комунікативних ситуаціях припустимо, на нашу думку, вживати також, як синоніми, терміни: нормалізований (нормалізована форма прізвища тощо), а також стандартизований (стандартизована рубрика).

Звернемося до тлумачення цього та пов'язаних з ним понять у сучасних американських фахових джерелах. Словник «Dictionary for library and information science», більше відомий українським бібліотекарям за назвою його онлайнної версії ODLIS, укладений бібліотекарем університету Західного Коннектикуту Джоан Рейтц (J. Reitz), термін authority work визначає як «процес вирішення, яка форма імені, назви, назви серії чи предметної рубрики буде вживатися як авторитетний заголовок у бібліотечному каталозі чи зібранні/файлі бібліографічних записів, включаючи встановлення відповідних посилань до нього та його зв'язок з іншими заголовками в авторитетному файлі. Приклад: Шоу Бернард, з посиланнями від Шоу Д. Б. та Шоу Джордж Бернард»³.

Як бачимо на прикладі, «Шоу Бернард» обрано основною формою прізвища англійського драматурга, яка використовується у бібліографічному описі як заголовок опису. Від усіх інших форм прізвища, псевдонімів, акронімів тощо у каталозі робиться посилання до головної, авторитетної форми. Особливо часто змінюють свої назви

колективні автори – установи та організації. Незважаючи на це, їхні видання мусять збиратися під єдиною авторитетною формою назви, яка встановлюється у процесі авторитетної роботи, і служитиме заголовком опису. Так само послідовно мають вживатися й предметні рубрики. Як відомо, в наукових бібліотеках США головним джерелом авторитетних форм рубрик є Список предметних рубрик Бібліотеки Конгресу (Library of Congress Subject Headings), для медичних бібліотек – Медичні предметні рубрики (Medical Subject Headings), для шкільних та невеликих публічних бібліотек – Предметні рубрики М. Сіарс (Sears Subject Headings). Таким чином, наслідком авторитетної роботи є відбір однієї форми прізвища, назви (колективного автора, географічної, твору, серії), предметної рубрики та створення списків авторитетних записів, що складають один чи кілька окремих файлів і називаються авторитетними файлами.

Саме ці аспекти поняття авторитетна робота, а саме: авторитетний запис (authority* record), авторитетний файл (authority file) і окреме поняття, яке випливає з попередніх – авторитетний контроль (authority control)⁴ є дещо вживанішими в українському бібліотекознавстві. Так, одному з аспектів авторитетного контролю – назвам установ та організацій, присвячене дисертаційне дослідження І. П. Антоненко⁵. Банк даних уніфікованих заголовків бібліографічних записів, тобто файл авторитетних записів, створюється у Національній парламентській бібліотеці України, про що свідчить серія публікацій у журналі «Бібліотечна планета»⁶. Авторитетний файл авторів ведеться Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника у Львові.

Лінгвістично уся ця група термінів є прикладом так званого повного запозичення (його ще називають прямим), коли з іншої мови береться і форма, і значення слова-прототипа. І хоча англійською, як уже вказувалося, термін authority є полісемічним, в українській фаховій мові можна вважати** закріпилося максимально наближене до

* Саме так в оригіналі пишеться цей термін – authority (authority control, authority file, authority record, authority work). Іноді в українських публікаціях перше слово цих складних термінів подається у написанні authoritative (control, file, record). Таке слово безперечно існує в англійській мові й у певних контекстах вживається з переліченими у дужках словами. Але у складі термінів вживається форма authority.

** Певна обережність автора у висновках щодо остаточної усталеності терміна зумовлена лише його зовсім незначною присутністю в українському фаховому обігу.

оригіналу за звучанням і написанням значення: авторитетний (авторитетний контроль, авторитетний файл, авторитетний запис). Не повноважний, владний, впливовий тощо, а саме скопійований зі слова-прототипа – авторитетний. На рівні повсякденного українського мовлення цей термін є багатозначним, однак у спеціальному дискурсі бібліотечно-інформаційної галузі він не завантажений і є прикладом, коли спеціальне значення слова активується у комунікативних ситуаціях. Крім того, він все ж видається точнішим від варіантів: нормативний, нормалізований тощо.

Наслідком проведеної авторитетної роботи є створення авторитетного запису, який у словнику Д. Рейтц визначається як «надрукований чи електронний запис рішень, прийнятих стосовно авторитетної форми імені (індивідуального чи колективного), уніфікованої назви, назви серії чи рубрики, що використовується як заголовок у бібліотечному каталозі чи файлі бібліографічних записів, і перелічених у авторитетному файлі, який регулює застосування заголовків щодо нових видань, що надходять до бібліотечних фондів. Авторитетний запис може також містити «Див.» від і «Див. також» від записи, а також примітки стосовно застосування авторитетної форми»⁷.

Іншими словами авторитетний запис містить обрану для заголовка чи точки доступу форму імені автора, назви твору, серії тощо. Якщо це прізвище автора, то подаються посилання на джерела, де воно зустрічається, а також інші варіанти його прізвища і також з джерелами; якщо колективний автор, то окрім джерела назви, наводиться коротка історія та усі зміни, що відбулися у назві. У сучасних інтегрованих бібліотечних системах авторитетні записи пов'язуються з бібліографічними записами, що дає змогу перевірити, чи всі записи, що мають відношення до одного й того ж автора, уніфікованої назви, предметної рубрики, зібрані разом.

Таке відстеження, що базується на проведеній авторитетній роботі, створених авторитетних записах входить до змісту поняття авторитетний контроль (authority control). Розглянемо, що вкладають у нього фахові американські джерела? Словник Американської бібліотечної асоціації ще на початку 1980-х рр. визначав його так: «Авторитетний контроль – методи, за допомогою яких авторитетні форми імен, рубрик, уніфікованих назв тощо, що використовуються як заголовки бібліографічних записів, послідовно застосовуються і підтримуються. Включає файл авторитетних записів, що містить авторитетні форми з відповідними посиланнями і для маши-

ночитаних записів (бази даних) механізм, за яким усі записи можуть оновлюватися автоматично, щоб підтримувати відповідність з авторитетним файлом»⁸. Тобто авторитетний контроль служить механізмом підтримання сумісності онлайн-ових каталогів, забезпечує точність пошуку завдяки стандартизованим формам заголовків та повноту видачі за рахунок системи посилань.

Лінгвістично термін авторитетний контроль є повним запозиченням і за формою, і за значенням з англійського прототипу *authority control*. Можливий український переклад – «нормативний контроль», є багатозначним і завантаженим. Так нормативним називається контроль з боку органів законодавчої влади; ефективний технічний нагляд також передбачає нормативний контроль тощо.

Слід зауважити, оскільки у мові-джерелі, як вже вказувалося, перша частина цього терміна (*authority*) має кілька значень, то це викликає певні претензії до нього з боку фахівців. Так *authority* англійською означає також «влада, орган влади», що для багатьох людей має певні негативні конотації. Кілька років тому відомий бібліотекознавець, авторка книг з організації інформації, каталогізації та класифікації Арлен Тейлор (*A. Taylor*) та деякі інші фахівці почали вживати термін *access control* замість *authority control*, маючи на увазі контроль за точками доступу до бібліографічного запису. Точка доступу англійською мовою – *access point*, відповідно *access control* у буквальному перекладі – доступ-контроль. Проте цей термін в англійській інформаційній мові виявився вже зайнятим, а тому полісемічним. У ній *access control* має дещо інше значення – контроль доступу або контроль за доступом і стосується процесу доступу до комп'ютерної системи, а саме: контроль за наданням користувачеві чи групам користувачів права доступу до мережевих чи інформаційних ресурсів, тобто попередження несанкціонованого використання їх. Крім того, *access control* вживається у аеропортах при наданні доступу для перебування у країні⁹.

Тим часом усі оригінальні довідкові джерела, підручники, більшість фахівців оперують терміном *authority control* – авторитетний контроль, який означає постійне відстеження і підтримання у процесі каталогізації послідовності форм заголовків та інших елементів бібліографічного опису та показ зв'язків між основною, наділеною повноваженнями, санкціонованою* їх формою та

іншими відомими варіантами. Особливо це важливо, як вже зазначалося, для назв колективних авторів, які нерідко змінюються, для визначення основних форм прізвищ письменників, які пишуть під псевдонімами, для іноземних прізвищ, які можуть перекладатися по-різному, наприклад, Гейне і Гайне, Хемінгуей і Гемінгвей, Фрейд.

Так за відсутності авторитетного контролю у онлайн-овому каталозі бібліотеки можна знайти твори З. Фрейда при введенні прізвища «Фрейд» як пошукового елемента і твори З. Фройда при пошуку на «Фройд» (Фройд Зігмунд. Вступ до психоаналізу: Лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками / Петро Тарашук (пер.). – К. : Основи, 1998. – 709 с.). Головне, що вони існують у ньому окремо, незалежно, як дві різні особи, оскільки немає будь-яких посилань чи іншого (внутрішнього) зв'язку між цими двома формами прізвищ у каталозі. Якщо сам читач не додумається перебрати різні варіанти прізвища цього чи іншого іноземного автора, то якась частина його творів так і залишиться не знайденою, а електронний каталог за відсутності авторитетного контролю не допоможе у пошуку.

Інший приклад: прізвище відомого німецького філософа Мартіна Хайдеггера перекладають: Хайдеггер, Гайдеггер і навіть Гайдеггер. У цьому ж онлайн-овому каталозі більшість його творів описана за першим варіантом – Хайдеггер, а книга «Дорогою до мови» – на прізвище Гайдеггер (Гайдеггер Мартін. Дорогою до мови / В. Кам'янець (пер. з нім.). – Л. : Літопис, 2007. – 232 с.), а оскільки посилання між різними формами прізвища, як того вимагає авторитетний контроль, відсутні, то відповідно для онлайн-ового каталога це два різні автори. Очевидно, що відсутня і авторитетна робота, яка вимагає вибору основної авторитетної форми прізвища та занесення його до авторитетного файлу.

У OCLC (Онлайн-овому комп'ютерному бібліотечному центрі, США) авторитетний запис прізвища китайського філософа Конфуція містить 22 варіанти його написання англійською та іншими мовами, література якими подана в каталозі. І лише один з них – *Confucius*, визначений, у т. ч. і Бібліотекою Конгресу, як авторитетна форма (тобто санкціонована, наділена повноваженнями основної), а написання іншими мовами, включно з китайською, розглядаються як неавторизовані форми, що діють як посилання до авторизованого прізвища¹⁰. У нещодавно виданій монографії з організації інформації авторитетний контроль визначено лаконічно, але точно, як «результат процесу підтримання послідовності вербальної

* Саме так перекладається з англійської – *authorized form*.

форми, що використовується як точка доступу, і подальший процес показу зв'язків між іменами, творами та рубриками»¹¹. Оскільки саме точка доступу є точнішим терміном для реалій онлайнового каталога.

Згадуваний уже сучасний словник Д. Рейтц до авторитетного контролю відносить «Способи підтримання сумісності форми у заголовках (іменах, уніфікованих назвах, назвах серій та рубриках), що використовуються у бібліотечному каталозі чи файлі бібліографічних записів, за допомогою авторитетного списку, який називається авторитетним файлом, для нових одиниць, що надходять до фондів». Відповідно авторитетний файл містить перелік авторитетних форм заголовків. Як правило, окремі файли ведуться для імен індивідуальних авторів, назв установ та організацій, назв творів, предметних рубрик, назв серій.

Д. Рейтц визначає авторитетний файл (authority file) як «перелік авторитетних форм заголовків, що використовуються у бібліотечному каталозі чи файлі бібліографічних записів, які підтримуються для того, щоб заголовки вживалися послідовно для нових одиниць, що додаються до фондів. Окремі авторитетні файли зазвичай підтримуються для імен, уніфікованих назв, назв серій та предметних рубрик. Усі посилання, зроблені до чи від даної рубрики також включаються до файлу». Найпоказовішим прикладом є Авторитетний файл імен/назв (Name Authority File, скороч. NAF), що його підтримує і веде Бібліотека Конгресу. Він включає імена осіб, назви установ та організацій – колективних авторів, географічні назви політичних утворень (geographical names of political entities) та назви творів.

Що стосується авторитетного контролю назв творів, то слід відзначити, що існують не лише його прихильники, а й критики. Відомий бібліотечознавець, професор університету Лонг Айленд (Нью-Йорк), головний редактор відомого журналу «*Knowledge Organization*» («Організація знань») Річард Смайрагла називає його однією з каталогізаційних химер чи фантазій¹². Чіткого авторитетного контролю творів не існує, – вважає він. Наші каталоги побудовані на принципі контрольованих заголовків і переважно заголовків на авторів. Приймається хибне припущення, що назва даного документа, наприклад книги, є авторитетною назвою твору, що міститься в ній¹³. А тому автор схиляється до думки, що виконання авторитетного контролю назв творів належить більше до світу фантазій, аніж до реального завдання.

Звертаючись до змісту поняття авторитетний контроль, як до фрагмента фахового бібліотечного знання, не можна обійти увагою того, наскільки серйозна увага приділяється цьому складному аспекту каталогізації в американських бібліотеках, і не лише в практичній діяльності. Питання постійно вивчається теоретично. Так одна з останніх, присвячених йому анотованих бібліографій, включає не лише монографії, статті та виступи, а й е-дискусійні групи і веб-сайти, пов'язані з відповідними конференціями, підготовкою фахівців та обговоренням поточних тенденцій та майбутнього розвитку авторитетного контролю¹⁴.

Відомі американські дослідники в галузі каталогізації Арлен Тейлор (A. Taylor) та Барбара Тіллетт (B. Tillett) відредагували й видали матеріали міжнародної конференції «Авторитетний контроль в організації та доступі до інформації: Визначення та міжнародний досвід», що відбулася у лютому 2003 р. у Флоренції (Італія)¹⁵. У понад сорока її матеріалах зроблено широкий огляд кожного аспекту авторитетного контролю сьогодні. Більшість – присвячено практичному застосуванню його у бібліотеках. Фахівець з авторитетного контролю Бібліотеки Конгресу Б. Тіллетт подала історичний огляд стану проблеми впродовж останньої чверті ХХ ст. та торкнулася найновіших розробок у галузі: «Функціональні вимоги до бібліографічного запису», зміни у понятті «Універсальний бібліографічний контроль» та Віртуальний міжнародний авторитетний файл.

Поняття авторитетного контролю тим важливіше для українського бібліотечознавства. Він майже не застосовується у онлайн-каталогізації головних бібліотек країни. Як уже зазначалося, перші кроки у цьому робить Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, Національна парламентська бібліотека України та деякі інші. Між тим ще у 1974 р. на міжурядовій конференції ЮНЕСКО однією з основних рекомендацій довгострокової політики Універсального бібліографічного контролю (УБК) кожне національне бібліографічне агентство було визначено відповідальним за встановлення авторитетної форми прізвища персональних авторів та назв колективних авторів своєї країни, а також за їхні авторитетні списки. У 1977 р. одна з рекомендацій Міжнародного конгресу з національних бібліографій, організованих ІФЛА та ЮНЕСКО, була такою: «кожна національна бібліографічна агенція має підтримувати систему авторитетного контролю для національних прізвищ, персональних і колективних

та уніфікованих назв відповідно до міжнародних рекомендацій»¹⁶.

У 1978 р. було в вирішено розвивати міжнародну авторитетну систему. Якщо попередні рекомендації включали лише друковані та мікрофільмовані форми, то видання «Настанови щодо авторитетних записів та посилань»¹⁷ включало ширший перелік носіїв, у т. ч. й електронні. Кожна національна агенція мала зробити свої авторитетні файли доступними для прочитання в Інтернеті на сторінці ІФЛА. Повинні бути авторитетні записи прізвищ авторів, колективних авторів, конференцій та уніфікованих назв.

Бібліотека Конгресу США завжди приділяла особливу увагу створенню авторитетних даних. З розвитком електронної каталогізації ця робота набула ще більшої ваги, адже кооперована каталогізація неможлива без авторитетного контролю. Інакше одні й ті ж автори, особливо колективні будуть закаталогізовані під різними прізвищами чи назвами, а отже твори одного й того ж автора будуть розкидані у різних місцях, а отже не відшукані чи лише частково виявлені читачем.

Ще у 1970-х під керівництвом Бібліотеки Конгресу у рамках Програми кооперованої каталогізації (PCC) було започатковано спільний проєкт NACO (Name Authority Cooperative Program) з формування авторитетного файлу імен, що включав прізвища та назви колективних авторів, у тому числі різних комітетів Конгресу, урядових установ, а також географічні назви і мав би статус національного рівня. Каталогізатори бібліотек-учасниць пройшли навчання у Бібліотеці Конгресу щодо ведення авторитетної роботи і мали надавати авторитетні записи до бази даних Бібліотеки Конгресу, яка у свою чергу поширювалася шляхом передплати¹⁸.

На допомогу кооперованій каталогізації було розпочато, координований Бібліотекою Конгресу, проєкт SACO (Subject Authority Cooperative Program) – авторитетний файл предметних рубрик. Бібліотека Конгресу багато працює над авторитетним контролем предметних рубрик, які стали ще важливішим пошуковим засобом у Інтернет-середовищі. Вона почала приймати пропозиції щодо предметних рубрик від будь-якої бібліотеки, що дотримується виробленої методики і подає свої пропозиції. Кооперативна / спільна програма авторитетного контролю предметних рубрик є компонентом Програми кооперативної каталогізації (PCC).

У США існують консорціальні проєкти з авторитетного контролю, які долучають до загаль-

ної бази авторитетні дані своїх штатів. Приміром, група бібліотек Південної Дакоти, серед яких більшість вузівських, об'єдналися з метою вносити авторитетні записи до національного авторитетного файлу. У цьому проєкті одна бібліотека служить координатором, і відповідно Бібліотека Конгресу має справу лише з цим координатором. Проєкт розпочався з бажання головної бібліотеки штату створювати та оновлювати авторитетні записи для назв установ та організацій свого штату¹⁹.

Авторитетний контроль є працезатратним процесом, який потребує багато часу. Бібліотеки використовують системи автоматизованого авторитетного контролю для очищення існуючих баз даних, забезпечення триваючого авторитетного контролю у процесі поточної каталогізації. Щоб скоротити витрати, бібліотеки можуть покладатися на послуги постачальників в авторитетному контролі. Проте вони повинні усвідомлювати, що ці послуги можуть бути обмеженими, а відповідальність залишається за бібліотекою²⁰. З'являються публікації, в яких розглядаються реалістичні і не зовсім очікування з приводу авторитетного контролю, наданого постачальниками²¹.

Саме намаганням скоротити витрати, бажанням економії та підвищення продуктивності каталогізації було продиктоване рішення Бібліотеки Конгресу відмовитися від авторитетного контролю серій, який провадився багато років. З 1 травня 2006 р. вона припинила підтримувати авторитетні записи серій. Відстеження серій і збирання під єдиною інтерактивною назвою усіх видань, що вийшли в кожній з них, було непростю роботою.

При цьому більшість читачів не вважала їх корисними, тоді як для комплектування і дооплектування фондів, для довідкової роботи це, безперечно, є важливим. Бібліотека Конгресу пояснила своє рішення тим, що довкілля та умови, в яких працюють сучасні бібліотеки, значно змінилися, потужнішою стала предметизація та доступ за ключовими словами, що також з точки зору адміністрації робить не таким важливим пошук за назвою серії²².

Таке рішення керівництва Бібліотеки Конгресу викликало незгоду частини фахівців усередині та поза нею. Значного резонансу набуло, зокрема, відкрите звернення Томаса Манна, співробітника її головного читального залу, автора посібників та статей з пошуку інформаційних ресурсів. У своєму зверненні, названому ним «Що відбувається у Бібліотеці Конгресу?», рішення про припинення створення авторитетних записів на серії він назвав порушенням стандартів, які вона

попередньо погодила для національної Програми кооперованої каталогізації²³.

Чи то прислухалися до цих протестів, чи не всі бібліотекарі припинили ведення серій, але останній пошук автора на назву серії видань з бібліотеко- та інформацієзнавства «Library and information science text series» у онлайн-овому каталозі Бібліотеки Конгресу видав 41 назву, серед яких і цитоване нами видання 2009 р. «Організація інформації», що з'явилося після 2006 р.

Для повнішої характеристики понять, що розглядаються, важливо звернути увагу на те, що у підсумковому звіті Спеціальної незалежної робочої групи Бібліотеки Конгресу з вивчення майбутнього бібліографічного контролю у новому електронному середовищі, оприлюднений на початку 2008 р., окремий підрозділ присвячено співпраці у створенні та підтриманні авторитетних записів²⁴. Робоча група відзначила, що незважаючи на твердження про те, що покращення комп'ютерного пошуку та зростання баз даних усуне потребу в авторитетних формах імен, серій, назв та предметних рубрик, цього не сталося. Поки такі механізми, як пошук за ключовими словами, слугують лише корисними доповненнями, не заступаючи контрольованих словників. Тим більше, що пошук за ключовими словами у неанглійських текстах – менш доступний або навіть недоступний взагалі.

Серед рекомендацій робочої групи, що стосується нашого питання, виокремимо такі: розвивати співпрацю зі створення авторитетних даних; зробити Авторитетний файл імен/назв Бібліотеки Конгресу (LC NAF) доступним як веб-ресурс; інтернаціоналізувати авторитетні файли, розвивати міжнародний поділ авторитетними даними, уніфікувати підходи до пов'язування національних і міжнародних авторитетних записів, що представляють той самий об'єкт²⁵. Отже, і в рекомендаціях щодо майбутнього важливе місце відводиться роботі з авторитетними даними, авторитетному контролю.

Певні надії щодо поліпшення авторитетного контролю покладаються на нові правила каталогізації, що ґрунтуються на Функціональних вимогах до бібліографічного запису (FRBR), розроблених ІФЛА. FRAC (Functional Requirements for Authority Control) – Функціональні вимоги до авторитетного контролю є розширенням Функціональних вимог до бібліографічного запису в галузь авторитетного контролю. Майбутні системи також розглядатимуть контрольовані терміни й імена, що будуть перевірятися каталогізатором та пропонувати можливість при-

єднання до віртуального міжнародного авторитетного файлу, щоб перевірити контрольовані імена, створені іншими джерелами авторизації у світі. Ця віртуальна міжнародна авторитетна система буде також засобом для майбутнього перетворення імен, термінів²⁶.

Можна лише побажати, щоб українське бібліотекознавство не перебувало осторонь подій, які відбуваються у бібліотечному світі, зокрема, і в галузі авторитетної роботи, авторитетного контролю, який так послідовно розвивається і має перспективи виходу на міжнародний рівень. Але нам, як не прикро, поки що немає чого запропонувати світовій спільноті. Кваліфіковано підготовленого авторитетного файлу українських авторів, українських установ та організацій, назв творів, предметних рубрик для використання чи обміну в онлайн-ових каталогах не має жодна наукова чи національна бібліотека України. Без цього неможливий і розвиток кооперованої каталогізації. Напрацювання минулого стосовно карткових каталогів слід, очевидно, поєднати з сучасним зарубіжним досвідом для того, щоб не залишатися на узбіччі світового інформаційного простору.

¹ Стрішенець Н. В. Англо-український словник-довідник бібліотечно-інформаційної термінології / Н. Стрішенець; НАН України; Нац. б-ка України ім. В. Вернадського. – К.: НБУВ, 2004. – С. 287.

² Там само. – С. 37.

³ Reitz J. M. Dictionary for library and information science / Joan M. Reitz. – Westport, CT; London: Libraries Unlimited, 2004. – P. 53–54.

⁴ Стрішенець Н. В. Англо-український словник-довідник... – С. 37.

⁵ Антоненко І. П. Авторитетний контроль найменувань установ та організацій в інформаційних системах бібліографічного та археографічного типу: Автореферат дис. ... канд. іст. наук / І. П. Антоненко; НАН України, Центр. наук. б-ка ім. В. І. Вернадського. – К., 1994. – 23 с.

⁶ Лупінос М. Авторитетний контроль / М. Лупінос // Бібл. планета. – 2007. – № 1. – С. 33–37. – Колонка каталогізатора. Див. також № 3 за 2003 р., № 2 за 2004, № 2, № 4 за 2005 р.

⁷ Reitz J. M. Dictionary... – P. 53.

⁸ The ALA Glossary of Library and Information Science / H. Young, ed., with the assistance of T. Belanger... [et al.]. – Chicago: American Library Association, 1983. – P. 16.

⁹ Taylor G. A. The organization of information / Arlene G. Taylor and Daniel N. Joudrey. – 3rd ed. – Westport, CT; London: Libraries Unlimited, 2009. – P. 250.

¹⁰ Там само. – P. 249, 257.

¹¹ Там само. – P. 249.

¹² Smiraglia P. R. Authority control of works: cataloging's chimera? / Richard P. Smiraglia // Cataloging and Classification Quarterly. – 2004. – Vol. 38. – N. 3/4. – P. 292.

¹³ Там само.

¹⁴ *Wolverton E. R.* Becoming an authority control: An annotated bibliography of resources / *Robert E. Wolverton* // *Library Resources and Technical Services*. – 2006. – Vol. 50. – N. 1. – P. 31–41.

¹⁵ Authority control in organizing and accessing information: Definition and international experience / ed. by *Arlene G. Taylor; Barbara B Tillett*. – Binghampton, N. Y.: Haworth, 2004. – 651 p.; див також рец. на кн.: Authority control in organizing and accessing information: Definition and international experience / ed. by *Arlene G. Taylor; Barbara B Tillett*. – Binghampton, N. Y.: Haworth, 2004. – 651 p. // *Library Resources and Technical Services*. – 2005. – Vol. 49. – N. 4. – P. 286–287.

¹⁶ *Plassard M.-F.* IFLA and Authority Control / *Robert E. Wolverton* // *International Conference: Authority Control: Definition and International Experience*. Florence, Italy, Febr. 10-12, 2003. – www.unifi.it/biblioteche/ac. – Доступ 5.03.2010. – P. 1, 2.

¹⁷ Guidelines for Authority Records and References. – München: K. G. Saur, 2001. – (UBCIM Publications. – New Series, vol. 23).

¹⁸ *Library Technical Services: operations and management*. – 2nd ed. / ed. by *Irene P. Godden*. – San Diego; New York; Boston: Academic Press, 1991. – P. 179.

¹⁹ *El-Sherbini, M. A.* Cataloging and Classification: Review of the literature 2005–06 / *Magda A. El-Sherbini* // *Library*

Resources and Technical Services. – 2008. – Vol. 52. – N. 3. – P. 157.

²⁰ *El-Sherbini, M. A.* Cataloging and Classification ... – P. 158.

²¹ *Zhu L., Seggern von M.* Vendor-Supplied Authority Control: Some realistic expectations / *Lihong Zhu, Marilyn von Seggern* // *Technical Services Quarterly*. – 2005. – Vol. 23. – N. 2. – P. 49–65.

²² *Marcum B. D.* The Library of Congress and cataloging's future / *Deanna B. Marcum* // *Cataloging and classification quarterly*. – 2008. – Vol. 45. – N. 3. – P. 10.

²³ *Mann T.* What is going on at the Library of Congress? June 19 2006 / *Tomas Mann*. – <http://www.guild2910.org/AFSCMEWhatIsGoingOn.pdf>. – Доступ 26.11.2009.

²⁴ On the Record: Report of the Library of Congress Working Group on the future of Bibliographic control. January 9, 2008 // www.loc.gov/bibliographic-future. – Доступ 9.11. 2009; // www.loc.gov/bibliographic-future/news/lcwg-ontherecord-jan08-final.pdf. – Доступ 1.09.2009. – P. 19–21.

²⁵ Там само. – P. 20.

²⁶ *Tillett B. B.* FRBR and cataloging for the future / *Barbara B. Tillett* // *Cataloging and Classification Quarterly*. – 2005. – Vol. 39. – N. 3/4. – P. 201.

Розділ 5

ПЕРСОНАЛІЇ

УДК 94(477)0092

Тельвак Віталій

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА КОНФЛІКТИ В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ (початок ХХ ст.)

У статті розглянуто проблему конфліктів у середовищі українських інтелектуалів початку ХХ ст. крізь призму обговорення здобутків наукової діяльності М. Грушевського. Реконструйовано низку конфліктних ситуацій ідеологічного та особистісного характеру, зроблено висновок про їх конструктивний характер.

Ключові слова: М. Грушевський, українські інтелектуали, конфлікти, початок ХХ ст.

В статье анализируется проблема конфликтов в среде украинских интеллектуалов начала ХХ в. сквозь призму обсуждения результатов научной деятельности М. Грушевского. Реконструирован ряд конфликтных ситуаций идеологического и личностного характера, сделан вывод об их конструктивном характере.

Ключевые слова: М. Грушевский, украинские интеллектуалы, конфликты, начало ХХ в.

In the article the problem of the conflicts in the Ukrainian intellectual's surroundings of the beginning of XX century through the prism of the discussion of M. Hrushevsky's scientific activity has been considered. The string of conflict situations of ideological and personal characters has been restored, the conclusion about their constructual character has been done.

Key words: M. Hrushevsky, Ukrainian intellectual, conflicts, beginning of XX.

У новітніх історичних дослідженнях проблематика конфліктів у науковому середовищі поступово стає самостійним предметом вивчення. Виникнення нового дослідницького поля є результатом утвердження антропологічного підходу в наукознавстві. Зміщення акценту з розгляду наукових концепцій при вивченні боротьби напрямів і шкіл у науці на дослідження протистояння самих прибічників різних наукових ідей, організаційно об'єднаних у межах наукового співтовариства, відкриває можливість глибше зрозуміти не лише закономірності розвитку наукового пізнання, а й процеси формування та розвитку самого цього співтовариства.

У сучасних дослідженнях наукових конфліктів можна помітити два головні підходи. Один спрямований на виявлення особистих мотивів поведінки їхніх учасників з тим, щоб з'ясувати «культуру конфліктів» у науковому середовищі, тобто норми (зазвичай неявні), котрими вони керувалися при виникненні протиріч. Цим пояснюється переважна увага до особистісного аспекту конфліктів із залученням відповідного кола джерел (передусім особового походження). Другий підхід витікає з визнання конфліктності суттєвою рисою університетської демократії, коли опрацювання її норм та опанування ними

відбуваються у зіткненні позицій та їхніх носіїв. За такого підходу конфлікти поділяють на конструктивні («конфлікти ідентичності») та деструктивні (ті, що руйнують корпоративну ідентичність професури університетів). Кожний із цих підходів має раціональне зерно, проте обмеженість обох полягає у певному ігноруванні конкретно-історичного та ідеологічного контексту виникнення конфліктних ситуацій, врахування яких дає змогу переосмислити відомий історіографічний матеріал.

Для української історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст. проблему конфліктів у науковому середовищі найпродуктивніше розглядати крізь призму діяльності її чоловічих представників. У цьому аспекті надзвичайно вдячною є постать Михайла Грушевського, за яким в історіографічній традиції утвердилася справедлива репутація найпомітнішого діяча української історіографії його часу, плідного генератора наукових ідей, що сприяли модернізації вітчизняних гуманітарних наук. Значна роль ученого в українській науці, незаперечність авторитету його погляду на цілий спектр наукових, організаційних та суспільно-політичних проблем поступу українського життя від'ємною стороною, як про

© Тельвак Віталій, 2010

це писало багато сучасників М. Грушевського, мало надмірну амбітність львівського професора, його непоступливість і категоричність. Остання обставина нерідко ставала причиною виникнення конфліктних ситуацій між ученим та представниками його мікро- та макросоціуму. Оскільки ця проблема практично не була зауважена дослідниками як самостійна¹, спробуємо реконструювати конфліктні ситуації між М. Грушевським та іншими українськими дослідниками минулого наприкінці XIX – на початку XX ст., тобто в час, коли на взаємини між провідними представниками вітчизняного інтелектуального життя ще не впливали складні ідеологічні дискусії, які породила Перша світова війна та наступна доба визвольних змагань.

Найбільш гострими у зазначений період були дискусії концептуального характеру, що виникали між прихильниками та опонентами історичної схеми, обґрунтованої М. Грушевським у перших томах «Історії України-Руси». Вони були позначені значною емоційністю та конфліктністю, що нерідко виходила на особистий рівень з'ясування відносин. Для прикладу наведемо дві дискусії щодо поглядів львівського професора, які ініціювали, з одного боку, представник наддніпрянської історіографії, учень В. Антоновича професор Новоросійського університету Іван Лінниченко та з іншого – репрезентант галицької течії професор Чернівецького університету Володимир Мількович.

І. Лінниченко та М. Грушевський були знайомі ще з кінця XIX ст., свідченням чого є їхнє листування². Вони, українці за походженням та представники однієї наукової школи, розходилися у поглядах на минуле українських земель. Якщо М. Грушевський обстоював ідею національної та історичної самобутності українців, то І. Лінниченко сповідував класичні для російської історіографії тези про «єдність російського народу» та підпорядковану, в культурному й історичному відношенні, роль його «південного відгалуження». Відкритий ідейний конфлікт між учнями В. Антоновича розгорівся в роки Української революції, коли І. Лінниченко звернувся до голови Центральної Ради зі своїм емоційним листом, в якому заперечував історичні концепції останнього як платформу українського політичного руху. Втім, генеза цього публічного виступу, як вказує сам одеський професор, сягала початку XX ст., коли в 1904 р. з'явилася відома стаття львівського професора «Звичайна схема» руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Оскільки дискусію

довкола цієї статті І. Лінниченко з етичних мотивів вважав неможливою з огляду на цензурні обмеження, котрим піддавалися українські публікації в Російській імперії, безпосереднім приводом для полеміки з львівським колегою одеський професор обрав суто наукову проблему. Узагальнивши низку публікацій М. Грушевського в «Записках НТШ» та зміст перших томів «Історії України-Руси», І. Лінниченко у статті на сторінках академічних «Известий отделения русского языка и словестности императорской Академии наук» піддав критиці скептичні висловлювання львівського професора щодо достовірності грамот князя Галицького Лева³. Поряд із суто предметною полемікою дослідник декілька разів у тексті доволі скептично висловився щодо вартості національно-культурної діяльності очолюваного М. Грушевським НТШ та некоректно висловився на адресу української мови, цілком у дусі тез Т. Флоринського поставивши під сумнів її здатність бути інструментом академічної науки.

У своїй відповіді на сторінках того ж видання М. Грушевський зауважив, що критичні аргументи І. Лінниченка не стали для нього несподіваними. Натякнувши на складність доступу своїх україномовних праць до російського читача, львівський професор вказував, що вкотре взятися за перо його змусило те, що «критика п. Лінниченка не є такою об'єктивною й обережною у ставленні до моїх поглядів, аби могла сама по собі дати про них вірне враження»⁴. Полемізуючи з приводу порушеної критиком дослідницької проблеми, зрештою визнаючи часткову рацію його аргументів, М. Грушевський із прикрістю зазначив, що його опонент замість того, щоб дати уважний аналіз відомого матеріалу або ретроспективно вивчення пізніших явищ, перекидає його висловлювання, зумисне неточно перекладає фрази з української мови російською, глузує з українських слів. «Така манера висміювання українських «слівців» досить відома та широко використовується різними казенними фельетоністами, – вказує львівський професор, – але у серйозного вченого її бачити доволі дивно»⁵. У науці, переконаний історик, посиланнями на різні факти, що не стосуються справи, висміюванням слів або безпідставними звинуваченнями в упередженості позитивних результатів досягти важко.

Полемічний характер виступу І. Лінниченка засвідчив існування в середовищі певного інтелегентського прошарку підросійської України опозиційних настроїв щодо громадської та

наукової діяльності М. Грушевського. Сповідуючи думки про культурну та історичну єдність усіх гілок «русского народа», ці носії малоросійської ідентичності скептично сприйняли спроби львівського професора концептуалізувати український історичний гранд-наратив і розбудувати академічний кістяк українських гуманітарних студій.

Причини ідеологічного характеру лягли в основу й конфлікту М. Грушевського з Володимиром Мільковичем. Ліберальні умови для друку в Австро-Угорській імперії уможливили його бурхливе протікання та залучення до нього значної кількості українських інтелектуалів. Формальним поштовхом до виникнення конфлікту став вихід німецькомовного першого тому «Історії українського народу», появу якого в рецензії на сторінках авторитетного австрійського часопису надзвичайно критично сприйняв професор кафедри історії Східної Європи Чернівецького університету⁶. Зауважимо, що доля зводила В. Мільковича з М. Грушевським ще в середині 90-х років XIX ст., коли вони обидва конкурували за львівську кафедру. Саме цією обставиною деякі сучасники схильні були пояснювати особливу різкість висловів та негативізм чернівецького професора. Окрім того, В. Мількович належав до прихильників москвофільського табору галицького політикуму, відтак був принциповим ідейним опонентом М. Грушевського⁷.

На відміну від решти європейських оглядачів фундаментальної праці львівського професора, що з об'єктивних причин не змогли ознайомитися з українським оригіналом його книги, В. Мількович, як це зазначено на початку рецензії, не робив цього навмисне, оскільки, читаючи уривками «Історію України-Руси», зрозумів, що «не погоджується ані зі способом написання, ані з методом і результатами праці...», тож «відклав її в сторону та далі не звертав на неї уваги». Оскільки ареал розповсюдження книги через українську мову тексту був порівняно незначним, зазначив критик, він вирішив її ігнорувати. Проте німецьке видання зробило її загальнодоступною та популярною в Європі, тож необхідно було відмежуватися і від хибної концепції М. Грушевського, і від його історичної реконструкції, що й спричинило написання огляду для австрійського часопису. Ще не висловивши жодних застережень щодо рецензованої праці, В. Мількович категорично заявив, що вона – «пустеля» та «Потьомкінські образи». Насамперед, він емоційно розкритикував німецьку мову перекладу, зауваживши, що й мова українських текстів

М. Грушевського далека від досконалості. Далі рецензент піддав сумніву «критику, суд і методу автора», закинув його історичній реконструкції надмір гіпотетичності та непевності і навіть виявив банальне незнання М. Грушевським подій та фактів всесвітньої історії. Особливо гострої критики зазнала історична схема львівського професора, найбільше ж дісталось в огляді його антинорманської теорії. Висновок автора рецензії звучав категорично: історія українського народу надалі залишається не написаною, а книга М. Грушевського так і не наблизилась розв'язання цієї проблеми. Загалом при читанні тексту В. Мільковича у вічі впадає недоречно в академічній рецензії різкість висловів, відчувається значне роздратування опонента, що заважає читачеві сприйняти його наукову аргументацію.

Гострокритичний виступ В. Мільковича підхопили ідейні опоненти М. Грушевського у Галичині. Низка львівських видань – як москвофільського, так і консервативно-народовецького спрямування – опублікували уривки з рецензії чернівецького професора, додаючи до них нерідко власні дошкульні коментарі. Оцінки цього професора помітила правомонархічна преса Російської імперії⁸. Найбільше у справі «популяризації» оцінок В. Мільковича зробили «Галичанин» та «Руслан». Редакція останнього часопису запропонувала обговорити на своїх шпальтах працю М. Грушевського, запрошуючи й самого автора виступити на предмет критичних зауважень щодо його першого тому «Історії». Як перший крок до такого обговорення у журналі було опубліковано переклади рецензій на книгу поляка А. Брікнера⁹, німця Р. Штібе¹⁰ та самого В. Мільковича¹¹. До тексту останнього редакція додала кілька власних міркувань, у яких солідаризувалася з цим автором. Ця публікація стала початком дискусії між прихильниками М. Грушевського, які висловлювали свою позицію на сторінках газети «Діло», та самим В. Мільковичем, що опонував їм зі шпальт «Руслана».

Першим на захист свого вчителя виступив С. Томашівський у різкій та емоційній статті під промовистою назвою «Злість і Зависть («Руслан» і проф. Милькович)», опублікованій у кількох числах «Діла»¹². Він передовсім змалював загальну палітру надзвичайно позитивного сприйняття німецькомовної праці М. Грушевського у фаховому середовищі: «Треба признати, що всі голоси критики, з виїмком одного-однісінького, для автора дуже прихильні; всі підносять величезну читаність, основне знане предмету, грун-

товне опановане величезного матеріалу з дуже широкого поля, тонкий критичний зміст й аналітичні здібності та незвичайно поважне і сумлінне трактування предмету та не скривають того враження, що в історіографії північного сточища Чорного моря взагалі, а в українській спеціально, признано всі прикмети, які можуть прикрашувати тільки визначного, дуже поважного історика». З'ясовуючи мотиви неприхильного відгуку В. Мільковича, автор вказав на його москвофільство, що й зумовило ідейне неприйняття ним усієї діяльності львівського професора. У діях В. Мільковича С. Томашівський схильний убачати звичайну помсту за невдале його змагання за львівську кафедру, а також нечесну конкуренцію, оскільки сам чернівецький історик був автором розділу про історію українських земель у німецькомовній історії Східної Європи¹³, при цьому «повними пригорщами користаючи з «Історії України-Руси». Учень М. Грушевського також навів приклади фальшування В. Мільковичем цитат, виривання їх із контексту оповіді, упередженого ставлення до тексту, перекручування думок, інші численні інсинуації. «Руслан» же, як вважає С. Томашівський, інспірований політичними опонентами М. Грушевського, просто використав рецензію чернівецького історика у своїй перманентній боротьбі із львівським професором і його однодумцями. Водночас у цій статті С. Томашівський чи не вперше чітко сформулював власні, відмінні від учителя, наукові позиції. Передусім він заявив про своє неприйняття історичної аргументації М. Грушевського на користь антинорманської теорії, акцентувавши свої норманістські вподобання. Саму статтю було написано у досить різкому тоні, що не сприяло продовженню дискусії в академічному річищі.

Категоричність С. Томашівського викликала відповідну реакцію В. Мільковича, що виступив у «Руслані» зі статтею «Відповідь моїм напасникам». У гострій формі полемізуючи із С. Томашівським, він назвав брудними підозри у помсті М. Грушевському за конкуренцію щодо львівської кафедри та закид у плагіаті. Далі в різкій формі автор виклав основні тези своєї німецької рецензії, підсумовуючи, що «в ділі проф. Грушевського іде о цілком що іншого, а іменно, що автор пише, не обдумавши, пише без критики». Відповідаючи на інший закид свого опонента щодо численних позитивних відгуків на книгу М. Грушевського у західноєвропейській науковій періодиці, В. Мількович підкреслив політичну мотивацію цих оцінок. «Коли твір проф. Грушевського хва-

лили німці, – стверджував він, – то зробили то з політичної тактики, котрої видно панове «Діла» не розуміють»¹⁴.

До виступу С. Томашівського на захист праці М. Грушевського приєднався і її редактор І. Франко. Пояснивши відсутність фахового перекладача затримку з виходом книги та наявні помилки перекладу, він вказав на навмисну гіперболізацію В. Мільковичем деяких недоліків праці, його намагання применшити за будь-яку ціну її вартість, надуманість більшості зауважень щодо неточності передачі німецькою тих чи інших термінів. Каменяр підніс важливе національне значення, яке, на його переконання, має переклад твору М. Грушевського для популяризації української справи у світі¹⁵. До критичного виступу В. Мільковича І. Франко повернувся дещо пізніше у своїх «Причинках до історії України-Руси», зауваживши, що рецензія чернівецького професора «була писана чоловіком, який у своїй власній праці про аналогічну тему дав доказ дуже малого та примітивного знання предмета, а з поважною працею проф. Грушевського обійшовся не то легкокомисно, не то злобно та сторонничо»¹⁶.

Останнє слово у газетній суперечці залишив за собою В. Мількович. Продовжуючи полеміку в статті «Ще одна відповідь моїм напасникам», він знову звернувся до помилок перекладу, наголошуючи на системному, а не випадковому характері останніх: «Ціла книга єсть так скандально переложена, що я читаючи встидався, що Русини щось такого могли в світ пустити». Очевидно, вичерпавши наукові докази в полеміці з С. Томашівським докола праці М. Грушевського, він зійшов на особистісний рівень з'ясування стосунків. Як кінцевий аргумент на захист свого бачення помилковості історичної реконструкції М. Грушевського, В. Мількович використав шлях моральної дискредитації опонента. У цьому дусі він зауважив: «В кінці можу п. Томашівському поставити свідків, що він сам раз казав: що проф. Грушевський плете часом такі дурниці на викладах, що витримати не можна»¹⁷. Підбиваючи підсумок дискусії, автор застеріг опонентів від її продовження, обіцяючи в іншому випадку перенести полеміку на сторінки західноєвропейських фахових видань.

Останнім на емоційні закиди В. Мільковича відреагував М. Грушевський. Його розлога відповідь німецькою мовою під назвою «Чи вже написана історія русинського народу чи ще ні?» з'явилася 1908 р. в черговому томі часопису «Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung»¹⁸. Щоденникові записи вченого

дають змогу простежити процес написання цієї відповіді та переконують, що дослідник надавав великого значення обґрунтуванню власних концепцій, які виносилися для обговорення на форум знаного європейського часопису. «На вечір запросив Франка, Томашівського і Гнатюка – прослухати відповідь Мільковичу, – читаємо запис у щоденнику від 26 жовтня 1907 р. – історична частина скінчена. Перейшовши всі закиди, набрав я великого поважання до свого І тому. Тільки що антагоніст драгтивий»¹⁹.

Свою відповідь М. Грушевський почав з доведення того факту, що український національний рух, а також українська історіографія аж ніяк не є такими новими для зламу ХІХ–ХХ ст. явищами, якими їх подав у своїй рецензії В. Мількович. Він подав короткий історіографічний огляд розробки українського минулого, починаючи з праць Й. Енгеля кінця ХVІІІ ст. та закінчуючи власними науковими пошуками. Відтак кафедра української історії у Львівському університеті, стверджував М. Грушевський, постала як закономірний наслідок кількісного та якісного зростання українознавчих студій, а не як політичний проект, що мав на меті реалізацію плану створення цілісного синтезу українського минулого на противагу існуючим російським чи польським моделям. Реконструювання узагальненої картини минулого українського народу, писав М. Грушевський, ще у студентські часи було для нього заповітною мрією. І як перший крок на шляху до неї постала його монографія про історію київської землі. Для львівського професора незрозумілою є антипатія В. Мільковича до «Історії України-Руси». Ігнорування цієї праці, на чому особливо наголошував у своїй рецензії чернівецький дослідник, не може прикрашати жодного серйозного вченого, який повинен узагальнити всю можливу повноту джерел і літератури. Через таку упередженість, зауважив М. Грушевський, критика В. Мільковича не є для нього прийнятною, тим паче, що її тон виразно дисонує із загальним визнанням німецького видання в колі західноєвропейських дослідників.

Далі М. Грушевський зазначив, що вони зі своїм опонентом займають не лише відмінні історіографічні, а й світоглядно-історіософські позиції. «Я шукаю в історії Східної Європи, в її культурі, в її соціальному та історичному житті органічний розвиток української національності і уявляю собі історію українського народу як нероздільне органічне ціле, – писав М. Грушевський. – Для професора Мільковича не існує

ні українського народу, ні української історії, він знає лише «Росію» від Рюрика до Миколи ІІ, складовими частинами якої є Київська Русь ХІ–ХІІ ст., Галицько-Волинське князівство ХІІІ–ХІV ст., а також Володимир на Клязьмі ХІІІ–ХІV ст. і Московія ХV–ХVІ ст. Він слідує старій панросійській схемі, цьому втіленню московсько-петербурзького централізованого духу, який знає лише російську і польську імперію, а історію українського народу впливає епізодично то в історію Росії, то в історію Польщі»²⁰.

Автор справедливо зауважив, що В. Мількович замість того, щоб полемізувати з принципових концептуальних моментів конструювання східноєвропейського минулого, вдався до огульної неаргументованої профанації та заперечення викладених в «Історії українського народу» положень. Далі він навів численні факти упередженого та некоректного ставлення В. Мільковича до висловлених у книзі ідей і концепцій, показав нелогічність і беззмістовність закидів рецензента. Наприклад, на зауваження В. Мільковича про відсутність нових джерел у книзі, М. Грушевський звернув увагу на значний масив уперше використаних ним археологічного, лінгвістичного, етнологічного та історичного матеріалів. «Все це нове, – підсумував М. Грушевський. – Інше питання, чи воно зроблено добре, чи ні; але не треба знати історичної літератури Східної Європи для того, щоб зовсім не знати, що було зроблено до цього і що нового несе моя праця, та жалітися на брак самостійних думок»²¹. Зауважимо, що відповіді на всі закиди В. Мільковича у статті М. Грушевського є надзвичайно докладними та аргументованими, спрямованими, очевидно, на глибше ознайомлення європейських учених із предметом дискусії.

Багатомісця у статті відведено для демонстрації некоректності рецензента, довільного тлумачення рецензованого тексту, висмикування цитат із контексту, перекручення багатьох виразів тощо. Завершивши перший блок пояснень, львівський професор зазначив: «Читачі, гадаю, одержали з цього достатнє уявлення про пана рец[ензента]. Із спокійною совістю я міг би віднести до цього і всі інші закиди, але щоб не думали, що я справився лише з німецькими горішками, а міцніші відклав, я хочу розглянути зміст усіх його закидів»²².

Друга частина відповіді присвячена полеміці з В. Мільковичем щодо ключових моментів «Історії українського народу» – особливостям слов'янської колонізації та міграції, антській

проблемі, культурі та побуту полян, генезі державно-політичних форм Київської Русі тощо. І знову М. Грушевський продемонстрував неабияку ґрунтовність у поясненнях, часто апелюючи при цьому до думки визнаних у Європі наукових авторитетів, що, вочевидь, покликано було посилити його власну аргументацію. Пояснюючи читачеві докладність своїх коментарів, М. Грушевський зауважив: «Я повинен попросити вибачення у читачів цього періодичного видання, що мучу їх такими елементарними доказами. Але ж що робити? Рец[ензенту], який працює такими методами, треба дещо нагадати»²³.

Завершують статтю львівського професора пояснення причин наявності друкарських помилок і деяких хиб стилу та мови книги. Знімаючи вину за ці прорахунки з перекладача Ф. Носсі та редактора І. Франка, автор вкотре демонструє неприховане бажання критика знайти будь-які огріхи в книзі, не зупиняючись при цьому перед відвертими інсинуаціями. Отож, узагальнив М. Грушевський, рецензія В. Мільковича жодною мірою не підважила науковості концептуальних ідей «Історії українського народу». Навпаки, чернівецький професор виступив у своєрідній ролі *advocatus diaboli* – скандальним характером своєї критики зробив своєрідну рекламу книзі та привернув до неї увагу багатьох європейських дослідників. Підбиваючи підсумки своїм роздумам, автор стверджує: «Чи це комусь подобається чи ні, але русинська історія, я в це твердо вірю, є і залишається написаною»²⁴. Даючи загальну характеристику відповіді М. Грушевського, зауважимо, що вона має не лише суто історіографічний інтерес – розширює наше уявлення про дискусії в тогочасній українській науці, а й допомагає краще зрозуміти аргументацію вченого на користь власних наукових гіпотез.

ґрунтовна відповідь М. Грушевського не залишилася без відповіді його опонента, який подав свою репліку, надруковану відразу після тексту львівського професора. На її початку В. Мількович зауважив: «Якщо я дозволяю собі ще раз звернутися до цієї проблеми, то не з причини, що я бачу загрозу моїй позиції з боку критики автора, а для того, щоб правильно висвітлити його тактику захисту. Адже досить лише послухати, як автор захищається!»²⁵. Далі чернівецький професор намагався довести, що його опонент дав відповіді не по суті висунутих зауважень, а лише зайвий раз переказав провідні ідеї «Історії українського народу». В. Мількович вкотре закинув М. Грушевському хибне конструювання початків давньоруської державності та генези етнічних

процесів у східноєвропейському регіоні, звинуватив у марнославстві та методологічній неграмотності, фактично переповівши попередні зауваження. На деяких моментах «Історії українського народу», як-от антинорманізм чи реконструкція генези українського етносу, він зупинився докладніше, наголосивши, що принципово не сприймає головні історіографічні тези М. Грушевського. Зміст та тон репліки роблять передбачуваним і висновок В. Мільковича: «Коли ж він [М. Грушевський] завершує словами: «Історія українців є і залишається написаною, подобається це комусь чи ні», – то мушу заперечити йому: «Так, вона написана, але як!»²⁶. Загалом, на нашу думку, репліка В. Мільковича справляє враження, що чернівецький професор не почув свого львівського колеги, не зміг чи не захотів проникнути у його дослідницьку логіку. Тому тексти обох учених виглядають до певної міри герметично, адже дискусії як такої не відбулося – жодна зі сторін не визнала найменшої рації опонентів.

Найменш знаними нині є особисті конфлікти в середовищі українських істориків. Тут загалом сформувалася цікава для української історіографії злама XIX–XX ст. проблема публічного та приватного сприйняття праць М. Грушевського. Так, на тлі піднесених оцінок та публічного пієтету до творчості вченого, подибуємо непоодинокі згадки про більш чи менш критичне сприйняття його ідей, яке висловлювалось у приватних бесідах чи листуванні. Ми вже згадували закид В. Мільковича С. Томашівському про його несприйняття деяких творчих ідей учителя.

В іншому випадку газетної полеміки – між С. Томашівським і М. Павликом – навколо критичного сприйняття М. Грушевським та його одностайними постаті М. Драгоманова, тепер уже учень львівського професора закидає опонентів критичні вислови щодо «Історії України-Руси», головно брак у ній національної ідеї. М. Павлик, обурюючись неетичністю такого вчинку С. Томашівського, писав: «... Мушу сказати, що я говорив з д. Томашівським про історію д. Грушевського двічі: раз, під свіжим враженням від двох перших томів, і тоді я закинув тій історії взагалі хаотичність, недостачу ідейності; а, другий раз, – той, про який згадує д. Томашівський...»²⁷. До того ж М. Павлик натякає, що й сам опонент не надто схвально відгукнувся про «Історію України-Руси»: «Д. Т.[омашівський] теж щось мені на те казав, але що? – я вже добре не пам'ятаю, а хотьби й пам'ятав, то не мав би права повторити того прилюдно, без виразного дозволу

д. Томашівського, тим більше, що воно, хто зна, чи зійшло би ся з тим, що він тепер написав про історію д. Грушевського...»²⁸. Розвінчаний у такій нестичній поведінці, М. Павлик надалі наважився публічно закинути головній праці М. Грушевського те, що вона є лише «матеріал (що правда, дуже цінний), до дійсної історії» та їй «хибує між іншим ідейности та й артистичного оброблення»²⁹. Згадані хиби, без тіні скромності твердив М. Павлик, значною мірою виправлено у пізніших працях львівського професора саме під впливом його критики. Зауважимо, що наведені тези М. Павлика були піддані аргументованій критиці його сучасниками³⁰. Причин такої «прихованої опозиції» до праць М. Грушевського в середовищі українських інтелектуалів було багато – від власних амбіцій до політико-ідеологічних суперечок. В історіографічному ж плані такою причиною може бути те, що не легко було наблизитися до рівня фахових знань М. Грушевського, щоб вести з ним публічно полеміку на рівних.

Незважаючи на безкомпромісний і подекуди скандальний характер дискусій, розгорнутих на сторінках наукової періодики та щоденної преси між М. Грушевським та його опонентами, слід вказати на їхній конструктивний характер, адже результатами обговорення стало чіткіше окреслення ідейних та концептуальних позицій сторін, що продемонструвало своєрідний розклад сил у тогочасному українському інтелектуальному середовищі. Наслідком цієї полеміки стало, передусім, чітке окреслення традиційного русофільсько-москвофільського та малоросійського (у дусі теоретичних настанов прихильників «звичайної схеми»), а також дедалі більш модернізованого національного погляду на конструювання моделі українського минулого. В основі цих конкурентних історіографічних позицій лежало глибше світоглядне протистояння між носіями загальноросійської та української національних ідентичностей. Також можемо відзначити ледь помітні у той час відмінності серед прихильників україноцентричної історіософської моделі. Так, чи не вперше саме у полеміці з В. Мільковичем про власне, відмінне від поглядів учителя, бачення вихідних для реконструкції історії України моментів заявив С. Томашівський, фактично солідаризувавшись із прихильниками норманізму.

¹ Толочко О. П. Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Линниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) // Укр. археограф. щорічник. – К.: Наук. думка, 1993. – Вип. 2. –

С. 92–103; Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 143–156; Горинь В. Останній конфлікт М. Грушевського в НТШ // Михайло Грушевський і Західна Україна: доп. й повідомл. наук. конф. – Львів, 1995. – С. 38–40.

² Толочко О. П. Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Линниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) // Укр. археограф. щорічник. – 1993. – Вип. 2. – С. 98. Див. також: Хмарський В. Листування І. А. Линниченка та М. С. Грушевського // Укр. історик. – 2002. – № 1–4. – С. 538–547.

³ Линниченко И. А. Грамоты Галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников // Известия Отделения русского языка и словестности императорской Академии наук. – СПб., 1904. – Т. IX. – Кн. 1. – С. 80–102.

⁴ Грушевський Мих. Еще о грамотах кн. Льва Галицкого (По поводу статьи проф. Линниченко) // Известия Отделения русского языка и словестности императорской Академии наук. – СПб., 1904. – Т. IX. – Кн. 4. – С. 269.

⁵ Там же. – С. 281.

⁶ Milkowicz: Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 // Mitteilungen des Instituts für österreichische geschichtsforschung. Redigirt von Oswald Redlich. – Innsbruck, 1907. – Band XXVIII. – S. 527–535.

⁷ Див. докл. про В. Мільковича: Никурса М. Мількович Володимир // Українські архівісти: бібліогр. довідник. – К., 1999. – С. 225–226; Зайцева З. І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.): монографія. – К.: КНЕУ, 2006. – С. 284–288.

⁸ А. Б. Украиноманія у нас и за рубежом // Окраины России. – 1907. – № 45–46.

⁹ Брікнер А. Норманська догма // Руслан. – 1907. – Ч. 188–195.

¹⁰ Eine Geschichte der Ruthenen. Von Dr. R. Stübe. (Beilage zur Allgemeinen Zeitung. Ausgabe in Wochenheften. Verantwortlicher Herausgeber in. V.: Alfred Frhr. V. Mensia. München 1907. Heft 44, Nr. 151–154. Ausgegeben 24 August) // Руслан. – 1907. – Ч. 201–203.

¹¹ Милькович В.: Hruševskýj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 // Руслан. – 1907. – Ч. 196–201.

¹² Томашівський С. Злість і Зависть («Руслан» і проф. Милькович) // Діло. – 1907. – Ч. 205. – С. 1, Ч. 206. – С. 1–2, Ч. 208. – С. 1–2.

¹³ Див.: Milkowicz Wladimir. Prof. Dr. Osteuropa / Weltgeschichte herausgeben von Hans F. Helmolt. – Leipzig und Wien, 1905. – 596 s.

¹⁴ Милькович В. Відповідь моїм напасникам // Руслан. – 1907. – Ч. 214. – С. 1–3.

¹⁵ Франко І. Ще в справі одної рецензії та рецензентів // Діло. – 1907. – Ч. 253. – С. 1.

¹⁶ Франко І. Причинки до історії України-Русі. Часть перша // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 47. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 419.

¹⁷ Милькович В. Ще одна відповідь моїм напасникам // Руслан. – 1908. – Ч. 1. – С. 4–5.

¹⁸ Hruschewskyj M. Ist die Geschichte des ruthenischen Volkes geschrieben oder noch nicht? // Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Redigirt

von Oswald Redlich. – Innsbruck, 1908. – Band XXIX. – S. 201–215. Коментований переклад цієї відповіді, а також репліку на неї В. Мільковича автор опублікував в: *Тельвак В.* Малознана німецькомовна праця Михайла Грушевського // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* – Вип. X. – Дрогобич: Коло, 2006. – С. 681–701. Усі цитати подано за цим виданням.

¹⁹ Щоденники М. С. Грушевського (1904–1910 рр.) // *Київська старовина.* – 1995. – № 1. – С. 21.

²⁰ *Тельвак В.* Малознана німецькомовна праця Михайла Грушевського. – С. 688.

²¹ Там само. – С. 689.

²² Там само. – С. 692.

²³ Там само. – С. 695.

²⁴ Там само. – С. 697.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – С. 700.

²⁷ *Павлик М.* Іще раз: не кличте всує! // *Діло.* – 1905. – Ч. 48. – С. 2.

²⁸ Там само.

²⁹ *Павлик М.* Михайло Драгоманів, «високий рівень» українства та «нова ера». – Львів, 1906. – С. 28–29.

³⁰ Див. напр.: *М. Ж. [Дорошенко Д.]*: Павлик М. Михайло Драгоманів, «високий рівень» українства та «нова ера». Львів, 1906, стор. 44; *Павлик М.* Михайло Драгоманів і його роля в розвою України. Львів, 1907, стор. 91 // *Україна.* – 1907. – Т. II. – Кн. 2. – Част. 1. – С. 227.

УДК 930.25(477)(092)

Палієнко Марина

АРХІВНА ДІЯЛЬНІСТЬ АРКАДІЯ ЖИВОТКА У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

У статті висвітлено архівну діяльність українського громадсько-політичного діяча, педагога, історика преси Аркадія Петровича Животка (1890–1948), проаналізовано організацію ним збирання, описування та вивчення документальних, книжкових та пресових колекцій Українського національного музею-архіву та Українського історичного кабінету в Празі у 1920-х – першій половині 1940-х рр.

Ключові слова: Аркадій Животко, українська еміграція, архіви, Український історичний кабінет у Празі.

В статье освещена архивная деятельность украинского общественно-политического деятеля, педагога, историка прессы Аркадия Петровича Животко (1890–1948), проанализирована организация им собрания, описывания и изучения документальных, книжных и журнально-газетных коллекций Украинского национального музея-архива и Украинского исторического кабинета в Праге в 1920-х – первой половине 1940-х гг.

Ключевые слова: Аркадий Животко, украинская эмиграция, архивы, Украинский исторический кабинет в Праге.

In the article it is elucidating the archival activity of the Ukrainian social and political figure, a teacher and a historian of the press A. P. Zhyvotko (1890–1948). It is analyzing his work in the field of collecting, describing and researching the Ukrainian National Museum and Archives' as well as the Ukrainian Historical Study's collections of documents, books and periodicals from the 1920th till the middle of 1940th.

Key words: Arkadij Zhyvotko, Ukrainian emigration, archives, the Ukrainian Historical Study in Prague.

Ім'я Аркадія Петровича Животка (1890–1948) вписано в аналі української історіографії як автора фундаментальної «Історії української преси» – результату його багатолітнього пошуку, систематизації, аналітичного опрацювання та узагальнення розрізаних відомостей про численні українські часописи, що допомогло цілісно реконструювати становлення та розвиток національної періодики до Другої світової війни. Ця праця вперше побачила світ лише через 40 років після смерті вченого – у 1989 р. Її видано у Мюнхені Українським технічно-господарським інститутом, співробітником якого Аркадій Петрович був в останній, «мюнхенський», період свого життя. У передмові до видання д-р К. Костів відзначав, що ця «солідна наукова праця» є «цінною цеглиною, положену в будові історичної правди про постання, розвиток і завершення української преси»¹.

У радянській Україні до початку 1990-х рр. ім'я вченого було малознаним, що зумовлювалось його громадською та публіцистичною діяльністю в добу визвольних змагань українського народу, приналежністю до Української партії соціалістів-революціонерів (УПРС), а згодом – активною участю у житті міжвоєнної української політичної еміграції в Європі. Важливим кроком у вивченні та популяризації творчої спадщини А. Животка стало перевидання «Історії української преси» в Україні, здійснене 1999 р. у серії «Літературні пам'ятки України» (упорядник, автор історико-біографічного нарису і приміток М. Тимошик)². Цим виданням було закладено підґрунтя для вивчення його вкладу у дослідження історії української журналістики.

Водночас слід зазначити, що реконструкція цілісної біографії А. Животка можлива після

© Палієнко Марина, 2010

комплексного вивчення його багатогранної громадсько-політичної, педагогічної, архівної та публіцистичної діяльності. Метою нашої статті є встановлення внеску ученого в збереження архівних колекцій української еміграції у Чехословаччині, його ролі у діяльності Українського національного музею-архіву (УНМА) та Українського історичного кабінету (УІК) в Празі. В її основу нами покладено документи, які є в особовому фонді А. Животка (ф. 3560), а також у фондах УІК при МЗС ЧСР (ф. 3866) та УНМА при Українському інституті громадознавства в Празі (ф. 4018), що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Становлення особистості А. Животка відбувалось у буремні роки Першої світової війни та революційних подій 1917–1920 рр. У статті-передмові до перевиданої 1999 р. «Історії української преси» М. Тимошик зазначав, що «народився Аркадій Петрович Животко 1890 року на Вороніжчині. Ні про батьків, ні про його дитячі та студентські роки у наявних архівних матеріалах не вдалося віднайти жодних свідчень. Відомо лише, що Петербурзький університет він закінчував 1917-го і тоді ж став активним членом Української партії соціалістів-революціонерів»³. Водночас, виявлені нами у ЦДАВО України документи особового походження дають можливість не тільки встановити точну дату і місце народження його, а й уточнити назву освітнього закладу, в якому він здобув вищу освіту.

Грунтуючись на даних, включених А. Животком до укладеної 1922 р. «Curticulum vitae», він народився 1 вересня 1890 р. у слободі Пуховій Острогозького повіту Воронежської губернії. Після закінчення у 1912 р. реальної школи у 1913–1917 рр. Аркадій Петрович навчався на словесно-історичному відділі педагогічного факультету Психоневрологічного інституту в Петербурзі⁴. Ще у студентські роки А. Животко виявив зацікавлення проблемами дошкільної освіти і виховання, активно співпрацюючи у Товаристві дошкільного виховання. Водночас формувалася його громадянська позиція, він очолював студентський український гурток ім. Шевченка (1913–1917), брав участь у розповсюдженні українських книжок⁵. Поринувши у 1917 р. у громадсько-політичне життя, А. Животко став членом Української партії соціалістів-революціонерів (УПРС) і того ж року обирався до складу Української Центральної Ради від Воронежської губернії.

Оскільки багатогранна громадсько-політична діяльність А. Животка заслуговує окремо-

го дослідження, вважаємо доцільним тут лише пунктирно зупинитись на основних віхах його біографії. У 1918–1919 рр. А. Животко перебував у Кам'янці-Подільському, де працював інструктором і завідувачем відділу виховання Подільської губернської народної управи, співробітничав у місцевій «Просвіті» та брав участь у виданні газет «Життя Поділля», «Громада», публікував статті з проблем педагогіки («Казки і квіти», «Фактори дошкільного виховання», «До справ керування дитячими садками») на сторінках часопису «Освіта».

У 1920 р. він переїхав до Кременця, де продовжував працювати на педагогічній ниві – керував дитячим клубом, очолював секцію дошкільного і позашкільного виховання товариства «Просвіта». Тут відбулася зустріч Аркадія Петровича з Олександром Черновою, яка невдовзі стала його дружиною.

У 1923 р. розпочався новий, «празький», період у житті А. Животка. Після переїзду до столиці Чехословаччини він у 1923–1925 рр. викладав в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова⁶. Як активного члена УПСР його залучили до співпраці в інституціях, в яких провідну роль відігравали представники цієї партії.

З другої половини 1920-х рр. Аркадій Петрович брав участь у роботі архівних осередків української еміграції у Празі. Спочатку він співпрацював в УНМА при Українському інституті громадознавства, завідуючи відділом преси та бібліотекою (офіційно цю посаду він обіймав з 1 липня 1927 р. до 1 березня 1930 р.)⁷. Тут розпочав укладати картотеку матеріалів з історії визвольних змагань та бібліографічний покажчик визначних діячів українського руху.

Діяльність УНМА із збирання та збереження історичних пам'яток українського народу офіційно припинилась у березні 1930 р. (цим місяцем датуються останні надходження до колекції УНМА; крім того, 1 березня 1930 р. звільнено з роботи всіх його співробітників). Однак, після того ще півтора роки тривала боротьба керівництва Українського інституту громадознавства за збереження цілісності музейно-архівної колекції. Зрештою у жовтні 1932 р. документальне та бібліотечне зібрання УНМА було передано на умовах депозитного зберігання до УІК, створеного у червні 1930 р. при МЗС ЧСР саме з метою опрацювання українських архівів.

А. Животко, поряд із М. Обідним та Л. Кобилянським, брав активну участь у діяльності УІК. У 1930–1933 рр., обіймаючи посаду заві-

дувача відділу преси останнього, він безпосередньо складав картотеку української періодики, виявляв та реєстрував українські журнали та газети у празьких бібліотеках, переглядав поточну пресу з метою виявлення публікацій про український громадсько-політичний рух тощо. Основну увагу приділив встановленню тісних ділових контактів з українськими організаціями в ЧСР та поза її межами, збиранню інформації про книжкові та документальні збірки українці за кордоном. У цей час ним започатковано створення бібліографічної бази, яка мала сприяти розвитку українознавчих студій за кордоном⁸.

Таким чином, у результаті евристичної та камеральної діяльності А. Животка протягом першої половини 1930-х рр. УІК підготував огляд видань з українознавчої проблематики у чеських книгозбірнях, бібліографічний покажчик української періодичної преси ХІХ – першої чверті ХХ ст., зібрав інформацію про публікації з проблем чеської історії та культури в українських періодичних виданнях, започаткував укладання картотеки з проблем українці та підготовку бібліографічних оглядів публікацій про життя українців у радянській Україні, Польщі та в еміграції.

На 1 січня 1932 р. бібліотека УІК вже складалась з 850 томів, а у збірці періодичних видань нараховувалось 14209 чисел різних часописів (2663 журналів та 11546 газет)⁹. Усі ці видання надійшли безкоштовно від кількох українських інституцій, зокрема НТШ у Львові, Українського наукового інституту у Варшаві, Українського наукового інституту у Берліні, ВУАН у Києві, Центрального архівного управління УСРР, а також окремих діячів – С. Шелухина, О. Бочковського, С. Смаль-Стоцького, Є. Онацького та ін.

У січні 1934 р. відбулось суттєве розширення функціональних обов'язків А. Животка, пов'язане зі змінами у персональному складі УІК. У зв'язку з погіршенням стану здоров'я Михайло Обідний вимушено залишив Прагу. З огляду на це Аркадія Петровича призначено референтом УІК, причому через скорочення штатів він мав також одноосібно спрямовувати роботу всіх відділів. Цього ж місяця за розпорядженням чехословацької влади УІК переведено до Тосканського палацу на Градчанській площі (Прага ІV), в якому розміщувався й Російський закордонний історичний архів.

Знаходження української інституції в одній будівлі з останнім неоднозначно сприйняли у середовищі української політичної еміграції. Зокрема, у часописах націоналістичного спрямуван-

ня «Новий час» (виходив у Львові за редакцією М. Коновальця) та «Самостійність» (виходив у Чернівцях за редакцією Д. Квітковського) у 1934 р. з'явилася низка публікацій, в яких керівництво УІК звинувачувалося у національній зраді, у передачі українських архівів до Російського закордонного історичного архіву.

Як референт УІК А. Животко у своїй відповіді політичним опонентам підкреслював: кабінет є самостійною установою, не зв'язаною з будь-якою іншою українською чи іноземною інституцією; на його чолі стоїть уповноважений МЗС ЧСР д-р Я. Славик, але у самому кабінеті працюють виключно українці. Спростовуючи твердження автора публікації в «Самостійності», що УІК є установою «московською під протекторатом чеського уряду», він наголошував, що УІК – це українська установа, яка не має жодного відношення до Російського закордонного історичного архіву. Розміщення ж кабінету в одній будівлі з російським архівом, на його думку, не могло бути підставою для звинувачення у «промосковській» орієнтації українських працівників; до того ж УІК знаходився у протилежній частині палацу, поруч із Білоруським закордонним архівом, Кубанським архівом, фінансовим та господарським відділами МЗС ЧСР¹⁰.

Крім того, А. Животко відстоював позиції УІК, регулярно виступаючи з доповідями про його діяльність на засіданнях Товариства охорони українських історичних пам'яток за кордоном. Так, у протоколі загальних зборів товариства від 30 червня 1936 р. було відзначено, що збори «з великою увагою й інтересом вислухали доповідь пана Животка і на пропозицію голови зборів ухвалили висловити панові Аркадієві Животкові подяку за його доповідь і за його віддану працю Українському історичному кабінетові»¹¹.

Загалом роль А. Животка у діяльності УІК впродовж 1930-х рр. була надзвичайно вагомою, оскільки, як уже зазначалось вище, від 1934 р. він одноосібно виконував обов'язки і референта, і секретаря, і завідувача всіма трьома відділами кабінету (архівним, пресовим та бібліотечним).

Важливою ділянкою архівознавчої праці Аркадія Петровича було здійснення експертизи цінності документів, які пропонувалися для придбання як окремими емігрантами, так і організаціями. Більшість пропозицій надходила від осіб, які були членами УПСР або працювали в установах, близьких до Українського громадського комітету. Так, 1934 р. УІК запропоновано придбати листування відомого українського лі-

тературознавця та громадсько-політичного діяча Павла Богацького. 8 жовтня 1934 р. А. Животко уклав на ім'я уповноваженого МЗС ЧСР д-ра Я. Славіка «Огляд матеріалів, запропонованих УІК п. П. О. Богацьким», в якому відзначав, що вони складаються з листів різних визначних українських громадських, політичних, наукових та літературних діячів, обіймають період від 1921 р. та є цінним джерелом для висвітлення видавничої справи за кордоном, взаємовідносин між різними політичними течіями тощо¹². З огляду на історичну цінність їх він запропонував придбати для УІК за 1200 крон чеських¹³. Серед адресантів П. Богацького були В. Винниченко, О. Кобилянська, В. Гнатюк, І. Айзеншток, В. Самійленко. Крім того передавалося надходження збірки листів С. Єфремова, Л. Драгоманової-Шишманової, І. Борщака, М. Вороного, В. Стефаніка, М. Черемшини, Б. Лепкого, О. Олесья, С. Черкасенка. Загалом за його пропозицією УІК придбав у П. Богацького 137 листів обсягом 202 арк.

А. Животко долучився також до збереження документальної і творчої спадщини відомого українського письменника Спиридона Черкасенка, архів якого опинився за кордоном, оскільки він, починаючи з 1919 р. перебував в еміграції – спочатку у Відні, а з 1929 р. у Празі. У червні 1935 р. письменник звернувся до Аркадія Петровича з пропозицією придбати для колекції УІК за 1500 крон чеських його листування з відомими українськими громадськими та культурними діячами – Г. Коваленком, М. Садовським, Є. Чикаленком, О. Лотоцьким, С. Єфремовим (загалом 68 листів на 130 арк.)¹⁴.

13 червня 1935 р. А. Животко зробив і подав на розгляд уповноваженому УІК Я. Славіку огляд архівних документів С. Черкасенка, який містив не тільки їхню докладну характеристику, а й джерельну оцінку. Наводимо цей огляд тут як яскравий приклад його діяльності в якості архівного експерта:

«Документи, запропоновані п. С. Черкасенком Українському історичному кабінеті з метою продажу їх йому, складаються з листів різних визначних українських громадських, політичних та літературних діячів. Обіймають період від 1922 року і пізніше. Всього листів 68 в 130 аркушах. Листи мають також чимало інформатичних прилог.

Зміст листів носить переважно характер громадсько-культурний та політичний. Дають багато матеріалів щодо біографії деяких осіб, характеристики визначних осіб, споминів та різного роду

зауважень до праць. Крім того велика кількість листів, зокрема, Г. Коваленка, дають багатий матеріал щодо наукового, політичного та побутового характеру життя в сов[ітської] Україні.

Поодинокі листи обіймають:

1. Г. Коваленко – науковий працівник, відомий популяризатор, активний співробітник Інституту укр[аїнської] мови, науковий співробітник УАН – звільнений після процесу «С.В.У.» – Союзу Визволення України. Бувший укр[аїнський] соц[іал]-демократ. 28 листів – 62 арк. Листи обіймають: 1) Політичне становище на Україні. Залежність України; 2) «Українізація»; 3) С.Єфремов та його становище в сов[ітській] Україні, як контр-рев[олюціонера]; 4) Косинка та його характеристика; 5) Хвильовий; 6) Савченко; 7) Приїзд проф. Грушевського на сов[ітську] Україну та оцінка цього факту зі становища політичних умов життя; 8) А. Крушельницький і «Нові шляхи» у Львові; 9) Згадка про В. Самійленка; 10) Засідання УАН, присвячене Дніпровій Чайці – матеріал неопублікований у пресі; 11) Оцінка вид[ання] «Нашої Землі» в Ужгороді; 12) Дорошкевич, характеристика; 13) Совітський побут; 14) Церковно-релігійне життя. Укр[аїнська] автокефальна церква. Переважна кількість листів мають різні додатки.

2. М. Садовський – відомий український артист і громадський діяч. 26 листів – 53 арк. Листи обіймають: 1) Матеріали до історії українського театру на Україні, Галичині та на Підкарп[атській] Русі; 2) Критичне зауваження до праці проф. Дм. Антоновича з історії українського театру; 3) Спостереження українського совітського театру та критичні зауваження; 4) Деякі зі споминів з минулого.

3. Є. Чикаленко – відомий український громадський діяч. Основник часопису «Рада» 1905 року та інших видань. Активний робітник у визвольному русі. 8 листів – 8 арк. Листи обіймають: 1) Деякі дані до біографії; 2) До історії опублікування споминів та «Щоденника»; 3) Умови життя на еміграції.

4. І. Вазяк – громадський і політичний діяч. Б[увший] член (видний) Укр[аїнської] партії соц[іалістів]-революціонерів. Політичний діяч на еміграції – в Польщі. Один лист. Лист обіймає характеристику українського політичного життя на еміграції в Польщі.

5. О. Лотоцький – український науковий робітник, політичний діяч. Директор Укр[аїнського] наукового інституту у Варшаві. Активний член Радикально-демократичної партії. Два листи. 2 арк. Листи обіймають: 1) Полеміка «Укра-

їнських вістей» з «Новою Україною»; 2) Запрошення дати вірш на смерть С. Петлюри.

6. Чепіга (один лист) – відомий педагогічний діяч. Лист говорить про руський шовінізм у видавничій справі на Україні.

7. М. Вороний (один лист) – відомий український поет. Лист говорить про причини його повороту з еміграції на Україну.

8. С. Єфремов – один лист персонального характеру»¹⁵.

А. Животко вважав ці листи цінним джерелом з української історії та пропонував придбати їх за 1000 крон чеських. Уповноважений Я. Славік 19 червня погодився з пропозицією придбати листування С. Черкасенка для колекції УІК. Дещо пізніше УІК придбав від С. Черкасенка ще 60 листів (на 96 арк.) письменника і громадського діяча Г. Коваленка за 1924–1934 рр. У листопаді 1940 р., коли після смерті С. Черкасенка постало питання про долю його архіву, А. Животко звернувся до української громади в Протектораті з пропозицією долучити його до фонду письменника, що вже існував у складі УІК.

Загалом упродовж 1930-х рр. А. Животко організував передавання до УІК цінних збірок С. Русової, Н. Григорієва, С. Шелухина, М. Шаповала, К. Лоського, М. Скидана, Д. Ісаєвича, Ю. Тищенко, а також архівів УПСР, Української студентської спілки у Брно.

Паралельно з комплектування та упорядкування архівних збірок Аркадій Петрович проводив значну інформаційну роботу, оскільки кабінет активно відвідували з метою ознайомлення та в науково-довідкових цілях не тільки українські науковці та студенти, а й іноземці, зокрема чехи, німці, поляки, американці та ін. (за перші п'ять років було зареєстровано 990 відвідин, а у 1936–1940 рр. – 1408). Спектр питань, які цікавили наукову громадськість, був надзвичайно широким, однак найбільшу увагу українських та закордонних дослідників привертала матеріали доби Української революції (1917–1920), а також публікації, що висвітлювали діяльність окремих еміграційних осередків. Зокрема, Український науковий інститут у Варшаві просив подати інформацію про кийські часописи 1917–1918 рр. та джерела для вивчення суспільно-політичних рухів в Україні у 1917–1920 рр., співробітники Гуверівської бібліотеки у США цікавились бібліографією української історії 1917–1920 рр., Слов'янська бібліотека у Празі збирала відомості про монографії з історії, що були представлені у колекції УІК. У читальному залі УІК окрім українських дослідників працювали й іноземці –

чехи, американці, німці, поляки, росіяни, хорвати, литовці, норвежці та ін. Загалом відсоток іноземців, які працювали тут, становив 22% від загальної кількості відвідувачів¹⁶.

Згідно з статистичними даними, поданими А. Животком в огляді «Український історичний кабінет (1930–1940)», серед періодичних видань найчастіше використовувалася преса, яка виходила на українських землях у 1920–1930-х рр. (51% вимог), далі йшла еміграційна преса (18,7% вимог) і преса періоду визвольних змагань (11,7%). Із книжкових видань найбільшим попитом користувалися книги з української історії (34,8% вимог), і серед них – праці М. Грушевського, далі йшли спомини (15,5%), з яких найчастіше замовляли О. Лотоцького, Є. Чикаленка та Д. Дорошенка, третє місце посідали праці з історії української літератури (13,6%)¹⁷.

На відміну від книжкових та пресових видань користування документальними збірками УІК було обмеженим. Дозвіл на використання їх видавався тільки після спеціального розпорядження уповноваженого МЗС ЧСР (згодом – Міністерства внутрішніх справ). Однак переважну більшість архівних колекцій було закрито для дослідників. Наприклад, Б. Галайчукові з Берліна було відмовлено в ознайомленні з документами українських дипломатичних місій, що зберігалися в УІК; А. Животко, обгрунтовуючи у листі від 30 вересня 1935 р. відмову у доступі до них, відзначив, що згідно з правилами кабінету «з огляду на ще досить близький час подій – всі документи, що торкаються визвольної боротьби, видавати для використання заборонено»¹⁸. Він же у своєму огляді діяльності УІК також підкреслював, що документи видавалися для користування тільки у виняткових випадках, яких було лише декілька. Причому, навіть у цих випадках користувачам видавалися тільки матеріали друкованого характеру (відозви, накази тощо) з часів передреволюційних та Української державності 1919–1920 рр.¹⁹

Одним із важливих напрямів діяльності УІК було проведення культурно-просвітницької роботи шляхом організації виставок. Аркадій Петрович долучився до проведення таких виставок: «Періодична преса Карпатської України в минулому і сучасному» (виставку було організовано у 1934 р. спільно із Товариством українських письменників і журналістів), «Старі українські періодичні видання», «Сучасна українська журналістика». Ці акції викликали позитивні відгуки у чеській пресі, в яких відзначалося, зокрема, що «відділ українських ілюстрованих часописів був

предметом особливої уваги і подиву відвідувачів, бо ж демонструвалася видавнича продукція народу, який немає своєї держави і видає свою пресу самотужки»²⁰.

Надходження до УІК періодичних видань за 1937–1939 рр. становили близько 85% від загальної кількості газет і журналів, що друкувалися у цей час поза межами радянської України і торкалися української проблематики. Водночас тут були також представлені окремі видання, що видавалися в радянській Україні (здебільшого ті, які з'явилися до 1935 р.)²¹. Значну наукову цінність мали рукописні журнали (військові, еміграційні, молодіжні), які з'являлися в обмеженій кількості примірників і навіть для свого часу були раритетними. В УІК зберігалася багато німецьких, французьких, англійських, італійських, бельгійських, американських, канадських, чеських, словацьких, хорватських, словенських, болгарських, російських, польських, турецьких та інших іншомовних часописів. Тут також були представлені різні збірники, альманахи, календарі, які містили матеріали про українське життя.

На подальшу долю українських організацій та інституцій корінним чином вплинули окупація нацистською Німеччиною Чехословаччини, утворення Протекторату Богемії і Моравії та подальші події Другої світової війни. Ще до створення Протекторату у січні-березні 1939 р. розглядалося питання про передачу Російського закордонного історичного архіву та УІК до архіву Міністерства внутрішніх справ ЧСР на правах окремих відділів. Зрештою протокол про передачу їх було підписано 9 березня, а 15 березня 1939 р. ЧСР окупувала Німеччина і на її місці утворено Протекторат Богемія і Моравія²² та Словацьку Республіку.

Таким чином, у березні 1939 р. УІК став структурною частиною архіву МВС, а його директор – професор Карлового університету та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова В. Пешак – був призначений директором УІК. Останній перебазували в нове приміщення на вул. Лоретанській, 6, у Празі-Градчани (IV), де він займав три кімнати та шість сховищ загальною площею 1500 кв. м.²³ Загальне керівництво архівом здійснював керівник Державного архіву Чехії професор Карлового університету д-р Я. Прокеш. На 1 травня 1939 р. документи УІК налічували близько 250 000 арк., у бібліотеці зберігалася 18 112 томів книг і брошур, відділ періодичної преси мав 1596 річників журналів (16 680 окремих чисел) та 1091 річник газет (113 173 чисел)²⁴.

У 1940 р. надруковано підготовлений А. Животком нарис історії створення та діяльності УІК, присвячений першому десятиліттю його існування²⁵. Ця праця тривалий час (до розсекречення спецфондів «празьких архівів» у Києві) була єдиним джерелом інформації з історії кабінету. У ній стисло висвітлено організаційні заходи, спрямовані на заснування УІК, відзначено роль у цьому його першого референта Михайла Обідного, проаналізовано основні напрями діяльності установи впродовж 1930-х рр.

У підрозділі, присвяченому характеристиці архівних фондів УІК, А. Животко окреслив джерела комплектування документальних колекцій, подав їх класифікацію, відзначивши такі групи: збірка документів початку ХХ ст. та періоду Першої світової війни; фонд документів часів Української державності; повстанський рух; військові табори інтернованих; українські землі після поразки Української держави; українська еміграція; персональні фонди; мемуари; листування; рукописи наукових праць, творів красного письменства та публіцистики; збірка мап; збірка фотографій²⁶. Крім того, автор відзначив шляхи надходження документальних збірок до УІК, а саме: «1) в дар, що обумовлює власність УІК безпосередньо після передачі матеріалів; 2) шляхом купівлі за фаховою оцінкою; 3) на переховання після складення відповідної умови між власником і Українським Історичним Кабінетом»²⁷.

У своєму нарисі А. Животко окрему увагу приділив висвітленню проблем, пов'язаних з організацією зберігання документів. Зокрема, він відзначив, що вони зберігалися в спеціально виготовлених скриньках та в упорядкованих теках, укладених до шаф у порядку їхнього надходження; всі документи реєструвалися в інвентарній книзі, в якій вміщувалося їх коротке описання. Згодом, у міру технічних і фізичних можливостей здійснювалася класифікація документів за хронологічно-тематичним принципом. У зазначеній праці знайшли також відображення питання комплектування книгозбірні та відділу періодики УІК. Автор окреслив репертуар українознавчих видань, їхні хронологічні та географічні межі, наголосив на значенні збірки для науково-дослідної роботи в галузі українознавства.

На нашу думку, ця невелика за обсягом, але важлива в інформаційному відношенні праця А. Животка посіла помітне місце в історіографії зарубіжної архівної україніки. Вона підсумувала не тільки десятилітню діяльність УІК в Чехословаччині, але й ознаменувала кінець відносно незалежного, «міжвоєнного», періоду в його

історії, коли він більше формально підпорядковувався Міністерству закордонних справ ЧСР.

Друга світова війна та нацистська окупація Чехословаччини суттєво позначилися на функціонуванні УІК, який було підпорядковано німецькій адміністрації. З 1943 р. все його діловодство переведено з чеської на німецьку мову. Окупаційна влада призначила до Слов'янського архіву свого представника, який мав контролювати його діяльність та стежити за роботою закордонних представників.

Крім того, відбулися зміни й у персональному складі кабінету. У 1941 р. А. Животко призначено завідувачем канцелярії та відділом документів. До штату УІК включені М. Балаш (завідувач бібліотеки), П. Назаревський (завідувач відділу преси) та Е. Лоська (секретар). Нацистська адміністрація зобов'язала його співробітників окрім упорядкування архівних та книжкових зібрань укладати аналітичні огляди тогочасної преси з української проблематики.

Таким чином, у роки війни Аркадій Петрович продовжував опікуватися архівними збірками УІК, працював над їх комплектуванням, систематизацією та описуванням. Зокрема, із тогочасних звітів А. Животка довідуємося, що у серпні 1944 р. він організував прийняття на зберігання документів Українського видавничого фонду (9 пакунків) та особового архіву Б. Мартоса (2575 арк., 114 фотокарток)²⁸. У вересні та жовтні цього ж року ним опрацьовувалися архіви С. Шелухина, Українського видавничого фонду та Української селянської спілки. У лютому-березні 1945 р. він приймав документи від окремих українських діячів (у т. ч. Н. Полонської-Василенко, М. Тимченка, О. Лятуринської, В. Щербаківського, І. Мазепи).

20 березня 1945 р. митрополит Іларіон (І. Огієнко) повідомив А. Животку, що надіслав до кабінету низку своїх праць та документів. «Високодостойний Пане Директоре! – писав він. – Рівночасно з цим листом я вислав на Ваше ім'я пачку з такими речами: 1) «Ісус Назаретянин», моя поема з гіркою долею (дивись на кінці), 2) відписи чотирьох моїх недрукованих поем: «На Голготі», «Прометей», «Народження людини», «Каїн і Авель», 3) збірка моїх віршів «На ріках Вавилонських», 4) мій пастирський лист про польські переслідування, 5) Українська Церква, два листи (митрополита А. Шептицького до мене й мій до нього), 6) сім моїх фотографій. Усі ці речі сердечно прошу передати на збереження до Вашого Історичного Архіву (не маю його адреси) – може тут переховаються до спокійного часу»²⁹.

Однак, бурхливий розвиток воєнних подій змусив А. Животку у квітні 1945 р. спішно виїхати разом з дружиною з Праги. Зрештою у серпні 1945 р. вони опинилися у таборі для переміщених осіб «Лягарде» в американській зоні окупації поблизу німецького містечка Ашаффенбург. Після перебазування Українського технічно-господарського інституту з чеського м. Подебради до баварського Регенсбурга, Аркадій Петрович продовжив там свою педагогічну діяльність, викладаючи студентам курс «Історія української преси». Наповнене творчою працею, новими планами та ідеями, однак водночас важке і складне життя українського вченого-емігранта передчасно обірвалося у червні 1948 р.

Що ж стосується українських архівних збірок у Празі, то після вступу Червоної Армії на територію Чехословаччини вони привернули пильну увагу з боку радянської розвідки. У травні 1945 р. було сформовано спеціальну оперативно-пошукову групу в складі заступника начальника Архівного управління НКВС УРСР П. Павлюка, директора Центрального фотокіноархіву УРСР Г. Пшеничного, начальника архівного відділу УНКВС Київської області І. Олійника, заступника начальника архівного відділу УНКВС Львівської області Г. Неклеси. У липні цього ж року в архіві Міністерства внутрішніх справ ЧСР вони виявили зібрання УІК, після чого радянський посол В. Зорін порушив питання про передачу його до СРСР³⁰. Після тривалих переговорів було досягнуто відповідних домовленостей і 30 серпня 1945 р. підписано «дарчий акт»³¹.

У жовтні 1945 р. вагон з архівними документами УІК, Української господарської академії та Українського технічно-господарського інституту в Подебрадах прибув із Праги в Київ, після чого останні передали до Особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР для упорядкування та опрацювання в оперативних цілях. Серед них виявився й особовий архів А. Животка, який складався з його рукописних та друкованих статей, підготовчих до них матеріалів, виписок, нотаток, щоденників, листування. Після їх упорядкування у січні 1946 р. сформовано його особовий фонд, до опису якого включено 87 справ постійного зберігання. У плані «оперативної» розробки на 1947 р. (остання полягала у підготовці «довідко-орієнтовок» на українських емігрантів, які «займалися антирадянською діяльністю») фігурували й документи А. Животка (поряд із матеріалами Українського громадського комітету в Празі, Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів за кордоном,

Українського вільного університету в Празі, архівами М. Шаповала, Н. Григоріїва, Ю. Тищенко, В. Петріва)³². У вересні 1953 р. до фонду А. Животка приєднано 7 справ, які було включено до його другого опису. Впродовж чотирьох десятиліть вони перебували на таємному зберіганні, і лише наприкінці 1990 р. були розсекречені і стали доступними для використання.

Таким чином, досліджуючи нині історію виникнення та розгортання діяльності українських архівних інституцій за кордоном, слід спеціально відзначити вагомий внесок, зроблений у цей процес А. Животком – одним із фундаторів УК в Празі, людиною, яка відіграла помітну роль у формуванні та збереженні «Празького українського архіву».

¹ Животко А. Історія української преси. – Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1989–1990. – С. 7.

² Животко А. Історія української преси / упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. Тимошик. – К.: Наша наука і культура, 1999. – 368 с.

³ Тимошик М. Аркадій Животко як громадський діяч, журналіст і учений // Животко А. Історія української преси. – К., 1999. – С. 13.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3560, оп. 1, спр. 57, арк. 3–3 зв.

⁵ Там само.

⁶ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – С. 175.

⁷ Детальн. про діяльність цього архівного осередку див.: Палієнко М. Український національний музей-архів у Празі (1923–1930 рр.): історія створення та основні напрямки діяльності // Студії з історії архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 11. – С. 13–24.

⁸ ЦДАВО України, ф. 3866, оп. 1, спр. 3, арк. 262–264 зв.

⁹ Животко А. Десять років Українського історичного кабінету (1930–1940) / Архів внутрішніх справ Протекторату Богемія і Моравія. – Прага, 1940. – С. 4.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3866, оп. 1, спр. 5, арк. 104–107.

¹¹ Там само, ф. 4009, оп. 1, спр. 2, арк. 26.

¹² Там само, ф. 3866, оп. 1, спр. 15, арк. 3.

¹³ Там само, спр. 5, арк. 66.

¹⁴ Там само, спр. 6, арк. 132.

¹⁵ Там само, арк. 134–135.

¹⁶ Животко А. Вказ. праця. – С. 47.

¹⁷ Там само. – С. 48.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3866, оп. 1, спр. 6, арк. 74.

¹⁹ Животко А. Десять років Українського історичного кабінету (1930–1940)... – С. 49.

²⁰ Там само. – С. 8.

²¹ Докл. про це див.: Животко А. Десять років Українського історичного кабінету (1930–1940)... – С. 29–31.

²² Быстров В. Конец Русского заграничного архива в Праге // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды славянской библиотеки и пражских архивов: сб. докл. междунар. конф. (Прага, 14–15 августа 1995 г.). – Прага, 1995. – Ч. 1. – С. 72.

²³ Peřák V. Sprava o činnosti Ruského Historického archivu, Ukrajinského historického kabinetu a Běloruského archivu v letech 1938–1946. – Praha, 1947. – S. 213.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 3866, оп. 1, спр. 9, арк. 98.

²⁵ Животко А. Десять років Українського історичного кабінету (1930–1940)... – 70 с.

²⁶ Там само. – С. 12–19.

²⁷ Там само. – С. 11.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 3866, оп. 1, спр. 10, арк. 172.

²⁹ Там само, спр. 15, арк. 52.

³⁰ Детальн. про це див.: Палієнко М. Г. Архіви української еміграції у радянських спецсховищах (переміщення, опрацювання, використання // Укр. іст. журн. – 2006. – № 1. – С. 196–213.

³¹ ЦДАВО України, ф. 3866, оп. 3, спр. 1, арк. 1–3.

³² Там само, ф. 14, оп. 7, спр. 246, арк. 2–3.

Розділ 6

ОГЛЯДИ, ІНФОРМАЦІЯ

УДК 930.25(477)

Майстренко Анжела

НОРМАТИВНО-МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ (2007–2009 рр.)

Проаналізовано нормативно-методичні розробки державних архівних установ за 2007–2009 рр., надіслані до Довідково-інформаційного фонду (ДІФ) Галузевого центру науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства (ГЦНТІ АСД), за декількома параметрами: складено бібліографічний опис, проведено типо-видовий, хронологічний, тематичний, статистичний аналіз.

Ключові слова: ГЦНТІ АСД, ДІФ, нормативно-методичні розробки, тематичний рубрикатор, архівні установи.

Проанализировано нормативно-методические разработки государственных архивных учреждений за 2007–2009 рр., присланные в Справочно-информационный фонд (СИФ) Отраслевого центра научно-технической информации по архивному делу и документоведению (ОЦНТИ АДД), по нескольким параметрам: составлено библиографическое описание, проведено типо-видовой, хронологический, тематический, статистический анализ.

Ключевые слова: ОЦНТИ АДД, СИФ, нормативно-методические разработки, тематический рубрикатор, архивные учреждения.

There is analyzed of regulatory and methodological working out of state archival institutions in 2007–2009, sent to Informational Fund (IF) of Branch center of SIT and of the archival affairs and records management (BCSTI AARM) on several parameters: drawn bibliographic description, conducted species-typical, chronological, thematic and statistical analysis.

Key words: BCSTI AARM, IF, normative and methodological working out, thematic content, archival institutions.

Галузева система науково-технічної інформації архівної справи та документознавства (ГСНТІ АСД) – складова національної системи науково-технічної інформації України, яка функціонує з метою інформаційного забезпечення діяльності архівних установ, що перебувають у сфері управління Держкомархіву України¹.

ГСНТІ АСД включає: Галузевий центр науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства (ГЦНТІ АСД), служби науково-технічної інформації архівних установ, Державну наукову архівну бібліотеку України².

З 1998 р. функції ГЦНТІ АСД покладено на сектор науково-технічної інформації науково-інформаційного відділу Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, однією із функцій якого є виявлення та аналіз інформаційних джерел, потрібних для фахівців Держкомархіву України, державних архівних установ.

На основі результатів наукових досліджень, вивчення, узагальнення практичного досвіду власної діяльності державні архіви готують методичні праці, спрямовані на забезпечення оптимальної їх, на інтенсивний обмін між ними професійних досягнень³.

Керівництву Держкомархіву України, УНДІАСД, працівникам архівних установ надзвичайно важливо знати про тематичне спрямування галузевих методичних видань, бо це допоможе їм уникнути дублювання при плануванні своєї науково-методичної роботи та виявити лакуни у тематично-проблемному та типо-видовому аспекті уже підготовлених нормативно-методичних розробок.

Наприкінці 2009 р. Довідково-інформаційний фонд (ДІФ) ГЦНТІ АСД отримав 188 нормативно-методичних розробок за 2007–2009 рр., що надійшли від державних центральних та місцевих архівів України. Не одержано їх лише від державних архівів Житомирської, Одеської, Львівської областей та м. Севастополя.

Отриманні методичні розробки проаналізовано за декількома параметрами: складено бібліографічний опис відповідно до правил, встановлених ДСТУ ГОСТ 7.1 : 2006⁴ і скорочення слів – згідно з ДСТУ 3582–97⁵, проведено типо-видовий, хронологічний, тематичний, статистичний аналіз. На основі всіх даних підготовлено бібліографічний покажчик⁶.

Аналіз цих нормативно-методичних розробок виявив такі основні їхні види: інструкції (у т. ч.

© *Майстренко Анжела, 2010*

робочі), методичні рекомендації, методичні листи, методичні роз'яснення, пам'ятки, номенклатури справ (у т. ч. типові та примірні), переліки тощо. Внаслідок тематичного аналізу названих методичних видань сформовано тематичний рубрикатор, розділи якого відображають основні напрями діяльності архівів. У межах кожної рубрики матеріал подано за адміністративно-хронологічним принципом: центральні державні архіви, Держархів в Автономній Республіці Крим, а потім державні архіви областей та м. Києва та Севастополя. Методичні розробки кожного архіву розміщено за хронологією (2007–2009 рр.)⁷

Проаналізуємо надіслані нормативно-методичні розробки за тематичним рубрикатором.

Одним із головних напрямів роботи державних архівів є **організаційний**, який включає наукові засади усіх сфер їхньої діяльності, передусім, управлінську, фінансову тощо.

Держархів Чернівецької області видав методичні рекомендації, які визначають основні завдання служби діловодства архівної установи, вимоги до складання номенклатури справ та формування документів у справи, ІДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного – інструкцію з питань здійснення **діловодства**⁸.

Наявні методичні рекомендації щодо підготовки **переліків документів**, створених у діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування та інших установ. Ці переліки сприяють організації документів та якісному поповненню ними Національного архівного фонду (НАФ). Так, Держархів Чернігівської області підготував «Примірний перелік документів, що створюються в діяльності районних та міжрайонних державних податкових інспекцій» (2007)⁹.

Значну кількість нормативно-методичних розробок присвячено питанню складання **номенклатури справ, у тому числі й типових**, які є обов'язковим інформаційним довідником архіву. На першому місці за кількістю підготовлених таких розробок є Державний архів Донецької області – 11. Держархів Чернігівської області підготував 5, Кіровоградської – 4, Херсонської, Запорізької – по 3, Закарпатської, Хмельницької та м. Київ – по 2, Рівненської, Черкаської – по 1.

Загальним проблемам **організації роботи** державних архівів присвячено нормативно-методичні розробки державних архівів Вінницької, Закарпатської, Сумської та інших областей, а саме: рекомендації з організації роботи трудового архіву щодо обліку документів, оформлення планово-звітної документації¹⁰; організації роботи комунальної установи Білопільської районної ра-

ди «Білопільський районний трудовий архів»¹¹; рекомендації з питань підготовки та оформлення документів для зберігання в архівному підрозділі районних, міських центрів зайнятості Закарпатської області¹²; рекомендації щодо порядку та основних принципів формування документів у справи, що підлягають передаванню на зберігання до архівних відділів РДА, міськрад та трудових архівів¹³, щодо укладання текстового звіту про роботу архівних відділів райдержадміністрацій та міських рад та додатку до нього¹⁴.

Планування та звітність були предметом вивчення державних архівів Вінницької, Волинської, Запорізької, Херсонської, Чернівецької, Чернігівської областей (9 розробок)¹⁵.

Питання **комплексних перевірок** розглядалося лише двома держархівами: Херсонської та Сумської областей. Ними надіслано три роботи про комплексні перевірки роботи архівних відділів райдержадміністрацій, міських рад та здійснення контролю за службами діловодства, експертних комісій та архівних підрозділів підприємств, установ, організацій архівними відділами райдержадміністрацій та міських рад¹⁶.

Щодо **підвищення кваліфікації працівників** лише ІДНТА України підготував дві інструкції – з організації і проведення короткотермінового семінару та семінару-наради з представниками юридичних осіб (2008, 2009 рр.)¹⁷.

ІДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного розробив 15 інструкцій з різних питань **охорони праці**¹⁸.

Центральні та місцеві державні архіви значну увагу приділяють **формуванню НАФ**, зокрема, загальним питанням організації методичних та практичних заходів, спрямованим на систематичне поповнення НАФ цінними документами та вилучення із його складу документів, що втратили свою суспільну значущість. Процесам формування НАФ розглянуто у таких методичних розробках: присвячених критеріям відбору, описуванню та порядку передавання на державне зберігання фотодокументів, фонодокументів (Держархів Запорізької області, 2007)¹⁹, порядку приймання на постійне зберігання документів НАФ від архівних підрозділів установ, підприємств та організацій до Держархіву Харківської області (2007)²⁰; рекомендації щодо порядку та технології укладання списків № 1–3 юридичних та фізичних осіб – джерел формування НАФ, а також тих, у діяльності яких не утворюються документи НАФ (Держархів Вінницької області, 2008)²¹; пам'ятки з організації приймання документів на державне зберігання (Держархів Донецької області, 2009)²²; порядок

віднесення юридичних осіб до джерел формування НАФ та укладання списків (Держархів Чернівецької області, 2009)²³ тощо.

Питання організації *експертизи цінності* документів студіювали ЦДНТА України (2007), ЦДЕА України (2009), Держархів Харківської області (2008)²⁴. Держархів Донецької області підготував методичні рекомендації з *приймання-передавання документів* до архіву виборчих документів окружних виборчих комісій з виборів народних депутатів України²⁵.

Значну увагу в державних архівах приділено обліку, який передбачає визначення основних одиниць кількості, складу і стану документів у одиницях обліку та відображення їх в облікових документах. Майже кожний державний архів вивчав це питання і підготував відповідні нормативно-методичні розробки. Так, центральні державні архіви (ЦДАМЛМ України, ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, ЦДНТА України) підготували їх 4, а місцеві – 16²⁶.

Проблема *забезпечення збереженості* архівних документів – важлива функція архівів, що полягає у створенні, дотриманні оптимальних умов і режимів зберігання та організації заходів щодо зберігання документів із метою підтримання фізико-хімічних характеристик їхньої матеріальної основи, забезпечення цілісності документальних комплексів і запобігання втратам документів. Державні архівні установи підготували різні за видами 22 методичні розробки з цієї проблематики: інструкція, пам'ятка, методичні рекомендації. Так, серед надісланих до ГЦНТІ АСД є: «Робоча інструкція з розшуку відсутніх справ за результатами перевіряння наявності та стану справ (документів)» (ЦДАВО України, 2007)²⁷, «Організація та проведення перевіряння наявності та стану документів (справ) : пам'ятка» (Держархів Запорізької області, 2007)²⁸, «Інструкція про порядок проведення огляду стану забезпечення збереженості документів Національного архівного фонду в архівних підрозділах установ, підприємств та організацій» (Держархів Харківської області, 2007)²⁹, «Методичні рекомендації щодо розроблення Порядку доступу до приміщень і на територію архівних відділів райдержадміністрацій, міських рад» (Держархів Чернівецької області, 2009)³⁰ тощо. ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного підготував інструкцію про заходи щодо пожежної безпеки (2008)³¹.

Архівне описування та довідковий апарат архіву були предметом вивчення багатьох державних архівних установ, адже це забезпечує користувачам доступ до документів НАФ. Держархів

Черкаської області розробив робочу інструкцію щодо складання довідково-пошукового апарату до метричних книг та книг записів актів цивільного стану (2007)³², а Держархів Вінницької області – методичні вказівки з питань організації та здійснення довідкової роботи в архівних відділах райдержадміністрацій та міських рад (2009)³³.

Одним з основних практичних завдань архівістів є підготовка *описів* – складової довідкового апарату і розроблення методики їх складання. Так, Держархівом Полтавської області підготовлено методичні рекомендації щодо порядку створення довідкового апарату до описів (2009)³⁴, рекомендації ЦДАЛ України до створення схеми систематизації опису³⁵.

Правилам, принципам, особливостям архівного описування різних груп документів архівів присвячено низку нормативно-методичних розробок: методичні рекомендації з описування документів із паперовою основою на каталожних картках; пам'ятка з опрацювання (систематизація, формування справ, описування) зібрання «Документи Данила Скоропадського»; пам'ятка з описування та атрибуції кирилических стародруків та рідкісних видань, що зберігаються в ЦДАЗУ (Держархів Харківської області, ЦДАК України, ЦДАЗУ)³⁶.

Складовою довідкового апарату державних архівів є *реєстри, списки*. Держархів Харківської області підготував пам'ятку про створення реєстру своїх архівних фондів меморіального характеру і проведення суцільної перевірки наявності документів у зазначених фондах (2007); Держархів Вінницької області видав методичні рекомендації щодо складання та порядку оформлення списків загинув, постраждалих громадян від голодомору 1932–1933 рр., а також документів усної історії про українську трагедію 30-х рр. ХХ ст.³⁷

Державні архіви приділяли увагу укладенню довідкового апарату до описів, міжфондового географічного *показчика* до метричних книг культових установ різних конфесій, складання *огляду* архівного фонду державного архіву та тематичного огляду фондів окупаційного періоду³⁸.

Каталоги, картотеки, бази даних доповнюють та розширюють довідковий апарат архівів, тому підготовка методичних рекомендацій щодо укладання їх є дуже важливою. ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного підготував методичні рекомендації з підготовки до видання анотованих каталогів кінодокументів (2007), ЦДАЛ України – методичні рекомендації з підготовки каталога рукописних карт XVII–XVIII ст. (2008)³⁹.

Входження України до єдиного світового інформаційного простору актуалізує проблему розширення доступу до документів НАФ як складової інформаційних ресурсів держави. Як свідчать підготовлені за 2007–2009 рр. нормативно-методичні рекомендації, місцеві державні архіви вивчали проблему **використання архівної інформації**, користування документами НАФ України, зокрема, про основні напрями діяльності відділу використання інформації документів, організацію роботи з електронними документами у читальному залі (ЦДАГО України, ЦДАМЛМ України, Держархів Донецької області (2008))⁴⁰.

Корисними та змістовними є методичні розробки (їх надійшло 5) від Держархівів Тернопільської (2008) та Харківської (2007, 2008) областей щодо виконання **заяв** різної тематики установ, організацій, окремих громадян.

Активною формою пропаганди архівних документів є **експонування їх на виставках**. ЦДАМЛМ України (2009) та державні архіви Сумської (2009), Харківської (2007) та Херсонської (2007) областей підготували методичні розробки про організацію виставкової роботи архіву та архівних відділів райдержадміністрацій і міських рад⁴¹.

Ефективним засобом поширення інформації є **публікаційна діяльність** архівів. Ґрунтовними є робоча інструкція «Публікація Довідника відомостей про місце зберігання документів з особового складу» (Держархіву Херсонської області) (2007), методичні рекомендації «Підготовка до видання огляду документів особового походження журналіста-краєзнавства Г. Т. Петрова» (Держархів Сумської області, 2009).

Проблемам **інформатизації та комп'ютеризації архівної справи** присвячено декілька робіт. Так, в інструкції Держархіву Харківської області (2007) окреслено можливості застосування програми Cardfile в науково-дослідній роботі⁴², а в інструкції ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного (2008) розглянуто особливості користування персональним комп'ютером⁴³. Створення інформаційно-пошукових баз даних, експертиза цінності електронних документів досліджувалися співробітниками лише Держархіву Харківської області (2007) та ЦДЕА України (2008)⁴⁴.

Проблему **бібліотечних фондів державних архівів** (комплектування, облік, організація і порядок проведення робіт із бібліотечним фондом, забезпечення збереженості) почали розробляти державні архіви, зокрема, ЦДАМЛМ України (2008) та Держархів Харківської області (2009)⁴⁵.

Отже, державними архівами України підготовлено методичні розробки, які за змістом

(деякі – багатоаспектні) розподіляються таким чином у тематичному рубрикуванні: організація управління архівною справою та діловодство – 80, формування НАФ – 15, облік – 27, забезпечення збереженості – 22, архівне описування та довідковий апарат архіву – 19, користування документами та використання архівної інформації – 26, інформатизація архівної справи – 5, бібліотечні фонди державних архівів – 2. Ці статистичні відомості дають змогу виявити недостатньо розроблені теми нормативно-методичних розробок із деяких напрямів роботи державних архівних установ.

У цілому, аналізуючи отримані методичні розробки, доходимо висновку, що далеко не всі вони відповідають вимогам оформлення таких видань. Вони повинні мати у своєму складі: назву, анотацію, відомості про укладачів, призначення роботи, загальні положення (вступ), основні розділи, список використаної літератури, а у разі необхідності – додатки. Назва методичної розробки повинна бути інформативною і повністю відбивати її зміст, підзаголовок – вказувати на її вид. У анотації стисло повинен передаватися зміст, формулюватися мета, вказуватися цінність розробки, надаватися рекомендації щодо її застосування. У вступі методичного посібника слід коротко висвітлити досвід роботи з цього питання, проаналізувати нормативно-методичні документи і літературу з даної проблеми та обґрунтувати запропоновану методику роботи, мету та завдання посібника⁴⁶.

У певній кількості видань, які надійшли до ДІФ, не дотримано основних вимог щодо їх структури, оформлення, наявності анотацій і навіть вступу (або загальних положень). Деякі методичні розробки не мають суцільної нумерації сторінок. На жаль, лише кілька видань відповідають зазначеним вище вимогам: розробки ЦДНТА України, ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, державних архівів Харківської, Херсонської, Чернівецької і Чернігівської областей.

За актуальністю, змістом та рівнем підготовки надіслані нормативно-методичні розробки є різними. Так, є видання, які стали лауреатами премії імені В. Веретенникова⁴⁷.

У цілому, більшість методичних розробок базується на загальних принципах і вимогах щодо організації діяльності державних архівів та досвіді роботи конкретної архівної установи.

Серед надісланих нормативно-методичних розробок Держархівом Херсонської області були календарі знаменних дат і подій⁴⁸, які не відповідають жанру методичних розробок.

Таким чином, проаналізувавши нормативно-методичні розробки, надіслані до ДІФ ГЦНТІ АСД, слід відзначити:

– потрібно дотримуватися єдиних вимог до підготовки та структури, оформлення їх; підвищити рівень комп'ютерної та бібліографічної грамотності укладачів;

– при плануванні тематики нормативно-методичних розробок державних архівних установ особливу увагу треба звернути на ті напрями діяльності, які недостатньо або зовсім не вивчались;

– якщо співробітникам державних архівів не вистачає досвіду роботи у підготовці, оформленні нормативно-методичних розробок, бажано організувати для них семінари, курси підвищення кваліфікації;

– з метою обміну досвідом та підвищення рівня нормативно-методичних розробок було б добре виставляти їх на веб-сайтах державних архівних установ, бо сутність методичної роботи полягає у тому, щоб розробляти й удосконалювати архівні технології та впроваджувати у практику результати наукових досліджень.

¹ *Одинока Л. П.* Галузева служба науково-технічної інформації / Л. П. Одинока // УАЕ / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2008. – С. 224.

² Галузева система науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства. Структура та основні напрями функціонування. СОУ 92.5 – 22892594–001–2004 / Стандарт Держкомархіву України. – К. : Держкомархів України, 2005. – С. 4.

³ *Матяш І. Б.* Науково-дослідна та методична робота архівних установ / І. Б. Матяш // Архівознавство / Держкомархів України, УНДІАСД. – Вид. 2-ге випр. і допов. ; за заг. ред. Я. Калакури, І. Матяш. – К. : Видавн. дім «КМ Академія», 2002. – С. 264–265.

⁴ Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1–2003, ІДТ) : ДСТУ ГОСТ 7.1 : 2006. – На зміну ГОСТ 7.1–84, ГОСТ 7.16–79, ГОСТ 7.34–81, ГОСТ 7.40–82. – Чин. 2007–07–01. – К. : Держспоживстандарт України, 2007. – 47 с. – (Нац. стандарт України).

⁵ Інформація та документація. Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі : Загальні вимоги та правила : ДСТУ 3582–97. – К. : Держстандарт України, 1998. – 24 с. – (Держ. стандарт України).

⁶ Нормативно-методичні розробки державних архівних установ України 2007–2009 рр. / Держкомархів України, УНДІАС, ГЦНТІ АСД // Бюлетень ГЦНТІ АСД. – К., 2010. – № 11. – С. 86.

⁷ Там само.

⁸ Інструкція з діловодства / ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного ; уклад.: Т. О. Ємельянова. – К., 2008. – 35 с.+20 додатків; Ведення діловодства в установах / Держархів Чернівецьк. обл. ; уклад. А. М. Житарюк. – Чернівці, 2007. – 14 с.

⁹ Примірний перелік документів, що створюються в діяльності районних та міжрайонних державних податкових

інспекцій / Держархів Чернігів. обл. ; уклад.: В. М. Кухар. – Чернігів, 2007. – 14 с.

¹⁰ Методичні рекомендації з організації роботи трудового архіву : облік документів, оформлення планово-звітної документації / Держархів Закарпат. обл. – Ужгород, 2007. – 22 с.

¹¹ Організація роботи комунальної установи Білопільської районної ради «Білопільський районний трудовий архів» : метод. рекомендації / Держархів Сумс. обл. ; уклад.: К. І. Грибенко. – Суми, 2008. – 23 с.

¹² Методичні рекомендації з питань підготовки та оформлення документів для зберігання в архівному підрозділі районних, міських центрів зайнятості Закарпатської області / Держархів Закарпат. обл., Закарпат. обл. центр зайнятості ; уклад.: Н. В. Мілюкова, В. П. Гутник. – Ужгород, 2008. – 32 с.

¹³ Методичні рекомендації щодо порядку та основних принципів формування документів у справі, що підлягають передаванню на зберігання до архівних відділів РДА, міськрад та трудових архівів / Держархів Вінниц. обл. ; авт.: Ф. А. Винокурова. – Вінниця, 2009. – 5 с.

¹⁴ Методичний лист про укладання текстового звіту про роботу архівних відділів райдержадміністрацій та міських рад та додаток до нього / Держархів Вінниц. обл. ; авт.: Ф.А. Винокурова. – Вінниця, 2009. – 10 с. + додатки.

¹⁵ Нормативно-методичні розробки державних архівних установ України 2007–2009 рр. / Держкомархів України, УНДІАС, ГЦНТІ АСД // Бюлетень ГЦНТІ АСД. – К., 2010. – № 11. – С. 86.

¹⁶ Проведення комплексних перевірок роботи архівних відділів райдержадміністрацій, міських рад : метод. рекомендації / Держархів Херсон. обл. ; уклад.: Д. Л. Ганченко, В. М. Кючківська. – Херсон, 2007. – 15 с.; Проведення комплексних перевірок архівних відділів райдержадміністрацій та міських рад : метод. рекомендації / Держархів Сумс. обл. ; уклад.: Л. А. Покидченко. – Суми, 2009. – 13 с.; Проведення перевірянь роботи служб діловодства, експертних комісій та архівних підрозділів підприємств, установ, організацій архівними відділами райдержадміністрацій та міських рад : метод. рекомендації / Держархів Сумс. обл. ; уклад.: В. А. Марченко. – Суми, 2009. – 24 с.

¹⁷ Інструкція по організації та проведенню короткотермінового семінару з підвищення кваліфікації спеціалістів державних архівів / Держкомархів України, ЦДНТА України ; уклад.: А. К. Малишева. – Харків, 2008. – 14 с.; Інструкція по організації та проведенню семінар-нарад з представниками юридичних осіб – джерел формування НАФ / Держкомархів України, ЦДНТА України ; уклад.: А. К. Малишева. – Харків, 2009. – 16 с.

¹⁸ Інструкції № 1–15 з охорони праці в ЦДАКФФА України ім. Г. С. Пшеничного ; Положення про порядок проведення навчання, інструктажів та перевірки знань з питань охорони праці / ЦДКФФА ім. Г. С. Пшеничного. – К., 2008. – 126 с.

¹⁹ Критерії відбору, описування та порядок передавання на державне зберігання фотодокументів / Держархів Запоріж. обл. ; уклад.: Н. В. Коваль. – Запоріжжя, 2007. – 18 с.

²⁰ Порядок приймання на постійне зберігання документів Національного архівного фонду від архівних підрозділів установ, підприємств та організацій до держархіву Харківської області / Держархів Харків. обл. ; уклад.: Л. О. Михасенко. – Харків, 2007. – 4 с.

²¹ Методичні рекомендації щодо порядку та технології укладання списків № 1–3 юридичних та фізичних осіб –

джерел формування НАФ, а також тих, в діяльності яких, не утворюються документи НАФ (з додатками до них) / Держархів Вінниц. обл. ; авт.: Ф. А. Винокурова. – Вінниця, 2008. – 16 с.

²² Пам'ятка по організації прийому документів на державне зберігання / Держархів Донец. обл. – Донецьк, 2009. – 9 с.

²³ Порядок віднесення юридичних осіб до джерел формування НАФ та укладання списків : метод. рекомендації / Держархів Чернівець. обл. ; уклад.: А. М. Житарюк. – Чернівці, 2009. – 14 с.

²⁴ Виявлення і включення унікальних документальних пам'яток науково-технічних документів ЦДНТА України до Державного реєстру національного культурного надбання / Держкомархів України, ЦДНТА України ; розроб.: О. М. Машченко. – Харків, 2007. – 15 с.; Основні вимоги щодо подання на розгляд експертно-перевірної комісії Держархіву Харківської області документів підприємств, установ та організацій міста й області. Процедура розгляду та прийняття відповідного рішення / Держархів Харків. обл. ; уклад.: Л. М. Юдіна. – Харків, 2008. – 6 с.; Проведення експертизи цінності електронних документів : метод. рекомендації / ЦДЕА України. – К., 2009. – 13 с.

²⁵ Організація роботи щодо приймання-передавання виборчих документів окружних виборчих документів окружних виборчих комісій з виборів народних депутатів України : метод. рекомендації / Держархів Донец. обл. ; уклад.: Л. А. Гриневич, І. А. Мартинчук. – Донецьк, 2007. – 16 с.

²⁶ Нормативно-методичні розробки державних архівних установ України 2007–2009 рр. / Держкомархів України, УНДІАС, ГЦНТІ АСД // Бюлетень ГЦНТІ АСД. – К., 2010. – № 11. – С. 86.

²⁷ Робоча інструкція з розшуку відсутніх справ за результатами перевіряння наявності та стану справ (документів) / ЦДАВО України ; розроб.: Т. П. Папакіна. – К., 2007. – 32 с.

²⁸ Організація та проведення перевіряння наявності та стану документів (справ) : пам'ятка / Держархів Запоріж. обл. ; уклад.: Н. М. Турковська. – Запоріжжя, 2007. – 8 с.

²⁹ Інструкція про порядок проведення огляду стану забезпечення збереженості документів Національного архівного фонду в архівних підрозділах установ, підприємств та організацій / Держархів Харків. обл. ; уклад.: Л. О. Михасенко. – Харків, 2007. – 10 с.

³⁰ Методичні рекомендації щодо розроблення Порядку доступу до приміщень і на територію архівних відділів райдержадміністрацій, міських рад / Держархів Чернігів. обл. ; уклад.: Н. М. Лобанова. – Чернігів, 2009. – 13 с.

³¹ Інструкція про заходи пожежної безпеки у ЦДКФФА України / ЦДКФФА ім. Г. С. Пшеничного. – К., 2008. – 26 с.

³² Складання довідково-пошукового апарату до метричних книг та книг записів актів цивільного стану : робоча інструкція / Держархів Черкас. обл. ; уклад.: О. М. Пурис. – Черкаси, 2007. – 6 с.

³³ Методичні вказівки з питань організації та здійснення довідкової роботи в архівних відділах райдержадміністрацій та міських рад / Держархів Вінниц. обл. ; уклад.: Т. І. Мазур. – Вінниця, 2009. – 9 с.+ додатки.

³⁴ Методичні рекомендації щодо порядку створення довідкового апарату до описів / Держархів Полтав. обл. ; уклад.: В. В. Гудим. – Полтава, 2008. – 11 с.

³⁵ Методичні рекомендації до створення схеми систематизації опису 2 фонду 701 / ЦДІАЛ України ; уклад.: Н. Г. Полякова. – Львів, 2009. – 9 с.

³⁶ Описування документів на паперовій основі на каталожних картках : метод. рекомендації / Держархів Харків. обл. ; уклад.: Л. Є. Пантелєєва. – Харків, 2008. – 7 с.+ додаток; Пам'ятка з опрацювання (систематизація, формування справ, описування) групи документальних матеріалів «Документи Данила Скоропадського» / ЦДІАК України. – К., 2009. – 35 с.; Пам'ятка по описуванню та атрибуції кирилических стародруків та рідкісних видань, що зберігаються в ЦДАЗУ / ЦДАЗУ ; уклад.: А. В. Лисаківська. – К., 2009. – 15 с.

³⁷ Пам'ятка про створення реєстру архівних фондів меморіального характеру і проведення суцільної перевірки наявності документів у зазначених фондах Держархіву Харківської області : (на базі архівних фондів, що містять відомості про голодомор 1932–1933 років) / Держархів Харків. обл. ; уклад.: В. В. Резнікова. – Харків, 2007. – 5 с.+ додаток; Методичні рекомендації щодо складання та порядку оформлення списків громадян загиблих, постраждалих від Голодомору 1932–1933 рр., а також документів усної історії про українську трагедію 30-х років ХХ століття / Держархів Вінниц. обл. ; авт.: Ф. А. Винокурова. – Вінниця, 2008. – 16 с.

³⁸ Методичні рекомендації зі складання міжфондового географічного покажчика до метричних книг культових установ різних конфесій / ЦДІАК України. – К., 2007. – 28 с.; Методичні рекомендації по складанню огляду архівного фонду державного архіву / Держархів Донец. обл. ; уклад.: О. В. Щербаківа. – Донецьк, 2008. – 10 с.; Складання тематичного огляду фондів окупаційного періоду : інструкція / Держархів Черкас. обл. ; уклад.: О. М. Пурис. – Черкаси, 2008. – 5 с.

³⁹ Методичні рекомендації з підготовки до видання анотованих каталогів кінодокументів / ЦДКФФА ім. Г. С. Пшеничного ; уклад.: Т. О. Ємельянова. – К., 2007. – 30 с.; Методичні рекомендації з підготовки каталога рукописних карт XVII–XVIII ст. / ЦДІАЛ України ; уклад.: У. Р. Кришталович. – Львів, 2008. – 8 с.

⁴⁰ Нормативно-методичні розробки державних архівних установ України 2007–2009 рр. / Держкомархів України, УНДІАС, ГЦНТІ АСД // Бюлетень ГЦНТІ АСД. – К., 2010. – № 11. – С. 86.

⁴¹ Виставкова робота в Центральному державному архіві – музеї літератури і мистецтва України: Методичні рекомендації / ЦДАМЛМ України ; упоряд.: В. М. Шепелюк, І. В. Агапітова. – К., 2007. – 7 с.; Підготовка виставок архівних документів / Держархів Харків. обл. ; уклад.: О. С. Гнезділо. – Харків, 2007. – 7 с.; Організація виставкової діяльності в архівних відділах райдержадміністрацій і міських рад : метод. рекомендації / Держархів Херсон. обл. ; уклад.: О. І. Стукалова. – Херсон, 2007. – 8 с.; Методичні рекомендації щодо підготовки та проведення виставок в архівних установах / Держархів Сумс. обл. ; уклад.: І. Є. Гончарова. – Суми, 2009. – 2 с. + додатки.

⁴² Застосування програми Cardfile в науково-дослідній роботі Держархіву Харківської області : інструкція / Держархів Харків. обл. ; упоряд.: І. В. Тарасова. – Харків, 2007. – 6 с.

⁴³ Інструкція щодо користування персональним комп'ютером / ЦДКФФА ім. Г. С. Пшеничного ; уклад.: Л. А. Голенко. – К., 2008. – 6 с.

⁴⁴ Концепція функціонування центрального державного електронного архіву України / ЦДЕА України. – К., 2008. – 8 с.; Про створення та зберігання архівних копій веб-сайтів : метод. рекомендації / ЦДЕА України. – К., 2009. – 8 с.; Проведення експертизи цінності електронних документів : метод. рекомендації / ЦДЕА України. – К., 2009. – 13 с.

⁴⁵ Комплектування, облік, забезпечення збереженості та використання бібліотечних фондів / ЦДАМЛМ України. – К., 2008. – 18 с.; Організація та порядок проведення робіт із бібліотечним фондом : інструкція / Держархів Харків. обл. ; уклад.: Т. В. Чернявська. – Харків, 2009. – 3 с.

⁴⁶ *Матяш І. Б.* Науково-дослідна та методична робота архівних установ / І. Б. Матяш // *Архівознавство / Держкомархів України, УНДІАСД.* – Вид. 2-ге випр. і допов. ; за заг. ред. Я. Калакури, І. Матяш. – К. : Видавн. дім «КМ Академія», 2002. – С. 265.

⁴⁷ Організація роботи комунальної установи Білопільської районної ради «Білопільський районний трудовий архів» : метод. рекомендації / Держархів Сумс. обл. ; уклад.: К. І. Грибенко. – Суми, 2008. – 23 с.

⁴⁸ Знаменні і пам'ятні дати Херсонщини на 2008 рік : календар / Держархів Херсон. обл. ; уклад.: О. І. Шинкаренко. – Херсон, 2007. – 24 с.; Знаменні і пам'ятні дати Херсонщини на 2009 рік : календар / Держархів Херсон. обл. ; уклад.: О. І. Шинкаренко. – Херсон, 2008. – 24 с.; Знаменні і пам'ятні дати Херсонщини на 2010 рік / Держархів Херсон. обл. ; уклад.: О. І. Шинкаренко. – Херсон, 2009. – 22 с.

Делеган Михайло

**ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА СУЧАСНОЇ УРБАНІСТИКИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЗАКАРПАТТЯ
(нотатки з XVII Міжнародної конференції в Ніредьгазі, Угорська Республіка).**

На запрошення керівництва угорського архіву директор Держархіву Закарпатської області М. В. Делеган та його заступник О. Й. Куташи 23–24 вересня 2010 р. взяли участь у роботі XVII Міжнародної конференції Саболч-Сатмар-Березького комітатського архіву Угорської Республіки (м. Ніредьгаза), що проходила в рамках архівних днів у приміщенні комітатського управління. У її роботі взяли участь науковці, архівісти, працівники музеїв, бібліотек Угорщини та колеги-архівісти із Румунії, Словаччини й України.

Перед початком конференції членів іноземних делегацій – Румунії, Словаччини і України прийняв голова Загальних зборів Саболч-Сатмар-Березького комітату Оскар Шестак, який коротко охарактеризував економічний стан і перспективи розвитку архівної справи комітату. Він же відкрив конференцію вітальним словом.

У ході обміну думками щодо стану і перспектив архівного будівництва в Румунії, Словаччині, Україні та Угорщині, виявилось, що у кожній із цих країн наявні спільні проблеми, пов'язані з дефіцитом площ для архівосховищ і належним фінансуванням галузі тощо. О. Шестак інформував присутніх про нещодавнє рішення місцевого самоуправління про виділення будівлі колишньої казарми у м. Ніредьгазі під архівосховища комітатського архіву. З привітанням до учасників конференції звернулася також мер міста Ніредьгази, віце-президент Ради комітатських міст Чобої Заслоне, яка побажала їм успішної роботи. Доречно зазначити, що міське господарство Ніредьгази упродовж останніх років поліпшилося: здійснено і продовжуються масштабні ремонтні роботи доріг, громадських об'єктів, упорядковано і підтримуються у належному стані пам'ятки культури, сквери, вулиці. Введено в дію кілька фонтанів тощо.

Цьогорічна конференція присвячувалася темі розвитку міст. Значний інтерес в учасників конференції викликали доповіді Бачкаї Віри, професора університету ім. Л. Етвеша (Будапешт, Угорщина) – «Історія міст початку першої половини XXI ст.»; Радослава Рагача, директора Словацького народного архіву (Братислава, Словаччина) – «Міські установи та будівлі зволенських мешканців у ранній новій ері»; Лучіана Кукуета і Дудуша Лаурентіу Тібора, директора Сатумарського державного архіву і співробітника цього ж архіву (Сату Маре, Румунія) – «Історичні джерела розвитку міста Сату Маре наприкінці XIX ст.»; Янковича Йожефа і Кевсегі Петера, співробітників Інституту історіографії Угорської академії наук – «Кішварда як культурний центр (від середніх віків до початку XX ст.)» (Будапешт, Угорщина); Вароді Наталії, викладача Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці II (Берегове, Україна) – «Слідами пам'яток розвитку міста Берегова»; Голомбош Шандора, заступника директора Саболч-Сатмар-Березького комітатського архіву – «Ніредьгаза у період дуалізму» та ін.

Темою нашого повідомлення був огляд документів Держархіву Закарпатської області з історії міста Ужгорода XVIII–XIX ст. Значний інтерес в учасників конференції викликали подані нами відомості про діяльність православної громади міста, що через суб'єктивні причини раніше замовчувалися. Новою була також наша інформація про діяльність у м. Ужгороді грецьких купців та наявність у ньому архівних зібрань у зазначений історичний період.

Колегам Саболч-Сатмар-Березького комітатського архіву нами передано в дар: шеститомне

© Делеган Михайло, 2010

*Приєм у голови Загальних зборів Саболч-Сатмар-Березького комітату
О. Шостака.*

видання «Історії державної служби в Україні», що нещодавно вийшло у світ за участі архіву; перший номер журналу «Архіви України» за 2010 р., у якому вміщено, зокрема, статтю директора архіву «Державний архів Закарпатської області: вектори регіонального міжнародного співробітництва в 2009 році»; «Историю Мукачевского замка» (М. Делеган, А. Филиппов); буклет «Архівні системи», в якому вміщено матеріали про наш архів під назвою «Правдиве минуле дає можливість формувати істинне майбутнє»; черговий, 18-й номер газети «Нова Колочава». Аналогічні подарунки було вручено колегам-архівістам із Словаччини та Румунії, а також представникам інших комітатських архівів Угорщини.

Серед документів Саболч-Сатмар-Березького комітатського архіву нам вдалося вперше знайти у виданні німецького автора інформацію щодо писемної згадки про с. Загаття – 1350-й рік. До нинішнього часу вважалося, що першою писемною згадкою про зазначене село є XV ст. Це важливе уточнення щодо дати заснування села – батьківщини славетного художника Адальберта Ерделі.

Виявлено низку нових документів та публікацій щодо розвитку архівної справи, які стосуються і Закарпаття. У зв'язку із зазначеним планується активно відзначити 150-річчя від дня народження та 80-річчя з дня смерті, які припадають на нас-

тупний 2011 р., нині призабутого, але добре знаного у XIX – на поч. XX ст. архівіста краю і Угорщини Андраша Комаромі. Він, уродженець с. Петрово Виноградівського району, зробив вагомий внесок у розвиток архівної справи Закарпаття та Угорщини.

Перед початком конференції відкрито спільну тематичну виставку архівних документів, підготовлену архівістами Саболч-Сатмар-Березького комітатського архіву Угорщини і Державного архіву Закарпатської області України. Також було вручено відзнаки – грамоти кращим архівістам комітатського архіву та оголошено результати краєзнавчого гранту.

24 вересня конференція продовжила свою роботу у м. Берегові на базі Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці. Її учасників вітав заступник голови Закарпатської обласної ради В. І. Брензович, який, зокрема, нагадав, що у сховищах держархіву області зберігаються унікальні історичні першоджерела. Він визнав, що керівництву області не вдалося вирішити проблему фінансування «Програми розвитку архівної справи у Закарпатській області». У виступі-привітанні директор Саболч-Сатмар-Березького комітатського архіву Куйбушне Мечеї Єва відзначила важливість підписання двосторонньої угоди з Державним архівом Закарпатської області 31 травня 2010 р. для подальшого розвитку спів-

робітництва. Згідно із зазначеною угодою, як відомо, передбачається підготовка спільного видання Привілейованої грамоти 1836 р., що зберігається у Держархіві Закарпатської області, про надання права Березькій жупі користуватися печаткою та інші конкретні спільні заходи.

Перед учасниками конференції з доповіддю «Минуле, сучасність та майбутнє інституту» виступив ректор Закарпатського угорського інституту імені Ф. Ракоці II Шоош Калман. Між Інститутом та Саболч-Сатмар-Березьким комітатським архівом було підписано угоду про співробітництво.

Учасники конференції ознайомилися з Берегівським підрозділом Державного архіву Закарпатської області, музеєм Берегівщини та новоствореними музеєм і архівом реформатської церкви. Було підготовлено спеціальну виставку фотодокументів із історії Держархіву Закарпатської області. Її матеріали розміщено також на веб-сайті Саболч-Сатмар-Березького комітатського архіву.

Конференція і всі заходи в її межах угорськими колегами-архівістами проведено за рахунок угорського Національного культурного фонду, місцевого комітатського і міського самоуправління та підтримки спонсорів-підприємців.

Директор Держархіву Закарпатської області обговорив питання перспектив співробітництва з директором Словацького народного архіву (Братислава) Радославом Рагачом, професором Інституту археографії Угорської академії наук, колишнім генеральним директором Угорського державного архіву Ласло Гечені, директором документального центру і меморіалу Голокосту в Будапешті Ласло Горшані, директором Саболч-Сатмар-Березького комітатського архіву Євою

Мечеї Куйбушне та директором Будапештського міського архіву Ласло Варгою. Із словацькими колегами заплановано низку спільних акцій на наступний 2011 р. Л. Гечені та Л. Горшані виявили бажання відвідати Держархів Закарпатської області з робочою метою у четвертому кварталі 2010 р. Л. Варзі було нагадано про необхідність повного виконання угорською стороною статей двосторонньої угоди, терміни і умови яких вони безпідставно порушують. Зазначимо, що у результаті своєчасного і якісного виконання договірних зобов'язань українською стороною у 2010 р. вийшов у світ анотований двомовний (українською і угорською мовами) перелік фондів Держархіву Закарпатської області, що стосуються історії Угорщини. Видання стало можливим за повного фінансового забезпечення угорських колег.

У перервах у роботі конференції директор Держархіву Закарпатської області дав інтерв'ю обласному радію та радію Ніредьгазького педагогічного інституту. Міжнародне регіональне співробітництво Держархіву Закарпатської області здійснюється планомірно, перспективно та результативно.

Інформацію про спільне з Саболч-Сатмар-Березьким комітатським архівом Угорщини проведення Міжнародної наукової конференції з історії розвитку міст заслухано і взято до відома на засіданні колегії Держархіву Закарпатської області 30 вересня 2010 р. Рекомендовано до кінця 2010 р. проаналізувати стан виконання двосторонніх міжнародних угод архіву та вивчити можливість і внести відповідні пропозиції щодо подальшого розвитку зазначеного напрямку діяльності в умовах кризи.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Батанова Тетяна** – аспірантка Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (м. Київ, Україна)
- Вінтонів Христина** – викладач Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, аспірантка УНДІАСД (м. Івано-Франківськ, Україна)
- Володіна Олена** – кандидат біологічних наук, завідувач відділу фізико-хімічних та біологічних досліджень УНДІАСД (м. Київ, Україна)
- Ворожко Валерій** – старший науковий співробітник відділу архівознавства УНДІАСД (м. Київ, Україна)
- Горєва Вікторія** – завідувач сектора нормативно-методичного забезпечення діловодства відділу формування НАФ Держкомархіву України (м. Київ, Україна)
- Гриневич Тарас** – викладач кафедри давньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького педагогічного університету (м. Дрогобич, Україна)
- Делеган Михайло** – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Закарпатської області (м. Ужгород, Україна)
- Загорецька Олена** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу документознавства УНДІАСД (м. Київ, Україна)
- Зозуля Світлана** – аспірантка Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (м. Київ, Україна)
- Кашуба Ольга** – аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)
- Ковтанюк Юрій** – старший науковий співробітник відділу документознавства УНДІАСД (м. Київ, Україна)
- Коник Юлія** – головний спеціаліст Держархіву Херсонської області (м. Херсон, Україна)
- Кулешов Сергій** – доктор історичних наук, завідувач відділу документознавства УНДІАСД (м. Київ, Україна)
- Лаба Оксана** – асистент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, аспірант УНДІАСД (м. Івано-Франківськ, Україна)
- Лазурко Лідія** – кандидат історичних наук, викладач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич, Україна)
- Лебедєва Валентина** – старший викладач кафедри білоруської культури Гомельського державного університету імені Франциска Скорини (м. Гомель, Білорусь)
- Леміш Наталія** – кандидат історичних наук, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Конотопського інституту Сумського державного університету (м. Конотоп, Україна)
- Лін Дмитро** – доктор технічних наук, професор кафедри загальної фізики Гомельського державного університету імені Франциска Скорини (м. Гомель, Білорусь)
- Ляшенко Вікторія** – провідний науковий співробітник відділу довідкового апарату та обліку документів ЦДІАК України (м. Київ, Україна)

- Майстренко Анжела** – кандидат історичних наук, завідувач науково-інформаційного відділу УНДІАСД (м. Київ, Україна)
- Макієнко Олексій** – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ, Україна)
- Матвійчук Олександра** – аспірантка кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)
- Нікітенко Надія** – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (м. Київ, Україна)
- Палеха Юрій** – кандидат історичних наук, завідувач кафедри документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Європейського університету (м. Київ, Україна)
- Палієнко Марина** – доктор історичних наук, доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)
- Пащенко Оксана** – заступник директора ЦДАВО України (м. Київ, Україна)
- Пиріг Руслан** – виконувач обов'язки завідувача відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна)
- Серга Жанна** – начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву м. Києва (м. Київ, Україна)
- Слизький Антон** – старший науковий співробітник відділу документознавства УНДІАСД (м. Київ, Україна)
- Срібняк Ігор** – доктор історичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія», керівник науково-дослідного центру орієнталістики ім. О. Пріцака (м. Київ, Україна)
- Стрішенець Надія** – кандидат історичних наук, керівник Центру формування бібліотечно-інформаційних ресурсів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (м. Київ, Україна)
- Татарчук Віталій** – завідувач відділу «Історія Київського політехнічного інституту» Державного політехнічного музею при НТТУ «КПІ» (м. Київ, Україна)
- Тельвак Віталій** – доктор історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич, Україна)
- Томазов Валерій** – кандидат історичних наук, завідувач сектора генеалогічних і геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна)

Н а у к о в е   в и д а н н я

СТУДІЇ З АРХІВНОЇ СПРАВИ
ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Том вісімнадцятий

Художнє оформлення обкладинки
А. С. Заєць, Н. В. Михайличенко
Редактор *А. М. Катренко*
Технічний редактор *М. А. Притикіна*
Верстка *Л. М. Федорова*
Коректор *А. І. Титаренко*

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси та інформації
04.07.1996 р. Серія КВ № 2110

Підписано до друку 20.12.2010 р. Формат 60x84/8
Умовн.-друк. арк. 21,85 Умовн.-фарбо-відб. 23 Обл.-вид. арк. 22,06
Наклад 250 прим. Зам. № 362

Надруковано у ДЦЗД НАФ
03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24

Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД; [редкол.: С. Г. Кулешов (голов. ред.) та ін]. – К., 2010. – Т. 18. – 210 с.

До щорічника увійшли статті з проблем історії, теорії архівної справи і документознавства, історії установ, товариств, об'єднань, джерелознавчі студії. Значну увагу приділено біографічним та генеалогічним дослідженням українських учених, а також дослідженню білоруських науковців з демографії української національної меншини в Білорусі.

Для істориків, архівістів, джерелознавців, документознавців, викладачів та студентів вищих навчальних закладів, інших зацікавлених читачів.

ББК 79.3я 53
С 88